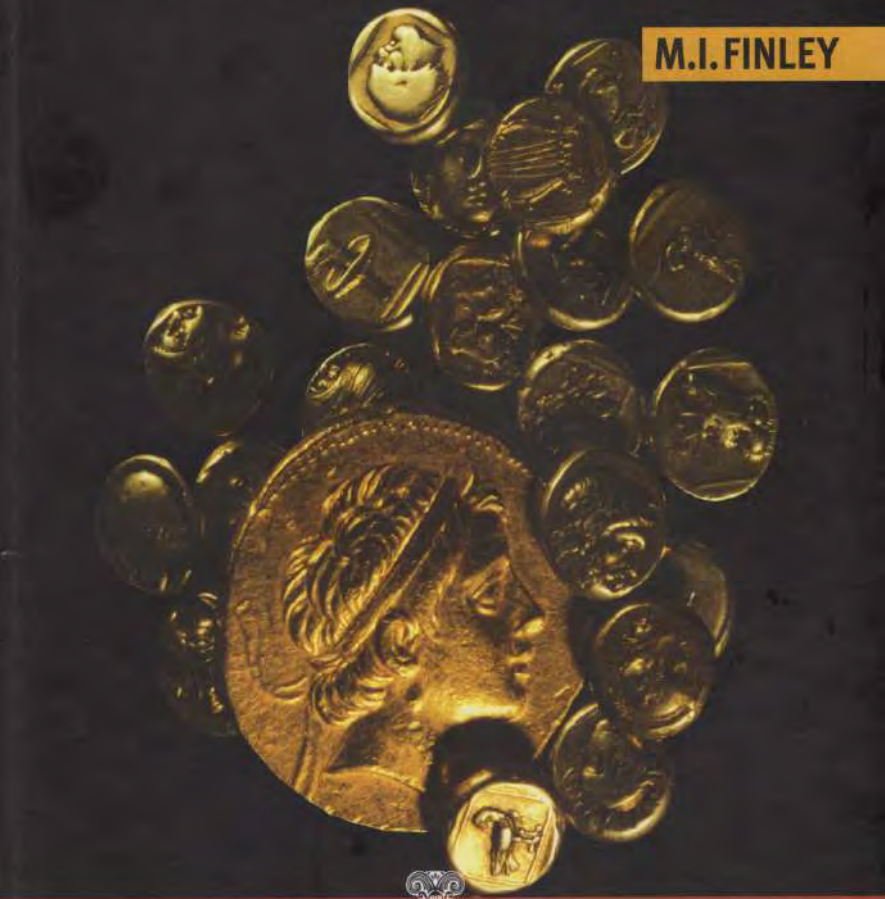
ANTİK ÇAĞ EKONOMİSİ

M.I. FINLEY

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

Antik Çağ
EKONOMİSİ

M. I. FINLEY

Çev. Hatice Palaz Erdemir

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

Antik Çağ EKONOMİSİ
M. I. FINLEY

Çev: Hatice PALAZ ERDEMİR

Kitabın özgün adı: *The Ancient Economy*

Yayımlayan
Nezih BAŞGELEN

Redaksiyon: *Erkan ILDIZ*

Kapak Tasarımı: *Lalehan UYSAL*

Baskı: Mart Matbaacılık Sanatları Tic. ve San. Ltd. Şti.,
Mart Plaza, Merkez Mah. Ceylan Sok. No. 24,
80360 Nurtepe/Kağıthane-İstanbul, 2006
Telefon: (0 212) 321 23 00 Faks: (0 212) 295 11 07

ISBN: 9944-75-011-5

©2007 Arkeoloji ve Sanat Yayınları
Her türlü yayın hakkı saklıdır / All rights reserved.
Yayınevinin ve yazarın yazılı izni olmaksızın elektronik mekanik,
fotokopi ve benzeri araçlarla ya da diğer kaydedici cihazlarla
kopyalanamaz, aktarılamaz ve çoğaltılamaz.

Kitabevi/Satış Mağazası:

arkeo*pera*

Yeniçarşı Cad. Petek Han No: 16/A, Galatasaray, İstanbul
Tel.: 0 212 249 92 26 Fax: 0 212 244 31 64
www.arkeolojisanat.com
info@arkeolojisanat.com

İÇİNDEKİLER

SUNU (Prof. Dr. Erdoğan Alkin) / VI
ÖNSÖZ (M. I. Finley) / VIII
İKİNCİ BASKININ ÖNSÖZÜ (M. I. Finley) / IX
Kitabın Türkçe Redaksiyonu Hakkında / X
SUNUŞ (Ian Morris) / XI
Harita: M.S. 2. Yüzyılda Roma İmparatorluğu / XLII
Önemli Tarihler Listesi - Bazı Roma İmparatorları / XLIV

I
ANTİK ÇAĞ TOPLUMLARI VE EKONOMİLERİ / 1

II
SINIFLAR VE STATÜ / 26

III
EFENDİLER VE KÖLELER / 63

IV
TOPRAK ASİLZADELERİ VE KÖYLÜLER / 108

V
ŞEHİR VE TAŞRA / 147

VI
DEVLET VE EKONOMİ / 181

VII
EK DÜŞÜNCELER / 216

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA / 259
DİZİN / 262

SUNU

1970 yılı Nobel ekonomi ödülünü alan ünlü iktisatçı P. A. Samuelson, çok popüler olan ve çok satan bilimsel kitaplar listesinde hep başlarda yer alan ***İktisada Giriş*** adlı eserinin hemen ilk sayfalarında şu üç soruyu sorar: Hangi mallar, nasıl ve kimler için üretilecek? Ve hemen sonra 'kıtlık' sorununu analiz etmeye başlar. Sözü edilen kıtlık veya eskilerin deyişiyle 'nedret', sonu gelmeyen ihtiyaçları karşılayacak mal ve hizmetlerin üretiminde kullanılabilecek kaynakların kıtlığıdır. Yaygın tanıma göre iktisat bilimi, kıt kaynakların sonsuz ihtiyaçlara, elde edilecek tatmini-faydayı maksimum kılacak şekilde nasıl tahsis edileceğini araştırır.

İnsanoğlunun tarih sahnesinde belirdiği ilk günlerden itibaren bu 'kaynak kıtlığı' konusu, onun en fazla önemsediği ve çözmek için aklını zorladığı soruların başında gelmiştir.

Bundan yaklaşık iki yüz otuz yıl önce de, iktisat biliminin babası sayılan Adam Smith, kısaca ***Milletlerin Zenginliği*** olarak anılan ünlü kitabında, insanların bu sorunu çözerken 'rasyonel' davrandıklarını ileri sürmüştü. Ona göre rasyonellik insanların çıkarlarını hep maksimize etme eğiliminde olmaları idi. Bunun için de, rasyonellik gereği, insanların ve ulusların verimliliği ve dolayısıyla zenginliği artırmak için kaçınılmaz biçimde iş bölümüne gideceğini savunuyordu.

İnsanlık tarihine bakıldığında bütün bu gerçeklerin hep geçerli olduğu göze çarpar. Mesela yaklaşık 250.000 yıl öne Avrupa'da zuhur eden Neanderthal'lerin, 30.000 yıl önce tarih sahnesinden silinmesinde iktisadi rasyonellik ve dolayısıyla işbölümü eksikliğinin önemli rol oynadığını savunan yeni antropoloji tezleri var. Bu tezlere göre, Neanderthal'ler, 40.000 yıl önce Avrupa'ya göç eden ve hızla işbölümü ve uzmanlaşmaya giden modern insanla rekabet edemeyip yok olmuşlardır.

Daha yakın tarihlerde ama yine Antik Çağ'dan çok önce, eski uygarlıkların da iktisadi sorunlara çare aradıklarını bulgulayan birçok ipucu var. Mesela bundan yaklaşık 4.000 yıl önce Hamurabi kanunlarında, uygulanması gereken adil faiz hadleri, tefeciliğe karşı yaptırımlar, doğal afetlerde borçların ertelenmesi gibi günlük iktisadi yaşamla ilgili birçok hüküm bulunmaktadır.

Dini kitaplarda yer alan Eski Mısır uygarlığına ait 'yedi yıl bolluk-yedi yıl kıtlık' menkibeleri, devlet yönetiminin kıtlık dönemlerini sorunsuz atlatabilmek için stoklama gibi önlemler aldığını vurgulamaktadır. Bunun gibi eski Çin-Hint-Anadolu-Mezopotamya-Pers uygarlıklarında da iktisadi sorunların algılanıp çözüm yollarının arandığına dair birçok ipucu bulunmaktadır.

Ancak, Antik Çağ'la birlikte iktisadi konu ve sorunların toplum hayatını, devlet yönetimini ve politik faaliyeti nasıl etkilediğinin ilk kez sistemli biçimde ele alındığına şahit olunmaktadır. Klasik filozoflar daha önemli saydıkları konu ve sorunlara zamanlarının ve çabalarının çoğunu ayırırken iktisadi yaşamı da ihmal etmemişlerdir. Mesela Sokrates, işbölümünün verimliliği artırarak toplum refahını yükselteceğini savunan belki de ilk düşünürdür. Öğrencisi Platon, tasavvur ettiği ideal toplumun iktisadi temellerini ortaya koymuştur. Daha realist olan Aristoteles ise, hocası Platon'un bir tür ilkel kolektivizm sayılabilecek toplum modelini eleştirerek ortak mülkiyetin çalışma arzu ve hevesini yok edeceğini ileri sürmüştür.

Eski Roma'da ise, çoğu politikacı ve devlet yöneticisi olan düşünürler, imparatorluğun zaman içinde gücünü kaybetmesinde iktisadi kurum ve eğilimlerin önemli rol oynadığını savunmuşlardır. Uzun savaş yıllarında işlenemeyen ve böylece verim kabiliyeti yok olan toprakların sahibi askerlerin çoğunlukla Roma kentine göç etmelerinin iç politikayı giderek yozlaştırdığını, terk edilen toprakları toptan ele geçiren soyluların güçlenip despotlaştığını, birtakım siyasal entrikalarla yönetimi ele geçirme gayretlerinin devleti giderek güçsüz kıldığını gözlemleyen bu düşünürler, güçlü bir imparatorluğun nasıl içinden çürüyebileceğini yüzyıllar sonrasına dahi ders verebilecek biçimde gözlemleyip satırlara dökmüşlerdir.

Elinizdeki değerli eser, bütün bu konuları ayrıntılı biçimde ele alıyor. Böyle önemli bir eseri Türkçeye kazandıran Arkeoloji ve Sanat Yayınları özellikle ekonomi, tarih, sosyoloji, hukuk alanları ile ilgili olanlara her türlü takdire layık büyük bir hizmet sunmaktadır.

Prof. Dr. Erdoğan ALKİN

ÖNSÖZ

Bu kitabın başlığı oldukça açıktır. Değişiklik ve çeşitlilik sürekli var olmasına ve pek çok zamandizinsel ifadeler bulunmasına rağmen, bu kitap "ekonomi tarihi" olarak isimlendirilemeyecek bir eserdir. 1972'nin kış döneminde Berkeley'de Sather Classical Lectures adı altında seminer verme şerefine nail olduğum dönemlerde yaptığım konuşmaların özünü ve şeklini koruyarak bu eseri yazdım. Konuşmaları yazıya geçirirken, en azından bir yıllık çalışma ile birlikte tavsiyeleri de göz önünde bulundurarak, konularda pek çok değişiklik ve ekleme yaptım.

Antik Çağ ekonomisi konusunda ilk makalemi yayımladığımdan bu yana kırk yıl geçti. Bu süreç içinde, dipnotlarda bir kısmının adı geçen pek çok bilim adamına şükran borçluyum. Burada, doğrudan doğruya çalışmada emeği geçen meslektaşlarıma ve arkadaşlarıma teşekkür etmekle yetineceğim. Michael Crawford, Peter Garnsey ve özellikle baskıdan önce eserin düzeltmelerini yaparak kıymetli eleştirilerini esirgemeyen Peter Brunt'a; kitabın farklı bölümlerini okuyup eleştirilerini benimle paylaşan ve gerek kendi çalışmalarından gerekse diğer çalışmalarda konu ile ilgili bilgiler hakkında beni aydınlatarak yardımcı olan Jean Andreau, John Crook, Geoffrey de Ste. Croix, Richard Duncan-Jones, Yvon Garlan, Philip Grierson'a; Rusça çevirileri yapan Jacqueline Garlan'a ve çalışmalarım sırasında sabır ve yardımı dolayısıyla eşime teşekkür ederim.

Son olarak, eşim ve kendim adına, Berkeley Klasik Bölümü'nün duayenlerinden W. K. Pritchett'e, Sather Komitesi üyelerinden W. S. Anderson, T. G. Rosenmeyer, R. S. Stroud ve eşlerine ve diğer üniversitelerdeki meslektaşlarıma, bizlere gösterdikleri Berkeley konukseverliği için şükran borçluyum.

Jesus College, Cambridge — M. I. F.
20 Ocak 1973

İKİNCİ BASKININ ÖNSÖZÜ

Bu baskı için, büyük bir bölüm oluşturacak kadar fazla bilgiyi içeren "ek düşünceler"e de yer verdim ve ilk basımdaki asıl metin ve dipnotlarda yetmiş beş kadar da küçük düzeltme ve değişiklik yaptım.

Bu kitabın ilk baskısından bu yana yaklaşık on bir yıl geçti. Bu kısa süre içinde, Antik Çağ ekonomi tarihi ile ilgili basılan eser sayısı da gün geçtikçe artmıştır. Sanıyorum elinizdeki eserin bu artışta büyük payı vardır. Kitabın elinizdeki baskısı, hem metodolojik olarak hem de kavramların ele alınışı bakımından daha gelişmiş ve oturmuş durumdadır. Bu baskıda, çok önemli yayınlara da yer vermeye çalıştım. Bununla birlikte, alıntı yaparken ve kaynakça oluştururken oldukça seçici olmaya dikkat ettim. Ancak şunu da belirteyim ki, konuya yaklaşımım esasta değişmemiş olduğundan, yapılan değişiklikler sadece hemfikir olmadığım bazı konuların vurgulanması veya daha önceden de kabul ettiğim bazı fikirlerin desteklenmesi yönünde olmuştur.

Darwin College, Cambridge — M. I. F.

Mayıs 1984

Kitabın Türkçe Redaksiyonu Hakkında

Antik Çağ ekonomisiyle ilgili bu önemli kitabın Türkçe basımında, hem okuyucunun Antik Çağ ile ilgili alışık olduğu terminolojinin uygulanmasına hem de yazarın yoğun teorik anlatımının geniş okuyucu kesmi tarafından anlaşılır kılınmasına özen gösterilmiştir. Bu kapsamda yapılan uygulamalar şöyledir:

- *Hellence veya Latince yer, şahıs, kitap adları veya nesneler ve kavramlar, yazarın kullandığı şekliyle İngilizcedeki söylenişiyle değil, özgün yazılışlarına uygun olarak verilmiştir. Antik Çağ yer adlarının yanında günümüzdeki adı da gösterilmiş, ayrıca kitapların Türkçe anlamları da parantez içinde belirtilmiştir.*

- *Yoğun teorik çalışmanın ürünü olan bu eserde yazar, birçok Antik Çağ kavramına, okuyucunun bunları bildiği önkabulüyle değinmiştir. Ancak kitabın, Antik Çağ konusunda uzman olmayan birçok kişi tarafından da merakla okunacağı düşünülerek, bu tür teknik kavramlara dipnotlar düşülmüş ve metin geniş çevreler için daha anlaşılır kılınmaya çalışılmıştır.*

- *Kitapta gönderme yapılan tüm antik veya çağdaş kaynakların eğer Türkçe çevirileri varsa, konuda daha da derinleşmek isteyen okuyuculara kolaylık sağlamak yönünden Türkçe baskıları dipnotlarda gösterilmiştir.*

- *Yazarın mil, acre, pound vb şekilde kullandığı tüm değerler Türkçe baskıda metrik ölçü ve ağırlık sistemine uygun olarak verilmiş, ancak yazarın kullanışı da parantez içinde belirtilmiştir.*

- *Kitabın sonundaki dizin yeniden düzenlenmiş ve Türk okuyucunun ihtiyaçları göz önüne alınarak pek çok kavram ve sözcük eklenmiştir. Kitapta redaktör açıklaması olarak yer alan dipnotlar (r.n.), çevirmeninkiler (ç.n.) kısaltmalarıyla gösterilmiştir. Herhangi bir açıklama bulunmayan dipnotlar ise yazara aittir.*

Çalışmamız sırasındaki değerli yardımlarından dolayı Sayın Prof. Dr. Bedia Demiriş'e teşekkür ederiz.

E. I.

SUNUŞ

Ian MORRIS

Tarihçiler yıldönümlerini severler. 1972 yılıyla birlikte, Sather Konferansları serisinin 42.sinin temelini oluşturan, Moses Finley'in ***Antik Çağ Ekonomisi*** adlı bu çalışmasını sunmasının ve bunun California Üniversitesi tarafından basılmasının üzerinden yirmi beş yıl geçmiş oldu. Bu yüzyıl içinde, Roma ve Hellen ekonomi tarihi ile alakalı hiçbir kitap bu kadar büyük etki ve öneme haiz olmamıştır. Bu sebeple belki de bu klasikleşmiş yapıt, yeni okuyucular için bir kez daha basılacaktır. Bu önsözde, yeni okuyuculara, bu kitabın ne kadar akademik bir duyarlılıkla yazılmış olduğundan, Antik Çağ ekonomisi ile ilgili ne kadar ileri düzeyde bir çalışma olup, üzerinde durduğu konuların yirmi beş yıl önce yazılmasına rağmen nasıl hâlâ geçerliliğini koruduğundan bahsederek kitabı tanıtmak istiyorum.

Antik Çağ ekonomi tarihi oldukça yeni bir çalışma alanıdır. August Böckh'ün, Atinalıların ekonomi politikaları üzerine devasa çalışması 1817 yılında basılmıştır.* Ancak ekonomi konuları, klasik akademik çalışma alanlarına çok daha sonraları girmiştir. 1893 tarihinde Karl Bücher, Avrupa tarihinin genel ekonomik gelişim teorileri üzerine etkili bir girişimde bulunarak, Hellas ve Roma'nın oldukça basit, küçük ölçekli, kapalı ev ekonomisi görünümünde, kendine yeterli olmayı hedefleyen ve sadece dar çerçeve içinde diğer ev ekonomileriyle değişimleri öngören karaktere sahip bir ekonomi olduğu teorisini ileri sürüyordu. Orta Çağ, daha büyük şehir ekonomilerinin gelişimini görmüş ve 16. yüzyılda ise birbiriyle bağlantılar kurmaya başlamış milli ekonomilerin doğuşuna şahit olmuştur. Bazı profesyonel Antik Çağ tarihçileri, ki bunlardan en kayda değer olanı Eduard Meyer'dir, bu teoriyle kendilerinden geçmişler ve Bücher'in tamamıyla yanıldığı konusunda ısrarcı olmuşlardır: Antik Çağ ekonomileri gerçekte çağdaş dünya ekonomilerine benzemekteydi. Belki tek farkı daha küçük ölçekli olmasıydı. Meyer'in ileri sürdüğüne göre, "Yunanistan tarihinin M.Ö. 7. ve 6. yüzyılları, çağdaş

* ***Die Staathaushaltung der Athen*** adlı Almanca eser 1828'de ***The Public Economy of Athens*** adıyla İngilizceye çevrilmiştir. (r.n.)

dünyanın 14. ve 15. yüzyıllarına ve M.Ö. 5. yüzyılı ise M.S. 16. yüzyıla denk gelmektedir."[1]

Akademik tartışmalar yalnızca, akademisyenlerin hangi soruların sorulabileceği konusunda anlaşmaya varmaları sonrasında gerçekleştirilebilir. Bu sadece, ilkelci (primitivist) veya yenilikçi (modernist) görüşü savunan akademisyenlerin değerlendirilmesi değildir. Herkes tarafından bilindiği gibi sorun, Hellas ve Roma ekonomilerinin, kendi kendine yeterli ev ekonomisinden günümüz sanayi toplumlarına ulaşılması sürecindeki ekonomik gelişim aşamalarının neresine oturtulabileceği hususunun, nasıl küçük ve dar kapsamlı bir konu haline getirileceğidir. 1890'larda Alman Klasikçileri bu meseleyi gerçekten önemli ve değerli bularak konuya takılıp kaldılar. 20. yüzyılın ilk yarısında da bu tartışılan konuya diğer ülkelerden katılanlar olmuştur. Tartışmada yer alanlar genel olarak şu sonuca vardılar: (1) Gerçekten bu soru, sorulabilecek olan önemli sorulardan bir tanesidir. (2) Yenilikçilik (modernizm) taraftarı olanların konuya yaklaşımı daha iyidir. 1933'te Mikhail Rostovtzeff, çağının en büyük Antik Çağ ekonomi tarihçisi ve ABD'de yaşayan bir Rus idi. Hatta Meyer bile kendisinden etkilenerek, "Hellenistik Dönem'deki Antik Çağ dünyasının ekonomisi, çağdaş ekonomiden nitelik olarak değil, sadece nicelik olarak farklıydı" demişti. Ve 1950'lere gelindiğinde hâlâ çözülememiş sorunlar mevcuttu.[2]

Akademisyenler, bu konudaki çalışmalarda izledikleri hattı değiştirirken, üzerinde detaylarına kadar incelenmiş ve iyi oluşturulmuş kademeli değişmeler yapma yerine, birden ani değişimler ortaya koymuşlardır. Bütün araştırma programlarında olduğu gibi, ilkelcilik (primitivizm) ve yenilikçilik (modernizm) ile ilgili tartışmalar, daha geniş kapsamlı konuların tartışılmasını bir kenara bıraktırmıştır. Tarihçi akademisyenler, tarihi olayların değerlendirilmesi sırasında takip edilmesi gereken yolların, genellikle akademisyenlerin (ki buniar alana yeni katılan genç akademisyenler ya da tartışmaların haricinde kalan azınlıklardır) "normal bilim"deki geleneksel modellerle yapılmasının oluşturduğu tartışmaların faydadan ziyade zarar getireceği görüşündedirler. Bazı yeni akademisyenler, eski sorulara yeni cevaplar vermek yerine, bütün eski soruları yeni sorular lehine bir tarafa bırakmanın daha gerekli olduğu

görüşündedirler. Bu, Thomas Kuhn'un verdiği isimle "çeki listesi değişimi"dir.[3]

Böyle bir değişim hiç yok değildi ya da oldukça seyrek olarak da olsa vardı; ve zeki insanların karşısında, yanlış yönlendirilmiş bir dünya bulunmaktaydı. Genellikle bu değişim bir akademisyenler grubu tarafından başlatılmıştır. Eğer üzerinde durdukları konular geçerliyse ve bunları yeterince güzel sunabiliyorlarsa, kendi özgüvenlerinden kaynaklanan bir bilgelikle, diğerleriyle olan ilişkilerinde huzursuzluk duygularını yenerek meseleler arasında ilişki kurarlar. Eğer yenilikler kesintiye uğrarsa, artık sorulara cevap verecek yeni araştırma programlarının hızla oluşturulması gerekir. Eski gündem tamamıyla unutulur. Finley önceleri, 1950'lede kendisi ile aynı zihniyete sahip olan bilim adamları gibi (özellikle Columbia'daki Karl Polanyi ve Cambridge'deki A. H. M. Jones) yeni sorular üreten uç bir şahsiyetti. Aslında o, bir "Finley modeli"nden başka bir şey ortaya koymadı. Fakat 1970'lerde Antik Çağ sosyal ve ekonomi tarihini yeniden gözden geçiren ve Antik Çağ ekonomi yapısının yeni yorumunu ortaya koyan tek kişiydi. O, esas olarak bu tartışmanın terminolojisini yeniden belirleyen kişidir.

Finley'in Antik Çağ Tarihi

Finley Antik Çağ tarihine ilginç bir şekilde geldi.[4] 1929 yılında, on yedi yaşının en hassas döneminde, tesadüfen, kamu hukukunda mastır kazanmıştı. Bu dönem Klasik tarihçilerin, alan bilgilerini filoloji yoluyla elde ettikleri bir devreydi. Finley ise, hukuk konusunda yetiştikten sonra Columbia Üniversitesi'nde Roma hukuku asistanı olarak çalışmaya başlayarak bu alana katıldı. Daha sonra Columbia Üniversitesi Tarih Bölümü'nde lisans öğrencisi oldu. New York'un yoğun entelektüel yaşantısı içerisine derinlemesine daldı. ***Encyclopedia of the Social Sciences***'te (Sosyal Bilimler Ansiklopedisi) yazmış ve tarihçi olarak Alman sürgünler üzerine değerlendirmeler yapmış biri olarak Hegel, Marx ve Weber'in görüşlerinin yorumlandığı bir yer olan Frankfurt Okulu'ndaki Institut für Sozialforschung'ta yarım günlük işler yaptı.

Kendi döneminin nesli gibi, Finley'in kariyer planları da 2. Dünya Savaşı ile suya düştü. Finley, 1947'de Antik Çağ tarihine dönme-

den önce, savaş döneminin sıkıntılarını gidermek için kurulan kurumlarda çalıştı. Kendisinin sosyal bilimlere ilgisi, Klasikçiler çevresinde onu adeta ilginç bir insan haline getirdi. Bu durumun kendisi de farkındaydı.[5] Fakat 1948'de Rutgers Üniversitesi'nde kendisine iyi bir yer buldu. Henüz doktorasını tamamlamadığı halde New Jersey Üniversitesi'nde öğretim üyeliğine devam etmesi, Columbia ile bağını kesmediği anlamına geliyordu. Beş yıl içinde, Karl Polanyi'nin ekonomi seminerlerinin sürekli üyesi durumuna geldi.

Polanyi, 1944 yılında, ***The Great Transformation*** (Büyük Dönüşüm) adlı eserinin yayımlanmasından sonra ün kazanan Macar asıllı bir göçmendi. Ekonomi, sosyoloji ve antropoloji ile ilgilendiği gibi tarihe de ilgi duyuyordu. Ancak mevcut üniversite bölümlerine kolaylıkla uyum sağlayamadı. 1946 yılında Columbia Üniversitesi'ne müracaatı sonucu, görüşlerini incelemek üzere bir iç disiplin kurulu oluşturuldu. Polanyi, ***The Great Transformation***'da karmaşık bir ekonomi oluşturmak için tek yolun kapitalizm veya komünizm olmadığını açıklıyordu. Neo-klasik ekonomi teorisi, belirli kanunlar ortaya koymadı. Bunun genelleştirilmesi, daha çok günümüzdeki bazı bellirli toplumlara uygulandı. Ancak Polanyi'ye göre bunun yerine, daha ahlâki olan ve sosyalizm ve Hıristiyanlık ile bağdaştırılmış bir sistem tercih edilebilirdi.[6]

Polanyi, 1800'lerden önce Batı Avrupa'da (ve bundan çok daha sonra da dünyanın her yerinde) ekonomik faaliyetlerin, hayatın kendi kurallarıyla çalışan bağımsız bir yapı olmadığı fikrini ileri sürdü. Üretim ve değişimin, başka kurumlar ve yaklaşımların içine yerleşmiş bir şekilde yürütüldüğü görüşündeydi. Polanyi, erken toplumlarda kâr motifinin güçlü olduğunu inkâr etmedi. Fakat o, kârın kendi içinde bir son değil, toplumu başka sonlara götüren bir yapı olduğu konusunda ısrarlıydı. Mal ve hizmetlerin, kişisel olmayan pazarlar yoluyla değil ticaret yoluyla karşılıklı taşınması ve dağıtılması ile gerçekleştiği fikrine karşı çıktı. Sosyal ilişkiler, arz ve taleple ilgili kanunları, belirlenmiş değerleri oluşturmaz; bu ilişkiler, rasyonel bir seçenek olan ve pek çok toplum için geçerli olmayan ekonomi teorilerinin birbirinden ayrılmış aktörlerini artırmayı sağlamıştır. O kendi modelini, geleneksel ekonomik formalizmden farklı olarak, öznelcilik olarak adlandırmıştır. Buna göre ekonomik

yan, her zaman dışarıda kalmakta ve sosyal ilişkilerden de bağımsız olmaktadır.

Polanyi, Columbia grubunu oluşturdu, çünkü kendisinin siyasi fikirleri, tarihi ve antropoljik düşüncelere dayanıyordu. Dünya tarihinde, fiyat belirlemesi yapılmış pazarların yakın zamanlarda ortaya çıkarı bir gelişme olduğu fikri kabul görmediğine göre, kârın daha çok, insanın ilgisine bağlı olarak ortaya çıkması ve ekonomik pazarları oluşturması, diğer sosyal ilişkileri de şekillendirmesi söz konusu olmalıdır. O, Atina'da Aristoteles zamanındaki durumu örnek göstererek, "insanlık tarihinde, ekonominin entegrasyonunda, pazarların çok defa önemli rol oynadığı"nı kabul etmiştir.[7] Ancak burada en önemli nokta, erken dönemdeki pazarlar, Atina'da bile "hiçbir zaman sınırlar içinde kalmamış ve gelişim göstermemiştir; ancak bu pazar 19. yüzyıl Batı dünyası ile karşılaştırılamayacak kadar zayıftır."[8] Atina, Polanyi'nin incelediği pek çok tarihi örnekten biri olmasına rağmen, bu onun için önemli bir örnek teşkil etmiştir. Çünkü çoğu Antik Çağ tarihçisi 1890'dan itibaren, Klasik Dönem Atina ekonomisinin, küçük çaplı olmasına rağmen, günümüz ekonomisine benzer bir çizgi takip ettiği görüşündeydi. Yenilikçilere (modernistlere) karşı olarak Polanyi, Hellas ekonomisinin çağdaş kapitalizm ile çok az benzerliklerinin olduğunu ileri sürdü. Ekonomik eğilimlerin, ekonomik faaliyetlerin büyüklüğü sebebiyle değil, siyasi fikirler, onur ve savaş endişesiyle ikinci planda kaldığını ileri sürerek ilkelcilere (primitivistlere) karşı çıktı. Bu açıdan ilkelci-yenilikçi (primitivist-modernist) tartışmasında, Antik Çağ ekonomisi mütemadiyen, basitten karmaşığa doğru giden bir yapı halinde görülmüştür.

Columbia Üniversitesi seminerlerindeki tartışmaların Polanyi'nin etkisinde kaldığına şüphemiz olmamakla birlikte, Finley, Polanyi'nin Hellas hakkındaki değerlendirmelerine ciddi itirazlarda bulunmaktadır.[9] Fakat bazen Polanyi'nin Antik Çağ tarihçilerine etkisi, çağdaş sosyolojinin babası olarak bilinen Max Weber'in düşünceleri üzerine Polanyi ve Finley'in yaptıkları vurgu nedeniyle gölgelenmiştir. Polanyi, Weber'in eserlerinden nadiren faydalanmıştır. Ancak Finley, 1935'ten itibaren ***Agrarverhältnisse im Altertum***'undan (Eski Çağ'da Tarımsal İlişkiler) (ancak Polanyi'nin çalışmalarının hiçbirinden faydalanmadığı bir dönemde) faydalanmış,

alıntılar yapmış ve makalesinin kaynakçasında zikretmiştir. Daha sonraki çalışmalarında da Weber'e olan şükranını daha açık bir şekilde dile getirmiştir.[10]

Weber ve Polanyi tamamıyla farklı siyasi fikirlere sahiplerdi.[11] Fakat bazı temel noktalarda benzer görüşleri paylaşıyorlardı. Weber, sosyolojinin, günümüzü anlamak için gerekli olduğunu savunuyordu ve Polanyi gibi, çağdaş ekonomi kurumlarının kökenlerini tarihte arıyordu, düşüncelerini bunun üzerine kurmuştu. Polanyi ve Weber aynı zamanda, karşılaştırmalı bir çalışmanın gerekli olduğunu da düşünüyorlardı. Weber; Çin, Hindistan, reform dönemi Avrupa'sı ve Roma İmparatorluğu hakkında yazılar yazarken, Polanyi ve Dahomey, Antik Çağ Yakındoğu'su ve Klasik Dönem Atina'sı üzerinde yazılar yazdılar ve vardıkları sonuçlar farklı değildi. Weber için, çağdaş olmayan toplumların incelenmesinde en önemli kavram statüydü.

Ona göre "*statü*" (ständlische Lage) olumlu ya da olumsuz ayrıcalıkların elde edilmesinde gerekli olan sosyal itibar için en önemli unsurdu. Bu, belirgin olarak kendini şu şekilde gösterebilirdi:

a- Yaşama şekli,

b- Eğitim (yaşam şekline bağlı olarak),

ba- Tecrübelere dayanan eğitim,

bb- Anlama yoluyla elde edilen bilgi ve buna bağlı oluşan davranış tarzıyla eğitim.

c- Kalıtım veya meslek yoluyla sonraki nesillere geçen prestij.

Bu, uygulamada kendisini şu yollarla belli eder:

ca- Evlenme (*conubium*),

cb- Ölçülülük,

cc- Tekelci şeklide, ayrıcalıklı olarak elde edilen saygınlık veya belli bir şekilde toplanan nefret,

cd- Diğer tarzdaki statü gelenekleri.

Statü, farklı veya belirli olmayan tarzdaki sınıf durumlarına dayanır. Ancak bu, sadece paraya sahip olmak ve girişimci olmak gibi etkenler tarafından belirmlenmemiştir. Bunlar, her ne kadar statüye götüren etkenler olsalar da, tek başlarına statüyü belirleyen şeyler değildir. Mülksüzlük, belki statüye sahip olmamaya yol açsa da,

aynı şekilde bu da tek başına belirleyici değildir...

"*Statü grubu*", büyük bir grup içinde, aşağıda belirtilenlere başarıyla sahip olmuş insan topluluğudur:

a- Özel sosyal itibar,

b- Statü tekelciliği.

Statü grupları şöyle oluşabilir:

a- Öncelikle, kendilerine özgü yaşama şekilleriyle, özellikle de meslek türüne göre "kendine has" bir şekli bulunan mesleki statü grupları,

b- İkincisi, kalıtsal karizma yoluyla sahip olunan fazilet sayesinde üst sınıflara ulaşabilmek için verilen mücadele: Kalıtsal statü grupları,

c- Siyasi veya denetim gücünü elde ederek oluşturulan tekelci bir saygınlık: Siyasi veya denetleyici statü grubu.[12]

Statü grupları, tabiatlarından dolayı akışkandır, mücadeleye ve yeniden değerlendirmeye açıktır. Bunlar, bugün sosyologların belirttiği yarışmacı kategorilerdir. Her zaman yeni gruplar ortaya çıkar ve eski gruplar, bu rekabet ortamında yeniden düzenlenir. Weber, "bu durumda, sınıflandırmanın tamamıyla geleneksel, zorla ele geçirmeye dayalı bir temeli" olduğunu gözlemlemiştir. Ancak Weber, "olumlu ya da olumsuz hukuki ayrıcalığa giden yolun, sosyal düzenin gerçekten 'yaşadığı' belirli bir sınıflandırma ortaya koymaz, ekonomik gücün dengeli bir şekilde dağıtılmasıyla, istikrarın kolayca sağlandığını belirtir."[13] Atina ve Roma'da erkek vatandaşlar, statü gruplarını "kendine özgü bir tarzdan", birinin diğerinin kızıyla evlenmesi ile yapılan iç evlilikler, toprağın kontrol edilmesi, siyasi haklarda tekelleşme, sömürüye karşı hukuki savunma (özellikle borç sebebiyle kölelik) ve zaman zaman da ortaklık gibi önemli ayrıcalıklarla, hukuki olarak belirlenmiş bir düzene dönüştürdüler. Bu şekilde, geniş çaplı ve olumsuz ayrıcalıklara yol açan –özellikle kadınları, taşınabilir köleleri, azat edilmiş köleleri ve yerleşik yabancıları kendilerine bağlı olarak kabul ettiler- başka sınıflar ortaya çıktı.

Weber, Antik Çağ insanını, ekonomisiyle, başta şehir devletinin siyasi ve askeri başarılarını desteklemek amacıyla kazanç elde etme-

ye önem veren *homo politicus* olarak ve bu konuda kendi yeteneklerine dayanarak mücadele veren "savaşçı esnaf birliği" olarak düşünmüştü. Günümüz insanı, kendisini kazanca götürecek şeyler peşinde olan bir *homo economicus*tur.[14] Hellas ve Roma'yı ilginç yapan şey, onun Avrupa'dan farklı olmasıdır. Bu farklılık, daha sonraki statü yapısının -öncekilerde bulumayan- iyi mi yoksa kötü yönde mi olduğu tartışmasına girmeden, *homo economicus*un gelişmesini sağlayan bir alan oluşturmuştur.

Weber, aşağıdaki açıklamaları yaparak, statü gruplarını sınıf grupları ile karşılaştırmıştır:

> Bizim terminolojimizde, "sınıflar" ["statü grupları"ndan farklı olarak] birer topluluk değildir. Bunlar sadece, sosyal faaliyetlerin mümkün ve sürekli temelini oluşturur. "Sınıf"tan şu şekilde söz edebiliriz: (1) Hayatın tesadüfleri sonucu, belirli ortak unsurları paylaşan birçok insanın, buna bağlı olarak (2) bu unsurların, yalnızca, mal sahipliği ve gelir imkânıyla bağlantılı olan ekonomik ilgilerle belirlendiği, (3) emtia ve işgücü pazarı şartları altında temsil edildiği bir gruptur. Bu, "sınıf durumu"dur.[15]

Weber bu tanımlamayı, şunları söyleyerek tamamlar:

> Bu, her zaman sınıf kavramının genel anlamıdır: *Pazar*da şans çeşidi, şahısların kaderini belirleyen, onlara ortak bir şart sunan belirleyici bir andır. Bu anlamda sınıf durumu, bütünüyle bir pazar durumudur. ... Bizim terminolojimize göre "sınıf"ı doğuran etken, belirsiz olmayan ekonomik eğilimlerdir ve gerçekten sadece bu eğilimler pazarın varlığı ile ilgilenir.[16]

Weber düşüncelerini şöyle sonuçlandırmaktadır.

> Statü düzeninin genel etkisi konusunda çok önemli olan ancak sadece bir tek sonuç belirtilebilir. Pazarın hür bir şekilde gelişiminin engellenmesi... Pazar sınırlıdır ve sınıf oluşumuna damgasını vuran çıplak mül-

kün gücü, *per se*[*], geri plana atılmıştır... Antik Çağ'ın ve Orta Çağ'ın bütün siyasi toplumlarında baskın bir şekilde görülen bir durum olan statü ile tabakalaşmaya fırsat tanıyan toplumlarda, bugün anladığımız anlamıyla gerçek bir açık pazar rekabetinin bulunduğunu söyleyemeyiz.[17]

Weber, rasyonel bir karaktere sahip olan çağdaş pazar ilişkilerinin, 19. yüzyılda sınıfı, statüden daha önemli bir hale getirerek ve sınıf temeli üzerine kurulu faaliyetleri değişmez bir imkân haline getiren bir durum oluşturarak, Avrupa'nın bazı kısımlarını etkisi altına aldığını ileri sürmüştür. Polanyi gibi o da, erken toplumlarda pazar ve sınıfın aynı rolü oynamadıklarını düşünmüştür.

1. Dünya Savaşı yıllarında, Antik Çağ tarihçileri Weber'in kitaplarını okumadıklarından, Weber, primitivist-modernist tartışmalar sebebiyle itibar kaybetmiştir. Johannes Hasebroek'un basitçe bir kenara atılan, Hellas ekonomisi üzerine yazdığı iki kitabı da bu durumu istisnai olarak doğrulamaktadır.[18] Finley'in 1950'ler ve 1970'ler arasında başını çektiği grup, neo-Weber görüşlerin yeniden canlanması olarak adlandırılabilir.

Finley, ***Studies in Land and Credit in Ancient Athens***'te (Antik Çağ Atina'sında Toprak ve Kredi Üzerine Araştırmalar) -Weber, Hasebroek ve Polanyi gibi- Atina ekonomisinin büyük ve karmaşık olduğunu ileri sürmesine rağmen, bunun pazar ekonomisi olarak isimlendirilemeyeceğini belirtmiştir. Görüşünü ispatlamak için, *horoi* belgelerini[**] veya ipotekle ilgili olarak yazılmış yazıtları toplayıp incelemiştir. İpotek oluşumuna yol açan sebeplerden bahsedilen yazıtlarda, sebepler arasında, her zaman üretimden ziyade tüketime yönelik ihtiyaçlar yer almaktadır. Atinalılar, birikimlerini çoğaltmak için değil, evlilik ve ölüm giderlerini karşılamak için topraklarını ipotek ediyorlardı. Bu çerçevedeki ekonomik girişimleri de statü endişelerine bağlıydı. Weber ve Polanyi'nin kapitalist ilişkilerin gelişmesi için zorunlu bir altyapı olarak gördükleri mantıklı, ekonomik zihniyetin varlığı konusunda Atina'da çok az örnek bulunmaktadır. Finley, Ati-

[*] Kendiliğinden. (r.n.)

[**] Arazi sınır kayıtları (r.n.)

na'da gerçek bir toprak piyasasının olmadığını ve sadece bazı zenginlerin bellibaşlı ihtiyaçları için para biriktirdikleri görüşündedir. Sürekliliği, gerçek bir kredi piyasasının olmadığı sonucuna da varmaktadır. Atina'da karakteristik bir uygulama olan *eranos** kredileri yoluyla nakit para elde edilmek üzere bir grup *philoi*** veya arkadaşın bir araya gelerek temin ettikleri para, normalde faiz ödemesine dayanmıyordu. İyi bir vatandaş, arkadaşlarına yardım etmeli ve diğer vatandaşların kötü durumlarından istifade etmemeliydi. Atinalılar zengin olmak istiyorlardı fakat statü endişesi her zaman piyasayı belirledi. Finley, bu terminolojiyi kullanmamasına rağmen, onun Atina ekonomisi hakkındaki görüşleri, Polanyi'nin yeniden paylaşımcı modeline uyuyordu.[19]

1953'te Finley, Atina ekonomisinin piyasasız çalıştığı hususunda, belki de yeterli bilgi elde ettiğini düşündü. Daha sonra da bu sosyal sistemin nasıl ortaya çıktığını açıklamaya çalıştı. Hemen, Polanyi'nin oluşturduğu grubun yerini alan ve klasikleşecek olan ***The World of Odysseus*** (Odysseus'un Dünyası) adında ikinci bir kitap daha yazdı. M.Ö. 1200'de Miken yeniden paylaşımcı ekonominin çöküşünden sonra, kahramanlararası armağan ekonomisinin doğduğunu ileri sürdü. Atina sisteminde olduğu gibi bu da karşılıklı gidiş gelişlere dayanıyordu. Finley, Homeros zamanında (Finley bunun M.Ö. 900'lerde olduğunu belirtmektedir) bu durumun, bir bütün erkek vatandaş anlayışı yaratmak yerine armağan alışverişlerini rekabet düzeyine ulaştırdığını ve buna bağlı bir hiyerarşi oluşturduğunu ileri sürdü.

Kahramanların, bir süper insan olarak ortak düşmana karşı, tamamıyla birinin diğerine karşı mücadele ettiği bir zamanda, Hobbe-

---

* Erken dönemlerde bu kelime yiyecek karşılığında para ödemeyi ifade eden bir terim idi. Homeros'ta bu ifade, yardım amacıyla verilen her bir öğünü ifade etmiştir. M.Ö. 5. yüzyılın sonlarından itibaren bu terim, Atina'da yaygın bir şekilde uygulanan bir tür kredi sistemini ifade etmek için kullanılmıştır. Bu sistemde, toplumda tanınan bir kimsenin ihtiyacı durumunda, birden fazla kişinin her birinin küçük miktarlarda borç olarak ona vermek suretiyle yardımcı olmalarıdır. Bu sistemde borç verilmiş olan miktarın, borç veren kişiye kısa süre içerisinde ödenmesi gerekirdi. (ç.n.)

** Dostlar. (r.n.)

siancı* bir savaşta, karmaşık bir siyasi kitle bütünlüğü oluşturularak, armağanlar, bunlara gönderilen karşı armağanlar ve evlilikler yoluyla güçlünün haklı, zayıfın ise değersiz olduğu bir dönem başlamıştı.[20]

1954'te Finley, eşinin ve kendisinin radikallerle olan siyasi bağlantısı sebebiyle, Rutgers'in yoğun etkisi altında kaldı. Weber sosyolojisinin ciddi bir öğrencisi olarak Finley, ilginç bir komünist oldu. Ancak bundan sonra eşi Mary ile birlikte Britanya'ya yerleşmeye karar verdiler. Burada Cambridge Üniversitesi'nde başını Jones'un çektiği, sosyal tarihi ve hatta Marxizmi ciddiye alan bir Klasikçi gruba katıldı. Bu hoş görünen ortamda bile Finley, Homeros hakkında yapmış olduğu değerlendirmelerden dolayı yeni bir problemle kaşılaştı. Nasıl olur da Hellen toplumu, kahramanlar arasında karşılıklı gidip gelen armağanların olduğu bir dönemden, eşitliğe dayanan vatandaşların Klasik Dönem *polis*i haline gelebildi? Cevabını, köleliğin mevcudiyeti olarak açıkladığı bu ve buna benzer sorunlarla ilgili olarak seri halinde yazmaya başladığında, ilk makalesi 1959'da yayımlandı.[21]

Weber, Antik Çağ'da gerçek sınıf mücadelelerinin, sadece borç krizlerinin oluştuğu bazı durumda ortaya çıktığını ileri sürmekteydi.[22] Finley, Arkaik Dönem sosyal devrimlerinin, Atina'da M.Ö. 594'te şehri Solon reformlarına götürdüğü dönemde, Homeros zamanının statü sistemine ve borçlanma yoluyla köleliğe karşı çıkılması sebebiyle sınıf mücadelelerinin başladığını ileri sürerek Weber'in görüşünü desteklemiştir. Şiddet veya korku yoluyla, fakirin borçtan dolayı birilerine bağlanmayı, zenginlerin evlerinde görev alarak alçaltılmayı reddetmesiyle şehir devleti, eşit şahıslardan oluşan bir toplum haline gelmiştir. Erkekler (Finley'in anlatımlarında kadınlar bariz bir şekilde yer almaz), karşılıklı değişim yapan hür vatandaşlar ve ithal edilen ve toprağa bağlı olmayan köleleri kullanarak onlardan fayda sağlayanlar olmak üzere iki gruba ayrılıyordu. Ekonominin değişkenleri, statü endişesi tarafından belirlenmişti. Sadece, vatandaşların doğrudan çalıştırılmasını yöneten ve toprak, işgücü veya

---

* Ian Morris burada, İngiliz filozofu Thomas Hobbes'e gönderme yapıyor. Hobbes'e göre, "her insanın doğal durumda her şeyi yapmaya hakkı vardır; bu, 'herkesin herkesle savaşı' demektir". (r.n.)

kredi piyasasında fiyatların artmasına engel olan, saygın bir zenginlik kaynağına sahip olmak kabul görüyordu. Bir uç anlayış olmakla birlikte, sadece bedenleri bir eşya olarak görülen ve köleler haline getirilen yabancıların sömürülmesi yaygın bir uygulamaydı.

Weber, Hasebroek ve Polanyi'nin de gördüğü gibi Antik Çağ ekonomi tarihi, ekonomistlerin değil sosyal tarihçilerin üzerinde çalıştıkları bir konudur. Weber, Antik Çağ dünya tarihini, statü gruplarının oluşumu tarihi olarak görmüştür. Finley de aynı düşünceyi takip etmiştir. Ona göre, M.Ö. 1000 ile M.S. 500 tarihleri arasındaki bu uzun dönem şöyle özetlenebilir:

> [a] Antik Çağ toplum tarihinin en sistemli modeli olan statü, köle ve özgür insan gibi iki ayrı uç arasında belirlenen, sürekli değişime uğrayan bir toplumun gelişimiyle oluşmuştur. Bu model, belirli sebepler dolayısıyla dikkatimizi çeken ve hemen tamamıyla toplumlarda oluşan bir şeydir. Ve sonra, Roma İmparatorluğu idaresinde bu model tersine dönmüştür. Antik Çağ toplumunun statüleri giderek süreklilik kazandı ve sonra da bizim Orta Çağ dünyası dediğimiz ortam oluştu.[23]

İşte dokuz yıl sonra ***Antik Çağ Ekonomisi***, şu an elimizde bulunan büyüklükte bir kitap haline gelmiştir.

Antik Çağ Ekonomisi

Esas itibariyle ***Antik Çağ Ekonomisi*** kitabı Finley'in eseridir. Eserin, meseleleri bir konudan diğerine geçen bir tarzda ele alması ve akıcı bir dille yazılmış olması okuyucuyu sürüklemektedir. Finley, almış olduğu eğitimden bağımsız veya bilgileriyle karşılaştırmalı olarak değerlendirmeler yapmakta ve Antik Çağ'daki örnekleri dikkatlice seçmektedir; ancak teorik çıkarımlara varan ifadelerden kaçınmaktadır. Pek çok referansa, ikinci derecedeki literatür belgeye ve Antik Çağ metinlerindeki belirli bazı kısımlara ayrıntılı bir şekilde yer vermesi sebebiyle, Finley'in tarzını klasik bir yazıcılık olarak görenler vardır; veya açıkça ortaya konulan görüşleri bir kalıp olarak kabul eden sosyal bilimlerden gelen kimseler için bu, gerçekten (Shaw ve Saller'in ifadesiyle) "geleneksellikten uzak, düşündürücü

ve hatta şaşırtıcı olabilir".[24] Finley'in makalelerinde ve kitaplarında, yazılarındaki bütün görüşlerini özetleyecek bir ya da birkaç cümle bulmak oldukça güçtür. ***Antik Çağ Ekonomisi*** kitabında böyle cümleler bulunmakla birlikte, eserin akıcılığı içinde bu tür cümleler okuyucu tarafından hemen fark edilememektedir.

Finley'in kitabının ana temasını, M.Ö. 1000 ile M.S. 500 arasındaki dönemde, Hellen-Roma Akdeniz dünyasının önemli konularını özetleyen tek bir Antik Çağ ekonomisi modeli üzerine oturttuğunu söyleyebiliriz. Ancak bu eser, Yakındoğu'dan, bu bölgenin en azından Makedonia Krallığı'nın ve Roma İmparatorluğu'nun eline geçmesine kadarki döneminden bahsetmez.

Finley, bu uzun zaman dilimindeki ve bu büyük alandaki ekonomik düzenlemelerin birbirinden farklı olduğunu anlamıştır. Fakat bütün çalışmalarında olduğu gibi o, "baskın tipler ve karakteristik davranış tarzları" üzerinde durulmasında ısrarlıdır (s. 14). Model, nicelik değil nitelik bakımından olmalıdır. Çünkü Antik Çağ insanı, kullanılabilir bir istatistik tutmamıştır fakat bu da bir anlamda kendi içinde önemlidir. Sistemli sayısal bilgi toplamakta başarılı olamamaları, bizim için bilgi edinme açısından bir sorun oluşturmamaktadır. Fakat bu aynı zamanda Antik Çağ insanının, ekonomik faaliyetleri hayatın farklı bir unsuru olarak görmediğinin bir göstergesidir. Kısacası Antik Çağ ekonomisi oturmuş bir ekonomidir.

Finley modelinde değerlendirmelerin temelinde statü vardır. İkinci bölümde Finley, sınıf ve statüleri niçin kavramsal birer kategori olarak tercih ettiğimizi açıklar. Tipik olarak statüyü oldukça basit tanımlar. Roma İmparatorluğu'ndaki zengin köle ve azat edilmiş kölelerden bahsederken, "Böyle bir ayrım için, büyük psikolojik bir unsur ve oldukça belirsiz bir ifade olan 'statü' kelimesini kullanmayı öneriyorum" diyerek, Hellen ve Romalıların "pek çok şey içinde, çapraşık grupların üyeleri" olduklarını da ifadelerine ekler (s. 45). Kitabının tamamında Finley, bu düşünceleri Weber tarzı bir anlatımla ortaya koyar. Yazar bunu doğrudan ifade etmez, ancak verdiği örnekler ve resmi sosyolojik tanımlamalarla bu tarzın kendiliğinden anlaşılmasını sağlamaya çalışır. İkinci bölümün büyük bir kısmı, Cicero'nun statü ve servet ile ilgili görüşlerinden alıntılarla desteklenmiştir ve bu kısım Finley'in metodunu belirgin bir şekilde

ortaya koyar. Finley, "Açıkcası, Cicero Roma'sını özel analizler yapmak için seçtim. Çünkü bu dönem, statü temelli yapının dağılmaya yüz tuttuğu bir devredir" diyerek, bölümün sonunda neden Cicero'dan fazlaca faydalandığını izah etmektedir. Ancak bu yapı, görüleceği gibi, tehdit edilen ve savunulan bazı değerlerin mantıklı bir yol takip etmesi vasıtasıyla dağılmamış ve tercihler bütünüyle ve her yönde değil, ancak bazı farklı yönlerde genişletilerek yeniden bir araya getirilmiş ve yeniden uyarlanmıştır" (s. 56). Buradan öğrendiklerimiz de yine oldukça Weber tarzı bilgilerdir. Atina ve Roma'da, "yeterli sayıda elit vatandaş, ne kendileri ne de yaşadıkları toplumdaki insanların alışkın olduğu düzeyi koruyabilecek şekilde ekonominin çeşitli dallarında faaliyet göstermek konusunda hazır değillerdi... Bunlar bir anlamda bu amaçtan yoksun bir grup olarak (azınlığın tepkisi ne olursa olsun) ağır basan kendi değerleri sebebiyle geri kaldılar." (s. 55).

Kitabın diğer kısımlarında Finley, tasarlamış olduğu modelin üç önemli özelliği üzerinde durmaktadır. Köy hayatı (bağımsız olmayan işgücü ve çiftçiler ilgili bölümlerde ele alınmaktadır), şehirlerin konumu ve son olarak ekonominin politika içindeki yeri. Finley bu bölümlerde gözlemlerini oldukça açık bir şekilde ortaya koymaktadır. İki canlı örnekle, "gerçek" köle ekonomisinin hür vatandaşlığı ortaya çıkarmasının mümkün olduğunu, Antik Çağ sosyal ve ekonomi tarihinin, her şeyden önce tarım ve çiftçiliğin tarihi olduğunu -Hellas'ta M.Ö. 600'de, İtalya'da ise M.Ö. 200'de başlayıp daha sonra M.S. 200'de sona eren bir dönem- söylemektedir. Bu dönem, ailenin ön planda olduğu ve herkesin ekonomik olarak kendine yeterli olmaya çalıştığı bir devredir. Ticaret, genelde küçük çaplı olarak ve kısa mesafeler arasında yapılmıştır. Gelirlerin büyük çoğunluğu, kiralardan ve vergilendirme mekanizmasının denetiminden elde edilmiştir. Tüccarlar ve sanayiyle uğraşanlar nadiren maddi kazanç elde etmişler ve bunu elde ettiklerinde de kazançlarını toprağa yatırmaya çalışmışlardır. Ekonomik değişiklikler olsa da -özellikle, Roma İmparatorluk Dönemi'nde, toprağın birkaç elde toplanması ve hür ve köle arasında net olmayan bir sınırın bulunması gibi- bu dönemde daha çok küçük ekonomik gelişmelerden bahsedilebilir. Tabii ki Roma, İskenderiye (Aleksandreia) ve Antakya (Antiokheia) gibi bazı büyük şehirler veya Klasik Dönem Atina'sı gibi kü-

çük şehirler birer istisnadır. Bu şehirler, vatandaşlarının ve tarımla uğraşmayıp şehirde meskun grupların sürekli hububat ihtiyaçlarını temin etmek zorundaydı. Ancak bunlar yine de istisna olarak kalmaya devam etti. Hatta Roma İmparatorluk Dönemi'nde bile şehir nüfusu, tarımla uğraşanların 1/20'si kadardı. Bu sebeple, her ne kadar yönetici sınıf şehirli de olsa, Hellen-Roma medeniyetini şehir toplumu olarak belirtmek yanlış olacaktır. Yeterli yiyecek temin ettikleri sürece bu insanlar, taşraya çok az ilgi gösteriyorlardı ve devlet ekonomisi olarak isimlendireceğimiz (ki eğer varsa) bir yapı hemen hemen yok gibiydi.

Bu modelin, daha önceki primitivist-modernist tartışmasına getirdiği bir katkı yoktur. Hellas'ı ve Roma'yı, sürekli olarak basitten karmaşığa giden bir yapılanma olarak belirtemeyiz. Çünkü, bunların ekonomileri böyle bir süreklilik göstermez. Bunlar nitelik olarak birbirinden farklıdır. Weber'in, Orta Çağ'dan farklı olarak, büyük bir ileri görüşlülükle değerlendirdiği Antik Çağ ekonomisi, bu devre, *homo economicus*un gelişmesi için gerekli olan tohumları taşımamaktadır. Polanyi'nin Atina hakkındaki karmaşık fikirlerine karşı olarak Weber, ekonomiyi canlandırarak sınıflara fırsat tanıyacak ve piyasanın statüyü aşmasına yol açacak bir gücünün bulunmadığı görüşündedir. Finley'in Antik Çağ ekonomisi, iç çatışmalar sebebiyle değil, Roma sosyal yapısı ve sınırlarda sürekli artan güçlü dış baskı sebebiyle sona ermiştir. "Bu bir anlamda, Antik Çağ dünyasının sonunun ekonomik açıklaması olarak kabul edilebilir" (s. 210).

Antik Çağ Ekonomisi kitabı, Finley'in diğer eserleriyle birlikte okunduğunda, Antik Çağ'da resmi statü yapısının beş sonucunun içerik olarak genişlediği görülür. Birincisi, Weber için olduğu gibi Finley için de toprak piyasasının, işgücünün ve birikimin ve bu sebeple teknolojinin ve ticaretin gelişmesinde engel oluşturan Hellen-Romen statü kavramıydı ve bu çok önemliydi. Demosthenes ve Cicero'nun, geçerli davranış olarak adlandırdıkları kavram farklıydı. Fakat her ikisi de genel anlamda sosyal ilişkiler içindeki ekonomik etkenin gizlenmesine sebep olacak bir yaklaşım ortaya koymuştur. Ne Atinalı ne de Romalı hatipler, faizli borç alınmasının benimsenmesinden, uzun mesafeli ticaret yoluyla birikim yapılmasından ve kendilerinin, zenginliklerini mülk edinerek artıran bir kimlikle tanıtılmasından

memnun değillerdi. Ticari potansiyelin teknolojik gelişmeyi kullanmasındaki başarısızlığından bahseden bir makalesinde Finley, bu durumda yine statü yapısının etkili olduğunu ileri sürmüştür.[25]

İkincisi, zenginler için fakirlerin vatandaş statüsüne erişme başarısı göstermeleri, "özgürlük ve köleliğin el ele gelişmesi" konusunda işgücünün yönlendirilmesi oldukça sınırlı bir fırsatla mümkündü.[26] Finley, üç sosyal sebep bir araya geldiğinde –toprağın özel ellerde toplanması, topraktan elde edilen ürünler için dış piyasanın bulunması ve iç işgücünün hazır bulunmayışı- şartların zenginler için kölelerin ticari bir mal haline gelmesine yol açtığını ileri sürmektedir. Arkaik Dönem Hellas ve Roma'sındaki sosyal mücadeleleri, üçüncü şartı tamamlayan (olumsuz) bir faktör olarak görür ve böylece Antik Çağ ekonomisini dünyanın ilk gerçek köle ekonomisi olarak kabul eder.[27]

Üçüncüsü, vatandaşların statü endişesi, daha faydalı faaliyetlerin toplumun en uç noktalarına itilmesine sebep olmuştur. Yabancıların, kadınların ve kölelerin ticari ve mali alanlarda bulunmaları nadiren karşılaşılan bir durumdu. Bazı zengin vatandaşlar varlıklarını, aslında kendi topraklarında köleleri tarafından yetiştirilen ürünleri satarak veya kendilerine bağlı kimselere verdikleri ya da kiraladıkları topraklarda yetiştirilen ürünlerin satılmasından sonra paylarına düşen nakit parayla elde ettikleri gelir sayesinde sağlıyorlardı ve bunlar sonuçta tarımsal ürünlerdi. Fakat bu değişimleri gerçekleştirmek için vatandaş bulmaları gerekiyordu.

Dördüncüsü, Hellenler ve Romalılar zenginliği, bizim ekonomik yollar dediğimiz yöntemlerle değil, hukukî ve siyasî kanallarla elde etmeye çalışmışlardır. Finley, Antik Çağ şehirlerinin üretici şehirler olmadığını, buraların şehre ait ürünleri kırsal kesime satan yerler olmaktan ziyade taşrayı vergilerle, zorunlu hizmetlerle ve kiralama yoluyla sömüren tüketici şehirler olduklarını ileri sürmektedir.[28]

Beşincisi, sömürünün vatandaş olmayan toplumların dışına da yayılması ihtiyacı ve siyasî çözümlere öncelik verilmesi, Hellen-Roma toplumlarına, savaş ve emperyalizm gibi yollara başvurarak varlık elde etmeleri için özellikle güçlü bir sosyo-ekonomik motivasyon kazandırmıştır. Son kitabında Finley, savaşlar üzerinde bu kadar çalışma yapılmış olmasına rağmen, hemen hiçbir Antik Çağ tarihçisi-

nin savaşı, Antik Çağ toplumunun yapısal özelliği olarak ele almadığını göstermektedir. [29]

Yirmi Beş Yıl Sonra Antik Çağ Ekonomisi

Thomas Kuhn, edebî ve sosyal bilimlerin doğa bilimleriyle benzer türden örnekleri konu edinmediklerinde ısrarlıdır. Daha sonrasında ise, yeni bir yapı kabul edildiğinde eski bilgilere giriş engellendiğinden, buna karşıt olarak ortaya çıkan görüşler hemen alandan çekilir ve öğrencilerin bilgisine sunulmaz. Bilimde modası geçmiş uygulamalara yer yoktur. Ancak bir önceki alanda, eski modelin şampiyonları, durumlarını sağlamlaştırmışlardır ve artık bu konumlarından vazgeçmezler. Bizim "örnekler"den ziyade "düşünce okulları" dediğimiz oluşumların onların bu konudaki etkisi, onlarca yıl güçlü bir şekilde devam eder.

Finley'in çalışmalarının etkisinin kök salması zaman içinde olmuştur. Doğal olarak da bu daha çok Cambridge'te hissedilmiştir. Finley'in buraya gelmesinden önce Jones, özellikle Cambridge yaklaşımıyla ekonomiyi Antik Çağ tarihinin temel konusu haline getirmişti ve 1950'den 1980'e kadar burada eğitim gören öğrenciler, bu yaklaşımla yetiştiler. Ancak Finley'in Cambridge'in dışında, İngilizce konuşan bilim dünyasındaki etkisi daha yavaş olmuştur. İngiliz bilim insanları, Cambridge'ten Oxford'a seyahatin, Cambridge'ten dünyanın diğer yerlerine yapılacak olan seyahatlerden daha uzun olduğunu söyleyip, bunu bir espri olarak kabul eder ve gülerlerdi. Avrupa Kıtası üzerinde konuya yönelik ilginin oluşması ilk kez Finley ile olmuştur. O, Avrupa ile çok ilgilenmiş ve pek çok Batılıdan farklı olarak, Weber tarzıyla ve kendi fikirleriyle uyuşan Hollanda'nın Klasikçilerinden, Fransa'nın sosyal tarihçilerine, İtalya'nın Neo-Marxist bilim insanlarından, Doğu Avrupalı Marxist araştırmacılara kadar kıtada birçok bilim insanıyla bağlantıya geçmiştir.[30]

İlginç olan ise onun düşüncelerinin, Roma üzerine çalışanlar, sosyologlar ve antropologlardan ziyade, yapılan yanlış çalışmalara kendi aralarında karşı çıkmayan Hellas tarihçileri üzerinde daha fazla etki yapmış olmasıdır.[31] 1986'da Finley'in ölmesiyle bu durum değişti. Ve hatta 1983'te henüz Finley ölmeden önce bile, Keith Hopkins, "A. H. M. Jones ve Sir Moses Finley tarafından ortaya

konulan ... yeni bir gelenekten" bahsediyordu.[32] Son on yıl içinde, benim burada yapabileceğim listeden daha fazla kitap ve makalede Finley'in görüşleri incelenmiştir.

Fakat bilim insanı için çeyrek yüzyıl az bir zaman değildir. Finley, 1930'da tarihçi olduğunda, Charles Beard ve James Harvey Robinson gibi Amerikalı "Yeni Tarihçiler" ve Lucien Febre, Marc Bloch gibi Fransız Annalistler, ilk kez o dönemde onun fikirlerine karşı çıkarak, gerçek tarihin siyasi hikayelere dayalı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu tariçiler, sosyal yapı ve ekonomik etkenleri birlikte analiz etmek istediler ve hatta sosyal bilimlerin metotlarından faydalanmayı düşündüler. Finley'in, 1972'de Sather'da ders verirken, çağdaş tarihi esas alan bir yaklaşımı olmuştu; böylece 1980'lere gelindiğinde sosyal ve ekonomik tarih, "Yeni Kültür Tarihçilerinin" taarruzuna uğradı. Bu grup, eleştirilerinin çoğunu edebi değerlendirmelerin etkisi altında yaptı. Bazı makalelerin toplandığı ***The New Cultural History*** (Yeni Kültürel Tarih) olarak adlandırılan eserin tanıtımında Lynn Hunt bu tarihçilerin yaklaşımını, "ekonomik ve sosyal ilişkilerin, kültürel olanları belirlemede öncelikli olmadığını, bunların kendilerinin birer kültürel uygulama ve kültürel üretim alanı olduğunu", bu referanslara dayanarak çıkarım yapılamayacak fevkalâde kültürel deneyim boyutu bulunduğu şeklinde açıkladı.[33] 1970'lerde maddi yapı çöküşe geçince, 1990'larda pek çok sosyal tarihçi ve ekonomi tarihçisi kendisini kuşatılmış hissetti.

Antik Çağ tarihçiliği ise farklı gelişti. Kuzey Amerika'daki Klasik veya Avrupa'daki tarih bölümlerinde Antik Çağ tarihçileri, kendilerini esas olarak üniversitelerin tarih bölümlerinin dışında buldular. Bunlar, Yeni Çağ tarihçilerinin takip ettikleri konferanslardan daha farklı konferanslara katıldılar, yayınlarını farklı dergilerde yayımladılar ve hemen neredeyse farklı bir dil kullandılar. Filolojinin evlatlığı olan tarihçilik, 1970'lerde hâlâ bu alanda baskındı. Weber ve Marx'ın görüşlerinin yanı sıra mevcut sosyal bilimlerle de ilgilenen Finley, okul yıllarında bile bu alanda bir azınlık görüşü temsil etse de, yine de ayrıcalıklı bir konumu vardı. ***Antik Çağ Ekonomisi***'nin her gün artan etkisi, kendisinin otuz yıl boyunca kendi kendine sorup cevap aradığı sorular, Antik Çağ tarihçilerinin düşüncelerinin temeli haline geldi. 1980'lerde bir yandan bunlar olurken,

diğer yandan edebi eserlerin eleştirileri ile ilgilenen bazı Antik Çağ tarihçileri de yeni kültürel tarihe yönelmişlerdi.

Sosyal ve ekonomik sorular gündemde çoğalıp filoloji ve politikadan kültürel şiirciliğe yöneldiğinde Antik Çağ tarihçileri, Yeni Çağ tarihçiliğinde sağlanan gelişmelere koşut olarak etkili bir şekilde ortaya çıktılar. Pek çok tarih bölümü 1970'ler ve 1980'lerin başında, Kültürel Tarihçiliğe karşı kendi fikirlerini savunan (çağdaşımız olan) radikal ekonomik ve sosyal tarihçi grubunu bünyelerinde topladı. Antik Çağ ekonomi ve sosyal tarihçiliğinin yavaş yayılması, çoğu Antik Çağ tarih programının dar kapsamlı olması, uzmanlığın demografik bir yapı göstermesi –ki 1970'ler ve 1980'ler yeni müracaatların yapıldığı dönemdir- Klasik Bölüm'ün çok az sayıda ekonomi ve sosyal tarihçiyi istihdam etmesine yol açmıştır.

Ekonomi ve sosyal tarihçilerin bu kötü durumunun bir sonucu, Klasik çalışmalarda kültür tarihçiliğine doğru bir ayrılma olmuş ve daha geleneksel olarak çalışan filoloji bilimi çalışmalarına doğru da bir kayma meydana gelmiştir.[34] 1990'larda, sosyal ve ekonomi tarihine artık daha önce hiçbir zaman olmadığı kadar ilgi vardır. Bu gelişmelerde Antik Çağ tarihçilerinin, yirmi beşinci yayım yılında olan ***Antik Çağ Ekonomisi***'ne olan ilgi ve bağlantıları büyüktür. Cambridge, Leiden, Liverpool, Paris ve Stanford'da, daha sonradan basılmak üzere, bu çalışmalara atfedilen konferans ve seminerler düzenlenmiştir.[35] Amerikalı tarihçiler, yirmi beşinci yılı 1999'da dolan, Fogel ve Engerman'ın ***Time on the Cross*** (Kesişen Zaman) adlı eseri için değil benzer şeyler yapmak, kitabın tekrar basılmasını bile düşünmeyeceklerdir.[36] Ekonomi ve kültür tarihçilerinin iletişim kurmaktaki kabiliyetsizlikleri, Yeni Çağ tarihçileri arasında belirgin bir şekilde ortaya çıkmaya başladığında, bunlar, pek çok Antik Çağ tarihçisinden daha fazla Finley'in karşısında yer alıyorlardı.

Başarının ödülü (gerçekten en açık sinyal) eleştiridir ve 1990'larda Finley'in modeli yoğun şekilde saldırıya uğradı.[37] Son kitabında Finley, "ideolojilerin değiştiğini ve böylece tarih yazıcılığının da sürekli bir 'farklılaşma' geçirdiğini"[38] gözlemlediğini belirmiştir; bu gelişme onu şaşırtmamıştır. Finley'e yapılan eleştirileri üç temel gruba ayırabiliriz. Birinci grup, Finley öncesi filoloji tarihi ile ilgili deneyimcilerdir (*empirikcist*). Bu grubun başını çekenler, Finley'in

Antik Çağ ekonomisinin genel modelini oluştururken özellikle Hellen-Roma dünyasının M.Ö. 1000 ile M.S. 500 tarihleri arasındaki döneminin ayrıntılarını ele almadığını, hatta kendi model çalışmasını yaparken bile olaylarla ilgili hatalar yaptığını belirtmeye çalışmaktadırlar.[39] Deneyimciler, ön plandaki ayrıntıları, resmi tepkiler ve metodolojik açıklamalar üzerine kurarak dikkati, zenginlik, çeşitlilik ve şahısların küçümsenemeyecek düzeydeki eşitliği ile kurumlar ve Antik Çağ dünyasındaki devletler üzerine çekmişlerdir.

Bu eleştiriler kıymetli olmakla birlikte, bunlar (Finley ve Polanyi r.n.) meseleyi esas olarak teorileştirmeye çalışmışlardır. Weber'in açıkladığı gibi, genel modelin uygulanabilirliği ile gerçeğin ortaya çıkması arasında daima ters bir ilişki vardır. "İdeal tip ne kadar keskin ve kesin oturtulursa, bu anlamda, daha nazarî ve gerçek olmayanlar ne kadar bulunursa bulunsun, bunların terminolojisini formülleştirerek işlerlik kazandırmak, sınıflandırmak ve varsayımlar yapmak mümkün olmaktadır".[40] Gerçeğin belli şekillerinin vurgulanmasının en ideal şekli, basitleştirerek çok miktarda deneysel ayrıntılara yer vermektir. Farklı işler için farklı modellere ihtiyacımız vardır. Finley ve Polanyi, Antik Çağ, Orta Çağ ve Yeni Çağ Avrupa ekonomileri arasındaki farklılıkları belirlemek için, radikal siyasi meseleleri esas alan, yüksek seviyeli modeller bulmaya çalıştılar. Çoğu Antik Çağ tarihçisi, bir dönem, bir bölge veya şehre ilişkin standart modellerden memnundur. Bazı yönlerden çelişik görünse de daha fazla veriyi değerlendirmeye imkân sağlayan böyle modellerin onlara daha gerçekçi gibi görünmüş olması mümkündür. Fakat bu tarihçierin büyük toplumların sosyal bilimcileri ve mukayesecileri ile Finley, Polanyi ve Weber gibi şahsiyetlerin ilgilendiği düzeyde ilgilenmeleri de pek mümkün değildir. Genelleştirme konusunda geçerli kararlarımız, Antik Çağ tarihinin ne yönüyle ilgilendiğimize ilişkin düşüncelerimize göre belirlenmiştir. Bunlar ise psikolojik, estetik ve esasen politiktir. 19. yüzyılın ortalarında, Grote ve Marx gibi tarihçiler bu konular üzerinde konuşmaktan hoşlanıyorlardı. Fakat genelde günümüz tarihçileri böyle değildir.

Felsefe bilimcisi Richard Levins, "Çok amaçlı tek bir model yoktur... Genelleştirmeyi, gerçekliği ve hassasiyeti büyütmek mümkündür."

demektedir.[41] Pek çok deneyimcinin bunu fark edememesi, ***Antik Çağ Ekonomisi*** hakkında yaptıkları eleştirilerin etkisini yok etmiştir. Burada, bilgilerin anlamlı bir bütün oluşturmakta faydalı olması için bir modele karar vermeliyiz. Bazı tarihçilerin diğerlerinden daha çabuk sonuca ulaştıkları bir noktada, bir model içerisine yerleştirilemeyen durumların miktarı, modelin açıkça fayda sağlamaktan ziyade zarar verdiği bir düzeye ulaşır. Finley, tarihçilik ekolünde "X hakkında bildiklerini bana anlat" diyerek, amatör yerel tarihçiler için ağır sözler sarf etmiştir.[42] Fakat bunlar, 1920'de Hasebroek'un sistemli eksiklik ve yanlışlarından bahsederek, Finley'i de aynı şekilde değerlendirmeye çalıştıklarında, Finley'in kendi sorunsalında önemli hale gelmişlerdir. Finley'e yöneltilen en yaygın eleştiri, onun Antik Çağ ticaretini, sanayisini, bankacılığını ve diğer ziraî olmayan ekonomik faaliyetlerini olduğundan daha küçük çaplı görmesidir. Böylece kendisi, müstakil olarak, ekonomik faaliyetlerin diğer sosyal ilişkiler içerisinde gizli olduğunu ileri sürüp Antik Çağ ekonomisinin temelde ev ekonomisi olduğuna inanarak, tamamlanmamış ilkelcilikten (primitivizmden) uzaklaşmıştır.[43] Bu mesele, bazı eleştirilerin iki kavramı birbirinden ayrı olarak anlatmamızı zorlaştırmasıyla birbirine karışmıştır. Fakat bu bizleri daha sonraki eleştirilere götüren ciddî bir meseledir.

İkinci ve üçüncü gruptaki eleştirileri, sosyolog Mark Granovetter'in Polanyi'ye yönelttiği eleştirilerden aldım. Granovetter, Polanyi'nin çalışmalarına yönelik tartışmaların, bunları "aşırı toplumcu" görenler ve "toplumcu görmeyenler" diye iki grup tarafından yürütüldüğünü ileri sürmektedir.[44] *Aşırı toplumcu eleştiriler*, Weber ve aydın yandaşlarının, sosyolojik "sürtüşmelerin önemi"ni abarttığını, statünün, ekonomik olmayan düşüncelerin pazar ilişkilerini bastırdığı noktaya kadar götürdüğünü söylemektedir. Böylece Finley, Antik Çağ kaynaklarını yüzeysel olarak ele almakla suçlanabilir. Cicero, Romalıların gerçekte statüye önem verdiklerini söyleyebilir. Ancak bu sadece, derin ekonomik gerçekleri örten bir ideolojidir (yanlış bilinçlilik anlamında). Antik Çağ'dakilerin ne söylediklerinden bahsederek başlamak yerine, resmi ekonomi modelini veya birbiri içine giren kültürel karşılaştırmaların ışığı altında gerçek görünen

modelleri kurmak daha doğrudur. Bundan sonra, Antik Çağ yazarlarının söylediklerinin neden bu modellere uymadığını araştırabiliriz ve bu kaynakları, ekonomik gerçeklerin kültürü örten maskesini aşarak, gerçeklerin yerini bulması için okuyabiliriz.[45]

Finley'in, Antik Çağ ekonomisini olduğundan küçük ölçekli değerlendirdiğini düşünenler, onu aşırı toplumcu olarak suçlamışlardır. Bu, özellikle Roma üzerine çalışanlar arasında yaygın bir görüştür. Mesela Keith Hopkins, resmi ekonomi düşünceleri üzerinde Finley'den daha çok durmuştur. O, Finley'in uzun mesafelerle yapılan ticaretin büyüklüğü hakkında gemi batıklarından elde ettiği arkeolojik sonuçlara ilişkin değerlendirmelerine karşıdır. Hopkins, M.Ö. 200 ile M.S. 200 arasındaki dönemde önemli ekonomik gelişmeler olduğu düşüncesindedir. David Mattingly, Roma Dönemi Kuzey Afrika'sında kayaların işlenmesiyle yapılmış olan yağ çıkarma düzeneklerini inceledikten sonra, hemen hemen benzer sonuçlara ulaşmıştır. Yağ üretiminin, yerel halkın ihtiyacından daha fazla olduğunu ve bunun, çiftçilerin yoğun bir şekilde ihracat piyasasına bağlı oldukları şeklinde yorumlanabileceğini ifade etmiştir. Bu artık genel olarak yiyecek, şarap, yağ, kereste, tuğla ve benzeri şeyler için büyük bir piyasa oluştuğunu göstermektedir. Roma'nın nüfusunun M.Ö. 1. yüzyılda bir milyon civarından daha fazla artması, üretimi de artırmıştı ve bu, ekonomik faaliyetlerin yeniden düzenlenmesini getirmişti.[46]

Aşırı toplumcu eleştiriler, Hellen tarihçiler arasında daha az etkin oldu fakat önemli meseleleri de gündeme getirdi. Bunlardan en önemlisi, Edward Cohen'in, Hellen hatiplerinin kendi aralarında, görünen (*phaneros*) ve görünmeyen (*aphanes*) şeklinde ekonomiyi iki farklı gruba ayırdıklarını belirtmesidir. Bankacılık ve diğer mali faaliyetler, burada ikincisinde yer almaktadır. Zengin kişiler, Finley'in değerlendirmelerinin aksine, oldukça geniş olan görünmeyen ekonomiyle ilişkilerini gizlemeye çalışıyorlardı. Cohen, zengin Atinalıların varlıklarının büyük bir kısmını bu yolla elde ettiklerine karşı çıkmaktadır ve bu cephede ekonominin, yabancılarla, kadınlarla ve kölelerin oynadıkları rollerle geleneksel statü endişesinden ayrıldığı görüşündedir.[47]

Roma Dönemi hakkında çalışma yapanların yanı sıra, arkeoloji de

bunda rol oynamıştır. 1970'lerden bu yana, Hellas'ın taşra kısımlarında yapılan yüzey araştırmaları, M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda yerleşim şeklinin değiştiğini göstermektedir. Bunu açıklamak ve pek çok insanın böyle küçük bir toprak parçası üzerinde nasıl bir hayat sürdükleri sorusuna cevap bulmak için yapılan çalışmalar sonucunda, tarihçiler ve arkeologlar, Klasik Dönem ziraatinde "yeni bir model" bulmaya çalıştılar. Bu, Finley'in gözünde canlandıramayacağı kadar fazla pazar için üretime yönelik bir modeldi.[48] Kalan tarım alanının kalitesi düşünüldüğünde, bu model oldukça tartışmalı görünmektedir. Ancak bu çalışmalar pek çok yeni bilgiyi de ortaya çıkaracaktır.

Hellenler veya Romalılar konusunda çalışanlar, arkeologlar veya metin okuyucular ve *aşırı toplumculuk* eleştirisi yapanlar belgeleri okurken, ekonomik yapının esaslarına ulaşmaya çalışmışlardır. Belgeler ne söylerse söylesin, biliyoruz ki (belli sınırlar içinde) Roma, her gün belli miktarda hububata ihtiyaç duymuş ve Atina aristokratları da belli miktarda nakit paraya sahip olmaya çalışmışlardı.

Sonunda Finley'in modeli, bu çalışmaları *toplumcu görmeyen* kendi eleştirmenlerini buldu. Bu düşünce çizgisi ilhamını, daha yeni dönemlerin yeni kültürel tarihinden almış ve Antik Çağ kaynaklarında hegemonyaya dayanan anlatımlar üzerinde yoğunlaşarak ideolojinin yapılanmasının karmaşıklığı ile ilgilenmiştir. Eleştirmenler, sosyolojik kategorilerden başlamak ve Antik Çağ literatüründe bunun nasıl yer aldığına bakmaktan ziyade, bu kategorilerin nasıl oluşturulduğu ve bilgili aktörlerin tutarsız uygulamalarıyla nasıl sergilendiği ile ilgilenilmesi gerektiği görüşündedirler.[49]

Genellikle Antik Çağ ekonomisine bu tarz yaklaşım, Hellenler konusunda çalışanların[50] ve edebiyatçıların yaklaşımıdır. Mesela Sitta von Reden, Finley'i "kölelik, toprak sahipliği, vatandaşlık ve kredi gibi konularda incelediği kurumların anlamlarını ve sınırlarını tamamıyla ideolojik tartışmalarla ayrıştırdığını" ileri sürerek eleştirmektedir.[51] Von Reden bunlara karşı çıksa da, bir noktaya kadar Finley bu eleştiriye sempati duymuş olabilir. Weber'e göre, "hareketin öznel anlamıyla ilgilenen bir bilim için açıklamalar, gerçekten anlaşılabilir hareket ve yoruma sahip olan, karmaşık bir değerlendirmeye ihtiyaç duyabilir".[52] Aynı konu üzerinde Finley de "'Antik

Çağ ekonomisini ortaya koymak için yapmış olduğum konuşmalarım, ... ortak kültürel ve psikolojik yapı üzerine kurulmuştur." demektedir (s. 19-20). O, ***Antik Çağ Ekonomisi***'ni Hellen ve Romalıların, "ekonomiyi" hayatın farklı bir yanı olarak görmekten ziyade, statü ilişkileri boyutunda gördüklerini düşünerek incelemiştir. Ancak Yeni Kültürel Tarihçiler, meseleleri daha ileriye götürmektedirler. Weber gibi Finley de her zaman ekonomi araştırmalarında, sosyal tabakalaşmayı yaşamın gerçekleriyle çelişen bir tutarsızlık olarak göstermemiştir; bu farklılaşmayı vergilendirme, kiralama ve kölelik yoluyla sömürü, zirai teknoloji veya askeri meseleler gibi konularla açıklamaya çalışmıştır. Hellas ekonomisi üzerine değerlendirmeler, büyük sosyolojik tablonun bir parçasıdır. Bununla birlikte Yeni Kültürel Tarihçiler tahlillerinde, kendi görüşlerini de en başa getirirler. Böylece deneyimin daha kültürel boyutları tamamıyla ortadan kalkmaya başlar.

Mesela Josiah Ober, ***Mass and Elite in Demokratic Athens*** (Demokratik Atina'da Kitleler ve Seçkinler) adlı eserinde, Atina demokrasisinin iki yüzyıl boyunca statüden nasıl kaçındığı ve bir idareci kitle olmadan nasıl işlediği gibi meselelere cevap bulmak için genellikle Finley'in izlediği yolu takip etti. Ancak Ober daha farklı sonuçlara ulaştı. Finley'in üzerinde durduğu, emperyalizm ve kölelik gibi konulardan ziyade, işin siyasi söylevlerle ilgili yönüyle ilgilendi. M.Ö 4. yüzyıl Atina'sında, "halka yapılan konuşmaların sadece sosyal huzursuzluğu *ifade etmekle* kalmayıp, bu konuşmaların aynı zamanda bu huzursuzlukları *çözümlemek* için birer araç olduklarını" ifade eden görüşlere karşı çıktı.[53] Bu noktada kendi görüşlerini genelleyerek, Klasik Dönem Atinalıların "hitabetin, sadece inancı göstermediğini, sosyal bir uygulama olduğunu; fakat sosyal ve siyasi gerçekleri de gün ışığına çıkardığını" ileri sürdü.[54] "*Demos*larda," sadece ve daha çok 'hakimiyet' için değil, aynı zamanda Atina toplumunun önemli yönlerinin sembolik âlemi üzerinde denetim oluşturmak amacıyla" yapılan halk konuşmaları, "Atinalı elit tabaka ile normal halk arasında iletişimin sağlanabilmesi için kullanılan en önemli bağlantı şekliydi".[55]

Ober, genellikle varlıklı olan davacıların, kendi aralarındaki çekişmeleri genellikle fakir jüriler önünde dramatize ederek kendilerini pek çok tehlikeye attıklarını ileri sürmektedir. Sonuç olarak, bizim

metinlerimizin yazarları gerçekleri saptırmamış, metni esas alan gerçeklere alternatifler sunmuşlardır. Davacılar, dinleyicilerini, ortak noktalara yönlendirmeye ve konuşmacıların jüri ile bir kimlik bağı oluşturmasını sağlamaya çalışmışlardır. Onlar sadece ayrıntıları birbirine bağlayan kimseler değillerdi. Oyuncuların yaptığı gibi onlar da *personae*ye aynı şekilde yaklaştılar. Ober, "tiyatroya giden vatandaşın, inançsızlığı boykot etmeyi 'öğrendiğini' " belirtir. Bu 'deneyim', jüriye elit davacıların kendi durumlarını zihinlerinde kurmalarına ve Atina halkı ile ilişkilerine yardımcı oluyordu. Konuşmacının ve dinleyicilerin dramatik kurguları sosyal statüye göre kurmalarındaki suç ortaklığı, Atina sosyal eşitliğinin korunmasında oldukça önemliydi. Atina kültüründeki inanç ve değerler arasındaki çatışmayı birbirinden ayırt edebiliriz.[56] Ancak hitabette anlatılanlara dayanarak, ekonominin "gerçekten" nasıl işlediğini tam olarak anlayabileceğimizi düşünmemiz herhalde büyük bir hata olur. Çok kısa süre önce yapılan bir çalışmada, bazı Hellas tarihçileri/edebi eleştirmenler (sınır oldukça bulanıktır) bu tartışmaları en çok tahmin edilen "ekonomi"ye dahil şeylere kadar (sikke ve yiyecek gibi) genişlettiler ve bunları Hellenlerin şehir devletlerini kurarkenki mücadele unsurları olarak yeniden değerlendirdirler.[57]

Sonuç

Yayımlanmasından çeyrek yüzyıl sonra bile ***Antik Çağ Ekonomisi*** hâlâ tartışmaların merkezinde yer almaya devam ediyor. Finley açık bir şekilde filolojik/deneyimci tarihçiliğin, Antik Çağ'ın ekonomik etkinliğini açıklamakta bir anlam ifade etmediğini gösterdi. Bu tarzda hâlâ çok iyi çalışmalar yapılmaktadır. Fakat genelde yeni düşüncelere bağlanmaktan ziyade, 1890'ların tartışmaları hakkında henüz söylenecek çok şey vardır. ***Antik Çağ Ekonomisi***, deterministik ekonomist yaklaşım ile postmodern edebi araştırmalar arasında kalmıştır. Eğer bu çalışmaları aşırı toplumcu gören veya toplumcu görmeyen eleştirilerin her ikisi de derinleştirilmek isteniyorsa, bunlar Finley'in çalışmalarını ciddi olarak incelemelidirler.

Weber, gerçek sosyolojik anlayışın iki çeşit araştırmaya ihtiyaç gösterdiğine inanmıştı. Bunlardan birincisi, soyut ideal tipin formülleştirilmesi; diğeri ise, belgelerdeki bilgilerin insanların gerçek tavırla-

rı ve inançlarıyla karşılaştırılmasıydı.[58] İdeal olarak aynı kişi, her iki araştırmayı da farklı zamanlarda gerçekleştirebilir. Tam olarak Finley'in ***Antik Çağ Ekonomisi***'nde de yaptığı gibi sonuç, genel yapı ile tek tek bireylerin deneyimleri arasında gidip gelmek şeklinde olacaktır. Elbette ki çalışmanın amacı, Atina bankacılığının büyüklüğü, Roma ekonomisinde pazarın yeri ve Antik Çağ'da ekonomik gelişmeler gibi Finley'in ulaştığı bütün sonuçları test etmek değildir. Fakat ***Antik Çağ Ekonomisi***'ndeki Hellen ve Romalı geçmişin cana yakın görünümü, yakın gelecekte de bizim görüşlerimizin merkezinde kalacaktır. Bu konuda bildiğimiz tartışmalar, Finley'in, eşit vatandaş grubunun merkeziyetçiliği ve bunun, büyük çaplı alım-satıma konu olan kölelerle ilişkilerini inceleyen modeli ile başlamış olmalıdır. 1970'ler ve 1980'lerde Antik Çağ tarihi alanına yönelenler için ***Antik Çağ Ekonomisi***'ni okumak bir gereklilikti. Bu yeni baskı, yeni nesil öğrencilerin benzer ihtiyacını gidermeyi amaçlamaktadır.

Stanford Üniversitesi — Ian Morris
Eylül 1998

* Atina'da idari bölgeler. (r.n.)

DİPNOTLAR

1. Michel Austin ve Pierre Vidal-Naquet, *Economic and Social History of Ancient Greece,* (yeniden basım), Londra 1977, s. 5'ten alıntı yapılmıştır. Kitabın birinci bölümünde, bilimsel tarih anlayışıyla yazılmış çok güzel bir özet yer almaktadır.
2. Bu makalelerin orijinalleri, Moses Finley (ed.), *The Bücher-Meyer Controversy,* New York 1980'de yer almaktadır. Rostovtzeff'ten yapılan bu alıntı, S. C. Humphreys, *Antropology and The Greeks,* Londra 1978, s. 42'de bulunmaktadır.
3. Thomas Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions,* (2. baskı), Chicago 1970.
4. Bu bölüm daha çok Brent Shaw ve Richard Saller, "Editors' Introduction", Moses Finley, *Economy and Society in Ancient Greece* Londra 1981, s. IX-XXVI'deki bilgilerden faydalanılarak yazılmıştır.
5. Finley'in 11 Aralık 1947'de Fritz Heichelheim'a yazdığı mektuptan anlaşıldığına göre bu, Brent Shaw, "The Early Development of M. I. Finley's Thought: The Heichelheim Dossier", *Athenaeum* 81, 1993, 183-84'te basılmıştır.
6. Karl Polanyi, *The Great Transformation,* Boston 1944, s. 234; S. C. Humphreys, *Antropology and the Greeks,* (yukarıda dn. 2), s. 31-75; Polanyi'nin çalışmaları ve bunun Antik Çağ tarihçileri üzerindeki etkisi ile ilgili olarak geniş değerlendirme bulunmaktadır.
7. Karl Polanyi, "Aristotle Discovers the Economy", *Trade and Market in the Early Empires,* (ed. Karl Polanyi, Conrad Arensberg ve Harry Pearson), Glencoe, III., 1957, 64-97.
8. Karl Polanyi, *The Livelihood of Man,* (ed. Harry Pearson), New York 1977, 43. Bu eksik el yazması, yazarın ölümünden sonra, Mayıs 1951'de basılmıştır. Finley, Pearson'ı Hellen belgelerini bir kenara bırakması konusunda ikna etmeye çalışmıştır. Bkz. David Tandy ve Walter Neale, "Karl Polanyi's Distinctive Approach to Social Analysis and the Case of Ancient Greece: Ideas, Criticisms, Consequences", *From Political Economy to Antropology: Situating Economic Life in Past Societies,* (ed. David Tandy ve Colin Duncan), Montreal 1994, s. 25, dn. 6.
9. Moses Finley, "Aristotle and Economic Analysis", *Past and Present* 47, 1970, 3-25. Bu makale daha sonra *Studies in Ancient Society,* (ed. Finley), Londra 1974 ve *The Use and Abuse of History,* Londra 1975, s. 117'de yeniden yayımlanmıştır.
10. Polanyi, *Great Transformation* (yukarıda dn. 6), s. 45-46; Finley, "Emporos, naukleros and kapelos: Prolegomena to the Study of Athenian Trade", *Classical Philology* 30, 1935, 320-36. Finley, tezini 1951'de tamamlamış ve *Studies in Land and Credit in Ancient Athens, 500-*

200 BC, adıyla yayımlanmıştır (New Brunswick, NJ 1952; 1979'da New York ve 1985'te New Brunswick'de yeniden basılmıştır). Bu konuda önemli çalışmaların kaynakçası, 304-27 sayfaları arasındadır. Weber hakkındaki diğer değerlendirmeler için bkz. "The Ancient City: From Fustel de Coulanges Max Weber and Beyond", *Comparative Studies in Society and History* 19, 1977, 305-27; Finley, *Economy and Society*, (yukarıda dn. 4), s. 3-23'te yeniden basılmıştır. *Ancient History Evidence and Models*, Londra 1985, s. 3, 52, 60-61, 88-108. Şubat 1984'te, bir konuşmamız sırasında Finley, Weber'in kendi düşünceleri üzerinde etki yapan tek kişi olduğunu ve sonra birkaç yıl içinde Weber'in büyük çalışmalarını yeniden okuyacağını söylemişti.

11. Weber hakkında en güzel değerlendirmeler H. H. Gerth ve C. Wright Mills, "Introduction: The Man and His Works", *From Max Weber: Essays in Sociology*, New York 1946, s. 3-74; Reinhard Bendix, *Max Weber: An Intellectual Portrait*, New York 1960 ve Guenther Roth, "Introduction", *Max Weber, Economy and Society*, (ed. Guenther Roth ve Claus Wittich), 2 cilt, New York 1968, (Weber ile ilgili diğer çalışmalar da bir araya getirilerek, 1922'de yazılmış olan Almanca aslından 1978'de Berkeley'de yeniden yayımlanmıştır.), XXXIII-CX.
12. Weber, *Economy and Society*, (yukarıda dn. 11), s. 305-6.
13. Aynı eser, s. 933.
14. Aynı eser, s. 1354, 1359.
15. Aynı eser, s. 927.
16. Aynı eser, s. 928.
17. Aynı eser, s. 937.
18. Johannes Hasebroek, *Die imperialistische Gedanke im Altertum*, Stuttgart 1926; *Trade and Politics in Ancient Greece*, (çev. L. M. Fraser ve D. C. MacGregor), Londra 1933, (1928'deki Almaca aslından). Hasebroek'un yanlış değerlendirmeleri hakkında bkz. Paul Cartlege, "Trade and Politics' Revisitede: Archaic Greece", *Trade in the Ancient Economy*, (ed. Peter Garnsey, Keith Hopkins ve C. R. Whittaker), Cambridge 1983, s. 2-5.
19. Finley, *Studies in Land and Credit*, (yukarıda dn. 10); "Land, Dept and the Man of Property in Classical Athens", *Political Science Quarterly* 68, 1953, 249-68; bu makale daha sonra Finley, *Economy and Society*, (yukarıda dn. 4), s. 62-76'da yeniden basılmıştır.
20. Finley, *The World of Odysseus*, New York 1954, yeniden gözden geçirilmiş baskı, s. 62-76.
21. Finley, "Was Greek Civilisation Based on Slave Labour?", *Historia* 8, 1959, 145-64; "The Servile Statuses of Ancient Greece", *Revue internationale des droits de l'antiquité*, 3rd ser., 7, 1960, 165-89; "Betwe-

en slavery and Freedom", *Comparative Studies in Society and History* 6, 1964, 233-49; "La servitude pour dettes", *Revue historique de droit françois et étranger*, 4th ser., 43, 1965, 159-84. Bu makaleler Finley, *Economy and Society*, (yukarıda dn. 21), s. 97-166'da basılmıştır.

22. Weber, *Economy and Society*, (yukarıda dn. 11), s. 303-4, 931.
23. Finley, "Between Slavery and Freedom", (yukarıda dn. 21), s. 249 (*Economy and Society*, s. 132).
24. Shaw and Saller, "*Editors' Introduction*", (yukarıda dn. 4), s. XVIII.
25. Finley, "Technical innovation and Economic Progress in the Ancient World", *Economic History Review*, 2. ser. 18, 1965, 29-45, (*Economy and Society*, s. 176-95).
26. Finley, "Was Greek Civilisation Based on Slave Labour?" (yukarıda dn. 21), 164, (*Economy and Society*, s. 115).
27. Finley, "Slavery", *International Encyclopedia of the Social Sciences*, New York 1968, 14: 307-13; *Ancient Slavery and Modern Ideology*, Londra 1980, s. 11-92; ve bu kitabın 63-84 sayfaları arası.
28. Finley, "Ancient City", (yukarıda dn. 10).
29. Finley, *Ancient History*, (yukarıda dn. 19-10), s. 67-87.
30. Mesela, Harry Pleket, "Economic History of The Ancient World and Epigraphy", *Akten des VI. Internationalen Kongress für griechische und lateinische Epigraphik*, Münih 1972, s. 243-57; Willem Jongman, *The Economy and Society of Pompeii*, Amsterdam 1988; Pierre Vidal-Naquet, "Économie et société dans la Grèce ancienne: l'oeuvre de Moses I. Finley", *Archives européenes de sociologie* 6, 1965, 111-48; Finley'in çalışmaları hakkında İtalyan dergilerindeki değerlendirmeler için bkz. *Opus*, vols. I, 1982 ve 6-8, 1987-89. Finey'in International Historical Congress at Stockholm 1960'da *Ancient Slavery and Modern Ideology*, (yukarıda n. 27), s. 60-62'de verdiği bilgiler oldukça aydınlatıcıdır.
31. Özellikle şu çalışmaları daha fazla önemsiyorum: Peter Garnsey ve Richard Saller, *The Roman Empire*, Londra 1987; Dominic Rathbone, *Economic Rationalism and Rural Society in Third-Century A.D. Egypt*, Cambridge 1991; C. R. Whittaker, *Land City and Trade in the Roman Empire*, Aldershot 1993; Peter Garnsey, *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World*, Cambridge 1988; *Cities, Peasents and Food in Classical Antiqity*, Cambridge 1998. Sosyal bilimciler için ayrıca bkz. Orlando Patterson, *Slavery and Social Death* Cambridge, Mass. 1982; Maurice Godelier, *The Mental and the Material*, Londra 1986, (1984'te basılan Fransızca aslından çevrilmiştir).
32. Keith Hopkins, "Introduction", *Trade in the Ancient Economy*, (ed. Garnsey vd.), (yukarıda dn. 18) s. xi, 7.

33. Lynn Hunt, "Introduction", *The New Cultural History*, (ed. Hunt), Berkeley 1989, s. 7.
34. Carol Dougherty ve Leslie Kurke, "Introduction", *Cultural Poetics in Archaic Greece*, (ed. Dougherty ve Kurke Cambridge), 1993, s. 1-12.
35. Paris makaleleri, *Annales Historie Sciences Sociales* 50, 1995, 947-89'de basılmıştır.
36. Robert W. Fogel ve Stanley Engerman, *Time on the Cross: The Economics of American Negro Slavery*, 2 cilt, Boston 1974. Stanley Elkins, *Slavery: A Problem in American Institutional and Intellectual Life*, (3. baskı) Chicago 1976, s. 267-302'de Amerika'daki köle çalışmaları ile ilgili olarak, sosyal ve ekonomik durumdan kültürel sorunlara geçiş konusunda fevkalâde değerlendirmeler yapmaktadır.
37. 1984'e kadar *Antik Çağ Ekonomisi*'ne yapılan eleştirilere karşı Finley, kitabın ikinci baskısında (s. 177-207) cevap vermektedir.
38. Finley, *Ancient Economy*, (yukarıda dn. 10), s. 5.
39. Bu konuda en iyi bilinen örnek, Martin Frederiksen, "Theory, Evidence and the Ancient Economy", *Journal of Roman Studies* 65, 1975, 164-71.
40. Weber, *Economy and Society*, (yukarıda dn. 11), s. 21. Ayrıca bkz. Finley, *Ancient History* yukarıda dn. 10), s. 60-1.
41. Richard Levins, *Evolution in Changing Environments*, Princeton 1968, s. 7.
42. Finley, *Antik Çağ Ekonomisi*, (yukarıda dn. 10), s. 61.
43. Bkz. Edmund Burke, "The Economy of Athens in the Classical Period: Some Adjustments to the Primitivist Model", *Transactions of the American Philological Association 122*, 1992, 199-226.
44. Mark Granovetter, "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness", *American Journal of Sociology* 91, 1985, 485-510.
45. Thomas Rawski bunu ayrıntılı olarak *Economics and the Historian*, (ed. Rawski), Berkeley 1996, s. 1-59'daki makalesinde ele almaktadır.
46. Keith Hopkins, "Economic Growth and Towns in Classical Antiquity", *Towns in Societies*, (ed. P. Abrams ve E. A. Wrigley), Cambridge 1978, s. 35-79; "Taxes and Trade in the Roman Empire", *Journal of Roman Studies* 70, 1980, s. 101-25; "Models, Ships and Staples", *Trade and Famine in Classical Antiquity*, (ed. Peter Garnsey ve C. R. Whittaker), *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, supp. Vol. 8, Cambridge 1983, 84-109. Hopkins'in Jones-Finley'in *Trade in the Ancient Economy*, (ed. Garnsey vd.), (yukarıda dn. 18) geleneksel-liğine ait, giriş kısmının XI-XII. sayfalarındaki özetinde, Finley'in müstakilciliğinden ziyade, hemen tamamıyla, kendisinin "Antik Çağ ekono-

misinin hücresel kendine yeterliliği" olarak isimlendirdiği mesele üzerinde yoğunlaşmaktadır. David Mattingly, *Tripolitania*, Oxford 1995. Yeni dengeler için bkz. William Harris (ed.), *The Inscribed Economy, Journal of Roman Archaeology*, supp., C. 6, Ann Arbor 1993; Nigel Morley, *Metropolis and Hineterland*, Cambridge 1996.

47. Edward Cohen, *Athenian Economy and Society: A Banking Perspective* Princeton 1992.
48. Özellikle bkz. Paul Halstead, "Traditional and Ancient Rural Economies in Mediterranean Europe: Plusça change?", *Journal of Hellenic Studies* 107, 1987, 77-87; Stephen Hodkins, "Animal Husbandry in the Greek Polis", *Pastoral Economies in Classical Antiquity*, (ed. C. R. Whittaker), Proceedings of the Cambridge Philological Society, ek C. 14, Cambridge 1988, s. 35-74; "Imperialist Democracy and Market-Oriented Pastoral Pruduction in Classical Athens", *Anthropozoologica* 16, 1992, 53-60; John Cherry, Jack Davis ve Eleni Mantzourani, *Landscape Archaeology as Long-Term History*, Los Angeles 1991, s. 333-46; Michael Jameson, Curtis ve Tjeerd van Andel, *A Greek Countryside*, Stanford 1994, s. 383-94; Victor Hanson, *The Other Greeks*, New York 1995.
49. Roger Chater, *Cultural History: Between Practices and Representations*, Ithaca 1988, özellikle günümüz Fransız tarihçiliğinde bu doğrultuda yazılmış iyi bir giriştir.
50. Roma üzerinde yapılmış eşdeğerde çalışmalar vardır. Ancak bkz. Catharine Edwards, *The Politics of Immorality in Ancient Rome*, Cambridge 1993 ve *Writing Rome*, Cambridge 1996 ve Emily Gowers, *The Loaded Table*, Oxford 1994.
51. Sitta von Reden, *Exchange in Ancient Greece*, Londra 1995, s. 5.
52. Weber, *Economy and Society*, (yukarıda dn. 11), s. 9.
53. Josiah Ober, *Mass and Elite in Democratic Athens*, Princeton 1989, s. 308; Finley, *Democracy Ancient and Modern*, Londra 1973, 2. baskı Londra 1985.
54. Josiah Ober, *The Athenian Revolution*, Princeton 1996, s. 8.
55. Ober, *Mass and Elite*, (yukarıda dn. 53), s. 45, 338.
56. Aynı eser, s. 153-4.
57. Sitta von Reden, "Money, Law and Exchange: Coinage in the Greek Polis", *Journal of Hellenic Studies* 117, 1997, 154-76; James Davidson, *Courtesans and Fishcakes: The Consuming Passions of Classical Athens*, New York 1997; Leslie Kurke, *Coins, Bodies, Games, and Gold: The Politics of Meaning in Archaic Greece*, Princeton, basımda.
58. Weber, *Economy and Society*, (yukarıda dn. 11), s. 20-1.

M.S. 2. YÜZYILDA ROMA İMPARATORLUĞU

ÖNEMLİ TARİHLER LİSTESİ

M.Ö. 750	Batıda Hellen "kolonizasyonunun" başlaması.
594	Solon'un Atina'da *arkhon*luğu.
545-510	Peisistratos'un Atina'daki tiranlığı.
509	Roma'da Cumhuriyet'in kurulması.
490-479	Pers Savaşları.
431-404	Peloponnesos Savaşları.
336-323	Büyük İskender.
304-283/2	Mısır'da I. Ptolemaios Devri.
264-241	I. Pön Savaşı.
218-201	II. Pön (Hannibal'ın) Savaşı.
160	Cato'nun, ***De Re Agri Cultura***'yı yayımlaması.
133	Tiberius Gracchus'un tribunluğu.
81-79	Sulla'nın diktatörlüğü.
73-71	Spartacus İsyanı.
58-51	Caesar Fransa'da (Gallia).
37	Varro'nun, ***De Re Rustica***'yı yayımlaması.
31	Actium Savaşı.
M.S. 60-65	Columella'nın, ***De Re Rustica***'sının yayımlanması.
61-112	Genç Plinius.

BAZI ROMA İMPARATORLARI

14	Augustus'un ölümü	138-161	Antoninus Pius
14-37	Tiberius	161-180	Marcus Aurelius
41-54	Claudius	180-192	Commodus
54-68	Nero	212-217	Caracalla
69-79	Vespasianus	284-305	Diocletianus
81-96	Domitianus	306-363	Iulianus
98-117	Traianus	403-450	II. Theodosius
117-138	Hadrianus	527-565	Iustinianus

I

ANTİK ÇAĞ TOPLUMLARI VE EKONOMİLERİ

Glasgow Üniversitesi'nde felsefe profesörü ve Adam Smith'in de hocası olan Francis Hutchenson 1742'de, ***Short Introduction to Moral Philosophy*** (Ahlaki Felsefeye Giriş) başlıklı eserini Latince olarak yayımladı. Yazar, aynı eserin beş yıl sonra yapılan İngilizce çevirisinde, ifadelerin tam karşılıklarını bulmanın mümkün olmadığını fark etti. III. Bölüm, "The Principles of Oeconomics and Politics" (Ekonominin ve Politikanın İlkeleri) başlığını taşıyor, evlilik ve boşanma, ebeveynler ile çocukların görevleri, efendiler ve köleler konuları olmak üzere üç bölümden oluşuyordu. Ancak kitap, temelde politikadan bahsediyordu. "Elements of the Law of Nature" (Tabiat Kanunlarının Esasları) adını taşıyan II. Bölümde ise mülkiyet, veraset, mukavele, mal ve para değeri, savaş kanunları gibi konular yer alıyordu. Tabii ki bunlar esas olarak "oeconomics"in konuları değildi.

Hutchenson, ne dikkatsizdi ne de konuyu yanlış anlamıştı. Ancak 2.000 yıldan bu yana devam edegelen geleneği sürdürmüştü. Esas itibariyle ekonomi Hellence bir kelime olup; aile, ev halkı anlamına gelen *oikos* ile anlambilimsel (semantik) olarak oldukça karışık bir kökten gelen "tanzim etme, idare ve düzenleme" anlamlarını içeren *nem-* kelimelerinin birleşmesinden oluşmaktadır. Bu yazma geleneği için model alınan kitap, yine Hutchenson tarafından çevirilen ve M.Ö. 4. yüzyılın ortalarından önce Atinalı Ksenophon tarafından yazılmış olan ***Oikonomikos***'tur.* Sokrates'in diyaloglarına benzeyen bir formda yazılmış olan Ksenophon'un ***Oikonomikos***'u, arazi sahibi olan asilzadeler için rehber niteliğindedir. Müreffeh bir hayat sürmek hakkında uzun bir giriş ile başlayan kitap, varlığın iyi bir şekilde kullanılması, mülk sahibi olabilmek için gerekli olan değerler, idareciliğin vasıfları, kölelerin idaresi ve eğitilmeleri gibi konuları içeren bir bölümle devam etmektedir. Daha sonra uzun bir bölüm, kadınlıkla ilgili değerler ve eş olan kadının

* Türkçe çeviri: "Oikonomikos 7, 9, 43", (Çev. O. Davies - M. Yeğinobalı), ***Terciime*** 5, 29-30, 1945, s. 482-486. (r.n.)

eğitimi üzerinde durmaktadır. Hepsinden daha fazla yer tutan bölüm ise, tarım konusunu ele almaktadır (ki bu, okuyucunun teknik bilgiye gerek duymayacağı ölçüde sade bir Hellence ile yazılmıştır). Esas itibariyle bu çalışma, ahlâk ile ilgiliydi ve Francis Hutchenson, ***Short Introduction to Moral Philosophy*** adlı kitabının evlilik, ebeveynler ve çocuklar, efendiler ve köleler ve ekonomi ile ilgili kısımlarını yazarken Ksenophon'un bu kitabını da okumuştu. Hutchenson "üniversite öğrencilerine" seslenerek, yazmış olduğu kitabın "gençlerin, herkes tarafından iyi bilinen Antik Çağ'da yaşamış Platon, Aristoteles, Ksenophon ve Cicero gibi düşünürlerin çalışmalarını veya günümüz fikir adamları Grotius, Cumberland, Puffendorf, Harrington ve diğerlerinin eserlerini tanımalarını sağlayacağını" söylüyordu. Hutchenson ayrıca, "oldukça iyi bilinen yazarları referans göstermek suretiyle" yazdıklarını ispatlamak amacıyla "sıkıcı ve gereksiz bir işe" de girişmişti. Çünkü ona göre, "... ellerinde alıntı yapmış olduğu kitapları bulunduranlar dışında -ki sadece bunlar atıfta bulunulan bölümleri bu kitapların dizinlerinden bulabilirlerdi- kimse de verilen referanslardan faydalanamayacak"tı.

Her zaman konuların karşılığını bulmak da mümkün değildir. Mesela Hutchenson'ın evlilik ve boşanma kavramı Hıristiyanlığa dayanıyordu (dini ayine bağlı kalmadan özgürce Tanrıya inanmak). Bu, Hellen ve Roma değerlerinin her ikisinden de oldukça farklıydı. Ve Hutchenson, "*oeconomics*" kelimesinin Antik Çağ'daki anlamını gerçekten karşılayabilecek bir kelime bulamamıştı. Bu kelime, Antik Çağ'da, "aile içindeki hak ve görevlerin bilinmesi" anlamına geliyordu.[1] Ne Hellence ne de Latince, bugün dilimizde "Noel'i ailemle birlikte geçireceğim" cümlesinde kullandığımız "aile" kelimesini karşılayacak bir kelimeye sahip değildir. Latin *familia*nın geniş bir anlamı vardır: Bütün ailenin başı, aile reisi olan babanın (*paterfamilias*) idaresi altında bulunan hür ya da hür olmayan herkes veya aynı atadan gelen şahıslar, yahut da basitce herkesin bir tek kişinin hizmetkârı olması (böylece *familia caesaris*,* imparatorluk hizmetlerinde çalışan bütün köleler ve azatlıları içine almakla birlikte imparatorun eşi ve çocuklarını içine almamaktadır) gibi. Hellence *oikos* kelimesi ise daha çok mülkiyet ile ilgilidir ve ihtiyaçlar, hiçbir

* İmparator ailesi. (r.n.)

zaman bizim "aile" kavramımızın karşılığı olarak kullanılabilecek belirli bir kelime olarak ortaya çıkarmamıştır. *Paterfamilias* (aile reisi baba) biyolojik bir babalık değildi, fakat onun ailesi üzerindeki otoritesine bağlıydı. Roma kanunları, bu otoriteyi üç bölüme ayırmıştı. Bu otoritenin unsurlarını burada düzenli bir şekilde vereceğim. Bunlardan ilki *potestas* yani babanın çocukları (evlatlıkları dahil), çocuklarının çocukları ve köleleri üzerindeki gücü, *manus* yani eşi ve oğullarının eşleri üzerindeki gücü ve nihayet *dominium* mal ve mülkü üzerindeki gücüdür.[2]

Bu üç sınıflandırma, başta bulunan kişinin, ekonomik, kişisel veya sosyal davranışları arasında fark gözetmeden emri altında çalışanları, mal ve mülkünü denetlediği bir çiftlik evindeki durumunu tanımlamaktadır. Çiftliği idare eden kişi, zihninde, uygulamalarında fark gözetmeyeceğini tasarlamış olsa bile, gerçek uygulamasında bu mümkün olmamaktadır. Ksenophon'un ***Oikonomikos***'u da aynı şekilde bu üç sınıflandırmaya dayanmasına rağmen o, köylülüğün üzerindeki bir topluluğun tasvirini amaçlamıştı. Ksenophon'un bu sınıflandırması, 18. yüzyıl Avrupa toplumlarının temelleri oluşuncaya kadar geçerliliğini korudu (hatta pek çok bölgede daha uzun süre).

İngilizcede, Latince bir kelime olan *patria potestas** kelimesini karşılayan bir kelime yoktur. Fakat Almancada *Hausgewalt* (hane hakimi) bu terimi karşılamaktadır. Aslında Almancada da, 18. yüzyılda *Familie* kelimesinin geçerlilik kazanmasına kadar bu terim "aile" kelimesini tam olarak karşılamıyordu.[3] Almancadaki *Wirtschaft* kelimesi "ekonomi" kelimesine benzer bir geçmişe sahiptir ve zamanımız öğrencileri bunun literatürde karşılığı olan *Hausvaterliteratur* kelimesini ustalıkla yerleştirdiler.[4] Wolf Helmhard'ın zamanına geldiğimizde, 1682'de yayımlanmış olan von Hohenberg'in ***Georgica curiosa oder Adeliges Land- und Feldleben*** (Tarımsal İlgi ya da Soylu Kırsal-Köysel Hayat) kitabının önsözünde kullanmış olduğu *oeconomia* kelimesi, daha kapsamlı bir kelime olup çok çeşitli konuları içermektedir. Hohenberg'in *oeconomia*sı Ksenophon'unkinden daha teknik bir terim olmakla birlikte *oikos* veya *familia* gibi esas terimin içerdiği konular değişmemiştir.

* Baba hakimiyeti. (r.n.)

Bunlar, zirai yapılanmada ve Tanrı ile insanoğlu arasındaki doğru ilişkiyi tesis etmede olduğu gibi, ahlâki ve fizyolojik öğretilerde kullanılmak üzere hazırlanmış çalışmalardı. Bununla birlikte, Ksenophon'un eserinde bir tek cümle olarak dahi ekonominin ilkeleri dile getirilmez veya ekonomik bir analiz ortaya konulmaz. Üretilen malların yeterliliği, "akıllı" seçim, ürünlerin pazarlanması gibi konulara yer verilmez.[5] Roma tarım talimatnamesi (ve şüphesiz bunların Hellence asılları kaybolmuştur) sadece zaman zaman pazarlama ve toprak şartları ve benzeri şeyleri ele alır. Fakat bunların da sağduyu ile yapılan gözlemler olduğu söylenemez (ki bunlar sadece gaflet ve yanlış fikir vermeye yol açmazlar). Varro'nun eserinde (*De Re Rustica* - Çiftçilik Hakkında I.16.3) eğer çiftlik şehrin yakınlarında ise gül ve menekşe ekilmesini tavsiye eden, şayet arazi merkezi yerleşimin uzağında ise bunun uygun olmayacağını belirten ifadeleri, ekonomik sağduyuya iyi bir örnek olarak gösterilebilir.[6] "Meslek sahibi olmayan kimsenin bilgisi", Schumpeter'in haklı olarak üzerinde durduğu, "bol ürün, gıda maddelerinin fiyatlarının düşük tutulmasına bağlıdır" ifadesindeki "öngörülü ve eski yazımlarda sanki gizli bir buluş yapmış gibi ortaya çıkmanın anlamsız"lığına benzer. Her şeyde olduğu gibi ekonomide de "hesap cetvellerinin çoğunda, temel sebepleri görebilmek ve fiyatlarda spekülasyon yapmak için altyapıya önem verilmesi gerekir ve bu altyapının yokluğu genellikle karşılaşılan bir durumdur".[7] *Hausvaterliteratur* hiçbir zaman bir altyapı oluşturmadı ve bu sebeple ekonomi tarihi, analiz ve teori yönünden şimdiye kadar belli bir yere gelmedi. Francis Hutchenson'ın "*oeconomics*"i ile, ondan yirmi dört yıl sonra yayımlanan Adam Smith'in ***The Wealth of Nations***'ı (Ulusların Zenginliği)* arasında hiçbir bağlantı yoktur.[8]

Sözlük anlamı açısından kelimenin kökeni, *oikonomia*nın yazılışında kapsadığı anlama dayanmaz. Ancak sözcüğün tarihi macerası, onun herhangi bir kurum veya yönetimiyle olan bağlantısı ile başlar. Ksenophon'dan sonraki kuşaktan, ona muhalif bir politikacı olan Demosthenes, "şehir işlerinde *oikonomia* faydasız"dır diyerek Ksenophon'la alay edebilmiştir. Bu mecazi ifade, iki yüzyıl sonra Hellen tarihçi Polybios tarafından da kullanılmıştır.[9] Kelime Latin-

* Türkçe çeviri: ***Ulusların Zenginliği***, (Çev. Ayşe Yunus, Mehmet Bakırcı), 2 cilt. İstanbul 1997, Alan Yayıncılık. (r.n.)

ceye girdiğinde, Quintilianus'un bu kelimeyi, bir şiirin veya belâgatın düzenlemesi veya planlanması için kullandığı görülmektedir.[10] 1736'da Francois Quesnay'in, ***Essai physique sur l'économie animale*** (benzer şekilde Queasnay'ın 1758'de yazmış olduğu ***Tabulae économique***, A. Smith'in ***The Wealth of Nations*** ile aynı seviyede olmalıdır) adlı eseri çağımız disiplininde "ekonomi" olarak adlandırdığımız terimin yerleşmesinin temel taşı olmuştur.

Bir devletin içişlerinde, gelirler oldukça fazla önem taşıdığından, *oikonomia*nın da bazen kamu gelirlerinin idaresi anlamında kullanılması hiç de şaşılacak bir durum olmasa gerekir. Pseudo Aristoteles Hellence yazmış olduğu ***Oikonomikos***'un ikinci bölümünün başlangıcında ve daha da önemlisi burada geçen bir düzine paragrafta, birbiriyle çatışan bir basitlik sergilemektedir. Fakat şimdiye kadar bozulmadan gelen Antik Çağ yazılı metinleri içinde bu türden olanlar ayırt edilebilmektedir. *L'économie politique* kelimesini konuşma diline geçiren ilk millet Fransızlardır ve onlar bile 1750 yılına kadar bu kelimeyi normalde ekonomiden ziyade politika anlamıyla kullandılar. Bu tarihten sonra ticaret, para, milli gelir, ekonomi politika ve 18. yüzyılın ikinci yarısında "politik ekonomi" gibi anlamlar yüklenen sözcük, sonunda bu alanda yazılan eserlerle gelişerek, milletlerin zenginliklerinin bilimsel olarak tanımlanmasında kendisine has ve özel anlamına ulaştı. En kısa anlamıyla "ekonomi" kelimesi, 19. yüzyıl sonlarının buluşu olup 1890'da Alfred Marshall'ın ***Principles of Economics*** (Ekonominin İlkeleri) adlı kitabının birinci cildi yayımlanıncaya kadar da bu alanda yaygın kullanımda değildi.

Marshall'ın başlığı Hellenceye veya Latinceye çevrilemez. Hatta emek, üretim, ana para, yatırım, gelir, piyasadaki para miktarı, talep, girişimci, işe yararlık, en azından ekonomi analizi için gerekli olan bu nazari kavramlardan hiçbiri standart terimler olarak bu dillerde tam karşılık bulamazlar.[11] Bunu vurgulamakla, Antik Çağ'dakilerin, Molière'in metnini anlamadan okuyan M. Jourdain'ı gibi olduğunu ileri sürmek istemiyorum. Fakat Antik Çağ'dakilerin "ekonomi" kavramını eksik bıraktıklarını ve *a fortiori*,* kavramsal unsurlarla birlikte "ekonomi" adını verdiğimiz kelimeden de yoksun olduklarını anlıyoruz. Tabii ki onlar da çiftçilik yaptılar, ticaretle

* Daha kesin olarak. (r.n.)

uğraştılar, ürettiler, madencilik yaptılar, vergilendirdiler, para bastılar, borç para aldılar ve verdiler, ticari girişimlerinde kâr elde ettiler veya etmediler. Ve bu faaliyetlerini, konuşmalarında ve yazılarında dile getirdiler. Fakat Antik Çağ insanı, Parsons tarzı bir ifadeyle, "toplumun ayırt edilebilen alt sistemi"[12] olan bu ayrı ayrı faaliyetleri kavramsal bir bütün haline getirmemişti. Bu nedenle, bilginin dallarını sistemleştiren bir program hazırlamış olan Aristoteles, ekonomi konusunda yazmadı. Sonuç itibariyle de Antik Çağ "ekonomi"si ile ilgili yazılı metinlerdeki yetersizlik ve basitlik ve bu konuda süregelen rahatsızlık, işte temelde bu metinlerdeki hatalardan kaynaklanmaktadır.[13]

Bu sonuç karşısında, bunun sadece tesadüfen mi yoksa tarihte dar anlamda fikri problem olan akli yanılgının neticesi mi, yoksa Antik Çağ toplumunun yapılanmasının bir sonucu olarak mı ortaya çıktığı sorusunu sormak gerekiyor. Burada soruyu iki sağlam örnekle pekiştirmekte fayda vardır. Antik Çağ yazarlarının çoğunu dikkatlice okumuş olan David Hume (çoğu zaman önemsenmemiştir), önemli gözlemler yaptı. "Hiçbir Antik Çağ yazarında, bir şehrin büyümesini bir fabrikanın kurulmasına bağlayan bir ifadeye rastlamadım. Geliştiği söylenen ticaret, sadece farklı toprak ve iklimlerde yetişen malların değişimine bağlıdır."[14] Ancak ekonomi tarihçisi Edgar Salin son yıllarda, "gerçek gelişimin gerçek rahatsızlıkları" (dili sadeleştirmeden aynen veriyorum) olarak adlandırdığı, çağımız ile dönemsel krizleri karşılaştırdı. Antik Çağ krizleri daima doğal afetlere, Tanrının kızgınlığına ve siyasi rahatsızlıklara dayandırılmıştır.[15] Bunlar sadece analizdeki farklılıklar mıydı (veya yanılgılar mı) veya araştırma sonucunda gerçeklere dayanan temel farklılıklar mıydı?

Çağımız ekonomi uzmanları bu konuda kesin bir görüş birliği sağlamış değiller. Fakat inanıyorum ki, nüanslar bir yana bırakılacak olursa, Erich Roll'dan aldığım şu ifadeler bir kısım ekonomiste ters düşecektir: "Eğer ekonomiyi birbirine bağlı pazarlardan oluşan büyük bir sistem bütünü olarak kabul edersek, ekonominin temel sorunsalının, değişim kanallarının açıklanması veya özellikle de fiyat oluşumunun açıklanması haline geldiği görülür."[16] (Pazar kelimesi elbette ki soyut olarak kullanılmış bir kelimedir ve bu noktada bu kelimenin Hellence veya Latinceye çevirilmesinin mümkün olmadığını belirtmek gerekir). Eğer toplum "birbirine bağlı pazarlardan

oluşan büyük bir kitle" halinde, maddi isteklerin karşılanması amacıyla düzenlenmezse ne olur? Bu durumda, ekonomik tavırları belirleyen kanunları tespit etmek veya açıklamak gerekir (tercihen "istatistiğe dayanan birlik" denebilir), ki "ekonomi" kavramının gelişmesi, bunlar olmadan imkânsızdır ve ekonomik analiz yapmak da mümkün değildir.

Kont Pietro Verri, ***Meditazioni sull' economie politica*** (Ekonomi Politika Üzerine Yorumlar) adlı eserinin 1772 tarihli baskısında, "ekonomi politika bir bilim haline gelinceye kadar, ona bilimsel yapısını verebilmek için, sadece teorileri birbirine bağlayacak bir metoda ihtiyaç duyduğunda" "işte o an gelmişti" diye yazdı.[17] Bu hipotezin gerçekten geçerli olduğu şundan da anlaşılabilir ki, Antik Çağ'da o an hiç gelmemişti. Çünkü Antik Çağ toplumunun büyük bir holding oluşturacak, birbirine bağlı pazarları olan ekonomik bir sistemi yoktu. Bu meseleyi açıklamak için seçmiş olduğum Hume ve Salin'in ifadeleri, aklın yanılgısının bir yansıması değil fakat geleneksel davranış üzerine bir gözlemdir. Antik Çağ'da iş dünyasında bir dalgalanma yoktu. Hatta biz bile, Antik Çağ'daki bir şehrin gelişimini bir fabrikanın kuruluşuna benzetemeyiz. Thomas Mun'ın "Dış Ticaretimizin Bakiyesi Hazinemizin Kuralıdır" altbaşlığı ile kaleme aldığı ve 1620-24'deki ekonomik durgunluğun oluşumunu kurguladığı çalışmasında bahsettiği, "dış ticaret hazinesi" kavramı Antik Çağ'da bulunmamaktaydı; aslında Mun'ın bu eseri, Erken Prehistorik Çağ'ın bir ekonomik analiziydi.[18]

Kesin bir kararlıklıkla, "ekonomi" kelimesinin kapitalist sistem analizi olarak kullanılmasına karşı olduğum anlaşılacaktır. "Ekonomi" kelimesini kesinlikle kapitalist sistemin bir analizi olarak kabul etmenin doğru olmadığı iddia edilebilir. Halbuki kapitalist olmayan veya kapitalist olma aşamasında bulunan toplumlar da, kavramlaştırmış olsunlar veya olmasınlar aldıkları tahmini önlemlerle birlikte uyguladıkları birtakım kural ve kanunların bulunduğu bir ekonomiye sahiptirler. "Kesinlikle" kelimesini kullanmaktan kaçınmak gerektiği konusunda hemfikir olmakla birlikte, Antik Çağ insanının dahi üzerinde pek düşünüp zihninde sorular oluşturmadığı böyle bir ekonomi üzerinde çalışma sorumluluğumuz olduğunu sanıyorum. Giriş kısmında böylesine geniş bir sözcük bilgisi vererek kelimeler üzerinde fazlaca durmamızın sebebi, bu konuyu işlerken iz-

lediğimiz yöntemle ilgilidir. Halktan insanların kullandığı ekonomi dili ile bizim de bu çalışmada örnek aldığımız Alfred Marshall ve Paul Samuelson gibi ekonomi uzmanlarının "ilkeleri" farklıdır ve bu farklılık bizleri yanlış çıkarımlara götürmektedir. Mesela Hellen ve Roma dünyasında haftalık ücretler ve faiz oranlarının her ikisi de yöresel uygulamalarda (artan yoğun siyasi karışıklık ve askeri fetihler sırasındaki ani değişmeleri hariç tutarak) oldukça sabit tutulmuştu. Bu sebeple o döneme ilişkin "iş piyasası" veya "para piyasası" hakkında konuşmak pek gerçekçi değildir.[19] Aynı sebeple günümüz yatırım modelini Antik Çağ'da hakim olan toplum düzenine uygulamak da doğru olmaz.

Faiz oranı sabit tutulan deniz kredisi, M.Ö. 5. yüzyıl sonlarına tarihlenen ilk sigortalamaya konu olmuştur. Oldukça önemli bir yasal doktrin anlayışı, bu sigortalama şekli etrafında gelişmiştir. Fakat bununla ilgili istatistiki bir kavrama rastanmamıştır. Belki de bu, istatistiğin bulunmayışının bir ifadesi ve ekonomik bilgileri değerlendirmemizdeki güçlüğün sebebidir; ki bu tarihçiler tarafından sürekli şikayet edilen bir konu olmuştur. Hatta Antik Çağ yazarlarının bu konuda vermiş olduğu bilgilerin azlığı, uygulama örneklerinin az olduğu şüphesini uyandırmaktadır. Bu bilgiler, çoğu zaman yazarın kendi tahmininden ileri gitmeyebilir veya yazar bilgileri olağanüstü bulduğu için verebilir. Ancak verilen bu bilgilerin kaynağının ne olduğunu her zaman bilmemiz mümkün olmayabilir. Yüzyıllık zaman dilimi içine yayılmış olan belli beş ayrı çiftlik üzerinde yapılan çalışmalar dışında, Klasik Dönem Atina'sındaki çiftlik yönetimi konusunda bilgi edinmek mümkün değildir. Ayrıca bunlardan en azından birisi, çiftlik tanımının dışında, tanımlanması zor özellik gösterir. Roma idaresinde bu konu hakkındaki bilgi eksikliğimiz de Atina'dan geri kalmaz.[20]

Mesela Thukydides'in (7.27.5), Peloponnesos Savaşları'nın son on yılında Attika'dan 20.000'den fazla savaş esiri elde edildiğini söylemesi dışında gerçekten bu konu hakkında başka ne biliyoruz? Acaba Thukydides, bu on yıl zarfında, kaçıp kurtulan ve ellerini kollarını sallayarak etrafta gezen firarileri yakalamak için gönderilen görevlilerin, Attika ve Boiotia arasındaki sınır boyunca nerelerde konakladıklarını biliyor muydu? Thukydides'in verdiği ve gü-

nümüz kitaplarında halen aynen tekrar edilen bu bilgilerin, değerlendirme ve çıkarımlarda kullanılmasının sorgulanmasının önemsiz olduğu düşünülmemelidir. Thukydides'in bu ifadelerinden, onun Atina'ya gelenleri büyük bir kayıp olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Günümüz tarihçisi, tabii ki 20.000 esirin toplam köle nüfus içinde yüzde kaçlık bir rakamı ifade ettiğini bulmak isteyecektir. Ne Thukydides'in kendisi ne de Atina'da hiç kimse bunu hesaplamıştı, çünkü köle sayısını bilmiyorlardı. Bu demektir ki, 20.000 sayısı da bir tahminden başka bir şey değildir; ümit ederiz bu tahmin, bilgi sahibi eğitimli bir kişi tarafından yapılmış olsun. Bunun yanı sıra, M.Ö. 72'de Spartacus önderliğinde Roma üzerine yürüdüğü belirtilen 120.000 silahlı köle sayısının gerçeklere ne kadar uygun olduğu konusunda da endişeliyim.[21]

Bu konuda sızlanmak anlamsızdır. Hatta günümüzde, Fogel'in programlanmış hesap cetvelleri ile açıkladığı ekonometri adlı "yeni ekonomi tarihi"nde, "çoğu zaman elde edilen bilgilerin miktarının gereken standart istatistiki işlemin çok altında olduğu bir gerçektir. Bu tür örneklerde başarıya ulaşmanın sırrı, araştırmacının kendi kabiliyeti ile yeni bir metot bularak bilgileri oldukça iyi bir şekilde kullanmasında saklıdır. Yeni bir yöntem bulmak, kişinin mevcut ve sınırlı bilgilerle meseleye çözüm yolu bulmasını da sağlayacaktır."[22] Biz Antik Çağ tarihçilerinin, çağımız tarihçilerine nazaran çıkarım yapma konusunda imkânları daha sınırlıdır. Henüz Antik Çağ'da demiryolu icat edilmemiş olduğundan ve o zamanlar ancak suyolu yapma çalışmaları bulunduğundan, hiçbir Antik Çağ tarihçisi, Fogel'in 19. yüzyılda ortaya çıkan demiryollarının ekonomik önemi konusundaki çalışmasına benzer bir çalışma yapamaz. Bununla birlikte, ilk bakışta elde edilmesi mümkün gibi görülmeyen sistematik bilgilerin, aslında Antik Çağ'a ilişkin dağınık bilgilerin bir araya toplanması ile kendiliğinden ortaya çıktığı görülecektir.

Doğaldır ki burada birtakım tehlikeler de vardır. Antik Çağ tarihçilerinin, günümüzdeki numaralandırma alışkanlığından uzak oldukları sanılmamalıdır. Antik Çağ tarihçileri, belgelerde yer almasa bile bunlar üzerinde sayısal deliller ararlar veya bazen verileri veya ipuçlarını yanlış değerlendirirler; ki bunu vermiş oldukları sayılardan anlayabilmemiz mümkündür. Bugün olduğu gibi o dönemde

de kalıplar, davranış şekilleri, tarihî ihtiyaçların esasını oluşturuyordu. Whitehead, "Şartların gerektirdiği kalıplar bir yana bırakılacak olursa", "sayı hiçbir şeyi ifade etmez." demişti.[23] İstatistik, kalıpların hem açığa çıkarılmasına hem de izah edilmesine yardımcı olur. Fakat bunun sayı bakımından anlam ifade etmeyen başka yönleri de vardır.[24]

Ayrıca doğru rakamları üretsek bile, bilgileri birleştirerek seçim yapıp bir karara varmanın ve bu sonuçları Antik Çağ toplumlarına uyarlamanın çeşitli tehlikeler olabilir. Yüzyıllarca önce Antik Çağ'da da toplum, bugün de olduğu gibi "her şeyden önce bir istatistik evreninde yaşamıyordu".[25] Bu sebeple, sonuçta mesele pek de büyük sayılmaz; bugünkü ihtiyaç, yeni ve karışık yöntemler bulmak değildir. Mesele, eldeki mevcut delillerle, ihtiyacın gereklerini basit tutarak, doğru sorular sormaktır; ancak şunu da eklemeliyim ki, bir veya birkaç örneği dayanak yaparak değerlendirmelerde bulunmak gibi komik teknikler de bir kenara bırakılmalıdır.

Antik Çağ'dakiler, ekonomi analizlerinde olduğu gibi istatistik konularında da birçok bilgiden habersizdi. Bu konulardaki değerlendirmeler tamamıyla akli çıkarımlara dayanmaktaydı. 17. yüzyılda İngilizlerin ve Hollandalıların "siyasal aritmetik" dedikleri şey ve Sir Charles Davenant'ın 1698'de ***Discourse on the Public Revenues*** (Kamu Gelirleri Üzerine Söylev) adlı eserinde, "hükümetle ilgili şeyleri rakamlarla değerlendirme sanatı"nda[26] belirttiği konu, bizim "istatistik" adını verdiğimiz alanda Pergeli Apollonios'un koniklerle ilgili çalışmalarında ortaya koyduğu toplumun matematik düzeyinden çok da farklı değildi. Ancak Antik Çağ dünyasında devletle ilgili rakamlar tamamıyla yoktu denilemez. Thukydides eserinde (2. 13.3-8), savaş çıktığı sırada Atina'da elde bulunan *hoplit**, süvari, gemi sayısı ve paranın miktarından bahsederken, sadece tahminlerine dayanarak bilgi vermiyordu. Antik Çağ'da her devlet, en azından listeler halinde belirlenmiş bir savunma gücüne sahipti. Bazı devletler, özellikle de otokratik olanlar vergi toplamak ve kamu (kraliyet) gelirlerinin faizini hesap etmek için nüfus sayımı yapıyorlardı.[27] Bununla birlikte rakamları değerlendirmek, onları saymak ve kaydetmekten daha önemlidir; aslında bu ikisi arasında büyük

* Ağır silahlı piyade. (r.n.)

fark vardır. Sayıları değerlendirmek, grupları olduğundan fazla daraltmadan ve daha da önemlisi bunları değerlendirenlerin sadece işlerine yarayacak birkaç kayda bağlı kalmadan, ele alınan ilişki ve eğilimleri kavramaya çalışmayı ifade eder. Antik Çağ'da, gerek kamuda gerekse özel sektörde, istisnalar bir yana, bir zaman dizisi yoktu. Zaman dizisi olmadan sayıları değerlendirmek ve istatistik yapmak mümkün değildir. Thukydides, Peloponnesos Savaşları devam ederken insan gücünün sürekli değişimini gösteren bir bilgi sunamadı (veya sunmadı).

Buraya kadar aslında henüz, özellikle yeni olan bir şey söylemedim. Uzun zaman önce, Ricardo'nun kiralama yönteminin, kiralamanın evrensel bir şekli olduğunu kabul eden faraziyesini, 1831'de Richard Jones "çiftçi kiralaması" olarak nitelendirmiş ve buna şiddetle karşı çıkmıştı. Tarihi gerçekler bu görüşün yanlış olduğunu ortaya koymuştur.[28] Geçtiğimiz dönemde Max Weber, pazar merkezli analizlerin Antik Çağ toplumlarına uyarlanmasına şiddetle karşı çıkmıştı; Antik Çağ tarihçilerinden Johannes Hasebroek ve günümüzde de Karl Polanyi onun önemli takipçileri olmuştu.[29] Ancak bunların hepsi, açıklamaya çalıştığımız alana çok az katkıda bulunmuşlardır.[30] Bugün Hellen ekonomisi üzerine İngilizcede yazılmış en seviyeli kitabın dizininde, ne "*household*" ne *oikos* kelimeleri bulunmaktadır.[31] Sir John Hicks, şehir devletlerinde "First Phase of the Mercantile Economy" (Ticari Ekonominin İlk Evresi) için bir model ileri sürmektedir. Buna göre, "iyi bir gelir elde edilmedikçe ticaretin (mısıra karşılık petrol) *başlaması mümkün değildir*" (İtalikler bana ait).[32] Klasik bir bilim adamı, M.Ö. 6. yüzyılda Atina'da Peisistratos tiranlığında "ticari birikimin yatırım ile rekabete girerek" "hükümetin elinde bulunan birikimi kırsal kesimin gelişmesi için harcadığını" söyleyebilir.[33] Bu konudaki varsayımlar, "toplumun kimyasal doktrini"ni ifade eder veya açıklar. Bunların varsayımları, "her çeşit toplumun tarafsız bir şekilde sınırlı sayıda ve değişmez elemanlarla tarafsız bir analiz yapılabileceğini" ileri sürer.[34] Eğer bu varsayımlar Antik Çağ'ın geçersizliğini ispatlarsa, ekonomik davranışlar ve yönlendirici değerler gibi kavramların ve benzerlerinin yanlış olması gerekir. Kanaatime göre bu noktada, bizimkine uyup uymamasını (gerekli olup olmamasını) bir yana bırakıp, Antik Çağ ekonomisine uygun düşen değişik kavram ve modelleri araştırmak lazımdır.

Şimdi "Antik Çağ" kavramı ile neyi ifade ettiğimi belirtmemin zamanı geldi; 19. yüzyılda bunun için uğraşmama gerek yoktu. Avrupa tarihinin Antik Çağ, Orta Çağ, Yeni Çağ ve Yakın Çağ olarak ayrılmasının temelleri Rönesans'a dayanmaktadır ve bu kavram bütün dünyada da geçerlilik kazanmıştır. İçinde yaşamakta olduğumuz yüzyılda epistemolojik, psikolojik ve siyasi mücadeleler ve muhalif hareketler olmuştur. Fakat sonunda bütün güçlükler ve istisnalar zamanında kaydedilirse, "tarihi dönemler kavramının rastgele yazılmış olmaktan ziyade herkes tarafından kabul edilmiş delillere dayandığını düşünürsek"[35] ve "Karanlık Çağlar" ifadesi ile üstü kapalı olarak anlatılmaya çalışılan değerlendirmeleri de bir kenara bırakırsak, Çin ve Hindistan'ın da yabana atılamayacak kadar önemli tarihi geçmişe sahip olduklarını kabul etsek dahi şu gerçek orta yerde durmaktadır: Öncelikle Avrupa medeniyeti, ayrı bir konu olarak çalışmaya değecek kadar kendine özgü bir tarihe sahiptir.[36] İkincisi, Avrupa tarihinin bir bölümünü herhangi bir vesileyle tanıma fırsatı bulan kişiler, geleneksel dönemler arasında (aynı dönem içinde değişiklikler olduğu gibi) nitelik bakımından farklılıkların olduğunu göreceklerdir.[37] Üçüncüsü, tarih (history) ve tarihöncesi (prehistory), ihtiyaçlara cevap vermek bakımından, birbirinden farklı iki dönem olarak düşünülmelidir. Mesela günümüzde eğitim seviyesi düşük toplumların antropologlar tarafından incelenmesi gibi, Neolitik Çağ sakinlerinin incelenmesi de farklı bir başka "dönem" olarak düşünülmelidir.

Fakat bu arada, şu anda elde mevcut bilgilerle, Antik Çağ Yakındoğu'sunun, sonraki gelişmelerin tohumlarını içeren medeniyetleri olan Sumerler, Babilliler ve Assurlular, Hititler, Kenanlılar, İbraniler ve Fenikeliler, Mısırlılar ve Persleri "Antik Çağ tarihi"nden çıkarmak doğru olur mu? Tabii ki bu medeniyetlerin doğduğu alanlar, şu anda bizim yaşadığımız Avrupa'dan ayrı bir bölgede, Asya ve Afrika'da yer alıyorlar ve buralarda yaşayanların pek çoğu Hint-Avrupa dil ailesinin (mesela Hitit ve Perslerin içinde bulundukları dil grubu) dışında bulunuyorlar diye bunları medeniyetin dışında tutmak doğru olmaz. Diğer yandan, Hellen ve Roma dünyası ile Yakındoğu arasındaki ekonomik ve kültürel alışverişin varlığı da tartışma götürmez bir gerçektir. Ancak, mesela İngiliz Sanayi Devrimi'nin değerlendirmesi yapılırken Wedgwood mavi porselenlerinin ortaya

çıkışını doğrudan doğruya Çin etkisine bağlayarak izah etmek de doğru olmaz. Burada önemli olan, iki ayrı medeniyetin (veya kültürler karışımının) sosyal ve idari yapı (iç ve dış), idari erk ve din arasındaki ilişki, yazmanlığın satatüsünün önemi veya önemsizliği gibi konularda birbirinden her yönüyle ve tamamıyla ayrı olduğunun bilinmesidir. Bu noktadan hareketle, "özgürlük" kelimesini Hellencedeki *eleutheria* ve Latincedeki *libertas* kelimesi ile karşılamanın veya "özgür insan" kavramını, İbranice de dahil olmak üzere herhangi bir Yakındoğu veya Uzakdoğu diline çevirmenin mümkün olmadığını belirtmemiz yerinde olacaktır.[38]

Yakındoğu ekonomisi, toprak ve her türlü mülke sahip olan ve "sanayi ürünü" adını verebileceğimiz dış ticareti de (sadece dış ülkelerle yapılan ticaret değil şehir içi ticareti de içine alır) kapsayan büyük saray veya tapınak kompleksi merkezinde oluşturulmuştur. Bu yapı, tek elde topladığı bürokratik yapılanma ve kayıt tutma yöntemiyle, toplumun ekonomik, askeri, siyasi ve dini hayatını düzenlemekteydi. "Paylaşım" kelimesi, bu tanımlamalarımızı bir tek kelime ile ifade edebilir. Bu yapılanmanın hiçbir yönü, Büyük İskender'in fetihlerine ve daha sonraları Romalıların bütün Yakındoğu'yu bir araya getirmesine kadar, Hellen ve Roma dünyası için geçerli olmamıştı. Bu noktada, Yakındoğu toplumlarını yakından incelememiz faydalı olacaktır. Eğer "Antik Çağ" kavramını açıklarken her iki dünyayı da ele alırsam, burada tek bir konuyu bağlantısız bölümlerle karşılaştırmadan, farklı kavram ve modelleri tartışmakla yetinmek doğru olmaz. Bu sebeple, hem alışkanlıklar hem de kolaylık açısından "Antik Çağ" ifadesini muhafaza ederken, Yakındoğu'yu bu konunun dışında tutmak mümkün değildir.

Konuyu daha da fazla basitleştirmek istemiyorum. Yakındoğu'da, kişilerin üzerinde bizzat kendilerinin çalıştıkları özel çiftlikler, kendi başlarına çalışan zanaatkârlar ve kasabalarda tüccarlar vardı. Eldeki belgeler bunların sayılarını belirtmemize imkân tanımamaktadır. Fakat bu tip insanların varlığını, yaygın bir ekonomik yapılanmanın görünümü şeklinde yüceltmenin mümkün olduğuna inanmıyorum. Halbuki Hellen ve Roma dünyası, ister birkaç dönüm olsun isterse Roma senatör ve imparatorlarına ait büyük çiftlikler halinde bulunsun, aslında kesinlikle bir çeşit özel mülkiyete sahipti. Bir tür özel ticaret dünyası ve özel üretim alanı vardı. Her bir dün-

ya, kendine ait ikincil ve sadece kendilerine özgü, uç insanlara sahipti. Mesela Mezopotamya ve Mısır'da nehir vadilerine yerleşmiş toplumlar için göçebeler her an bir tehlike olabilirken, Suriye kıyılarındaki Fenike şehirleri ve belki de Hellas'taki Spartalılar, bulundukları çevre için tehlike oluşturuyorlardı. Roma İmparatorluğu yönetimi, bir şekilde Ptolemaioslar ve onlardan önceki Mısır firavunları gibi otokratik ve bürokratik bir hale gelirken; Frigyalılar, Medler ve Persler ise artık hiçbir şekilde ne Babilliler ne de Mısırlılar gibi değillerdi. Bu noktadan hareketle artık Yakındoğu'da baskın şekil ve karakter yapısı oluşturan davranışlar üzerinde durmamız gerekmektedir.[39]

Zaman ve mekân bakımından Hellen ve Roma dünyasının çerçevesini çizmeye çalışırsak, bunun anlatımının pek de kolay olmadığını görürüz. Her bakımdan bu dönem, zaman bakımından genel bir ifadeyle M.Ö. 1000 ile M.S. 500 tarihleri arasını kapsar.* Başlangıçta bu "dünya", Balkanlar'ın bir köşesi ile Türkiye'nin Ege kıyılarında birkaç adımlık bir alandan ibaretti. Zamanla Roma düzensiz bir şekilde farklı yönlerde genişleyerek, M.S. 117'de İmparator Traianus'un ölümünden sonra bir an geldiğinde, batı-doğu doğrultusunda Atlantik Okyanus'undan Kafkaslar'ın bir ucuna kadar uzanan, İngiltere'den Ren Nehri'ne, Sahra Çölü sınırına ve İran Körfezi'ne kadar yaklaşık 4.800 km (3.000 mil) genişliğinde bir alana yayılmıştı; kuzey-güney doğrultusunda ise toprakları, İngiltere bir yana bırakılacak olursa, bir uçtan diğer uca yaklaşık 2.800 km'ye (1.750 mil) uzanan bir imparatorluk haline gelmişti. O sırada bu alan muhtemelen bugünkü Amerika Birleşik Devletleri'nin hemen hemen yarısı kadar bir alanı ifade eden, aşağı yukarı 4.500.000 km² (1.750.000 mil kare) kadardı.

Bu gerçekten oldukça etkileyici bir sayı olmakla birlikte, insanların faaliyetlerini daha doğru kavrayabilmek için meseleyi biraz daha yakından incelemekte fayda görüyorum. Gibbon'un incelemesine

* M.Ö. 1000 ve M.S. 500 tarihlerinin her ikisi de oldukça önemlidir, çünkü bu tarihlerde önemli olaylar meydana gelmiştir. M.Ö. 1000, kanaatime göre Homeros'un destanlarının ifade ettiği gibi Hellas'ta "Karanlık Çağ"ın başlangıcını ifade eder.

göre Roma ordusu, imparatorluğun en iyi dönemlerinde dahi, "krallığının büyüklüğü, Roma İmparatorluğu'nun sadece bir eyaleti kadar olan" XIV. Louis'nin ordusundan daha büyük değildi.[40] Tabii ki tek başına ordu, bütün nüfus için bir gösterge olamaz. Gibbon'un kendisinin de bir dipnotunda belirttiği gibi, "Fransa'nın bunu hâlâ oldukça yüksek bir sayı olarak gördüğü" unutulmamalıdır. Fakat bütün bu verilerden Roma İmparatorluğu'nun, bedeli ne olursa olsun karşılaştırma çabası gösterecek kabiliyete sahip olmadığını öğreniyoruz. Hellen ve Roma dünyasının, Hıristiyanlık döneminin başladığı ilk zamanlarda ulaştığı en büyük nüfus miktarı muhtemelen bugünkü İngiltere, İtalya veya California Eyaleti nüfusunun üç katından fazla değildi ve tahmini olarak 50-60 milyon kadardı.[41] Milyonlarla ifade edilen bu nüfus, ancak farklı bölgelerde dağınık bir şekilde ve farklı oranda bulunmanın yanı sıra şehirlere, köylere ve kasabalara yayılmıştı. Bir yanda Roma, İskenderiye ve Kartaca gibi beş-altı büyük merkezi şehirde nüfus oldukça kabarıkken, diğer yanda özellikle imparatorluğun doğu kısmında, yüz binlerce köy ve kendilerine gururla "şehir" denilmesinden hoşlanan yüzlerce küçük kasaba bulunmaktaydı. Bu arada, erken dönemlerde ünlü ve güçlü Sparta'nın erişkin erkek nüfusunun 9.000'den fazla olmadığını ve hatta başka dönemlerde de bu sayının üzerine çıkamadığını hatırlamakta fayda vardır.

Nüfusun, dağılım açısından farklılık göstermesi, üzerinde durulması gereken bir konudur. Hellen ve Roma dünyası birbirine, tarihin her devrinde olduğu gibi Roma Dönemi'nde de Romalıların *mare nostrum* "Bizim Deniz" dedikleri Akdeniz ile bağlanmıştır. Roma'nın tarihinde rol oynayan bütün şehirler -Atina, Syrakousai, Kyrene, Roma, İskenderiye (Aleksandreia), Antakya (Antiokheia) ve İstanbul (Konstantinopolis)- genellikle deniz kıyısından birkaç km içeride kurulmuşlardır. Hellen ve Romalıların hayatı uzun süre, iç kısımdaki bu küçük alan çevresinde geçmiştir. Ancak Hellen ve Romalılar değil fakat barabarlar; saklanmak, yiyecek, maden ve köle bulmak, ganimet elde etmek ve savunma yapmak için askeri karargâh oluşturmak üzere kıyılara yerleşmişlerdi. Platon, "Karıncaların ve kurbağaların küçük bir gölün çevresinde yaşaması gibi biz de Phasis'ten (Karadeniz kıyılarında) Herakles Sütunları'na (Cebelitarık

Boğazı) kadar olan denizin çevresinde, dünyanın küçük bir bölümünde yaşıyoruz" demişti (*Phaidon* 109 B).*

Akdeniz çevresi, yazları kurak ve sıcak, kışları yağışlı tek bir "iklim bölgesi"ni oluşturmaktadır.[42] Yakındoğu ekonomisi, işte bu sulu tarım üzerine oturmuştu. Burası, dışarıda yaşaması, yerleşmesi oldukça kolay bir bölgedir. Kıyılarda ve geniş iç kesimlerde, verimli topraklar üzerinde başlıca hububat bitkileri, sebze ve meyveler, özellikle üzüm ve zeytin yetişmektedir. Küçükbaş hayvancılığa müsait otlaklarda koyun, domuz ve keçi beslenmektedir. Fakat bu bölgenin her yerinde büyükbaş hayvancılığa uygun ortamlar yoktur. Her yerde yaygın bir şekilde yetişen zeytin -en iyi sabunun üretilmesi ve aydınlanma için yakıtın kaynağı olan yağ zeytinden elde edilmektedir- Akdeniz hayatı hakkında bize bilgi vermektedir. Zeytin ağacı, yaz kuraklığında dahi çok fazla işgücüne ihtiyaç duymadan, sadece iyi bir bakımla ve zamanla gelişebilmektedir. Zeytin ağacı, ancak 10-12 yıl sonra ürün verebilmektedir. Bu sebeple bu ürün yerleşik düzenin varlığını gerektirir -ki bu ürünün uzun sürenin sonunda hasat edilmesi şenliklerle kutlanır- ve Akdeniz'in genelde göçebe toplumlar için uygun olmadığını gösterir.

Diğer yandan ne zeytin ne de kuru tarım; genelde Nil, Dicle, Fırat, İndus ve Sarı Nehir boylarındaki büyük vadilerde olduğu gibi karmaşık bir sosyal düzenlemeye gerek göstermez. Sulu tarım burada daha da verimlidir. Bu bölgede, nüfus yoğunluğu ile ile ürün arasında tutarlı bir denge vardır. M.S. 1. yüzyılda Mısır'ın Roma İmparatorluğu'ndaki sulu tarımın merkezi olması tesadüfi değildir. 7.500.000 nüfus sadece İskenderiye'ye[43] ait bir sayıdır; ki bu sayı Antik Çağ toplumlarının nüfus sayımları içinde belki de en doğru olanıdır. Parçalanma sonucunda, merkezi düzenlemeler ortadan kalktığı zaman, nehir vadileri tamamıyla çöl haline gelmiştir. Halbuki Antik Çağ kuru tarım bölgeleri, çabucak yeniden yapılan düzenlemelerle, doğal afetlerden ve insanların tahribatından korunmuştur.

Tabii ki Hellas'ta, Orta ve Kuzey İtalya'da ve Orta Anadolu'da da denizden yeterince uzakta, iç kesimlerde denizin kolayca yaklaşarak ürünleri etkileyemeyeceği yerleşim alanları vardı. İşte bu Akde-

* Türkçe çeviri: ***Phaidon***, (Çev. H. R. Atademir-S. K. Yetkin), İstanbul 1989, MEB Yayınları.

niz ekseni hakkında söylediklerim, 800 ile 1.500 yıllık tarihi dönemlerimizi içine almaktadır. Daha sonra Hellen ve Roma dünyasının iç kesimlere, özellikle de kuzeye doğru yayılması ile bu alanda büyük bir değişiklik meydana geldi. Sonra, bölgeye gösterilen ilginin azalması sonucunda Fransa, Belçika, İngiltere ve Tuna Havzası'na kadarki Orta Avrupa bir araya geldi. İki basit sebep bu sonucu doğurmuştu. Birincisi, kuzeydeki bu eyaletler Akdeniz iklim bölgesinin dışındaydı ve genelde daha sert bir toprağa sahipti. İkincisi ise, bu bölgeler Akdeniz trafiğinden uzakta, karasal alanda, bir bölgeye sıkışmış -ve taşımacılığa elverişli nehirler çevresinde kalan alanlar dışında (Küçük Asya [Anadolu], Hellas, İtalya'nın tamamı, Nil çevresi hariç Afrika'nın diğer kısımlarında bilinmiyordu)[44]- pahalıya mal olan kara taşımacılığı yapıyorlardı. Rhone, Saone, Ren, Tuna ve Po gibi nehirler ve özellikle Gallia'daki (Fransa) küçük nehirler üzerinde ise oldukça hareketli bir nehiryolu trafiği vardı.

Akdeniz ekseni ve Akdeniz iklim bölgesinden bahsederken bu bölge içinde de iklim ve çevre açısından farklılıkların olduğunu belirtmiştim. Şimdi isterseniz bu farklılıkları kısaca gözden geçirelim. Bu noktada, verimlilik konusunda kendini doğrudan doğruya ortaya koyan alanlardan, belli ürünler için elverişli olan bölgelerden veya önemli maden yataklarının bulunduğu veya da bulunmadığı yerlerden bahsetmeyeceğim. Fakat iş düzeninde, toprağın kullanımı ve sosyal yapı üzerinde durmaya çalışacağım. Romalıların dünyaya getirmiş oldukları tek imparatorluk sistemi, uzun bir geçmişin ürünüydü. Romalıların izlerini silmek istemedikleri ve silemeyecekleri kadar farklı ve derin bir tarihi geçmişti bu. Roma şehrinin ve İtalya'nın, diğer bölgelerden ayrı olarak toprak vergisinden muaf tutulması bunun en güzel örneğidir. Mısır ve diğer bölgelerdeki tarım sisteminin sonucu olarak ortaya çıkan kölelik, zaman içinde İtalya ve Sicilya'da da fazlasıyla yerleşen bir düzen oldu. Sanıyorum daha fazla örnek vermeye gerek yoktur. Bu durum André Déléage'nin, Diocletianus'un, imparatorluk genelinde çıkarmış olduğu yeni vergi sistemi hakkında yazdığı esaslı çalışmada özetlenmektedir. Déléage'nin yazdığına göre bu sistem, "imparatorluğun her yerinde farklı şekillerde uygulandığından" "oldukça karışık" bir sistemdi.[45] Bunun sebebi, imparatorların kaprisleri değildi; fakat gerekli gelirlerin toplanmasında etkili olabilmek için böyle bir vergi sistemi getirilmişti.

Bunların incelenmesiyle, tarihi olarak oluşan bu sistemin ve bunun altında yatan toprak rejiminin anlaşılması mümkün olacaktır.

Peki bütün bunlardan sonra "Antik Çağ ekonomisi"nden söz etmek doğru olur mu? Daha önceki toplumların Yakındoğu'da meydana getirdikleri sistemi sonrakilerden farklı bulduğumuza göre, daha sonraki gözlemlerimizde de bu farklılıkları göremeyecek miyiz? Rostovtzeff'in yolundan giden Walbank, imparatorluğun ilk yüzyılını, "her türlü küçük-büyük ürünün ve malın yoğun bir şekilde değiştirildiği ve bunlardan özellikle tahıl, şarap, yağ ve köle gibi dört unsurun ticaretin önemli elemanları olduğu" "tek bir ekonomik birlik" olarak nitelendirmektedir.[46] Fransa'nın sanayisi, özellikle belirttiğine göre, "oldukça hızlı bir şekilde dünya pazarının önemli bir rakibi haline gelmişti" ve "Mısır'ın madeni eşyaları her yerde iyi şekilde satılmaktaydı, ki bunların örneklerine bugün hâlâ Güney Rusya ve Hindistan'da rastlanmaktadır."[47] Benzer şekilde Rostovtzeff de "lüks üretim mallarının değil fakat günlük hayatta kullanılan malların ülkenin her tarafında el değiştirdiğini" belirtmektedir.[48]

Ancak bunların tamamı belirsizdir ve kesinlikten uzaktır. Bu genellemeleri açıklayabilmek, dökümünü yapmak, yapısal özelliklerini anlayabilmek için daha anlamlı düşünmek ve değerlendirmek gerekmektedir. Wheeler, İsveç'te Gotland Adası'nda üretilmiş olan otuz dokuz çeşit *terra sigillata** çanak çömleğin burada 400 m^2 genişlikteki bir alana yayılmış olduğunu ve kapların aslında kırılarak parçalara ayrıldığını anlatan bir hikayeden bahsetmektedir.[49] M.S. 400 yıllarında zengin bir piskopos olan Kyreneli (günümüzde Libya) Synesios'un İskenderiye'deki kardeşi Synesios'a bir mektup yazarak (***Epistulae***-Mektuplar 52), Kyrene'ye geldiğini ögrendiği bir Atinalıdan hafif yaz elbisesi satın almasını istemişti. Bu Atinalı, Synesios'un daha önce kardeşi için ayakkabı satın aldığı bir tacirdi ve İskenderiye'deki kardeş, malların iyisi satılmadan ağabeyinin kendisi için kaliteli bir kıyafet almasını istiyordu. Böylece, "dünya piyasasında" "hazır pazar" ortamına bu iki örnekle açıklık getirmiş olduk.[50] Metinlerden de alıntı yaparak örnekler vermemin sebebi, Antik Çağ ticaretini karikatürize etmek veya hangi seviyede olduğunu göstermek değil fakat meseleyi daha belirgin hale getirmektir. Bu şekilde, anlatımlarımızın bazı kısımlarında kullanmadığımız,

* Kabartma bezekli ve baskı mühürlü seramik. (r.n.)

"yoğun mal değişimi", "oldukça hareketli" ve "örnekler ortaya çıkarıldı" gibi belirsiz ve genel ifadelerle ne söylemeye çalıştığımız, asıl metinlerden yaptığımız alıntı örneklerle daha da belirginleşecektir. İmparatorluk merkezi olan Roma; Sicilya, İspanya, Kuzey Afrika ve Mısır'dan getirilen hububatla hayatını devam ettiriyordu. Fakat M.S. 362-363'te Antakya'da (Antiokheia) kıtlık olduğu sıralarda şehrin ihtiyacı olan hububat, İmparator Iulianus'un araya girmesiyle, Kuzey Suriye'de biri 80 km (50 mil), diğeri 160 km (100 mil) mesafedeki iç bölgelerden temin edilmişti.[51]

Daha anlamlı düşünmek gerekirse, "tek bir ekonomik birlik" meydana getiren "dünya piyasası", elbette sadece, bazı malların uzak yerler arasında değişiminden ziyade başka konuları da içermelidir. Mesela Çin, Endonezya, Malay Yarımadası ve Hindistan da bu dünya piyasasının ve birliğinin parçalarıydı. Bu sebeple, geniş bir alanda birbiri ile bağlantısı olan -Erich Roll'un "birbirine bağlı pazarlardan oluşan fevkalâde büyük bir holding" adını verdiği- böyle bir ekonominin oluşturduğu piyasada, yiyecek ve madenler gibi malların fiyatlarına cevap veren bir ekonomik yapı vardı.[52] Tanınmış bir ekonomi coğrafyacısının belirttiğine göre, "ne yerel ne de uzun mesafeler arasındaki ticaret", "köylü toplumlarında, çiftlik ve evin içinde yer aldığı ekonomik yapıyı etkilememektedir". Diğer yandan çağımızda ortaya çıkan merkezden idarenin sonucu olan hiyerarşi ise, işgücü ve gerektiği anda haneye ait ihtiyaçların karşılanamayışı arasındaki farklılığın göstergesidir.[53] Göstergenin ise Antik Çağ'da yeterince olmadığını burada belirtmek gerekir tabii.

Buraya kadarki anlatımlarımda, kavramlaştırmaya karşı oldum ve konuya yaklaşımımı kısaca ortaya koymaya çalıştım. Birkaç farklı kalıp, ifadelerimizde sık sık ortaya konulmaya çalışıldı. Kuzey İtalya kasabası olan Arezzo'nun, *terra sigillata* üretimini tekelleştirmesinin sona ermesi, büyük savaşlar ile köle fiyatları arasında genel bir bağlantı kurulması, doğrudan doğruya bu temeller üzerine oturtulamaz. Benim "Antik Çağ ekonomisini" incelemem başka bir konuya dayanmaktadır. Antik Çağ dünyası, son dönemlerinde artık siyasi bir birlik haline gelmişti ve ortak kültürel psikoloji çerçevesinde, bu dönemin ekonomisi hakkındaki görüşlerimi geniş bir şekilde gelecek bölümlerde anlatacağım.

DİPNOTLAR

1. *Moral Philosophy*, 3. baskı, Glasgow 1764, s. 274.
2. Aristoteles'in tanımlaması, *Politika*, 1278b 37-38: "Ekonomi sanatı: çocukları, kadınları ve genelde evi her şeyiyle yönetmektir". "Aile" ve "ev" konularının birbirinden farklılığı hakkında geçenlerde yapılan antropolojik araştırma sonuçları için bkz. D. R. Bender, "A Refinement of the Concept of Household", *American Anthropologist* 69, 1967, 493-504. Makale, bu konuda, tarih ile ilgilenen gruplar ile geleneksel bir çalışma ortamına sıkışıp kalmış olan antropologların ufkunu genişletecek bilgiler sunmaktadır.
3. Bkz. O Brunner, "Das 'ganze Haus' und die alteuropäische Ökonomik", *Neue Wege der Sozialgeschichte*, Göttingen 1956, 42. sayfada 33-61 paragraflar arasında, (aynı zamanda bu ilk kez *Zeitschrift für Nationalökonomik* 13, 1950, 114-39'da basılmıştı.); C. Ampolo, "Oikonomia", *Archeologia e storia antica* I, 1979, s. 119-30'da şimdiye kadar Hellen dünyasının tarihi hakkında yazılmış olanları değiştirecek bilgiler yer almaktadır.
4. Brunner, a.g.y. ve H. L. Stoltenberg, "Zur Geschichte des Wortes Wirtschaft", *Jahrbücher für Nationalökonomik und Statistik* 148, 1938, 556-61.
5. Çeviri, insanı yanlış yönlendirebilir. Bu konuda, P. Chantraine'nin Budé, Paris 1949, serisinde Fransızca olarak yayımlanmış olan *Oikonomikos* adlı eserine bakınız. Ayrıca, *Classical Philology* 46, 1951, 252-3'teki değerlendirmemi görünüz.
6. Bkz. G. Mickwitz, "Ekonomik Rationalism in Graeco-Roman Agriculture", *English Historical Review* 52, 1937, 577-89.
7. *History of Economic Analysis*, (ed. E. B. Schumpeter), New York 1954, 9-54 sayfaları arasında.
8. E. Cannan, *A Review of Economic Theory*, Londra 1929, (1964'te yeniden basıldı), s. 38. Cannan'ın kısaca yazmış olduğu ikinci bölüm "The Name of Economic Theory", benim bu konuda söylediklerimi destekleyecek bilgiler vermektedir. Ayrıca *Oxford İngilizce Sözlük*'te "economy" kelimesine bakınız.
9. Dinarchus I. 97 ve Polybios 4. 26. 6'da ayrıca bilgi bulunabilir. Bu kelime Polybios'ta (4. 67. 9) ve bazı yerlerde, "askeri düzen" anlamında da kullanmaktadır.

10. Quintilianus I. 8. 9: 3. 3. 9. Daha sonraki Hellen yazarlarında (ve İngilizce sözlüklerde) bu kelimenin kullanıldığı yerlere örnekler bulunabilir.
11. Bu görüşler uzun yıllar önce, 1893'te Karl Bücher tarafından ileri sürülmüştü. Bkz. Karl Bücher, *Entstehung der Volkswirtschaft*, (5. baskı), Tübingen 1906, s. 114.
12. Bkz. Talcott Parsons ve Neil J. Smelser, *Economy and Society*, Londra 1956.
13. Benim, "Aristotle and Economic Analysis", *Past and Present* no 47, 1970, 3-25'e bakınız; aynı konu, Finley, *Studies*, bölüm 2'de yeniden basılmıştır.
14. "Of the Populousness of Ancient Nations", *Essay*, Londra World's Classics ed., 1903, s. 415.
15. "Der 'Sosialismus' in Hellas", *Bilder und Studien aus drei Jahrtausenden- Eberhard Goitein zum siebzigsten Geburtstag*, Münih ve Leipzig 1923, 15-59, 52-53,
16. *A History of Economic Thought*, (yeniden gözden geçirilmiş baskı), Londra 1945, s. 373. Her zaman karşımıza çıkan "kıt kaynaklar", yazarın bu eserinde belirtilmemektedir. Fakat bu durum benim açıklamalarımı etkilememiştir.
17. Cannan'dan alıntı, *Review*, s. 42.
18. Bkz. M. Blaug, "Economic Theory and Economic History in Great Britain, *1650-1776*", *Past and Present* no. 28, 1964, 11-16.
19. Haftalık ücret tutarı hakkında Roma'daki bilgiler Hellas'takinden daha yetersizdir. Pazarın belirlediği miktardan ziyade geleneksel rakamlar için bkz. M. H. Crawford, *Roman Republican Coinage*, 2 cilt, Cambridge 1974, II. Bölüm, 6.
20. Bkz. G. E. M. De Ste. Croix, "The Estate of Phaenippus (Ps. Dem. XLII)", *Ancient Society and Its Institutions: Essays for V. Ehrenberg*, (ed. E. Badian), Oxford 1966, s. 109-14. Duncan-Jones, *Economy*, Ek Bölüm I'de Roma mülkiyeti konusunda sayısal yetersizliği açıklamaktadır.
21. Appianos, *İç Savaş*, I. 14. 117; Velleius Paterculus, 2. 30. 6'da (90.000) ve Orosius 5. 24. 2'de (70.000) daha küçük sayılar vermektedir. Teorik olarak Romalı yazarlar, en azından İtalya ve diğer bölgelerdeki nüfus sayımlarına dayanarak, köle sayısı hakkında geçerli kabul edilebilecek rakamlar vererek, kişi başına düşen mülkü görmemizi mümkün kılmaktadırlar. Burada asıl mesele, Spartacus'u destekleyenlerden her-

hangi birinin -ki bugüne kadar bilinmemektedir- bu konuyu destekleyebilecek bir bilgi vermememiş olmasıdır.

22. R. J. Fogel, "The New Economic History, Its Findings and Methods", *Ec H R*, 2. ser., 19, 1966, 642-56, s. 652-3.

23. A. N. Whitehead, *Modes of Thought*, New York 1938, s. 195. Barrington Moore Jr.'ın, "A Note on Statistics and Conservative Historiography", *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Penguin 1969, s. 520, not 15, Ek Bölüm'den alıntı yapılmıştır.

24. Çağımızda "ekonomi matematiği" öncüsü olan Nicholas Georgescu-Roegen, "ve fakat" "rakamsız yapamayacağımız gibi onlarsız yapabileceklerimiz de sınırlıdır" demektedir. *Analytical Economics*, Cambridge, Mass. 1966, s. 275.

25. J. Stengers, "L'historien devant l'abondance satatistique", *Revue de l'Institut de Sociologie*, 1970, 427-58'de, s. 450.

26. H. Westergaard, *Contribution to the History of Statistics*, Londra 1932, s. 40'dan alıntı.

27. Burada gerekli olmayan bir meseleyi gündeme getirerek konuyu dağıtmak istemem, ancak Ptolemaioslar Dönemi Mısır'ında sayımların fazlaca yapılması, ülke içindeki değişiklikleri anlamaktan ziyade bürokratik göstergenin bir ifadesiydi. Bkz. P. Vidal-Naquet, *Le bordereau d'ensemencement dans l'Égypte ptolémaique*, Brussels 1967.

28. *An Essay on the Distribution of Wealth* ..., Londra 1831, bkz. Karl Marx'ın, Institute für Marxismus-Leninismus tarafından basılan *Bütün Eserleri*'ndeki, *Theorien über den Mehrwert*, 26, Berlin 1968, s. 390-3.

29. Benim *Proceedings ... Aix*, s. 11-35'teki çalışmalarıma bakınız. E. Will, "Trois quarts de siécle de recherches sur l'économie grecque antique", *Annales* 9, 1954, 7-22; E. Lepore, "Econimia antica e storiografia moderna (Appunti per un bilancio di generazioni)", *Ricerche ... in memoria di Corrado Barbagallo*, I, Napoli 1970, s. 3-33. Polanyi'nin bu konu ile ilgili yayımları, *Primitive, Archaic and Modern Economies*, (ed. G. Dalton), Garden City, N. Y. 1968; Cf. W. Nippel, "Die Heimkehr der Argonauten aus der Südsee", *Chiron* 12, 1982, 1-39.

30. Bu konuda, E. Lepore ve W. Johannowsky (ve Hellence çalışan diğer Batılı uzmanlar da dahil) *Dialoghi di Archeologia* 1969, 31-82, 175-212 arasında geçen tartışmaya bakınız.

31. H. Mitchell, *The Economics of Ancient Greece*, (2. baskı), Cambridge 1957. Fransızca aslından uyarlanmış olan C. Mossé, *The Ancient*

World at Work, (çev. Janet Lloyd), Londra 1969'daki bilgilerle karşılaştırınız.

32. *A Theory of Economic History*, Oxford 1964, s. 42-43.

33. A. French, *The Growth of the Athenian Economy*, Londra 1964, s. 54.

34. Georgescu-Roegen, *Analytical Aconomics*, s. 111. Yazarın kitabının I. bölümü, kapitalist sisteme göre hazırlanmış olan ekonomi teori ve kavramlarının, başka toplumlara uyarlanmasının doğru olmadığını etkili bir şekilde açıklamaktadır. Ayrıca kitabın 360-2 sayfaları arasında da kısa fakat anlamlı açıklamalar yer almaktadır.

35. G. H. Nadel, "Periodization", *International Encyclopedia of the Social Sciences* II, 1968, s. 581-5, 581.

36. Bölümlere ayırma, sınıflandırma ve kavramlar konusunda Batı tarihinin Çin tarihine uyarlanamaması konusunda bkz. A. F. Wright ve D. Bolde, *Generalization in the Writing of History*, (ed. L. Gottschalk), Chicago 1963, s. 36-65.

37. "Bazı tarihçiler, geçmişten günümüze bazı benzerlik ve farklılıkların olduğunu görememektedirler" ifadesi, E. Panofsky'nin bu konu ile ilgili dipnotunun başlangıç cümlesidir (*Meaning in the Visual Arts*, Penguin Yayınevi, 1970, s. 26, dipnot 3).

38. Bkz. "Slavery and Freedom" adlı makalem. Genel bir anlatıma sahip olan ve tavsiye edeceğimiz J. Gernet ve J. P. Vernant arasında geçen konuşma için bkz. "L'évolution des idées en Chine et en Gréce du Vie au Iie siécle avant notre ére", *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1964, 308-25.

39. Burada kendi durumumu kısa ve kesin bir şekilde izah etmem gerekir. Ayrıca, sadece A. L. Oppenheim, *Ancient Mesopotamia*, Chicago ve Londra 1964, Bölüm 2 ve "Trade in the Ancient Near East" yazı, 5th International Congress of Economic History, Leningrad 1970'teki toplantıda sunulmak üzere hazırlanmış bir bildiriydi ve Nauka Publishing House, Moskova 1970 tarafından basıldı. Bu konuda bütün Antik Çağ Yakındoğu uzmanları aynı fikirde değildir; bkz. S. L. Utchenko ve I. M. Diakonoff, "Social Stratification of Ancient Society". Buna benzer bir çalışma 13the International Historical Congress, Moskova 1970'te sunulmuştu. Marxist çevrelerde "Asya tipi üretim"den bahseden bu yazı da üzerinde durduğumuz mesele ile ilgili olarak okunmalıdır. Burada cidden tartışılması gereken konu, sınıflandırma meselesidir diye düşünüyorum ("Asyalı" ifadesi tarihi olarak belirlenmiş, yanlış sınıflandırma sonucunda verilmiş teknik bir terimdir. Bu terim, Asya'nın büyük ne-

hir vadilerini, Hellas'taki Grit ve Miken uygarlıklarını ve belki Fenikelileri değil ama Etrüskleri'de içine almaktadır).

Konu ile ilgili kaynakça oldukça fazladır. Burada sadece seçilmiş birkaç örnek vermekle yetineceğim. E. J. Hobsbawm, *Karl Marx, Pre-capitalist Economic Formations*, (çev. J. Cohen), Londra 1964 kitabının önsözünde, Marx'ın Almanca yazılarının çarpıtılmış şekli yer almaktadır. Ayrıca iki Almanca makale de bu konuda fikir vericidir. J. Pecírka, *Eirene* 3, 1964, 147-69; 6 1967, 141-74 Sovyet tartışmasını özetlemekte ve değerlendirmektedir. G. Sofri, "Sul 'modo di produzione asiatico', Appunti per la storia di una controversia", *Critica storica* 5, 1966, 704-810; H. Kreissig ve H. Fischer, "Abgaben und Probleme der Wirtschaftgeschichte des Altertums in der DDR", *Jahrbuch für Wirtschaftgeschichte*, 1967, I, s. 270-84; I. Hahn, "Die Anfänge der antiken Gesellschaftsformation in Griechenland und das Problem der sogenannten asiatischen Produktionsweise", aynı eserde, 1971, II, s. 29-47. N. Brockmeyer, *Arbeitsorganisation und ökonomisches Denken in der Gutswirtschaft des römischen Reiches*, Bochum 1968, 33-70 adlı eserinde, bütün yukarıda bahsedilen kitap ve tartışmalardan habersiz gibi görünmektedir. Marxist edebiyat ve Marxist anlayış hakkındaki görüşleri, kitabını yaygınlaştırmıştır. Hocası Kiechle gibi, ona göre de "Marxizm", Sovyetler Birliği'ndeki ve Doğu Avrupa'daki tarihçileri sınırlandırmış gibi görünmektedir.

40. *The Decline and Fall of the Roman Empire*, (ed. J. B. Bury), Londra 1900, I, s. 18.

41. Antik Çağ toplumlarının nüfusu hakkında şu ana kadar en köklü çalışma, Iulius Beloch, *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt*, Leipzig 1886'da yapılmıştır. Ayrıca, Brunt'ın *Manpower* adlı çalışmasına da bakınız.

42. Bkz. F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philippos* II, (çev. S. Reynolds), 1. kitap, Londra 1972, I. Bölüm. C. Semple, *The Geography of the Mediterranean Region*, New York 1931, Bölüm 5 de ayrıca coğrafi bilgiler bakımından oldukça faydalıdır.

43. Josephus, *Jewish War*, 2. 385.

44. Günümüz tarihçileri arasında, Lynn White, Jr., ağır toprak türü üzerinde durmaktadır. Bu konuda kendisinin, *Medieval Technology and Social Change*, Londra 1962 kitabında Bölüm 2'ye bakınız. İç kesimlerdeki yerleşmeler hakkında geniş bilgi için bkz. G. W. Fox, *History in Geographic Perspective. The Other France*, New York 1971.

45. A. Déléage, *La capitation du Bas-Empire* (*Annales d l'Est*, no. 14, 1945, s. 254). Aynı sebeplere dayanarak, Erken İmparatorluk Dönemi'nde vergilendirmedeki farklılık hakkında bilgi verilmektedir. Fakat bu konuda günümüzde yazılmış derli toplu bir çalışma bulunmamaktadır.

46. F. W. Walbank, *The Awful Revolution. The Decline of the Roman Empire in the West,* Liverpool 1969, s. 20, 31. Aynı zamanda "Mit der politischen Einheit verband sich die kulturelle und wirtschaftliche Einheit"; S. Leuffer, "Das Wirtschaftsleben im römischen Reich", *Jenseits von Resignation und Illusion*, (ed. H. J. Heydorn ve K. Ringshausen), Frankfurt 1971, s. 135-53, 135.

47. Walbank, *Awful Revolution*, s. 28 ve ayrıca s. 26.

48. Rostovtzeff, *RE*, s. 69.

49. M. Wheeler, *Rome beyond the imperial Frontiers,* Penguin Yayınları, 1955, s. 109. Metinde bu alan "400 milkare" olarak geçmektedir. Herhalde bu yanlış yazılmış olmalıdır.

50. Karşılaştırma ve diğer örnekler için bkz. Rougé, *Commerce*, s. 415-17.

51. Iulianus, *Misopogon*, 368c-369d.

52. F. M. Heichelheim, "On Ancient Price Trends from the Early First Millenium BC. to Heraclius I", *Finanzarchiv* 15, 1955, 498-511'de bu konudaki gayreti oldukça dikkat çekicidir. Ayrıntılı "fiyat endeksi" değerlendirmesi ve diğer hesaplamalar için J. Szilagyi, "Prices and wages in the Western Provinces of the Roman Empire", *Acta Antiqua* II, 1963, 325-89'un yaptığı açıklamalar artık dikkate alınmamalıdır. Açıklamalar, zaman ve mekân içinde oldukça parçalanmış olup, hesaplamalar köyde ve şehirde çalışanlar arasında belirgin bir fark ortaya koymamaktadır. Ayrıca ortaya konulan varsayımlar çoğu zaman gerçek olmayan, belirsiz ifadelere dayandırılmaktadır ve bunların ispatlanması bile mümkün değildir. Burada "dünya ticareti"nin doğrudan doğruya "dünya pazar fiyatları"nı göstermediğinin ifade edilmesi gerekir ki, bu görüş uzun yıllar önce Riezler tarafından ortaya konmuştu. Bkz. K. Riezler, *Über Finanzen und Monopole im alten Griechenland*, Berlin 1907, s. 54-56.

53. B. J. L. Berry, *Geography of Market Centres and Retail Distribution,* Englewood Cliffs, N. J. 1967, s. 106.

II

SINIFLAR VE STATÜLER

İstatistik kültürüne sahip olmayan bir toplumda yaşamış ve yaşadıkları dönem hakkında bilgi vermiş olan Antik Çağ yazarlarının kitaplarını okuyanlar, verilen bigiler karşısında şaşırabilirler. Çünkü, Antik Çağ toplumlarında kişilere ait servetlerin büyüklüğü veya şahısların mali durumları ile ilgili olarak kesin rakamlar verilmektedir ve bunların miktarı dikkatimizi çekecek kadar yüksektir. ***Odysseia***'da* (14. 98-104) domuz çobanı Eumaios, bir "yabancı"ya kayıp efendisinden bahsederken, "Belki de yirmi insanın varlığı onun zenginliğine denk değildir. Bak sana onun malının ne kadar olduğunu söyleyeyim. Yirmi sürü sığır, pek çok koyun, birçok domuz sürüsü" vs şeklinde zenginlik unsurlarını sıralamakta ve ondan bir haber yok demektedir. Shaw'un ***Arms and the Man*** (Askeri Güç ve İnsan) adlı kitabındaki İsviçreli otelci Captain Bluntschli de, "9.600 çift çarşaf ve battaniye, 2.400 pufla ördek tüyünden yorganım var. 10.000 bıçak, çatal, aynı sayıda tatlı kaşığı ... ve üç dilim var. Bana Bulgaristan'da bu kadar varlığı olan bir adam daha gösterebilir misin?" diyordu. Augustus, ölümünden önce kendi döneminde yaptıklarını anlatan bildirisinde, emekli askerlere toprak almak için 860.000.000 sestertius harcadım; hazineye, Roma'daki *plebler*, askerlerin yerleştirilmesi ve daha nice işler için 2.400.000.000 setertius verdim diyerek kendi büyüklüğünü ifade etmeye çalıştığı gibi, şüphesiz Eumaios da Odysseus'un büyüklüğünü anlatmaya çalışıyordu.[1]

Antik Çağ'ın zenginliği konusundaki tespitlerimiz, tamamıyla kesin ve açıktır. Antik Çağ'da zenginlik gerekliydi ve iyiydi. İyi bir hayat sürmenin tek yolu zengin olmaktı ve böyle bir yaşantı için gereken tek şey de buydu. Odysseus'un Phaiak Kralı Alkinoos'a, ayrılmadan önce, "Anavatanıma eli dolu dönmek, halkın bana saygı duymasına ve sevmesine sebep olacağından, söz vermiş olduğun hediyeler için sadece bir gece değil bir yıl bile bekleyebilirim" sözleri, Antik

* Türkçe çeviri: ***Odysseia***, (Çev. A. Erhat-A. Kadir), İstanbul 1994, Can Yayınları. (r.n.)

Çağ'ın sonuna kadar devam eden bir anlayışı sergilemektedir. Burada ***Satyricon***'da adı geçen azat edilmiş "kahraman" Trimalcio'nun, akşam yemeğine davet etmiş olduğu kişilere hitaben yaptığı konuşmayı vermek istiyorum. "Eğer şarabı beğenmediyseniz değiştirteyim. Siz bilirsiniz. Nasıl olsa şarap, para vererek satın aldığım bir şey değil. Gerçekten, bu akşam tabaklarınızın yanındaki bardaklara konulan şarap, henüz hiç görmediğim bağlarımdan geliyor. Söylendiğine göre bu bağlar, benim Terracina ve Taras'taki (Tarentum) topraklarıma yakınmış. Bundan sonra yapmak istediğim ise, Sicilya'yı bu küçük topraklarınma katmaktır. Böylece, Afrika'ya gitmek istediğimde, kendi topraklarımı terk etmeden Afrika'ya geçebileceğim."[2]

İmparator Nero'nun *consul* sınıfından bir saray görevlisi tarafından yazılmış olan ***Satyricon***'unu, ortaya koyduğu değerlerle, hükümlerle ve bizlere vermeye çalıştıklarıyla değerlendirmek pek kolay bir şey değildir. Bu çalışma, geçmişteki olayları alaycı bir dille ve hicivli bir şekilde anlatır. Fakat bu ***Alice Harikalar Diyarında***'da olduğu kadar basit bir çalışma da değildir. Trimalchio, doğrudan doğruya bir Antik Çağ figürü olmayabilir ancak tümüyle de o dönemin dışında bir insan tipi değildir.[3] Yukarıda bir kısmını asıl metinden alıntı yaparak vermiş olduğum konuşmada, *agellae*'ın (küçük bir toprak parçası) idaresi bir yana, aslında yapmacık bir alçakgönüllülük gibi görünen bir konu, gözleneceği gibi kabul edilebilir bazı değerlerin aşırı birtakım ifadelerle abartılarak, *reductio ad absurdum** yani alaycı bir dille kaleme alınmış olmasıdır. Trimalchio her ne kadar meseleleri abartarak veriyorsa da iki önemli öğeyi güzel bir şekilde sunmaktadır. Burada Trimalchio, zenginliği ile övünerek, bundan duyduğu memnuniyeti açıkça ifade etmektedir. Aynı şekilde Trimachio, yeterli mal varlığı sebebiyle, ihtiyaçlar ne kadar çok ve istekler ne kadar sınırsız olursa olsun, ihtiyaç duyduğu her şeyi yetiştirebileceği tarla ve bahçelere sahip olduğundan dolayı da oldukça memnun görünmektedir.

Tabii ki istisnalar da vardır. Sokrates, kendi yaşam tarzında da uyguladığını vurgulayarak, zenginliğin, iyi bir yaşantı için tek ve ke-

* Anlamsız olana yönelik düzeltme. (r.n.)

sin bir çare olmadığını söyleyecek kadar iddialı olmuştur. Platon da, en azından ***Politeia*** (Devlet) adlı eserinde, filozof-idareci figürünü, bütün mülkünü (diğer bütün malları da dahil) bir kenara bıraktıracak şekilde betimlemiştir. Thebaili Krates'in öğrencilerinden olan Kynik Diogenes, aslında zengin bir kişi olmasına rağmen, Geç Roma İmparatorluğu Dönemi'ndeki kahraman azizler gibi gönüllü olarak bütün mülkünü bir kenara bırakarak yaşamıştı.

Yukarda anlattığımız filozoflar gibi, taşralılara benzer şekilde basit veya sefil bir hayatı anlatan pek çok antoloji de daha sonraları yazılmıştır.[4] Ancak bunların hepsinin ayrı ayrı incelenmesi gerekir. Mesela Apuleius M.S. 2. yüzyılın ikinci yarısında (***Apologia***-Savunma 18.2-6), "Fakirlik, ... her zaman için felsefeye hizmet ettmiştir. ... Düzenbazları düşünün; bunların arasında hiç fakir insan bulamazsınız. ... Fakirlik, tarihin ilk dönemlerinden bu yana devletin ortaya çıkması ve sanatın doğmasını sağlamıştır" demektedir. Metnin kendisi, bizim üzerinde durduğumuz konu ile doğrudan bağlantılı olmasa da gerçekten de Apuelius'un bu ifadesi, ilk bakışta oldukça açıklayıcıdır. Kuzey Afrika'da bir Roma kolonisinde, bir üst düzey görevli olan Madaurus'un oğlu Apuleius, hayatının büyük bir kısmını yurtdışında felsefe ve hitabet üzerine çalışarak geçirmişti. Kuzey Afrika'ya döndüğünde, kırk yaşlarında, kendinden yaşlı, zengin dul bir hanımla evlenmiş ve daha sonra da bu kadının oğlu tarafından, büyü yaparak annesini ayarttığı iddiasıyla mahkemeye verilmişti. Apuleius'u mahkemeye veren şahıs, onun zavallı bir servet avcısı olduğunu iddia etmiş ve Apuleius da mahkemeye çıktığında, yukarıdaki alıntıda yer alan konuşmayı yapmıştı. Apuleius mahkemede önce, fakirliğin kötü bir şey olmadığını açıklamaya çalıştı. Sonra da babasının kendisine (ve kardeşine) özgürce yaşamasını ve seyahatini karşılayacak kadar büyük bir miktar, yani 2.000.000 sestertius miras bıraktığını ve bu sebeple oldukça zengin bir kişi olduğunu belirtti.

Bir başka açıdan ele almak gerekirse, ünlü tarihçi Thukydides (2. 37. 1) Perikles'in, "İnsan ne kadar kötü durumda olursa olsun, fakirlik, onun şehrine faydalı olması için engel değildir" dediğini yazmaktadır. Bu söz de açıkça ve doğrudan doğruya varlıkla ilgili değerleri ortaya koymaktadır. Ancak Perikles'in Atina'da övgüye şayan

bulduğu bu değer elbette ki istisnai bir durumdu. Klasik Dönem'-de Hellen şehirlerinden pek çoğu, herhangi bir mülkiyete sahip olmayan veya mali durumu iyi olmayan hiçbir insanın siyasi hayatta yer almasına imkân tanımamıştı. Hatta Atina'da bile orta halli bir insanı veya fakir bir kimseyi lider posizyonunda görmek mümkün değildi. Bu durumdaki insanlar, Antik Çağ dünyasında hemen hiçbir dönemde de kabul görmemişti.

Ancak, istisnaları da bir kenara bırakmanın doğru olduğu kanaatinde değilim. Hemen her dönemde de istisnalarla karşılaşmak mümkündür. Gerçekten de yukarıda söz ettiğim örneklerin sayısı fazla değildir ve genellenemez. Bizim üzerinde durmamız gereken konu yaygın olan anlayışı tespit etmek olmalıdır. Platon'un genel bazı ifadeleri, Hellen toplumunun tamamının değer yargıları gibi gösterilebilir. Ancak sadece Platon'un anlatımlarına dayanarak meseleyi çarpıtmak, rezilce bir şey olur ve tarih yazımında tamamıyla yanlış bir metottur. ***Politeia*** (Devlet)* kitabında monogamiye ve aileye karşıt görüşler ileri sürülmüşse de, M.Ö. 4. yüzyılda Hellenler, her şeye rağmen bu sosyal kurumları değiştirmeyi düşünmemiş veya ortadan kaldırmamışlardı. Bu arada, bütün bu konuları değerlendirirken, şu anda Hellas ve Roma hakkında sahip olduğumuz ideolojik bilgileri bize sunmuş olan Antik Çağ yazarlarının çoğunun üst sınıfa mensup veya bunlarla bağlantılı olduklarını ileri sürmemiz doğru olur mu acaba? İdeoloji, asla bütün sınıflar arasında eşit olarak dağılmaz. Ancak bununla birlikte, eğer gerekli ve faydalı ise bütün sınıflar arasında dolaşır ve işlerlik kazanır. Zenginlik ve fakirlik, Antik Çağ'da belirgin bir şekilde hemen her dönemde yukarıda izah edildiği şekilde değerlendirilmiştir. Trimalchio, elbette ki Platon'dan daha iyi bir hatipti.

Antik Çağ'da ahlâki konular üzerinde çalışanlar, en azından Sofistler (hatta bunun ilk adımları, daha erken dönemlerde Solon ve Theognis gibi düşünürler tarafından atılmıştır), zenginlik dahil toplumun sahip olduğu bütün değerleri ele almışlardır. Bu çalışmalarda ekonomi değil, ancak daha dar bir çerçevede zenginliğin ahlâki

* Türkçe çeviri: ***Devlet***, (Çev. Sabahattin Eyuboğlu, M. Ali Cimcoz), İstanbul 1992, Remzi Kitabevi. (r.n.)

yönü değerlendirilmiş, tartışılmış ve karşıt görüşler ortaya konmuştur. Zenginlik sınırsız mıdır? Eğer zenginlik yerli yerinde kullanılmıyorsa iyi midir? Zenginliği ahlâki olarak iyi ve kötü yollarla kazanmanın farkı var mıdır? Azınlığı oluşturan ahlâkçılar arasında bile, zenginlik olmadan sadece birtakım değerlerle yaşamak mümkün müdür? Bütün bu sorulara karşılık şu bir gerçektir ki, "fakirlik kutsaldır" düşüncesi Hellen-Roma dünyasına ait bir anlayış değildi. *İncil*'de -orijinal metinlerin tefsirini yapanların değerlendirmesine göre- bu düşüncenin ortaya çıkması da başka bir dünyanın ve başka değerlerin başlaması anlamına geliyordu. Bu yeni dünya, önceden var olan kökleşmiş düşüncelere aykırı bir ideoloji getirmişti. O dönemde ortaya çıkan şiddetli açgözlülük, süfiliğin (gösterişten uzak bir hayat sürme) tazyikiyle, içinde bulunulması pek de kolay olmayan, hatta utanç duygusu uyandıran fakirliğin, toplumda daha yumuşak değerlendirilmesine yol açtı.

Philantropia (insan sevgisi) kelimesinin tarihi de bu farklılığı ortaya koymaktadır.[5] Gerçekte bu kelime, insanın inanç derecesini veya Tanrının insana bahşettiği lütûfkârlığı ifade etmek için kullanılmış ve bu anlamı, paganist dönemde kullanıldığı gibi, Hıristiyanlığın kabul edildiği dönemde de Antik Çağ'ın sonuna kadar devam etmiştir. Günümüzde ise *philantropia*, nezaket ve incelik ifade eden insani duygu ve davranış şekliyle, insanlığın yüksek bir değeri olarak düşünülmeye başlanmıştır. Şahıslar veya toplumlar, krala müracaat edip onun takdirini kazanmak istediklerinde veya ondan herhangi bir meselelerini çözümlemelerini beklediklerinde, aslında onun *philantropia*sını umuyorlardı. Eğer bu girişimlerinde başarılı olurlarsa, parasal bir değeri ifade eden herhangi bir vergiden veya görevden muafiyet veya genellikle genel bir af, sığınma hakkı, bazı idari hataların düzeltilmesi gibi birtakım hakları, yani *philantropon*u elde ediyorlardı. İdareci ve onun vekilleri, herhangi bir başkaldırma veya zarar verici hareketlere karşı halkın koruyucusuydu. İşte herhangi bir kimse, aslında benzer şekilde, iyiye ulaşmak ve adalet için bunların *philantropia*sına müracaat ediyordu.[6] M.S. 3. yüzyılın karakteristik özelliğini ortaya koyan bir anekdot, bir gladyötörün bir mücadele sırasında hasmına yenik düştüğünde hayatını bağışlaması için, o anda amfitiyatroda bulunan İmparator Caracalla'dan aman dilediğini, imparatorun da bu

konuda karar sahibinin kendisinin olmadığını söyleyerek mücadeleyi kazanmış olan kişinin karar vermesi gerektiğini belirttiği, kazanan gladyötörün ise, affetmeye hakkı olmadığı halde, imparatordan "daha *philantropik*" (Dio. 78.9.4) davranarak, diğerinin hayatını bağışladığı anlatılmaktadır. Bu noktada, Antik Çağ'da kelimenin gelişimi durmuş ve daha sonraki dönemlerde kelime sadece parasal anlamda insancıllığı ifade etmeye başlamış, ihtiyaç sahiplerine ve fakir insanlara yardım edenleri ve bunların hayır derecesini belirten bir terim haline gelmiştir.

Antik Çağ'da kelimenin günümüzdeki bu dar anlamından, tamamıyla hayır faaliyetlerinden uzak olduğunu söylememiz mümkün değildir. Normalde, aslında cömertlik, ihtiyaçlı olan kişilere veya gruplara yapılmıyor, topluma karşı yapılıyordu[7] (fakirlerle kurulan ilişkileri, müşterilere ve sevilen kölelere karşı cömertliği bundan ayrı tutuyorum). Genç Plinius'un İtalya'da ve imparatorluğun batısında yapmış olduğu iyilik ve ihsanın eşsizliği, konuya ilişkin tipik bir örnektir.[8] Fakat bu konuda istisnaları belirtmekle birlikte, bunların ancak sayılı olduklarını da söyleyebiliriz. Antik Çağ boyunca fakir insanlara çok az sevgi ve şefkat gösterilmiştir. M.Ö. 7. yüzyılda, şair Hesiodos, "Verene ver, vermeyene verme" diyordu (***İşler ve Günler*** 355).* Hesiodos ve diğer Antik Çağ yazarlarının, tamamıyla üst sınıfların değerlerini yansıttığını söyleyemeyiz. Burada eksik olan şey günah anlayışıdır. Bir Hellen veya Romalı kolaylıkla Tanrılarını gücendirebileceğini düşünürdü. Buna dayanarak, her zaman değil ancak zaman zaman, günah düşüncesine yakın bir anlayışı bu dönemde de görebiliyoruz. Fakat temelde onların yanlışları, dışarıdan kaynaklanıyordu ve bunların düzeltilmesi de dini ayin ve törenlerle günahlardan arınmayla veya Sokrates tarzı öğretilerde olduğu gibi insanın kötülüğü bilerek ve isteyerek yapmadığı düşünülerek mantıklılaştırılıyordu. Burada vurgulanmak istenen şey "davranış"tı; sadece dini bir kerametle kurtulunamayan günahkârlık durumu değildi. Böylece, bütün bu anlatılanlara göre, zenginliğin iyi olduğuna şüphe yok, ancak fakirliğin de kötü olduğu söylenemez.[9]

---

* Türkçe çeviri: ***Hesiodos, Eseri ve Kaynakları***, (Çev. Sabahattin Eyuboğlu, Azra Erhat), Ankara 1977, TTK Yayınları. (r.n.)

Antik Çağ'da devlet bile fakirlerle fazla ilgilenmemiştir. Bunun en güzel istisnai örneğini, yoğun bir siyasi hayat yaşanmış olan Roma'da görebiliriz (aynı zamanda imparatorluğun son dönemlerinde İstanbul'da). Bu şehirlerde, Gaius Gracchus zamanından itibaren halkın beslenmesi, imparatorların sorumluluktan kaçamayacağı siyasi bir zorunluluk haline gelmişti (ve hatta papalar bu durumlara karıştıkları zaman imparatorların bu konudan kaçınmaları mümkün değildi). Bu, fakirlere bakış açısını etkileyen istisnai bir durumdu. Nüanslar bir yana bırakılacak olursa -çok önemli olmayanlar dışında- M.S. 3. yüzyıla kadar herhangi bir yerde yerleşik vatandaşlar, durumlarına bakılmaksızın devletin verdiği yardımlardan faydalanma hakkına sahiplerdi. Burada, bu hububat ve domuz etini, imparatorluğun her şehrinde kimin bedelsiz olarak halk için temin ettiğini sormak yerinde olur. Antakya (Antiokheia) ciddi bir kıtlık tehlikesi ile karşı karşıya kaldığında, Iulianus da diğer imparatorların insancıl yaklaşımları gibi, meseleyi çözmeye çalışmış ancak bunda tümüyle başarısız olmuştu. Traianus, İtalya'da *alimenta** diye bilinen, ilginç ve yeni bir aile karnesi projesi oluşturdu. Ancak Traianus bunu, önce şehrin sadece küçük bir azınlığında uygulayabildi. Bu uygulama, yüzyıldan fazla bir süre devam etmiş olmasına rağmen, projenin ne derece yaygınlaştırıldığı konusunda doğrudan bilgi bulunmamaktadır; hatta dolaylı bilgi dahi azdır. Traianus'un İtalya'da doğum oranını artırmayı planladığı da biliniyor (fakat imparatorluğun diğer bölgelerinde değil).[10] Yine bir istisna kuralları doğruluyor.

Fakirlere karşı gösterilen temel anlayışı kavramak isteyenlerin, borçlar kanunda zaman zaman uygulanan '*philantropy*'yi görmeleri gerekir (ki bu üst sınıftan insanlara değil, sadece fakirlere uygulanmıştır). Bu kanun, oldukça ağır ve sertti. Hatta Arkaik Dönem'den gelen, borçtan dolayı kölelik sistemi ortadan kalktığı halde, borçlu olan kişi her ne şekilde olursa olsun, borç almış olduğu kişiye kendisinin veya çocuklarının sağlayacağı işgücü ile zararı ödemek zorundaydı.[11]

* Yiyecek ve yaşam için gerekli diğer şeyler, yaşamı sürdürmek için gerekli olan şeylerin tümü. (r.n.)

Zenginliğin Hellen-Roma dünyasında kabul görmesi için, kişinin kesinlikle özgür olması gerekliydi. Bu da, şahsın bağımsızlığı ve serbestliği ile mümkündü. Aristoteles (***Peri Rhetorikes***-Hitabet Sanatı Hakkında 1367a32),* "özgür insanın, bir başkasının baskısı altında kalmadan yaşayan kişi olduğunu" yazmaktadır. Metinden anlaşıldığına göre, baskı altında yaşamak sadece kölelere has bir durum değildi. Ücretli işçiler ve ekonomik bakımdan bağımsız olanlar da sınırlandırılabilirdi. Hellencede bununla ilgili ipucu olabilecek bir kullanım vardır. Hellence *ploutos* ve *penia* kelimeleri, geleneksel olarak "zenginlik" ve "fakirlik" anlamında kullanılmaktaydı. Kısmen nüanslar olsa da Veblen, "bu iki kullanım arasındaki farkın sömürmek ve kullanmak kelimeleri arasındaki gibi olduğunu belirtmektedir."[12] *Plousios*, kendi gelirleriyle oldukça iyi bir hayat süren zengin bir kişi (bizim bugün ifade ettiğimiz şekliyle), *penes* ise bu şekilde yaşayamayan kişiydi. Bu ikincisi, tamamıyla bir mülke sahip olmayan veya tamamıyla fakir olan anlamına gelmiyordu. *Penes* de bir çiftlik sahibi olabilir ve köleleri bulunabilirdi. Belki bu kişi, kasasında birkaç drakhme biriktirmiş bir kimse de olabilirdi. Ancak, her şekliyle o, hayatını çalışarak kazanmak zorunda bir kişiydi. Kısacası *penia*, yerine getirilmesi oldukça güç bir görevdi.[13] Halbuki bir geçim kaynağı olmayan yoksul, Hellencede *ptokhos* olarak adlandırılır, dilenci ise hiçbir zaman *penes* olarak belirtilmezdi.[14] Aristophanes'in günümüze gelen son oyunu ***Ploutos***'ta, Penia, kendisinin ve Ptokhiea'nın kardeş oldukları fikrini şiddetle reddeden bir Tanrıçadır (ki bu yazarın kendi zihninde oluşturduğu bir hayal ürünüdür) (552-4. satırlar). Ona göre, "Ptokhos'un hayatı ... hiçbir şeye sahip olmaktan ibarettir. Penes ise, bir işi diğerine ekleyerek tutumlu bir şekilde yaşamakta, gelirini artırmasa da hiçbir şeyden de mahrum kalmamaktadır."

Ploutos, her yönüyle oldukça karmaşık bir eserdir; dilencilikten farklı olmasına rağmen, Apuleius'un Paupertas'ı gibi, halkın zihninde küçük düşürücü bir durumu ifade eden *penia*yı öven bir çalışma olduğu ileri sürülemez.[15] Ancak bu, Aristoteles'in fikirlerini açıklamak için dipnot olarak kullanılabilecek mahiyette bir şeydir.

* Türkçe çeviri: ***Retorik***, (Çev. Mehmet H. Doğan), İstanbul 1995, Yapı Kredi Yayınları. (r.n.)

Eğer bu ifadeleri bu şekilde değerlendirdiğim takdirde, Cicero'nun oldukça bilinen ifadelerini de burada tümüyle belirtmem gerekir (*De Officiis*-Görevler Hakkında I.150-1):*

"Günümüzde, ticaret ve istihdam, bağımsız etkinlikler olarak düşünülmektedir ve bu da aşağı yukarı kabul görmüş bir görüş olduğu anlamına gelmektedir. Öncelikle, limandaki vergi toplayıcılar ve borç para verenler gibi görevliler de görevlerini kötüye kullanıp yakalanarak mahkum edilmişlerdir. Zanaatları için değil ürettikleri iş için kendilerine bedel ödediğimiz bütün işler de hasis bir şekilde oluşturulmuştur. Bunlara ödenen ücretler ise onların köleliklerinin garantisidir. Ayrıca, tüccarlardan mal alıp satan perakendecileri de düşünmeliyiz. Onlar da işlerine çok fazla yalan karıştırmadan kazanç elde edemezler. ... Ve bütün zanaatkârlar alım satımla uğraşırlar. Bu sebeple, işyerlerinde çalışan her insanın hiçbir şekilde bağımsız olduğunu söyleyemeyiz. Bunların arasında önemi en az olanı, insana duygusal haz veren ticarettir. 'Balık satıcıları, kasaplar, ahçılar, tavukçular ve balıkçılar' ve Terence'in bunlara eklediği parfümericiler, dansçılar ve müzik salonunda görevli aşağı tabakalardan diğer oyuncular bu grupta sayılabilir.

"Fakat yüksek bir zekaya ihtiyaç duyan meslekler veya topluma oldukça fazla faydası olan işler -tıp, mimari ve eğitim gibi- statüsüne uygun olan insanlar tarafından saygın görevler olarak kabul edilmiştir. Küçük çaplı olarak yapılan ticaret, alelade bir iş olarak görülürken; ticaret geniş çaplı ve yaygın yapılıyorsa, yani işe pek çok yalan katmadan ithalat yapılıyor ve farklı yerlere çok mal ihraç ediliyorsa, bu da çok fazla aşağı görülmüyor.** Gerçekten, bu işle meşgul olup bundan ekmek yiyenler, bu tür işlere oldukça fazla saygı duyulması gerektiğini düşünürler. Veya şöyle söyleyeyim, bu işlerinden memnun olanlar, malları denizden limana taşıdıkları gibi, limandan da gayrimenkullerine götürüp gelirler. Fakat bütün bu

---

* Türkçe çeviri: *Ödevler*, 1. Kitap, (Çev. A. Sangöllü vd.), Ankara 1980, AÜDTCF Yayınları. (r.n.)

** Dış ticaret, tüketicinin ihtiyaçlarını karşıladığı için, her zaman takdir edilen bir iş olarak görülmüştür. Thomas Mun, milli hazinenin artırılmasından yana olduğundan, onun dilinde dış ticaret böyle görülmemiştir.

işler, özgür bir insan için yaşamda elde edebileceği her türlü şey arasında tarımdan daha iyisi, daha verimlisi, daha hoşu yoktur."

Bütün bunlar aklımıza Cicero'nun, daha önce adlarından bahsettiğim Sokrates, Platon, Kynikler gibi diğer ahlâk yazarlarından daha mı özellikli olduğu sorusunu getirmektedir. Kendisinin, "bu az çok kabul edilen bir görüştür" (*haec fere accepimus*)* cümlesi ile başladığı ifadeler, yalnız bir tarafın menfaatini kollayan (*ex parte*) sözler olup delil olarak kabul edilemez. Belki de yukarıda bazı satırları aynen alınmış, oldukça inandırıcı bir dille yazılmış olan ***De Officiis***, şimdiye kadar olmadığı kadar bilimsel ve ahlâki bir çalışma olup Batı'da ancak yakın zamanlarda yaygın bir şekilde okunmaya başlanmıştır. Papaz Burnet, 1692'de yayımlanmış olan ***Discourse of the Pastoral Care*** (Pastoral İlgi Üzerine Söyleşi) adlı eserinde, Tully'nin ***Officiis***'inde (Görevler) "soyluya akıl ihsan et" diye yazdığını belirtmişti. Bu kitap 1821'de 14. baskısını yapmış ve Kutsal Emirler'in takipçisi olan bir cemaat tarafından "Hıristiyan bilgisini destekleyen" bir kitap olarak kabul edilmiştir.[16] Aşağı yukarı belli bir sosyal çevrenin temsilcisi olarak ortaya çıkan yazarlarla diğerleri arasında fark vardır ve bunların örneklerine tarihte sıkça rastlanmaktadır. Mesela John Stuart Mill, Emerson ile Nietzsche veya Cicero ve Platon arasındaki fark gibi. "Karakteristik olmayan" ahlâk yazarları da elbette toplumun gerçeklerini derin bir şekilde anlamış, kavramış olmalarına rağmen bunların farklı okunmaları gerekmektedir. Daha açık bir ifadeyle, bunların olayları doğrudan doğruya, olduğu gibi anlattıklarını düşünmemek gerekir.

Fakat Cicero'nun yazdıklarına karşı çıkamıyorum. Bunun yerine, Cicero'dan alıntı yapmış olduğum kısımları, hipotezimin temeli olarak kabul ediyorum. Acaba bu, Cicero'nun zamanında, tamamıyla yaygın bir davranış biçimi miydi yoksa değil miydi? Ve daha nice sorulabilecek soru. İşte mesele bu seçeneklerden birindedir. Tam bağımsızlığa, hayatta hiç kimsenin, hatta Robinson Cruose'nun dahi sahip olmadığı düşünüldüğünde; Hellen ve Romalının bu özgürlüğü, pek çok "meslek" içinden seçmiş olduğu hangi güçle, kendi işgücüyle mi yoksa elde ettiği mal mülkle mi sağladığı sorusu or-

* Bunlan tamamıyla kabul ettik. (r.n.)

taya çıkmaktadır. Belki daha kesin bir ifadeyle, içinde ekonomik etkenlerin ağır bastığı bu seçeneklerde, gelirin artırılması mı yoksa pazar hesabı mı önemlidir? Daha da açık konuşmak gerekirse; balıkçılar, zanaatkârlar ve çarşılarda, meydanlarda yer alan oyuncular tamamıyla kısıtlanmış olduklarından, serbest olmayı ve özgürlüğü bir ütopya olarak düşünürken, zengin bir Hellen veya Romalı ne kadar özgürdü?

Roma İmparatorluk Dönemi ordusundaki astsubayların durumlarını ise aşağıdaki birkaç cümle izah etmektedir: "Belki söylediklerime katılırsınız, bütün toplumlarda olduğu gibi, imparatorluk toplumunda da şahıslar, sosyal olarak yükselmek için aileye ihtiyaç duymuşlardır. İmparator, şahısların bu isteğini engellemeyi amaçlamamış ancak topluma azami faydası olacak şekilde onları memnun etmeye çalışmıştır."[17] Bu, bütün toplumlar için genellenebilecek bir durumdur. Fakat bu, toplumun bütün katmanları için kanıtlanabilmesi mümkün bir şey değildir. Roma imparatoruna verilmiş olan rolü belgelemek veya savunmak oldukça zordur. Bütün bu zayıf noktalar bir yana bırakılacak olursa, burada en azından bize yakın olabilecek bir düşünceyi ortaya koymaya çalıştık. Karşı çıkmadan, kanıtlamadan, sadece "belki söylediklerimize katılırsınız" önerisiyle sözlerimize başladık. Bu, Hindistan üzerinde çalışan tanınmış bir kişinin ifadesiyle, Hindistan'ın sosyal yapısını anlamamızı güçleştiren büyük bir engel ve günümüzün "ferdiyetçi" sosyal davranış düşüncesine göre sunulmuş bir ifadedir. "Hiyerarşi bizim yanlış anladığımız bir şeydir. Günümüz insanı, bunu tamamıyla anlama kapasitesine sahip değildir. Öncelikle, bunu fark edemez. Eğer bunu anlamak için kendini zorlarsa, o zaman da fevkalâde bir şey olarak görür."[18]

Hellen-Roma dünyası, ekonomik davranış bakımından, iki uç nokta olan "ferdiyetçilik" ve "hiyerarşi" arasında hangi noktadadır? İşte bu, tartışmamızın asıl sorusudur. Bunu dikkatle düşünmek ve belirgin bir şekilde sınıflandırmak gerekir. Sakınca bulunmamakla birlikte bazı metinlerde, sınıflar için gelişigüzel isimlendirmeler yapılmıştır. Mesela zihinsel algılama olarak ben de "yüksek zümre" ifadesini bu şekilde kullanıyorum. Fakat artık Antik Çağ toplumlarındaki sosyal durumu daha kesin ve net bir şekilde ortaya koymamız gerekiyor.

Burada, Cicero'nun sınıflandırmasını bütünüyle kabul etmenin doğru olmadığı anlaşılmış olmalıdır. Saymış olduğu pek çok iş, birer meslektir fakat elbetteki tamamı değil. Mesela, ücretli işçilik gibi, çok büyük topraklar üzerinde, yüzlerce hatta binlerce adsız çalışanıyla, fakir kiracı çiftçileri de içine alan tarım alanındaki çiftçilik bir meslek değildir. Cicero kendisi de büyük bir toprak sahibi olduğu halde onun "mesleği" çiftçilik değildi; fakat anlaşılacağı üzere kendisinin çoğu zaman belirtmeyi ihmal ettiği, hukukçu ve politikacı olduğuydu. Antik Çağ'ın oldukça dürüst bir tipi olarak Cicero, Roma Cumhuriyeti'nin bazı özel durumlarına has bir özellik olmayıp, klasik Sparta ve Atina'da da toprak sahipliğinin "herhangi bir meslek olmamasının" örneğini oluşturmaktadır.[19] Plutarkhos, Perikles'e babasından bir çiftliğin miras kaldığını ve "Perikles'in burayı, babasının kendisine öğrettiği en basit ve en katı yöntemle düzenlediğini" yazmaktadır. Perikles, "Yılların ürününü bir seferde sattı ve pazardan bütün ihtiyaçlarını aldı... Bütün harcamalar ve faturalar, sayım ve ölçümlerle yapıldı. Onun vekili olarak, bu işlerin tam ve doğru olarak gitmesinden sorumlu olan hizmetli Euangelos ya doğal olarak Tanrının bir lütfu ile veya Perikles'in verdiği eğitim sayesinde ev idaresinde eşsiz bir yetenek sergiledi". Plutarkhos, Perikles'in oğulları ve gelinlerinin, "böyle büyük bir evde ve zenginlik içinde iken, refahın olmadığı" gerekçesiyle, Perikles'in uygulamalarından memnun olmadıklarını söylemektedir (***Perikles*** 16.3-5)*. Bu örnek, zenginliğin nasıl elde edildiğini ortaya koymasa da, onun nasıl harcandığını göstermesi bakımından önemlidir. Perikles de, uygulamalardan memnun kalmayan oğulları da, Ksenophon'un ***Oikonomikos***'ta yazdığı gibi, profesyonel anlamda çiftçiliğe ilgi duymamışlardı.

Antik Çağ'ın *plousioi*unda** -ve artık bunlar başlı başına düşünülmelidir- sosyal farklılıktan doğan sınıflaşmadan ziyade, meslek sahibi olmanın her şekliyle öncelik taşıdığı söylenebilir; burada üç önemli noktayı ele almak isterim. Düzen veya sosyal tabaka (devrimden önce Fransa'da, Almanca stand olarak kullanıldığı gibi), sı-

---

* Türkçe çeviri: ***Ünlü Yunanlı ve Romalıların Yaşamları***, ***YAŞAMLAR***, 2. cilt, İstanbul 2005, İdea Yayınları. (r.n.)

** Zenginler, varlıklı olanlar. (r.n.)

nıf ve statü.[20] Tabii ki "düzen", Latincede *ordo* kelimesi ile karşılanmış, ancak Romalılar bu terimi sosyolojik anlamıyla kullanmamışlar, bizim İngilizcede karşılaştırmalı olarak kullandığımız gibi kullanmışlardı. Burada ben, kelimeyi Romalıların kullandığı anlamda kullanmayacağım. Tabaka veya sınıf, bütün nüfus içinde, yasal olarak belirlenmiş birtakım ayrıcalıklar ile hükümet, askerlik, kanun, ekonomi, din, aile gibi çeşitli alanlarda yetkisi olmayan ancak diğer sınıflarla hiyerarşik ilişkisi bulunan bir gruptur.

Roma'nın ilk dönemlerindeki en basit ve belirgin şekliyle *patrici** ve *pleb*** gibi iki sınıftan oluşan gruplara üyelik, Antik Çağ'da temelde veraset yoluyla mümkündü. Bir *patrici* evinin erkek varisinin mutlaka bulunması gerektiği düşüncesi gibi, her toplumun benzer düşünceye sahip olması, Roma'da olduğu kadar basit ve kesin bir şekilde ortaya konulmamıştır.

Önceleri Roma, ilkel bir köylü toplumunu oluşturan köylüler ve Tiber Nehri çevresindeki çobanlardan ibaret iken; topraklarını ve gücünü genişlettikçe, var olan sistemdeki bu iki sınıfın konumu, kanun, din ve geleneklerle de büyük bir kararlılıkla kabul edilmiş olmasına rağmen, sonraları, toplumun şiddetle karşı gelmemesi için yeni gelişen şartlara adapte edilmişti. Romalıların Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yüzyıllarına ait bilgileri, Livius'tan ve Augustus Dönemi'nde geçmişi kaleme alan Halikarnassoslu Dionysios'tan öğreniyoruz. Bu yazarların ele aldıkları konuların ana teması, *patrici*lerle *pleb*ler arasındaki mücadelelerdir. Bu açıdan M.Ö. 445 yılında, sınıflar arasındaki evlilik yasağının kaldırılması, M.Ö. 366'da çıkarılan kanunla devletin yüksek görevlerinden olan iki *consul*luktan birinin *pleb*lerden seçilebilmesi hakkı, *pleb*ler arasında kazanılan "zafer" olarak görülmüştür. Bu zaferlerden kimlerin faydalandığını anlamak için, Roma tarihi hakkında birtakım özel bilgilere sahip olmaya gerek yoktur. "Eğer toplumda zengin *pleb*ler yoksa" bu mesele "anlaşılmayacaktır".[21] *Nexum*, yani borçtan dolayı köleliğin kaldırılması, bu konuda sağlanan bir diğer başarıdır ve bu kez, *patrici* ve zengin *pleb*lere karşı, bundan istifade edenler fakir *pleb*ler olmuştur.

---

* Soylular. (r.n.)

** Halk, alt sınıf. (r.n.)

M.Ö. 366 yılından itibaren, yirmi birden fazla *patrici* ismi taşıyan eve rastlanmamıştır. *Patrici*ler yüzyıllarca varlıklarını devam ettirdiler. Fakat uygulamada, "*pleb*ler" bir yandan bugün İngilizcedeki anlamını bulurken, diğer yandan *patrici*lerin önemi kısa sürede azaldı; birtakım dini ayrıcalıklara sahip olmak ve *tribun** görevine zihinsel uygunluk önem kazanmaya başladı. Önceki *patrici-pleb* mücadelesi de böylece önemini kaybetmiş oldu. Artık senato üyeleri, en yüksek sınıf haline geldi. Yıllar geçtikçe bu üyeler arasında *pleb*lerin sayısı artmaya başladı. Senatoya ve bu sınıfa üyeliğin babadan oğula geçmediği kanunlarda kesin olarak belirtilmişse de zamanla bu durum, gerçekte kan bağı ile oluşan bir tür ayrıcalık haline gelmeye başladı. Daha sonra M.S. 2. yüzyılın sonlarına doğru asker sınıfı, en az 400.000 setertiusu olan ve senatör olmayan herkesi askeri sınıfa dahil ettiğini açıklayarak yeni bir gelişmeye sebep oldu.** Eski bir isimlendirme olan *equites*, Antik Çağ dini ayinleri ile bağlantılı ve "kamuya ait at"a sahip olan belirli sayıdaki (1.800 veya 2.400) şövalyeyi kapsıyordu; ancak daha sonra bunlar artık doğrudan doğruya aynı sınıfa dahil edilmemiş, onlara sadece geleneksel şekilde şeref nişanları vermek suretiyle toplumda bir çeşitlilik meydana getirilmiştir. Artık pek çok *equites* için bile bu durum yeni ve gerçek sosyo-psikolojik bir anlam taşımaya başlamıştı. Arkaik ifadeyle *equites*, "yüksek sınıfa ait dernekleri olan mülkiyet sayımına göre belirlenen, antik gelenekler çerçevesinde ve süsleyici bir hayalcilikle" oluşturulmuş bir sınıftı.[22]

Pek çok krizin ortaya çıktığı M.S. 2. yüzyılın sonlarında, Roma'nın bir imparatorluk haline gelmeye başladığı dönemde devlet, sadece Po Ovası'nın aşağısındaki tüm İtalya'yı değil aynı zamanda Sicilya, Sardinya, Korsika ve İspanya'nın büyük bir kısmını da içine alıyordu, ki buralardan Kuzey Afrika, Makedonya ve Hellas'ı da denetleyebiliyorlardı. Böyle büyük bir imparatorluğun, bünyesindeki sınıfların entegrasyonunu sağlayan tek bir kurum olarak çalışması mümkün değildi. Fakat o zamana kadar oluşmuş olan sınıf geleneği de o denli güçlüydü ki, bunu bir çırpıda söküp atmak kolay

---

* Eski Roma'da halk tarafından seçilen yüksek memur. (r.n)

** Sınıflandırmanın çok genel bir şekilde yapıldığı anlaşılıyor. En zengin bir askerin, en fakır senatörden daha fazla zenginliğe sahip olduğu belirtiliyor.

değildi. Hiyerarşi, uzun süredir artık bütünüyle senatör sınıfının hakim olamadığı; daha aşağıdaki bir gruptan olan ve yasal hakları bulunmamasına rağmen bunlardan önce, geçmişte veya o dönemde kendi aile bireylerinden birinin *consul*• olmasını talep edebilen ve belli bir aileye mensup "soyluların" (kendi ifadeleriyle) yönlendirdiği bir alan haline gelmeye başladı.[23]

Soylular aslında bir sınıf değildi fakat ben bunu kısaca statü olarak tanımlıyorum. Augustus, iktidarı zamanında cumhuriyetin yerine monarşi getirildiğinde, imparator, sınıf sistemini oldukça geniş bir şekilde yeniden düzenledi. Burada, bu konudaki gelişmeleri bütün ayrıntılarıyla ele almamıza gerek yoktur; ancak sadece meselenin önemli bir yönünü vurgulamamız gerekmektedir.[24] Buraya kadar sınıflar hakkında anlatıklarımın hepsi, tamamıyla Romalıların kendileri ile ilgiliydi. Fakat M.Ö. 2. yüzyılın veya Augustus Dönemi'nin Romalıları kimlerdi? Bunlar ne bir millet ne de bir ırktı, sadece resmi olarak belirlenmiş bir gruptu. Roma vatandaşı olarak tanımlanan bu grup da bir sınıf olarak kabul edilmelidir. Ancak bu sınıflandırma, içerdekilerden ziyade Roma dışındakiler için gerekliydi. Bu sebeple Romalılar, sınıfları çok belirgin bir şekilde ayırt etmemişlerdir.•• Bugün bizdeki "vatandaş" kelimesi, Latincedeki *civis* veya Hellencedeki *politeste* olduğu gibi "şehir" kelimesi ile aynı filolojik bağlantıya sahipti. Ancak hatırlattığı daha zayıf anlamıyla, her iki medeniyetin en geliştiği dönemlerde de "şehir", birbirine din, gelenek, dostluk ile bağlı bir toplumu barındıran ancak bugün hiçbir şehrin sahip olamayacağı kadar siyasi bağımsızlığı olan bir yerleşimdi. Böylece vatandaşlık, yasal olarak belirlenmiş ve kıskanç bir şekilde korunmuş, pek çok çalışma alanında bir seri ayrıcalık ve görevi içine alıyordu. Özellikle oldukça fazla sayıda "yabancının" imparatorluğun içine girmesine kadar vatandaşlık, yukarıda belirtildiği gibi, şartları sıkı bir şekilde belirlenmiş bir sınıfa üyelikti.[25] Roma vatandaşlığı bundan sonra, M.Ö. 91'de Roma'nın yanında savaşa giden ve Augustus'un (***Res Gestae*** 8.3-4)

• Roma Cumhuriyeti'nde devletin en yüksek makamı. (r.n.)

•• Romalılar bazen *status civitatis* (veya *status libertatis*) olarak kullanmışlardır. Fakat sınıflandırmada ben bunun için "statü"yü doğru bulmuyorum ve yerine "sınıf" kelimesini kullanıyorum.

4.233.000 kişi olduğunu belirttiği Roma'nın İtalya'daki "müttefikleri"ne de verilmeye başlandı. M.S. 14'te, muhtemelen toplam nüfusun 50-60 milyon olduğu bir dönemde, M.Ö. 8'de yapılan nüfus sayımında 4.937.000 kişi olduğu belirlenen vatandaşlardan çoğunun İtalya'da yaşadığı anlaşılmaktadır.

Hellas'taki sınıfların tarihi daha az karışıktır ve önemli noktalarının bununla karşılaştırılmasında fayda vardır.[26] Bence bu farklılıklar, Hellas'ın, Roma için büyük bir karışıklığa sebep olan, çok geniş bir alana yayılmamış olmasından kaynaklanmaktadır. İkincisi, demokrasi Hellas'ta doğmakla birlikte bu Roma'da hiçbir zaman gerçekleştirilememiştir. Tabii ki demokratik devletlerde, sınıflardan statü gruplarına geçiş, tamamıyla Klasik Dönem'de, aşağı yukarı M.Ö. 500'de mümkün olmuştur.[27] Daha önceki sınıflar yeterince belgelenmiştir. Geleneksel olarak M.Ö. 594'te hazırlandığı düşünülen Solon'un Atina anayasası reformu bunun en güzel örneğidir. Burada Solon, vatandaşları dört gruba ayırmış ve her bir grubun elinde bulundurduğu mülk durumunu belirlemiştir.[28] Fakat Hellen ekonomisi üzerine yapılan çalışmalarda kavranması güç olan en önemli şey, Klasik Dönem boyunca devam etmiş olan ve hem demokratik hem de oligarşik devletlerde görülen, vatandaş ve vatandaş olmayan ayrımıydı. Çünkü bu evrensel bir kuraldı -ki bundan farklı olanını bilmiyorum- ve toprak sahibi olmak, vatandaşlar için özel bir ayrıcalıktı. Ayrıcalıklar, nadiren vatandaş olmayan kişilere de verilmişti fakat bu da ancak zaman zaman ve olağanüstü durumlarda gerçekleşebiliyordu. Atina gibi bir şehirde, böyle bir durumun doğurabileceği sonuçlar şöyle bir an düşünülmeli. Şehirde yerleşik vatandaş olmayan erkeklerin toplam erkek vatandaşlara oranı, farklı zamanlarda değişik olmuştur; bir zaman gelmiştir ki bu 1/6'dan 1/2,5'e yükselmiştir. Vatandaş olmayanların büyük bir çoğunluğu, doğrudan doğruya ticaretle uğraşmış, bunlardan bir kısmı üretim yaparak ve borç para vererek zenginleşmiş ve bir üst sosyal kesim içine girmiştir. Sonraları Platon'un, bizim ***Politeia*** (Devlet) adıyla bildiğimiz kitabındaki konuşmalarını aktardığı (tabii ki hayali olarak) Syrakousailı Kephalos bunlara örnek olarak verilebilir. Kephalos, ne bir çiftlik evine ne bir üzüm bağına ne yaşayabiceği bir eve sahip olabilir ne de toprağının güvenliği için borç para alabilirdi. Çünkü bunlara sahip olma hakkı olmadığı gibi ipotek verme hakkı

da yoktu. Buna karşılık, paraya ihtiyacı olan Atina vatandaşları da vatandaş olmayanlardan kolayca borç para alamazlar, ancak bu ihtiyaçlarını borç para veren belli kişilerden karşılayabilirlerdi. Toprak ve tedavüldeki para arasındaki bu duvar, ekonomide bir engel meydana getiriyordu. Fakat yasal olarak belirlenmiş durum ve zorla yerleştirilen sosyal hiyerarşi, oldukça sıkı bir şekilde oluşturulmuştu ve yıkılması mümkün değildi.[29]

Solon'un belirlediği ve benim "tabaka" olarak isimlendirdiğim şey, Antik Çağ'da genellikle Solon'un ifade ettiği şekilde "sınıf" olarak tanımlanmıştır. Tabii ki kural olarak bir sınıflandırma sisteminde her bir üye bir "sınıfa" dahildi. Fakat burada yasal olarak durumları belirlenmiş ve belirlenmemiş gruplar arasında farklılık olduğunu bir şekilde ifade etmemiz gerekir. Gerçekten de bazı öğrenciler, "tabaka"nın önce, "sınıf"ın da sonra gelmesi gerektiğini ifade etmektedirler. Bu fikri çürütecek özel bir örnek bulunmadıkça, buna katılmamak mümkün değil gibi görünüyor. Bir kimsenin Solon'un tabakasının ya da Roma'da *patrici* veya senatör tabakasının bir üyesi olup olmadığını düşündüğümüzde, bunun kabul edilirliği daha iyi anlaşılmaktadır. Halbuki, incelenmesi bugün daha kolay olan günümüz toplumlarında tabakalar arasında, bir kimsenin üst, alt veya orta sınıftan hangisine mensup olduğu konusunda kuvvetli bir belirsizliğin olduğu daha iyi gözlenebilir.[30]

"Sınıf"ın nasıl belirlenmesi gerektiği veya bir kişinin hangi sınıfa ait olduğunu belirleyen kanunlar konusunda tarihçiler ve sosyologlar arasında görüş farklılıkları vardır. Ancak görünüşte çok belirgin olmayan farklılıklar, Marxistlerin sınıf kavramının kendine özgü bir yapıya sahip olması nedeniyle, güçlükle karşılaşılmadan belirlenebilmektedir. İnsanlar, üretimleri doğrultusunda sınıflandırılmışlardır. Bireyler önce, üretim yapanlar ve yapmayanlar olarak ayrılmışlar, sonra bu öncekiler içinden kendileri için çalışanlar ve başkasının yanında işçisi olarak çalışanlar şeklinde yeniden bir ayırıma tutulmuşlardır. Her şekliyle, günümüz toplumlarındaki sınıf ayrımını Antik Çağ toplumlarına uygulamada, tarihçiler büyük güçlükler çekecektir.[31] Bu durumda, mekanik bir değerlendirmeyle, Antik Çağ'daki zengin bir senatör ile çalışmayan bir çömlekçi çarkı sahibi aynı sınıfın üyesi olarak değerlendirilebileceği gibi, bir köle ile

özgür olan ancak ücretli işçi olarak çalışan bir şahıs yine aynı sınıfta kabul edilecektir. Bu, Antik Çağ toplumunu değerlendirmede hiç de doğru bir yol gibi görünmemektedir.[32]

Kapitalist sistemde bir tarihçinin aklına ilk gelen pazar merkezli ekonomi, bu noktada kendisini daha iyi ortaya koymaktadır. Roma *equites* sınıfı hakkında ***The Roman Middle Class*** (Roma Orta Sınıfı) adıyla (H. Hill tarafından) 1952 yılında yayımlanmış olan, oldukça etkileyici bir tarzda yazılmış kitap orta sınıftan bahsetmektedir, ki bu bahsedilenler Romalı işadamlarıdır. *Equites* sınıfının böyle yanlış bir şekilde tanımlanması Roma Cumhuriyeti'nin geç dönem tarihinin tahrif edilmesidir. İşadamı, sermayedar, yeni paralı sınıf vb isimlerle adlandırılan ve toprak sahibi aristokratlarla fakirler arasında yer alan oldukça güçlü bir sermayedar sınıfın bulunduğu fikri yerleşmeye başlamıştı. Burada, büyük bir çoğunluğunun toprak sahibi olduğu ispatlanan *equites*in, kesinlikle bir tabaka olduğunu görüyoruz. Fakat bunların içinde küçük bir grubun, kamu sözleşmeşleri ve vergi ihaleleri ile ilgilenen, genellikle vergilerini ödemekte güçlük çeken eyaletlerdeki halka borç para veren *publican*lar* olduğu görülmektedir. *Publican*lar aynı zamanda, buralardan Roma adına vergileri de toplamaktaydı. Bu insanları tamamıyla bir kenara atmış değilim. Ancak bunların ne kendi başlarına bir sınıf olduğunu -burada şunu belirtmek gerekir ki bunlar sözleşmelerinin güvenliği için bir araziyi teminat olarak göstermek zorundaydılar- ne de bütün *equestrian* sınıfın temsilcisi olduğunu söyleyebiliriz. Bunlar, zanaat ve ticaret alanlarında da geniş çaplı işlerle uğraşmamışlar ve senatörler ile aralarında herhangi bir sınıf mücadelesi de olmamıştır. Fakat şu ana kadar yanlış varsayımlar temelinde Roma tarihindeki sınıflar üzerine anlatılagelen uydurma ifadeler hâlâ bazı kitaplarda yer almaktadır.[33]

Elli yıl önce ortodoks bir Marxist olan Georg Lukács, doğru bir değerlendirme yaparak, kapitalizm öncesi toplumlarda "statü bilincinin, ... sınıf bilincini ortadan kaldırdığı"nı belirtmişti. Lukács bu fikrini, kendi sözleriyle "toplumun, kastlara ve toprak sahipliği durumuna göre yapılanmasında, ekonomik unsurların, siyasi ve dini etkenlerle karmaşık bir şekilde birbiri içine girmiş, birbirine bağlan-

* Devlet vergi tahsildarı. (r.n.)

mış olduğunu" ifade etmiş ve "ekonomideki zümreler ile yasal zümrelerin tamamıyla içiçe girmiş olduğunu ve birbirinden ayrılamayacağını" ortaya koymuştur.[34] Kısacası, Marxist olan veya olmayanlar açısından sınıf, bizim ele aldığımız konu itibariyle yeterince gruplara ayrılmıştır -tamamıyla doğru olarak belirlendiğini iddia etmiyorum fakat yukarıda belirttiğim gibi genel bir ifadeyle "üst" (veya alt) sınıflar olarak- fakat Sparta'nın "alt grubundakiler"e (teknik olarak topraklarını kaybeden vatandaşlar denebilir), Geç Roma Cumhuriyeti ve Erken Hellenistik Dönem'de kralların çevresinde idari mekanizmada rol oynayan "kralın dostlarına", "statüleri uygun olanlara"[35] eczacılık ve mimari konularda kimlerin eğitim vermeleri gerektiği konusunda düşünürken Cicero'nun aklına gelen uzmanlara[36] ve Trimalchio'ya gerekli olan terimin ne olacağı konusunda bizler hâlâ kesin bir kanaate sahip değiliz.

Trimalchio azatlı bir köleydi ve Romalılar onu *ordo libertinorum** olarak kabul etmişlerdi. Fakat onlar aynı zamanda böyle anlamsız bir sınıflandırmanın gereksizliğini anlamış ve bu terimi ancak nadiren kullanmışlardı. Trimalchio, zenginliği ve "sınıf"ıyla, Marxist anlamda da senatörlere eşitlenmişti. Lüks içinde yaşadığı hayat tarzı, bazı "senatörlere ait" değerleri kabul etmesi, "üzerinde yaşamadığı halde" sahip olduğu büyük araziler ve ekonomik yeterliliğinden duyduğu gurur yine kendisini senatörlere eşit bir duruma getirmişti. Fakat bütün bunlar, Trimachio'nun geçmişine bakmadığımız zaman tamamıyla anlamlı olmaktadır. Kendisinin yasal azatlı olması, bulunduğu sosyal konumdan da aynı şekilde ayrılması ve bunları elde etmek için yaptığı çalışmalar unutulmamalıdır. Trimalchio, Moliere'in ***bourgeois gentilhomme***'unun** tersine, inandırıcı bir şekilde sürekli söylendiği gibi, o sonradan görme değildi ve asla o şekilde olmamıştı.[37]

İşte bu farklılıktan dolayıdır ki "statü" kelimesi, psikolojik bir anlam ifade ettiğinden dolayı esas olarak belirsiz bir kelimedir.

---

* Azatlılar sınıfından. (r.n.)

** ***Le bourgeois gentilhomme***, Moliere'in ülkemizde ***Kibarlık Budalası*** olarak sahnelenen tiyatro eseri. İlk kez 1670'te sahnelenen oyunun başkahramanı Jordain, orta sınıf içindeki yükselme ve sınıf atlama çabalarını temsil ediyordu. (r.n.)

Kendisini *princeps lebertinorum** olarak isimlendiren Pompeiili azatlı ilk kölelerden biri,[38] bütün azatlı köleler içinde Trimalchio'yu tercih ederek onu çok sevmişti, ki işte bu onun statüsünü belirleyen etken olmuştur. Zengin Hellenler ve Romalılar, kendi içlerinde adeta doğal olarak birbiriyle çatışan bir gruptur. Bunlarda, mesela vatandaşlık ve toprak sahipliği gibi bazı şeyler, tamamlayıcı özelliklerdir. Ancak mesela, azatlı köleler ve özgür vatandaşlar arasında olduğu gibi bazı özellikler ise, değerler sisteminde ve davranış kalıplarında karışıklıklara ve çatışmalara sebep olur. Herhangi bir tabaka veya sınıf, bir diğerlerinden daha üstün veya onlara göre daha aşağı olmasına rağmen, aynı sınıf içindeki her şahıs da eşit değildi -Perikles'in, Atinalı fakirlerin şehirlerinden istifade edebilme ayrıcalığına sahip olduklarını belirten ifadeleri ile ilgili verilen bilgiler bunu açıklamaktadır-.[39] Roma soylularının M.Ö. 63'te bir araya gelerek Catilina'ya suikast düzenlemelerinde olduğu gibi, sınıf içinde ortaya çıkan gerginlik kolayca bir ayaklanmaya dönüşebilirdi.

Sayısız örnekler üzerinde durmayacağım. Fakat Antik Çağ'ın son dönemlerinde ortaya çıkan gelişmelere dikkat çekmeye çalışacağım. Roma'nın topraklarını genişletmesi ile, özellikle de yerel devlet vatandaşlığı konusunda farklı yerel ve milli (Roma) statülerde Roma vatandaşlığı -bağımsız bir şahıs bunlardan sadece birincisine, ikincisine veya her ikisine birden sahip olabilirdi- ortaya çıkmıştı. Daha sonra, Caracalla'ya kadar Roma imparatorları yavaş yavaş Roma vatandaşı olmanın önemini (ayrıcalığını) azaltmaya çalıştılar. Muhtemelen M.S. 212'de Caracalla'nın vatandaşlık hakkını bütün özgür insanlara tanıması ile bunun önemi ortadan kalkmış oldu. Ancak *clarissimus*** ve *perfectissimus**** vb gibi abartılı isimlerle tanımlanan değişik sınıf türleri, akıl almaz bir şekilde arttı.[40] Oldukça ilginç bir şekilde ortaya çıkan (*reductio ad absurdum*) bu sınıflarda, insanlar gerçekte sadece imparatorun sevgisini kazanarak bir sınıftan diğer sınıfa geçmeye, şeref elde etmeye ve ayrıca maddi çıkar da sağlamaya çalıştılar.

---

* Azatlıların önderi. (r.n.)

** Çok ünlü, seçkin bir kişiye verilen resmi olmayan unvan. (r.n.)

*** En yetkin, en kusursuz olan. (r.n.)

Son olarak, Cicero'nun ortaya koyduğu ahlâki kurallar ile Antik Çağ toplumunun ekonomik gerçeklerinin ne derece bağdaştırılabilir olduğu sorulabilir. Bu soruya verilebilecek geleneksel cevap, tekdüze bir düzen içinde, Cicero'nun yaşadığı dönemin azatlı köleleri hakkında geçenlerde piyasaya çıkmış olan bir kitapta bulunabilir. Okuduğumuz kadarıyla Cicero'nun "katı görüşü", "tarım yaşantısında geçmişe özlem duyan fakat buna karşı büyüklük taslayan" "aristokratik önyargıyı" sembolize etmektedir. Uygulamada her şey farklıydı. Cicero dolaylı da olsa kendi hitabet yeteneğinden istifade etmişti. Brutus gibi senatörler genellikle tefecilikle uğraşmışlardı. Mesela kusursuz olduğu düşünülen *eques** sınıfından Attikos, yayın bankacılık ve tarımsal üretim konularında çalışmıştı.[41] Bir başka bilim adamı, oldukça karmaşık bir imkânı ortaya koyarak, Cicero'yu bu konuya ilgisiz bulmaktadır. Aynı dönemde, önde gelen iki Arretine çömlekçisinin toprak sahibi senatör bir aileden gelmiş olması, belki de sadece bir tesadüftür (daha da öteye götürülemez)[42]. Fakat bir diğer tarih yazarı, "bu konuda senatör olmayan bir zengin bir senatörden güçlükle ayırt edilebilir" demektedir.[43]

Meğerse sosyal ve ekonomik tarih ne kadarda basitmiş. Cicero, toplumda sosyal istikrarın yaygın şekilde bulunduğundan bahsetmektedir (Hellen ve Roma literatüründe de benzer bir düşünce yer alıyordu). Ancak Cicero, kendi fikirlerini kabul etmemiş birkaç kişi yüzünden bir kenara atılmıştır. Böyle bir durumda ne doğruluk ne de kesinlik gereklidir. Bu değerlendirmede "önyargı", "kibarlık taslayan" ve "çifte standart" gibi kelimelere yer yoktur. Tarım ürünleri, toprak sahipliği ile ilgilidir ve Cicero'ya karşı kullanılamaz. Daha önce de belirttiğim gibi Cicero, avukatlığı kendi sözlüğünden atmıştır. Sayısal analiz yapmaya çalışmamıştır. Onunla ilgili olarak, bazı kesin ve belirli bilgiler de halihazırda elde bulunmasına rağmen birtakım farklı görüşler ileri sürülmektedir.

Burada bazı noktaları açıklamakta fayda vardır. Ne Cicero'nun Roma'sı ne de daha karmaşık bir başka toplum, insanoğlunun yasalara uygun davranmasını sağlayabilmiştir. Böyle yavan bir söz bir defa geçerli olmuş, kabul görmüş ve söylenegelmiştir. Homeros zamanı Hellas'ın arkaik değerlerinin devam ettirilmesi veya Roma'nın erken

* Atlı, süvari. (r.n.)

dönem destanlarının aynen kalması ve diğer dönemlerle bağlantısının kurulması mümkün değildir. Fakat mesele, arkaik değerlerle olmayan değerler arasındaki ilişki de değildir. Cicero'nun fikirlerinin reddedilmesinden önce, yeni zengin olma özgürlüğünün, soylular için bile bütünüyle, kanunla mı yoksa geleneklere göre mi veya şahısların kendi statülerine dayanarak mı yönlendirildiğine karar verilmesi gerekir.[44] Cicero zamanı bunun için uygun bir inceleme devresidir. Bu dönem, siyasi çözülmenin ortaya çıktığı, en zorlu iktidar mücadelelerinin başladığı, geleneksel ahlâki tavırlarda köklü değişikliklerin olduğu, değerler ve uygulamalar arasında büyük çatışmaların meydana geldiği bir devredir. Eğer bugün birileri kalkıp da "günümüz" tarzı ekonomik faaliyetlerin belirtilerini Antik Çağ'da bulmaya çalışırsa, böyle bir formülleştirme, Cicero'nun ***De Officiis***'inde bahsedildiği gibi boş ve abartılı sözler olmaktan öteye gidemez.

Romalıların, Hellenlerden farklı olarak erken dönemlerden itibaren faiz oranlarını kanunla denetim altında tutmakta hiç de başarısız olmadıkları görülmektedir.[45] Ancak Cicero dönemi anormal derecede karışık bir zamandı. Daha sonraları siyasetçilerin faiz üzerindeki beklentileri, politikanın elemanlarından olan dikkat çekici düzeydeki tüketim, soyluların olduğu gibi diğerlerinin de borç vermeyle muazzam şekilde ilgilendiği bir alandı. Seçimlerde rüşvet alınıp verilmesi, varsıl bir hayat, halk için düzenlenen pahalı ve şaşaalı oyunlar ve halka farklı şekillerde verilen bahşişler, siyasî kariyerin en gerekli unsurları haline gelmişti. Piyasada likit ve hazır para azlığı, zenginliği toprağa bağlı olan kişiler için ciddî bir baskı unsuru oluşturdu. Sonunda siyaset alanı, karışık bir borçlanma ve garanti mekanizmasını da içine almaya başladı. Bir kimsenin eyalet idaresine atanmasına ve bir öncekinin yol açmış olduğu zararları kapatmasına -ortaya çıkan siyasi sorumluluğun devralınması- kadar geçen dönem de bunları içine alıyordu. Böylece eyaletlerde müsadere, kişisel bir gereklilik haline gelmeye başladı ve hemen her zaman bu, Roma toplumunun üst kesminde, para konuları ile ilgili olarak oldukça büyük çekişmeler ortaya çıkarıyordu. Fakat mesela Pompeius ve Crassus gibi sadece birkaç zengin bu tür endişelerden uzaktı. Tabii bu alandaki risk de oldukça fazlaydı. Eğer bir kimseye kredi veren kişi, siyaset hayatından onun ayağını kaydırmak isterse, onu iflasa sürükleyebilirdi. Bu durum, o kişinin senatodan atılmasına ve topraklarının elinden alınmasına kadar gidebilirdi.[46]

Cicero'nun kendisi de, Crassus'un Palatine'deki lüks evini satın almak için %6 faiz oranıyla, tanınmış bir tefeciden 3.500.000 sestertius borç almıştı. Cicero bir mektubunda, sürekli tefecilerin haklarını savunacağından dolayı oldukça yüksek bir risk altına girdiğini söylüyordu.[47] Daha sonraki dönemlerde Caesar'dan almış olduğu 800.000 sestertius borç, Cicero'nun Pompeius'un karargâhına ilerlemesinde büyük bir utanç oluşturacaktı.[48] Daha sonra M.Ö. 47 veya 46'da Caesar oldukça güçlü bir durumda iken Cicero, diktatörün sekreteri Faberius'a yüklü miktarda (miktarı kesin olarak bilinmiyor) borç verdi ve bu paranın tekrardan Cicero'ya dönmesi oldukça zor oldu; bu iş adeta hastalıklı bir sorun haline geldi.[49] Her iki borcun da faizli olup olmadığı bilinmiyor fakat Crassus ve Caesar'ın her ikisinin de diğer siyaset adamları arasında, siyasi olarak kendilerine fayda sağlayabilecek kimselere yüksek miktada faizsiz kredi verdiklerine şüphe yoktur.[50] Bu karşılaştırma oldukça tiksindirici görünmekle birlikte uygulamalar Aristoteles'in, "Bir kimsenin görevi, sadece bir hizmetin yapılıp bitirilmesi değil fakat aynı zamanda bir hizmetin yerine getirilmesi için inisiyatif kullanmasıdır" (***Ethika Nikomakheia***-Nikomakhos'a Etik 1133a 4-5)* cümlesinde kastettiği ile aynı olmalıdır.

Burada bir başka örneğin daha verilmesinde fayda vardır. M.Ö. 58 ve 56 yılları arasında, soyluların fazilet timsali olan genç Brutus, Kıbrıs'ta Salamis şehrine %48 faizle yüklü miktarda kredi vermişti. Brutus'un parayı toplama zamanı geldiğinde, Cicero bu durumdan müteessir olmuş ve Kilikia'nın idarecisi olarak, meseleyi yasal oran olan %12 faizle çözümlemeye çalışmıştı.[51] Bu, sadece Romalılara değil, Brutus'a ödenmesi gereken ve Cicero'nun, Roma eyalet idarecisi olarak toplamaya çalıştığı ilk borç değildi. Acaba "tefecilere (*faeneratores*) yapıldığı gibi, kötü niyetlerle istihdam şahısların ellerinden alınırsa" geride ne kalır? Cicero, alaycı Cicero'nun ifadelerini bir ahlak abidesi gösterebilecek kadar usta bir insan değil miydi?

Farklar açıkca ortaya konulursa bunun böyle olmadığı anlaşılacaktır. Cicero, hiçbir yerde memuriyetlerin gereksiz olduğunu söylemek istemedi. Onlar dışarıda, Hiç-Hiç-Toprak bulabilirler miydi? Tefeci-

* Türkçe çevirisi: ***Nikomakhos'a Etik***, (Çev. Saffet Babür), Ankara 1998, Ayraç Yayınları. (r.n.)

ler, onun yaşadığı dünyadaki dükkân sahipleri, zanaatkârlar, parfümericiler ve doktorlar gibi (kendisi için de) vazgeçilmez insanlardı. Ancak Cicero'yu düşündüren en önemli mesele sadece pratisyen doktorların ahlâkî (ve sosyal) statüleri olmuştu. Cicero'nun, kendi satüsüne uygun bir ev satın almak için tanınmış bir *faeneratores*ten (tefeciden) borç almasıyla, bir şahıs olarak aynı *faeneratores*i yermesi bir çelişki olarak düşünülmemelidir.* Brutus, Crassus ve Caesar farklı bir meseledir. Bunların hepsi de büyük miktarlarda borç para verdiler ancak bunlar tefeci değillerdi. Onlar, asillere en çok yakışan iki önemli faaliyet alanı olan savaş ve siyasetin adamlarıydı. Bu tür insanların, oldukça fazla parayı hiç çekinmeden borç olarak vermelerine alışılmıştı ve acemice yapıları bu tür faaliyetler, onların bütün zamanlarını soyluluk kariyerlerini korumak için yapacakları harcamalardan alıkoyamazdı. Cicero döneminde buna bir başka şey daha eklendi, ki bu şekilde para kazanmak, eyaletlerde yenilgiye uğratılarak kendilerine bağlanan halka uygulanıyordu ve tamamıyla siyasiydi. Cicero bu amatörleri, hiçbir zaman *faeneratores* olarak adlandırmayı hayal bile etmemiştir.[52]

"Siyasi yolla para kazanma" fırsatını yakalamak ise oldukça zordu. Para; ganimet, tazminat, eyalet vergileri, borç alma ve muhtelif mallardan sağlanan gelirlerden elde ediliyor ve Hellen-Roma tarihinde örneğine rastlanmayan bir hızla artıyordu. Kamu hazinesi de bundan fayda gördü fakat büyük bir ihtimalle bu gelirler özel kişilerin, öncelikle de soyluların servetini büyüttü. Daha sonra ise, daha az miktarlara düşen bu gelirler *equites*, askerler ve hatta Roma şehrindeki *pleb*lerin eline geçti.[53] Bu arada yaşanan İç Savaş Dönemi'nin unutulmaması gerekir. Bu sırada Sulla'nın yasaklama ve müsadereleri ile Roma'nın kötü durumuna çare arandı[54] fakat Augustus'un Antonius'u yenmesi ile yeni bir dönem başladı. Ancak bugün tarihçiler bütün meseleyi "karışıklık" ve "kötü uygulamalar" başlığı altında değerlendirirken, meselenin bütününü yanlış anla-

* Plutarkhos, "Zeus'u Olympia veya Hera'yı Argos'ta, Pheidias veya Polykleitos'u gördüğünde ... Eğer birisi senin saygı duyulmaya layık olduğunu yazarak çalışmasıyla seni memnun ederse, onu takip etmene gerek yok" demiş ve bunu "gençliğin oturmamış karakteri" olarak nitelendirmişti (Plutarkhos, ***Perikles***, 2.1-2).

maktadırlar ve hâlâ da ısrarla bu yanlışı devam ettirmektedirler.[55] Cicero, M.Ö. 51-50 yıllarında Kilikia'ya gönderilen dürüst bir eyalet idarecisiydi ve bu sebeple de görevi bittiğinde, sadece kendisine hak olarak tanınmış miktar kadar kazanç elde etmişti. Cicero'nun bir kitabında belirtildiğine göre (***Paradoxa Stoicorum*** 49) o dönemde lüks bir hayat sürmek için yılda en az 2.200.000 sestertius kazanmak gerekiyordu, ki bu miktar kendisinin kazanmış olduğu 600.000'in üç katından fazlaydı.[56] Artık burada toplumun temel yapısı hakkında bir fikre varmış oluyoruz.

Samimiyetten uzak ve ölçüsüzce yapılan işler Roma Cumhuriyeti'nin son döneminde çözülmelere sebep olmuştu. Hellen şehir devletlerinde, Hellenistik Dönem'de bile savaşı sevk ve idare eden kişi "ganimetleri istediği şekilde satarak kazanç elde edebilirken, ülkesine getirmiş olduğu her şeyin devlet malı haline gelmesi kural haline gelmişti".[57] Doğrusu, oldukça önemli olmasına rağmen bunun oranını bilemiyoruz; ancak incelenen generallerden zengin olanların büyük bir çoğunluğunun, tiranların ve yabancı kralların emrinde ücretli asker olarak çalışmış oldukları anlaşılmaktadır. Roma kanunları hemen her yerde aynıydı. Fakat eğer kanunlarda değişiklik olmadıysa İtalya'nın dışında, mesela M.Ö. 3. yüzyılda Kartaca'ya karşı yapılan ilk savaşta olduğu gibi, uygulamalarda farklı davranışlar gösterildiği söylenebilir. Elde edilen ganimetler dışında ordu kumandanlarının zenginliği, aristokratik senatör grubunun İtalya'da müsadere ettiği ve ele geçirdiği topraklardan gelmekteydi.[58]

Roma İmparatorluğu'nda (imparatorların da teşvikiyle) barış ve sükünet dönemi böyle bir imkânı ortadan kaldırınca, şahısların savaş ve yönetim yoluyla zenginleşmesi, bu konuda Hellenistik modele meyleden yeni bir gelişmeyi ortaya çıkardı. İşte bu, siyasi yolla zengin olmanın imparatorluk dönemindeki şekliydi. Seneca'nın kardeşi Mela'nın, "Roma *eques*i iken, *consul*un kötü etkisi altına girme endişesi ile kamu görevinden vazgeçtiği ve onun, zengin olabilmek için imparatorun özel işlerini takip eden *procurator*lük* görevini üstlenmenin daha doğru olduğuna inandığı" belirtilmektedir. (Tacitus, ***Annales***-Yıllıklar, 16.17). Bir süre senatörlük yapmış olan Seneca, Nero'nun hocası ve en yakın yardımcısı olmuştu ve

* Yönetici, maliye memuru; (eyalette) vali. (r.n.)

300.000.000 sestertius biriktirmişti.[59] Bu meblağın bir kısmını, kırk yaşına girmeden önce M.S. 55 yılında zehirlenerek öldürülen Nero'nun kayınbiraderi Britannicus'un müsadere edilen topraklarından elde ettiğine şüphe yoktur.

Yüksek satütüde yer alan insanlar; güzel evler, kadınlarla ilişkilerinde kullandıkları pahalı hediyeler ve politikada yer almak için gerekli olan masraflar gibi alışılagelmiş harcamaları için daha fazla miktarda paraya ihtiyaç duyuyorlardı. Üst tabaka arasında, bitmek tükenmek bilmeyen bu istekleri karşılayabilmek üzere kazanma hırsının ortaya çıkmasının sebebi, tek zenginliğin toprak olması ve bu kesimin ciddi bir hazır para yetersizliği ile karşı karşıya bulunmasıydı -ki Antik Çağ dünyasında, altın ve gümüş sikkelerin dışında bir şey yoktu-. Bu tür harcamalara cevap verebilmek ancak, iç savaş sırasında ortaya çıkan hasımlardan ve ele geçirilen yerlerden veya Roma'ya bağlı halklardan toplanan gelirler ile mümkündü. Fakat bunun için oluşan hırsın sınırlandırılması ayrı bir durum gerektiriyordu. "Çalışma hayatı"nda askeri ve politik faaliyetler yoluyla bu tür gelir elde edilmesi, günümüz mantığına ters gelmeyebilir fakat Cicero'nun bahsetmekten kaçındığı, borç para veren profesyonel tefeciler ile Cicero'nun da içinde bulunduğu senatör grubunun borç para verme usülleri, Antik Çağ kanunlarına göre birbirinden ayrı tutulmuştu.

Cicero aslında, kendisinin devlette idareci kardolara girmesine imkân tanıyan kamu kanunlarının yürürlükten kalkmasını isteyecek kadar ikiyüzlü bir kişi değildi; gerçekte o tam tersine "oldukça ileri seviyede bir mantığa" sahipti. Roma'da avukatlar ve hukukçular, hiyerarşi içinde özel bir konumdaydılar. Bunların çalışmaları, siyaset ile yakından ilgiliydi ve siyaset gibi saygın bir alandı. M.Ö. 204'te çıkarılan bir kanun, avukatları, ücret almaktan ve müşterilerinden para talep ederek mahkemeye çıkmaktan men ediyordu. Böyle bir kanunun uygulanması hiç de kolay olmadı; Roma'da bu kanuna uyulmadığına dair pek çok kayıt bulunmaktadır. Cicero'nun seviyesinde olmasalar da Roma Cumhuriyet Dönemi'nin ünlü avukatları ve hukukçuları, aslında bu basit işler için ücret almaya ihtiyaç duyacak konumda değillerdi. "Cicero, müvekkilini ücret talep etmeden memnun ederse, bu kişinin arkadaşları ve üzerinde etkili olduğu kimse-

ler de onu tanıyacak ve daha sonra gerektiğinde Cicero'yu koruyup kollayacaklardı."[60] Gerçekten de yapmış olduğu böyle bir işin karşılığı olarak Cicero bir politikacıdan 2.000.000 sestertius faizsiz borç para almıştı. Bu sadece Roma'da bu alanda olan bir uygulama değildi, şüphesiz diğer alanlarda da gerçekleşiyordu (kendi şahsi kanaatime göre). M.S. 2. yüzyılda yazmış olduğu kitabında hukukçu Iulianus şu kuralları belirlemişti (*Digest* 38.1.27): "Azat edilmiş bir kişi, ticaret yaparken yanında bir pandomimci taşıyorsa, sadece kendi efendisine değil, efendisinin arkadaşlarına da aynı kalitede hizmet vermek zorundadır. Aynı şekilde, tıp üzerinde çalışan azat edilmiş bir kimse, efendisinin isteği üzerine, onun arkadaşlarını da ücretsiz olarak tedavi etmelidir". Antik Çağ dünyasında doktorların statüleri her dönemde ve her yerde oldukça farklıydı. Hellenler ve İmparatorluk Dönemi'nde Romalılar, doktorlara genellikle saygı gösterirlerdi. Fakat Romalılar arasında pratisyen hekimler genellikle köleler, azatlı köleler ve yabancılar arasından çıktığından[61] Iulianus, doktorları, toplumda hiçbir saygınlığı olmayan, aşağı seviyedeki pandomimcilerle eşit görmekteydi.

Kısacası, yukarıdaki kuralın tersine Cicero, bir ahlâkçı olarak toplumda yaygın kabul gören kötü değerleri takip etmemiş, topluma iyi yönde örnek olmaya çalışmıştır. Ticaret ve üretim alanı ele alındığında, konu içinden çıkılmaz bir problem yumağı haline gelmektedir. Olumsuz bir görüşü doğrulamak ve kabul ettirmek her zaman zordur. Kabul edilmelidir ki, Antik Çağ kaynakları, bölük pörçük veya eksik bilgiler içerdiğinden genellikle yanlış yorumlanmış ve çarpıtılmıştır. Cicero burada, köle ve azatlı köle vekillere karşı sessiz kalarak onların yanında olma kuralı ile, kendine has bir yöntemle meseleden sıyrılmaya çalışmaktadır.[62] Bunların hepsi yasal noktalar olmalarına rağmen, genellikle hukuk dışı alanlara çekilmiştir. Niçin Pire'nin (Piraieus) *pragmateutai*'i,* Herodes Attikos'un (Atina'da M.S. 2. yüzyılda en güçlü ve en zengin kişi) hanımı için bir heykel diktirmişti? Bu soruyu soran bir tarihçi, kendi sorusunu hiç tereddütsüz, "Çünkü onlar Herodes'in ticari vekilleriydi" şeklinde cevaplar.[63] Burada değişmeyen nokta, sessiz ortaklığın veya benzer bir nişanın, detayları az bilinen birkaç örnekle sınırlı olmadığıdır; an-

* Devlet yöneticileri. (r.n.)

cak şövalye sınıfından birinin "mutlaka tüccar olduğu söylenemez"[64] veya "hububat ticaretinde denizaşırı ülkelerle ferdi olarak bilfiil ticaret yapmakta olan"[65] herhangi bir *equites*in de mutlaka senatör olması gerekmez.

Toprak sahipleri (topraklarını kiraya vermedikleri sürece), çiftlik kâhyaları ve yönetici memurların ödemelerini karşılayabilmek için elbetteki kendi ürünlerini satmayı düşünmüşlerdir. En azından İtalya'da toprakları, çanak çömlek, kiremit ve tuğla yapımına uygun killi toprakların işletilmesi, Perikles'in adamı Euangelos gibi, tarım statüsünde bulunmayı gerektiriyordu. Böylece "tuğla yapımı, Roma'da aristokratların bu üretimin geliriyle çekinmeden bağlantıda bulundukları bir sanayi dalıydı".[66] Burada fark yine ortaya konulmalıdır. Cicero, "İstenilen her tür şey içinde hiçbir şey tarımdan daha iyi olamaz" sözüyle sona erdirdiği uzun yazısında, geçim kaynağı olarak tarımı en son şey olarak değerlendirmektedir. Dikkat edilirse burada "saygın tüccar"dan veya "saygın üretici"den bahsetmiyor, hâlâ "saygın çiftçi"den söz ediyoruz. Fakat günümüzde bu, adeta fosilleşmiş bir şeydir. Çünkü tarım da kapitalist bir girişimdir ve insanlık tarihinin hemen her devresinde çok büyük farklılıklar göstermiştir. Birileri kalkıp, getirdiği gelir ve zenginlik dışında bazı etkenlerin, tarım sayesinde beyefendi olmanın, geçmişin anlaşılmasını zorlaştırdığını ileri sürebilir. Hiç kimse, eski değerleri *mos maiorum** olarak korumak ve savunmak için kendini görevli addetmiş olan Yaşlı Cato'dan daha hararetli bir şekilde, kuruşun hesabını yaparak tasarruf etmeyi öneremez.

Yukarıda söylenilenleri yeniden gözden geçirmek için dikkatlerimizi Roma'dan, ticaretin merkezi olan eyaletlere çevirelim. Rostovtzeff, bir Fransız kasabası olan Lugdunum'un (bugünkü Lyons), M.Ö. 43'te burada bir Roma kolonisinin kurulmasından sonra, bulunduğu konumun Rhone (Ren) ve Saone nehirlerinin birleştiği noktada bulunmasından dolayı, hızla Fransa'nın en büyük ve en zengin şehri olduğunu ve idari bir merkez haline geldiğini belirtmektedir. İkinci yüzyılda Fransa'da ticaret ve sanayinin muhteşem bir şekilde geliştiğini takip edebilmek için, "*Corpus*'un 20. ve 30. bölümlerini içeren yazıtları okumamız yeterlidir. Bu Latince yazıtlarla birlikte

* Ulusal gelenek. (r.n.)

seyredenleri hayran bırakacak heykel ve kabartmaların gözden geçirilimesi faydalı olacaktır... Mesela Lyons yazıtları, taş üzerine veya yaygın bir şekilde kullanılan diğer maddeler üzerine yazılmış olsunlar *(instrumenta domestica)** ve bunlardan özellikle farklı ticari ilişkilerden bahsedenler, bu şehrin Fransa içinde ve hatta Roma İmparatorluğu'nun bütününde oynadığı rolü göstermektedirler. Lyons sadece mısır, şarap, zeytinyağı ve kerestenin değişim alanı değil, aynı zamanda Fransa, Almanya ve İngiltere'de kullanılan malların üretimi ve dağıtımının yapıldığı, imparatorluğun en büyük merkeziydi".[67]

Bu bizlere oldukça abartılı gelebilir, ancak bu kadar malın ve trafiğin bu ülkeler üzerinden geçtiği de tartışma götürmez bir gerçektir. Aslında konumuz bu değil fakat bizim için daha çok ticaret ve ekonomik faaliyetlerle uğraşan ve bundan gelir elde eden şahısların statüleri önemlidir. A. H. M. Jones, gerçekten imparatorluk aristokrasisinden bahsetmemekle birlikte, varlıklı Lyons tüccarları arasında, kendilerini yerel aristokrasinin parçası ve Lyons'un vatandaşı olarak kabul eden azatlı köleler ve yabancılar (sadece Fransız kasabalarından değil, Suriye kadar uzak memleketlerden de) bulunduğunu fark etmiştir.[68] Arles[69] ve yakın zamanda Noricum Eyaleti'ndeki Magdalensberg[70] ticaret merkezlerinde yapılmış olan kazılar sonucunda, benzer bir analiz de bu şehirler için yapılmış ve Rostevtzeff her iki şehri de bir "takas odası" olarak nitelendirmiştir. Tabii ki bunların dışında kalan farklı kişiler olduğu gibi farklı şehirler de vardı. Mesela bir liman kenti olan Ostia, kervan şehri olan Palmyra, belki bir zamanlar *terra sigillata* şehri olan Arezzo gibi şehirler bunların dışındaydı. Fakat burada tekrar bu farklı şehirler üzerinde değerlendirme yapmak istemiyorum. Şu ana kadar okunabilen epigrafik kaynakların bize verdiği bilgi -ki henüz bizim ele aldığımız konu ile ilgili yeterli bilgi bulunanamıştır- Roma tarihi boyunca, literatür kaynakların ve yasal belgelerin aşağı statüdeki profesyonel tüccarlar ve üreticiler hakkında vermiş olduğu bilgileri doğrulamaktadır.

Daha önceki toplumlar, Cicero zamanından, İmparatorluk Roma'sından veya Klasik Dönem Atina'sından daha az lüks içinde yaşıyor ve daha basit bir hayat sürdürüyorlardı; Antik Çağ toplumla-

* Ev eşyaları; özel eşyalar. (r.n.)

rının pek çoğu, daha az lüks içinde, daha basit bir hayat sürmekle birlikte oldukça gelenekçiydiler. Birileri yiyecek, maden, köle ve lüks tüketim mallarını ithal etmeli; ev, tapınak ve yol inşa etmeli; ve pek çok alanda ihtiyacı karşılayacak ürünler üreten kişiler bulunmalıydı. Eğer durum böyle ise, belgelerin doğruyu aktardığına inanarak, bu faaliyetlerin Atina'nın sosyal bakımdan oldukça saygın olup siyasi bakımdan dışarıdan sayılan aşağı statüdeki insanları veya seçkin zenginleri tarafından gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür. Fakat bunun bir açıklaması olması gerekir.

Atina, varlığını devam ettirebilmek için gerekli olan mısır ithalatını güvence altına almaya çalışırken ve bunun için pek çok kanun çıkarmışken, neden mısır ticaretinde görev alan personel ile ilgili kanun çıkarmamıştı ve neden bu ticaret Atinalı olmayanların elindeydi? Niçin Roma senatörleri, siyasi olarak oldukça canlı ve kârlı olan eyaletlerdeki vergi toplama işini açıkca *equites*e bırakmışlardı?[71] Böyle yapmışlardı, çünkü seçkin vatandaşlar ekonominin bu kolunu yürütebilecek sayıya ulaşmamışlardı. Ne yaşadıkları toplum ne de kendileri, alışık oldukları şartların dışında yaşayamazlardı. Seçkinler, kaynaklara ve siyasi güce sahiptiler ve emirleri altında pek çok kişi çalışıyordu. Herhangi bir talepleri yoktu. Yani bir grup olarak ağır basan değerlerle (azınlığın tepkisi ne olursa olsun) engellenmişlerdi. Artık bu noktada, Platon'dan Iuvenalis'e kadar gelen, azatlı köleler ve meslek erbabı hakkında benzer çeşitli bilgilerin, ekonomik temelli olmayıp ahlâki olduğunu anlamış bulunuyoruz.[72] Onlar, dürüst insanı yoldan çıkarmak için rekabet etmediler, ancak hayatlarını sürdürmek için kötü yollara başvurmaları ve kötü huyları sebebiyle kınandılar.

Antik Çağ'da, ekonomik model seçeneği halinde, farklı şekilde belirtilmiş olan yatırım modeli, bu statüye ayrı bir ağırlık kazandırmaktadır. Bunun tek etken olduğunu veya diğer statü gruplarının üyeleri ile eşit ağırlıkta olduğunu söylemiyorum. Aritmetiksel eşitlik hakkında söylediklerimi nasıl telaffuz edebileceğimi de bilemiyorum. Genellikle bahsedilen dönemlerde bu, yeterli zenginliği saygın yollar ve kaynaklardan elde edebilme yeteneğine ve kazanılanları gerektiğinde iyi yerlerde harcama ve tüketmelerine bağlıydı. Cicero devri Roma'sını burada örnek olarak özellikle seçtim, çünkü

bu dönem, statü temelli modelin açıkca çökmeye başladığı bir dönemdi. Fakat bu model eğer farklı dönemlerde devam ettiyse, farklı bölgelerde de devam ettiğine şüphe yoktur. Bu noktada bir kopukluk oluşmamakta, bunun aksine bağlayıcı bir özellik taşımakta, her yönde olmasa da bazı yönlerde adapte edilerek, korkulan ve savunulan değerlerin mantıklı olarak takip edilmesini sağlamaktadır. Bu durumda Trimalchio'nun güvenilir bir konuşmacı olduğu söylenebilir.

DİPNOTLAR

1. Augustus, *Res Gestae* 16. 1 ve Ek Bölüm I.
2. Petronius, *Satyricon* 48. 1-3, (çev. J. Sullivan), Penguin Yayınevi, 1965.
3. Genel bilgi için bkz. Veyne, "Trimalcion".
4. Bkz. Wilhelm (Gulielmus) Meyer, *Laudes Inopiae*, Göttingen 1915; R. Visscher, *Das einfache Leben*, Göttingen 1965.
5. Bu kelimenin kullanımı hakkında bilgi için bkz. H. Hunger, "Φιλανθωπία (Philanthropia) Eine griechische Wortprägung auf ihrem Wege von Aischylos bis Theodoros Metochites", *Anzeiger d. Oesterreichischen Akad. D. Wiss., Phil. -Hist. Kl.* 100, 1963 1-20.
6. Bkz. M. - The. Lenger, "La nation de 'bienfait' (*philantropôn*) royal et les ordonnances des rois Lagides", *Studi in onore di Vincenzo Arangio-Ruiz*, Napoli 1953, 1, s. 483-99. Buna paralel bir değer Roma'daki *indulgenyia principis*'te de görülmektedir. Bkz. J. Gaudemet, *Indulgentia Principis*, Publication no. 3, 1962, the Istutito di storia del dirtto, Univ. Of Trieste, s. 14.
7. Genel olarak bkz. A. R. Hands, *Charities and Social Aids in Greece and Rome*, Londra 1968, özellikle 3-6. bölümler arası; H. Bolkestein, *Wohltätigkeit und Armepflege im vorchristlichen Altertum*, Utrecht 1939.
8. Bkz. R. Duncan-Jones, "The Finances of the Younger Plinius", *PBSR*, no. 20, 1965, 177-88; yazarın *Economy* adlı eserinde de yeniden yayımlanmıştır.
9. Antik Çağ hakkında yazı yazan günümüz tarihçileri, günahın manevi olduğunu savunmaktadırlar. Bunun için bkz. K. Latte, "Schuld und Sün-

de in der griechischen Religion", *Archiv für Religionswissenschaft* 20, 1920/21, 254-98, yazarın *Kleine Schriften*, Münih 1968, s. 3-35 adlı eserinde yeniden yayımlanmıştır.

10. Bu konuda en iyi değerlendirme R. Duncan-Jones, "The Purpose and Organisation of the Alimenta", *PBSR*, no. 19, 1964, 123-46'da bulunmaktadır. Bu makale, yazarın *Economy* adlı eserinde yeniden basılmıştır. Duncan-Jones'un geçerli kabul edilebilecek görüşleri yanında P. Veyne, "la table des Ligures Baebiani et l'institution alimentaire de Trajan", *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 70 1958 177-241'de yine dar anlamda İtalyan projesi hakkında verdiği bilgiler önemini korumaktadır. Ayrıca bkz. P. Garnsey, "Trajan's Alimenta: Some Problems", *Historia* 17, 1968, 367-81. Ayrıca bunlardan başka, bütün içinde çok önemli olmayan birkaç küçük özel *alimenta* da yer almaktadır. (Bkz. Bölüm 7, Kısım 6)
11. Burada Frederiksen'in "Caesar"ını vermek yeterlidir.
12. Thornstein Veblen, *The Theory of the Leisure Class*, Modern Library ed., New York 1934, s.15.
13. Visscher, *Das einfache Leben*, s. 31; C. J. Rijgh, "Enige Griekse adjectiva die 'arm' betekenen', *Antidoron ... S. Antoniadis*, Leiden 1957, s. 13-21.
14. Bu konudaki deliller düzenli bir şekilde J. Hemelrijk, Πενιά *en* Πλοῦτος, Utrecht 1928; J. J. Van Manen ΠΕΝΙΑ *en* ΠΛΟΥΤΟΣ *in de periode na Alexander*, Utrecht 1931'de toplanmıştır.
15. Visscher, *Das einfache Leben*, s. 30-31.
16. M. L. Clarke, *Classical Education in Britain 1500-1900*, Cambridge 1959, s. 169'dan alıntı.
17. B. Dobson, "The Centurionate and Social Mobilityduring the Principate", *Recherches sur les structures sociales dans l'antiquité classique*, (ed. C. Nicolet), Paris 1970, s. 116.
18. L. Dumont, *Homo Hierarchicus. The Caste System and Its Implications*, çev. M. Sainsbury, Londra 1970, s. XVII.
19. Veyne, "Trimacion", s. 238-239.
20. Antik Çağ'da kast sistemi bulunmadığından, bu sistemi burada ayrı tutuyorum. Bkz. Dumont, *Homo Hierarchicus*, özellikle s. 21, 215; E. R. Leach, "Introduction: What Should We Mean by Caste?", *Aspects of Caste in South India, Ceylon and North-west Pakistan*, (ed. Leach), Cambridge 1960, s. 1-10; J. Littlejohn, *Social Stratification: An Introduction*, Londra 1972, Bölüm 4. Kast sistemi, farklı yerlerde de-

ğişik şekilde tanımlanmaktadır fakat C. Bouglé'nin açıklamaları, benim görüşlerimi desteklemektedir. Dumont, kast sistemini şöyle açıklamaktadır (s. 21): "Kast sistemi, bütün toplumu, birbirinden veraset yoluyla oluşan büyük gruplara ayırır ve bu grupları üç noktada birbirine bağlar. Dolaylı veya doğrudan (beslenme) evlilik ve ilişkilerde ayrılık; her bir grup, teoride veya geleneksel olarak, üye sayısı belli rakamlarla sınırlandırılmış profesyonel gruplar arasındaki işgücü farkı; ve son olarak hiyerarşi, grupları birbirine göre yüksek veya aşağı olarak sınıflandırır." Antik Çağ tarihçileri "kast" yazdıkları zaman, bununla "sınıf"ı ifade etmek istemişlerdir.

21. P. A. Brunt, *Social Conflicts in the Roman Republic*, Londra 1971, s. 47. "Plabians versus Patricians", 509-287'deki bilgiler kısaca bu konunun özeti durumundadır.

22. M. I. Henderson, "The Establishment of Equestor Ordo", *JRS* 53, 1963, 61-72. 61. R. Seager (ed.) *The Crisis of the Roman Republic*, Cambridge - New York 1969, s. 69-80'de yeniden yayımlanmıştır. Burada *equites equo publico* sınıfının karışık tarihini ayrıntılı olarak ele almanın doğru olmadığı kanaatindeyim. Bunun için bkz. T. P. Wiseman, "The Definition of 'Eques Romanus' in the Late Republic and Early Empire", *Historia* 19, 1970, s. 67-83.

23. P. A. Brunt, "Nobilitas and Novitas", *JRS* 72, 1982, s. 1-7; Keith Hopkins, *Death and Renewal*, Cambridge 1983, Bölüm 2. Bu aşamadaki sosyal hareketlilik için bkz. T. P. Wiseman, *New Men in the Roman Senate 139 BC - AD 14*, Londra 1971; bu bölümde eleştireceğim bazı kısımları olmasına rağmen yine de faydalı bilgiler bulunmaktadır.

24. Bkz. K. Hopkins, "Elite Mobility in the Roman Empire", *Past&Present*, no. 32, 1965, 12-26; ayrıca Finley, *Studies*, Bölüm 5'te yeniden yayımlanmıştır. H. Pleket, "Sociale Stratificatie en Sociale Mobiliteit in de Romeinse Keizertijd", *Tidschrift voor Geschiedenis* 84, 1971, 215-51; M. Reinhold, "Usurpation of Statusand Status Symbols in the Roman Empire", *Historia* 20, 1971, 275-302.

25. Bkz. Crook, *Law*, s. 37-45.

26. Sosyal yapıyla ilgili kitabın giriş bölümünde not 17'de, Nicolet (s. 11-12) bu kitabın orijinal başlığının konulması için düzenlenen toplantıda, "Ordres et classes dans l'Antiqité" başlığının konulması yasaklanmıştır. Çünkü eğer bu başlık konulmuş olsaydı, "Yunanistan'daki tarihçiler etkili bir şekilde bertaraf edilecekti". Bana kalırsa bu karar, Roma kanunlarındaki sınıflandırma kavramı gibi çok dar bir anlayışa dayanmaktadır.

27. Hellenistik Dönem'de, sosyal ve siyasi durumun gelişmesi yeni karışıklılara sebep olmuştur. Burada bunların tümünü açıklamamız çok fazla yer tutacağından, bunların hepsini ele almıyorum. Ayrıca ne bunlara ne de Roma İmparatorluğu'ndaki çifte vatandaşlığın karışıklığını izah etmeye (konudan ayrılarak) gerek olduğunu da zannetmiyorum.
28. Solon'un sistemi, Antik Çağ'ın "statünün doğumla belirlenmediği çiftlik düzeni"nin klasik bir örneğidir. Ossowski, *Class Structure*, s. 42.
29. Bkz. benim "Land, Debt and the Man of Property in Classical Athens", *Political Science Quarterly* 68, 1953, s. 249-68; aynı zamanda Finley, *E.&S.*, Bölüm 4'te yeniden yayımlanmıştır.
30. Bu konuda oldukça fazla yazılı bilgi bulunmaktadır. Bkz. Ossowski, *Class Structure*, s. 44-49.
31. Bu konuda fevkalâde bir değerlendirme için bkz. aynı eser, Bölüm 5.
32. Bkz. P. Vidal-Naquet, "Les esclaves grecs étaint-ils une classe?", *Le Chasseur noir*, (yeniden gözden geçirilmiş baskı), Paris 1983, s. 211-21; Bölüm 7, 2. Kısım ve daha sonrasında geniş bilgi verilmektedir.
33. T. R. S. Broughton'ın (s. 150-62) değerlendirmeleri ile birlikte, P. A. Brunt, "The Equites in the Late Republic", *Proceedings ... Air*, s. 117-49'daki biligiler gerçekten oldukça açıklayıcıdır. Bu bilgilerin tamamı, Seager'in, *Crisis*, s. 83-130'da ve C. Nicolet, *Lordre équestre à l'époque républicaine (312-43 J.-C.)*, Paris 1966'da yeniden basılmıştır. Ayrıca, Brunt'ın, *Annales*, 22, 1967, s. 1090-8'de yeniden gözden geçirilmiş anlatımlarına bakınız.
34. *History and Class Consciousness*, Londra 1971, s. 55-9; W. G. Runciman, "Capitalism without Classes ...", *British J. of Sociology*, 34, 1983, 157-81; J. P. Vernant, *Mythe et société* ..., Paris 1974, s. 11-19.
35. Bkz. C. Habicht, "Die herrschende Gesellschaft in den hellenistischen Monarchien", *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte* 45, 1958, 1-16.
36. Latincede bu, *quorum ordini conveniunt* (onların sınıfı için uygundurlar - r.n.) olarak geçmektedir. Fakat Cicero burada *ordo* kelimesini teknik anlamda tabaka veya sınıf olarak değil, genel anlamıyla kullanmaktadır. Ayrıca belirttiğim gibi ben, "statü" kelimesini Romalıların kullandığı gibi yasal anlamda kullanmıyorum.
37. Veyne, "Trimalcion", s. 244-5.
38. Aynı eser, s. 240.
39. Bkz. Ossowski, *Class Structure*, Bölüm 7.

40. Bkz. H. G. Pflaum, "Titulature et rang social durant le Haut-Empire", *Recherches* (not 17'de verilmişir), s. 159-85; P. Arsac, "La dignité sénatoriale au Bas-Empire", *Revue historique de droit français ... 4th ser.*, 47, 1969, 198-243.

41. S. Treggiari, *Roman Freedmen during the Late Republic*, Oxford 1969, s. 88-89.

42. T. P. Wiseman, "The Potteries of Vibienus and Rufrenus at Arretiu", *Mnemosyne*, 4. ser., 16, 1963, 275-85. *New Men*, s. 77'de, Wiseman, *De officiis*'ten alınmış bir bölümde, "Bu eserin L. Cincinnatus gibi, paraya ihtiyacı olmayan, kendi küçük çiftliğinde çalışan ve ideal bir hafızaya sahip bir kişi esas alınarak yazıldığı" belirtilmektedir. "Roma'nın gelişmesi ile uygulamalarda kesin bir geçerlik kazanan bu düşüncenin yaşamasının gerisinde ise aslında, Cato'nun düşüncelerinden etkilenen geçim ekonomisi yatmaktadır". Cato ve Cicero'nun ebedileştirdiği düşüncede "paraya ihtiyaç yoktu". Bu gerçekten hayret verici bir durum ve ben bu konuda ancak Cato ve Cicero'nun kitaplarının okunmasını tavsiye ediyorum. Böylece *De officiis*'deki pasajlaradaki Hellen etkisi kendiliğinden görülecektir (Bkz. mesela Seneca, *Epistulae Morales*, 88. 21-23; D. Nörr, "Zur sozialen und rechtlichen Bewertung der freien Arbeit in Rom", *ZSS* 82, 1965, 67-105, s. 72-79).

43. Fredriksen, "Caesar", s. 131, not 26.

44. M.Ö. 218'de yürürlüğe giren kanunu bir kenara bırakarak, burada adet ve gelenekiere dayanarak, bir senatörün sahip olabileceği bir geminin büyüklüğünün sınırlı olduğunu belirtmek isterim. Taşıma bedellerinin yüksek olmasından dolayı gemiler, en azından arazi sahiplerinin kendi ürünlerini taşıyabilecek büyüklükteydi. Yasal caydırıcılık, sadece sosyal hava buna müsaitse geçerliydi ve detaylarda kalıyordu. Ancak bu konuya daha sonra önem verilecektir.

45. Bu konudaki dokümantasyon, oldukça karışık bir çalışma olan G. Billeter, *Geschichte des Zinsfusses im griechisch-römischen Altertum*, Leipzig 1898'de bulunabilir.

46. Bkz. Frederiksen, "Caesar"; J. A. Crook, "A Study in Decoction", *Latomus* 26, 1967, 363-76.

47. Cicero, *Epistulae ad Familiares* 5. 6. 2.'deki şiddetli suçlamasında; *De Officiis* 2. 78-84'te, borçtan kurtulma ile ilgili önlemler ve özellikle Caesar'ın aynı konu ile ilgili olarak soygun olarak isimlendirdiği toprak kanunlarında, tefecilerden ziyade mülkü koruduğunu belirtmektedir.

48. *Epistulae ad Atticum* 5.4.3; 7.3.11; 7.8.5.

49. Bkz. O. E. Schmidt, *Der Briefwechsel des M. Tullius Cicero von seiner Prokonsulat in Cilicien bis zu Caesars Ermordung*, Leipzig 1893, s. 289-311.

50. Kısa bilgi için bkz. Gelzer, *Nobility*, s. 114-17. Cicero'nun M.Ö. 54'te, *Epistulae ad Familiares* 1.9.18'de Caesar'ın kendisine ve kardeşine işaret ettiği büyük *liberalitas*'ta 800.000 sestertius borcu belirtmesine adeta gerek yoktur. Bu borcun tarihi bilinmemektedir ancak, ilk kez M.Ö. 51'de (*Epistulae ad Atticum* 5.5.2'de) tespit edilmiştir. Fakat eğer Cicero bu kelimeyi sürekli kullanıyorsa, *liberalitas* kelimesi, ilgimizin dışında yer alır. *De officiis* 1. 43-44; *De Leqibus* I. 48'de olduğu gibi. Caesar'ın aldığı faiz miktarı, Cicero'nun Attikos'a gönderdiği iki mektupta (5.5.2 ve 5.9.2) "*20.000 ve 800.000*" olarak verilmekte, kesin bir rakam belirtmemektedir. Fakat eğer 20.000, 800.000'in (%2,5 oranından) faiz miktarı ise, bu, Antik Çağ'da faiz oranının on ikinin katı kadar olduğunu gösterir, ki bir ay için oldukça fazla bir miktardır.

51. Bu konudaki esas metin Cicero'nun mektuplarında yer almaktadır. Cicero, *Epistulae ad Atticum* 5.21; 6.1. Ayrıca kısa bilgi için bkz. E. Badian, *Roman Imperilaism in the Late Republic* (2. baskı), Oxford 1968, s. 84-87.

52. Burada bahsedilen konular için bkz. A. Bürge, "Vertrag und personale Abhängigkeit in Rom der späten Republik und der frühen Kaiserzeit", *ZSS* 97, 1980, 105-56, özellikle s. 114-38.

53. W. V. Harris, *War and Imperilaism in Republican Rome*, Oxford 1979, s. 68-104; Badian, *Imperialism*, Bölüm 5-6; A. H. M. Jones, *The Roman Economy*, (ed. P. A. Brunt), Oxford 1974, s. 114-22 (İleriki bölümlerde, Bölum 7'de 7. Kısma bakınız).

54. Bkz. Brunt, *Manpower*, s. 301-5.

55. Lily Ross Taylor, *Party Politics in the Age of Caesar* Berkeley ve Los Angeles 1949 ve dizinindeki "Bribery, bkz. *Elections, Jurors, Malpractice*" konuları, finans ile ilgili konularda yukarıda söylenmiş olanlarla ilgili geniş bilgi vermektedir. Ayrıca bkz. D. Stockton, *Cicero, Apolitical Biography*, Londra 1971, s. 240'da Brutus'un Salamislilere vermiş olduğu kredi hakkında bilgi bulunmaktadır ve "Bu iş bütünüyle namussuzluk kokuyordu" denilmektedir.

56. Yüzyıl sonra, şartlar değişmeye başladığında, fakir olmasa da en zengin senatör de olmayan Genç Plinius, yıllık geliri 2.000.000 sestertius olan bir mahallede yaşıyordu. Bkz. Duncan-Jones, "The Finances of Plinius". Cicero, Kilikia'da kazandıklarını Efes'te (Ephesos) vergi topla-

yıcılarında biriktirmişti ve sonunda bu para Pompeius'un adamları tarafından ellerinden alınmıştı. Bkz. Schmidt, *Briefwechsel*, s. 185-9.

57. Pritchett, *Military Practices*, s. 85.

58. I. Shatzman, "The Roman General's Authority over Booty", *Historia* 21 1972, 177-205.

59. Tacitus, *Annales* 13.42; Dio, 61.10.3.

60. Crook, *Law*, s. 90.

61. K. H. Below, *Der Arzt im römischen Recht*, Münih 1953, s. 7-21; K. Visky, "La qualifica della medicina e dell' architettura nelle fonti del dirtto romano", *Iura* 10, 1959, 24-66.

62. Bunların mümkün olup olmadığı Broughton tarafından belirtilmişitir. Broughton, Seager'de, *Crisis*, s. 119-21.

63. Rougé, *Commerce*, s. 311.

64. Brunt, in Seager, *Crisis*, s. 94.

65. Broughton, aynı eser, s. 118, 129.

66. Tenney Frank, *An Economic History of Rome*, (2. baskı), Londra 1927, s. 230-1. Romalı hukukçular, killi toprağın çiftliklerin *instrumenta*sı (donanımı, bütünün bir parçası-r.n.) olup olmadığını tartışmışlar, şahısların buradan yararlanma hakkına sahip olup olmadıklarını değerlendirmişlerdi. *Digest* 8.3.6; 33.7.25.1.

67. Rostovtzeff, *RE*, s. 176-7.

68. "The Economic Life of the Towns of the Roman Empire", *The Roman Economy*, Bölüm 2.

69. Aynı eser, s. 183-4.

70. Broughton, Seager'de, *Crisis*, s. 129-30.

71. Cicero, *Epistulae ad Atticum* 1. 17. 9'da oldukça yapıcı eleştiriler bulunmaktadır.

72. Bkz. J. Pecírka, "A Note on Aristotale's Conception of Citizenship and the Role of Foreigners in Fourth Century Athens", *Eirene* 6, 1967, 23-26.

III

EFENDİLER VE KÖLELER

Her ne kadar genel anlayışa aykırı gibi görünse de, Antik Çağ dünyasındaki sosyal statüler içinde, kölelik kurumu kadar karmaşık olanı yoktur. Bu kurum bütün olarak basit gibi görünse de köle, mutlak bir mülk olarak ve onun kuralları çerçevesinde alınan, satılan, kiralanan, çalınan, değeri artan ya da azalan bir mal gibidir. Odysseus'un en sevdiği kölesi, domuz çobanı Eumaios; M.Ö. 4. yüzyılda Atina'da büyük bir bankanın idarecisi iken kölelikten azat edilen ve sonra da Atina vatandaşlığı ile şereflendirilen Pasion; İspanya gümüş madenlerinde kötü şartlarda çalıştırıldıkları bilinen köleler; Philon tarafından, İskenderiye'deki (Aleksandreia) Yahudi topluluğunun problemlerinden sorumlu olduğu için farklı olarak nitelendirilen İmparator Caligula'nın kölesi Helicon (***Legatio ad Gaium*** - Gaius'a Elçi, 166-72); M.S. 55'te doğmuş ve önceleri Nero'nun kölesi iken sonradan azat edilmiş sekreterlerinden olan stoacı filozof Epiktetos; bunların tümü köleydiler. Yukarıda verilen bazı bilgilerin de gösterdiği gibi sahip olunan kölelerin durumları, ev, çiftlik ve pek çok mülke sahip olmaya benzer şekilde farklılık göstermekteydi. Köleler, hayvanlar gibi dövülüp çeşitli yöntemlerle damgalanmakta ve bazen kaçtıkları da vaki olmaktaydı. Bütün bu gelişmelerin sonucu olarak Roma kanunlarına göre, kölelerden sahipleri sorumlu olduklarından, köleler de hayvanlar gibi sahiplerine ve mülklere büyük maddi zararlar verebilmekteydiler. Bu açıklamalara göre, köle ve mülkün bire bir eşit konumda olup olmadığı hususu akla gelebilir. 1- Köle kadınlar, kendi efendilerinden çocuk doğurabiliyorlardı; 2- Kölcler vaftiz edilme gibi dini ayinlere katılıp, öldüklerinde de temizlenmeleri söz konusu olduğundan, en azından Tanrıların gözünde insan oldukları düşünülüyordu.

Buckland'ın 1908'de yayımlanan ***The Roman Law of Slavery*** (Roma Kölelik Kanunları) adlı kitabında güzel bir şekilde örneklendiği üzere, kölelerin bu sökülüp atılamayan iki yönü, bir şahıs veya mal olmaları, toplumda büyük bir belirsizlik meydana getirmekteydi. Buckland meseleyi en sade haliyle inceleyen bir yazardır. O, sa-

dece imparatorluğun hukukî doktrinlerini dar bir çerçevede ele almıştı. Fakat kitabının önsözünde belirttiği gibi, bu konuda Buckland'ın 735 sayfa daha yazmasına sebep olan ve "kanunun her alanında kendini gösteren sıkıntılı bir husus mevcuttur. Halihazırda kölelerin bir grubuna hâlâ köle muamelesi yapılması meseleyi çözüme ulaştırmayacaktır". Bu belirsizlik ortamında, kölelerden bir kısmı hâlâ bilinen engellerle mücadele ederken, diğer bir kısmı da yaygın şekilde azat edilmişti. Bu belirsizlik, çok yaygın olmayan azat edilme müessesesi ile bir kat daha arttı. Azat edilmiş olanlar, hâlâ bazı engeller yaşamalarına rağmen bu büyük ayrımı aşmışlardı. Kendisi azat edilmiş olan kölenin sonradan dünyaya gelen çocukları, meselâ şair Horatius'un kendisi gibi, tamamıyla özgür kabul ediliyordu. Roma'da Roma vatandaşı olan köle sahiplerinin azat ettikleri köleler, resmî anlaşma gereğince tabii olarak vatandaş olabilmekteyken Hellas'ta bu geçerli değildi. Ancak bu, sadece ve katiyetle, özel kişinin kendisi tarafından yapılan bireysel girişim sonucu takdir ettiği ödüllendirme ile mümkün olmuştur.

Belirsizlikler bu kadar çok olmasına rağmen -ki ben de aynı kanaatteyim- en başta anlattığım hususlar bütün bu aykırılıkları oluşturmaz. Aşağıda bu konuda iki bilinen kurumdan örnekler vereceğim. Birincisi Sparta'daki *heilot sistemi*dir. *Heilot*lar sayıca, Lakonia ve Mesenia'daki çiftlik sahiplerinin topraklarındaki Spartalıların sayısından, hizmet ettikleri efendilerinden veya hizmet verdikleri diğer işlerdeki kişilerden daha kalabalık bir grup oluşturuyorlardı. Hellenler, *heilot*ları genellikle "köle" olarak isimlendiriyorlardı. Fakat bunların, mesela Atina'da alınıp satılabilen kölelerden farklılıkları kolaylıkla anlaşılabilmekteydi. Bunlar, özgür olmamakla birlikte Spartalıların mülkü de değillerdi. Alınıp satılamaz, azat edilemezlerdi (devletin tasarrufu hariç) ve hepsinden daha açık olan fark ise, sürekli aynı yere ait olmalarıydı. Antik Çağ'da her nerede alınıp satılabilen köle bulunuyorsa, bununla birlikte mutlaka doğumlarla veya sürekli sürüler halinde yapılan köle ithalatıyla mevcudiyetini sürdüren bir köleliği görüyoruz. Fakat *heilot*ların hem *de facto* hem de *de jure** olarak asla bu şekilde olmadıkları, doğrudan doğruya veya veraset yoluyla kendilerine ait ailelerinin bulduğu, şüphesiz

* de facto (fiilen) ve de jure (hukuken). (r.n.)

kendi kültleriyle ve genelde bütün normal kurumlarıyla (özgürlük hariç) nesilden nesile geçen bir kölelik olduğu anlaşılıyor. Romalılardan önce Hellen dünyasındaki gerçek kölelerden farklı oldukları halde onlar da isyan etmişlerdi. Bunların bir kısmı ise, ağır askeri sorumluluklar sırasında (sadece emir eri veya sekreterlik işlerinde değil, ağır silahlanmış gerçek askerler gibi) Sparta ordusunda savaşmak zorunda bırakılmışlardı.[1]

İkinci örnek ise Roma'da, Hellas'takinden daha iyi geliştiği bilinen *peculium** kurumudur. Romalılar, belirli sınırlar içinde (ne şekilde olursa olsun), kanunda mülk edinme hakkı açık bulunan kölelerin ve *patria potestas*ın birbirine devredebildiği kullanma, idare etme hakkına *peculium* adını vermişlerdi. Kanunların belirlediğine göre *peculium*, efendi veya *pater*** tarafından tamamıyla yardım amacıyla verilen borçtu. Bu efendiye, üçüncü bir kişiye verilmek üzere istediği zaman çekebileceği *peculium* miktarı kadar yasal bir sorumluk getiriyordu. Fakat uygulamada mal sahibi, idare konusunda bağımsızdı. Bir köle isterse bu *peculium* ile kendi özgürlüğünü satın alabilir, isterse azat edilmiş bir kişi olarak işine devam edip bunu varislerine bırakabilirdi. Uygulama daha sonra, yerleşik ticari, ekonomik ve endüstriyel faaliyetlerde, İtalya'da Roma'da ve Romalıların faaliyette bulundukları her yerde, M.Ö. 3. yüzyıldan itibaren köleler ve azat edilmiş kimseler tarafından sürdürüldü. Köle çiftlik kâhyaları ve idarecileri dışında, *peculium*a sahip olup da bağımsız şekilde çalışanlar, sadece sahipleri için değil kendileri için de çalışıyorlardı. Eğer gelir düzeyleri belli bir seviyenin üzerinde ise, bunların *peculium*u diğer kölelerle birlikte onlara yapılan ödemeleri, dükkânları, malzemeleri ve ticarî sermayeyi de içine alıyordu.[2]

Artık anlaşılıyor ki, herhangi bir çiftliğin ve evin hizmetlisi, *peculium*a sahip köleler ve zincire vurulmuş bir vaziyette büyük çiftliklerde çalışan kölelerin hepsi için geçerli olan hukukî statü, bunlar arasındaki ekonomik ve sosyal farklılıkları ortadan kaldırarak tek bir adlî kategori içinde kabul ediliyorlardı.[3] Bu kategoriyi *heilotlar* olarak düşünürsek, yasal statünün kendisi de oldukça sönük kalmaktadır. Gelişmiş bir hukuk sistemi bulunmayan Hellenler, *heilot*ların yasal

* Eski Roma'da kölelerin özgürlüklerini satın almak için biriktirdikleri para. (r.n.)

** Baba, aile reisi. (r.n.)

statülerini belirlemek için hiçbir gayret göstermemişlerdi. Yaptıkları tek şey, "özgür insan ve köle" arasındaki farkı (Polydeukes, ***Onomastikon*** 3.83) ortaya koymak olmuştu. Romalılar bunu gerçekleştirmek için çabalamışlarsa da bunu başaramadıkları bir gerçektir.

Roma hukukçuları, daha ziyade Roma'nın iç dünyası ile ilgilendiler; oldukça karışık etnik gruplardan oluşan imparatorluk içindeki sosyal yapılanma, zihinlerini hem karıştırmış hem de daha çok meşgul etmiştir. *Liber homo bona fide serviens** ve *servus quasi colonus*** şeklindeki zorlayıcı sınıflandırmalarla uğraştılar. Geç İmparatorluk Dönemi'nde[4] *coloni**** adı verilen alt grupları bir çare olarak ortaya koymakta da aciz kaldılar. Roma kanunlarının varisleri olarak, Orta Çağ'dan bu yana süregelen ve sosyal tabakalanmanın en alt kısmında bulunanları tanımlayan bir kavram olarak, bizleri hayrette bırakacak şekilde, işgücü konusunda bizde köleler, serfler ve bağımsız olarak kazanç elde edenler şeklinde sadece ve sadece üç kategori bulunmaktadır. Buna göre *heilot*lar, serf olmaktadır.[5] *Peculium*lu köleler de yine konunun en başında, köle olarak ele alındılar. Ekonomik olarak toplumun düzeni ve işleyişi açısından bunlar, genellikle serbest meslek sahibi zanaatkâr, rehinci, tefeci ve dükkân sahibiydiler. Onlar da özgür olup aynı işi yapıyorlardı. Yasal statülerindeki şekli farklılıklara rağmen aynı şekilde ve aynı şartlar altında çalışıyorlardı. Her iki grubun üyeleri, bir diğerinin sınırlandırması altında iş yapıyordu. Oysa bir anlamda Aristoteles ve Cicero, köleliği ve birilerine bağlı olmayı kınamışlardı. Bu ise, Antik Çağ'da nesiller boyunca süregelen kökleşmiş kölelik düşüncesine aykırıydı.

Tarihi olarak konuşmak gerekirse, ücretli işçilik, daha sonraları ortaya çıkan oldukça karmaşık bir olgudur. Ücretli işçilik düşüncesi, iki önemli ve zor kavramsal aşamayı gerektirmektedir. Bunlardan ilki, insan gücünün kişisel birikime ve yapmış olduğu işin sonunda oluşan ürünün özüne ihtiyaç duymasıdır. Bağımsız veya köle olarak *peculium*a sahip olsun ya da olmasın, bir kimse bağımsız bir zanaatkârdan herhangi bir şey satın alırsa, eşyayı satın alan kişi, zanaatkârın kendi çalışma ortamında zaman içerisinde sarf ettiği emeğini değil, onun malını satın almıştır. Eğer bir kimse bir işçi ki-

* İyi niyetle hizmet eden özgür insan. (r.n.)

** Sözde çiftçi olan köle. (r.n.)

*** Çiftçiler, köylüler. (r.n.)

ralarsa, işgücünü soyut olarak satın alırsa, satın alan, belli şartlarda ve her istediği zaman bu işi kullanır. Bunu kullanma hakkı artık, işgücü sahibine değil, satın alan kişiye aittir (ki müşteri, normalde işgücünü kullandıktan sonra ödeme yapar). İkincisi ise, ücretli işçilik sistemi, ikinci bir soyut kavram olarak, iş süresinin belirlenmesini ve işin karşılığının ödenmesi için genellikle satılan hizmetin ölçülmesi ve değerlendirilmesi metodunu gerektirir.[6]

Bunu önemsememek mümkün değildir. Bir aydın olarak değil, halktan bir insan olarak konuşmak gerekirse, bu iki kavramsal adımın her ikisini de tanımlamak, Roma hukuçuları için bile herhalde zor olsa gerek.[7] Şahsın veya ailenin kendi ihtiyaçlarından artan kapasitelerini, işgücü ihtiyacının karşılanılmasında kullanılmaları fikri oldukça eskidir. Bu, tarihöncesi dönemlere kadar gitmektedir. Yeterli kaynak ve güç birikimine sahip olduğunu tespit ettiğimiz herhangi bir sosyal grubun (kral, tapınak, yönetici kabile veya aristokrasi) işgücü ihtiyacının, bir evde çalışanlar veya akraba grubunun tarını, madenler, kamu hizmeti veya silah üretimi için duyulan ihtiyaçtan daha fazla olduğunu görürüz. Bazı sosyal gruplar bu işgücünü, satın alma yoluyla değil, güç ve silah kullanarak, kanunlarla veya geleneksel kurallarla zorunlu bir görev olarak temin ediyorlardı. Bu isteksizce sağlanan işgücü, normalde kölelerden oluşmuyordu; fakat borçlanma yoluyla sağlanan bağımlılık, *heilot*lara benzer şekilde Erken Dönem Roma *clientulus*u*, Geç Roma *colonus*u gibi bir tür "yarı" kölelik benzeri yöntemlerle gerçekleştiriliyordu. Bağımsız ücretli elemanların yanı sıra çalıştırılan köleler, özellikle savaşlar sırasında kaçırılan kadınlardan oluşuyordu. Fakat bunların her ikisi de, ne toprakta ne de kasabalardaki üretimde önemli bir etken değildi.

Bu aşağı statü içindeki gruplar arasında gerçek bir denge kurmak oldukça zordur. Homeros'un ünlü kitabında Odysseus'un Hades'i ziyeretinden bahseden bölümde, Odysseus, Akhilleus'un hayaleti ile karşılaştığında, ona mutluluğunun sebebini sorar. Cevap oldukça acıdır. Akhilleus, bütün ölülerin kralı olmaktansa, "yeraltında bağlı olarak, herhangi bir toprağa sahip olmayan bir adamın yanı başında, bir başkası için *thes*** olarak çalışmayı yeğlerim" demiştir.

* Roma'da zengin evlerindeki yanaşma, hizmetli. (r.n.)

** Atina'da Solon'un düzenlemesinde dördüncü sınıfa mensup olan kişi, işçi, serf. (r.n.)

(*Odysseia* 11. 489-91). Akhilleus, insanlığın en aşağı statüsünün kölelik değil fakat toprağı olmayan *thes*lik olduğunu düşünmüştür. *İlyada*'da ise Tanrı Poseidon, Troia Kralı Laomedon için, Apollon ile birlikte bütün yıl boyunca beraberce *thetes* olarak çalıştıklarını, kralla "ücret konusunda uzlaştıklarını" hatırlatmaktadır. (*Ilias* 21. 441-52).* Yılın sonunda, her ikisi de hiçbir ücret ödenmeden oradan uzaklaştırılmışlardı.[8] *Thetes*ler bağımsız kişilerdi; domuz çobanı Eumaios ise bir köleydi. Fakat ikincisi, birilerinin malı olmadan, yasal bağımsızlık statüsünden daha anlamlı, daha değerli bir bağlılık olan asil bir ev sahibine, *oikos*a bağlı olduğundan, daha güvenli bir konumdaydı. Bir başka nüans, borç yoluyla köleliğin kaldırılması amacıyla, M.Ö. 6. yüzyılın başlarında Atina'da ve M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda Roma'da ortaya çıkan mücadelelerde görülmektedir. Her iki toplumda da vatandaşların büyük bir çoğunluğu, borçlanma yoluyla birilerine bağlanmışlardı. Hatta Aristoteles Atina'daki durumdan bahsederken,"fakirlerin, eşleri ve çocuklarıyla birlikte zenginlerin 'kölesi'" olduklarını belirtmektedir (*He Athenaion Politeia*-Atinalıların Devleti 2.2).** Fakat bunların başarılı mücadeleleri, ne kendileri ne de Antik Çağ uzmanları tarafından bir köle ayaklanması olarak değerlendirilmedi. Bunlar kendi toplumlarında hakettikleri yeri -sadece kendileri için, o sıralarda Atina'ya ve Roma'ya dışarıdan getirilen, alınıp satılan köleler için değil- isteyen birer vatandaştı.[9]

Bu vatandaş-köleler, bağımsızlığa kavuşmadan önce, gerçekten bağımsızlar mıydı yoksa bağımsız değiller miydi? Bunun daha önce belirttiğim gibi yanlış zorlamaları yansıttığını ve anlamsız, hatta şaşırtıcı bir soru olduğunu düşünüyorum. Gerçekten bizler, bütün işgücü grubunu, köle, serf veya hür olarak üç kategoriye sığdırmaya çalışırız. Bir kutupta, bir eşyadan başka bir şey olmayan köle; diğer kutupta, bütün işlerini özgürce ve birilerinin yardımıyla yapabilen tamamıyla hür bir şahıs yer almaktadır. Bunların her ikisi de gerçekte hiçbir zaman var olmamıştır. Kötü talihleri sebebiyle, bir maldan farklı görülmeyip sahipleri tarafından kötü muamele edilen

---

* Türkçe çeviri: ***İlyada***, (Çev. Azra Erhat, A. Kadir), İstanbul 1984, Can Yayınları. (r.n.)

** Türkçe çeviri: ***Atinalıların Devleti***, (Çev. S. Y. Baydur), Ankara 1943, MEB Yayınları. (r.n.)

köleler sadece münferit kalmaktadır. Ancak kölelere, aslında böylesine basit şekilde bildiğim hiçbir toplumda bakılmamıştır. Bir diğer uçta ise, Robinson Crouse hariç her şahıs, belirli bir toplumda yaşamasının bir sonucu olarak sınırlı bir özgürlüğe sahiptir. Tam özgürlük ise aptalca bir hayalden ibarettir (ve pisikolojik olarak da hoş görülmeyecek bir şeydir).

Bu iki hipotetik uç arasında ise, daha önce örneklerini verdiğim çok çeşitli veya farklı durumlar, çoğu zaman aynı toplum içinde bir arada bulunabilmektedir. Bir şahıs bazı haklara, ayrıcalıklara, istek ve görevlere sahiptir veya değildir. Borcunu, kirasını, vergisini ödedikten sonra, işinde elde ettiğinin fazlasını kendisine ayırabilir. Fakat kendi işinin mahiyetini ve yerini kendisi seçmekte hür değildir. Belli kamu hakları olabilir fakat siyasi hakları yoktur; siyasi hakları olabilir fakat mali hakları yoktur. Velhasıl, Roma terminolojisinde *in potestate** olarak, kendi harcamaları veya kamu harcamaları ile askeri yükümlülükte (veya görevde) bulunma veya bulunmama vb haklara sahip olmayabilir. Bu hakların bir araya getirilmesi veya olmayışı, tabii ki aritmetiksel bir süreklilik değil, daha çok metaforik, süreklilik göstermeyen, boşlukları olan ve bir yerinde ağır yoğunluğu bulunan bir ışık dalgası gibi, şahsın bu yelpaze içindeki yerini belirler. Hatta renk dalgasındaki bu aritmetiksel devamlılık içinde, ayrı ayrı renkler daha kolay görünür.[10]

Bunların hepsi gereksiz nazari ve sofistik fikirler gibi görünebilir. Fakat ben böyle olduğunu düşünmüyorum. Bir önceki bölümde, sosyal derecelendirmenin üst tabakasının en sonunda var olan bir statü yelpazesini ve ("yelpaze" kelimesini kullanmamakla birlikte) daha çok ekonomik eğilimi ortaya koyan düzeni açıklamaya çalıştım. Şimdi aynı analitik aracı, diğer aşağı uçta var olan ve çözümlenmesi kolay olmayan soruların cevaplarının bulunmasına da uyarlanabileceğini düşünüyorum. Daha önce, Hellas'taki alınıp satılabilir kölelerin isyan etmediklerini, buna karşın *heilot*ların ayaklandıklarını belirtmiştim. Buradan anlaşılan şu ki, *heilot*lar bazı hak ve ayrıcalıklara sahiplerdi (bu imkânlardan yoksun değillerdi) ve daha fazlasını istiyorlardı. Çok çeşitli olmakla birlikte, Antik Çağ'da genellikle "sınıf mücadelesi" olarak adlandırılan bu mücadeleler,

* İktidarda; otorite içinde. (r.n.)

yelpazenin farklı noktalarındaki gruplar arasında var olan hak ve ayrıcalıkların dağılımı konusunda ortaya çıkan çatışmalardır. M.Ö. 140-70 yılları arasında İtalya'da ve Sicilya'daki gerçek köleler üç misli daha şiddetli bir şekilde ayaklanırken, onlar köleliği bir kurum olarak düşünerek hareket etmemişler, basitçe, köleliğin ortadan kaldırılmasını değil ancak kendilerini ve statülerini düşünmüşlerdi.[11] Yelpaze düşüncesi, aynı zamanda *peculium*lu kölelerin, köle çiftliğinde, bağımsız zanaatkâr ve dükkân sahipleri ile olan ilişkilerindeki yerlerinin tespitinde bize yardımcı olur. Daha dar ekonomik soruların çözümü için köle ve diğer yollarla sağlanan işgücünün yeterli olup olmadığının karşılaştırılması sırasında bu yaklaşım, aynı zamanda kendi ahlâkî değerlerimizi, ele aldığımız konuya aktarmaktan bizleri alıkoyar.

Antik Çağ'da hür şahısların çoğu, hatta hür vatandaşlar, kendi hayatlarını sürdürebilmek için çalıştılar. Hatta Cicero da bunu kabul eder. Fakat toplam işgücü, dilimizde bunu ifade edebilecek tek bir kelimeden oluşan bir isim bulamayacağımız, küçük ya da büyük çapta hür olmayan başka büyük bir sektörü daha içine almaktadır. Halbuki, aslında bunların içinde alınıp satılabilir köleler sadece bir alt kategoridir. "Bağımlı (veya gönülsüz) işgücü" olarak isimlendirdiğim bu genel kategoriye ben, bir başkası için çalışan herkesi dahil ettim. Bunun sebebi, bunların sadece daha sonraki ailelerde bir çiftlik evinde çalışmalarından veya gönüllü olarak o işe girdiklerinden veya mutabık kalınmış herhangi bir sözleşmeyle çalışmalarından dolayı değil (haftalıklı, ücretsiz veya ücretli) fakat yapılması gereken işi, önceden belirlenmiş bazı şartlara göre yapmaları gerektiğinden; bağımlı bir sınıfa, genellikle uzun bir süre için veya bir hayat boyu doğumla, borçlanmayla, savaşlarda yakalanma yoluyla veya herhangi bir başka durumla gelmiş olmaları sebebiyle, kanun veya gelenek, otomatik olarak kendisinin bağımsızlığı seçmesine ve bunun için harekete geçmesine karşı bazı önlemler aldığından dolayı, bu grubu böyle isimlendirmeyi uygun buluyorum.

Tarihçiler mantıki bir sebeple, geleneksel olarak (benim de yapacağım gibi) alınıp satılabilir kölelerin alt grupları üzerinde durdular. Genellikle Klasik Dönem boyunca, M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren Atina ve diğer Hellen şehirlerinde ve M.Ö. 3. yüzyılın başlarından M.S. 3.

yüzyıla kadar Roma ve İtalya'da kölelik, belirgin bir şekilde yine bağımlı işgücü kapsamında değişik biçimlerde var oldu. Buralar, Antik Çağ'ın önemli merkezleriydi ve pek çok sebeple çevredeki toplumların dikkatini çekiyordu. Fakat ne köleliğin ortaya çıkışı ne de doğuşu farklı anlaşılmıştı. Bu durumu bizim bütünüyle anlamamız mümkün değildir. Ancak şunu söyleyebiliriz ki, Arkaik Dönem Hellen ve Roma tarihinde kölelik öyle önemli bir şey değildi. Borçlanma sebebiyle birilerine bağlılık, yanaşmalık veya yine alışılagelmiş bağımlı işçilik gibi bir şeydi. Klasik Dönem'de bu konu aynı zamanda sadece Sparta'ya özgün bir durum da değildi. *Heilot*luğa benzer bir yapı, Girit ve Tesalya'da, Hellen Sicilyası'nda bir süre devam etti. Bütün Hellas'ın önemli bir bölümünü oluşturan, Danube (Tuna) Nehri Havzası'nda, Çanakkale (Dardanos) ve Karadeniz kıyıları boyunca[12] yerleşmiş Hellen kolonilerinin tamamında da geniş oranda ve yüzyıllar boyunca varlığını korudu.

Borçlanma yoluyla bağlılık da, Atina'da ve Roma'da ortadan kaldırılmasından sonra bile uzun yıllar daha pek çok yerde resmen, İtalya'da ve olabileceğini tahmin edemeyeceğimiz daha pek çok yerde gayri resmi olarak yaygın bir şekilde devam etti.[13] Roma kanunları kategorik olarak, çiftliklerdeki sözleşmeli kiracıların normalde beş yıl olan anlaşma sürelerini tamamladıkları takdirde buradan ayrılabileceklerini açıklamıştı (*Codex* 4. 65. 11). Genellikle de böyle oldu ve bu durumdakilerin borçlu olmayacakları belirlendi. Uzun yıllar önce 1885'te Fustel de Coulanges, L. Domitius Ahenobarbus'la birlikte kiracılıkta yeni bir durumun ortaya çıktığını ileri sürdü. Buna göre Ahenobarbus, M.Ö. 50-49 yıllarında hepsinin hür olmadığı anlaşılan adamlarından (köleleri ve azatlıları ile birlikte) bir filo oluşturmuştu.[14] Genç Plinius mektuplarında sürekli olarak, Ahenobarbus'un çiftliklerinde kiracı olarak bulunanların, sürelerinin dolmasına karşın çiftliklerde çalışmaya devam etmelerinden yakınmıştı. İşte bu sebeple Fustel de Coulanges bunların, Columella'nın *nexus** veya Varro'nun *obaeratis*** gibi hatalı olarak bağımlı insan konumuna getirilenlerin belirsiz bir gruba dahil edilmesi gerektiği-

* Borca bağlı kölelik. (r.n.)

** Borç yüzünden kölelik, serflik. (r.n.)

ni öne sürdü.[15] Tarihçilerin, köleliğin kötü yanlarını ve kısa süreli kiracılığın da ağır Roma kanunları altında çekilmez olduğunu düşünerek, kafalarını bununla meşgul etmelerinden dolayı, Fustel'in görüşüne pek fazla önem verilmedi. Aslında bu fikir öyle önemsenmeyecek bir görüş de değildi.[16]

Şehir üretiminin gelişmesi, alınıp satılabilir kölelerin varlığına zemin hazırlayan bir etkendi. Ancak geleneksel bağımlı işçilik buna uygun değildi. Toprakta *heilot*luğun ve bununla karşılaştırılabilecek bir işçi statüsünün yaşamasının mümkün olmadığı ortamlarda kölelik, hangi sebeplerle olursa olsun toprak sahiplerinin ihtiyaçlarının yeterli derecede karşılanması konusunda (ancak bu Sparta'da böyle olmamıştır) oldukça önemli bir yol katetti. Bu, mesela Solon reformlarının yapılmasından sonra Atina'da olduğu gibi, sadece iç kaynakların yetersiz olduğu dönemlerde, hür işçinin bulunmadığı pazarlarda, kölelerin ithal edildiği -ki köleler her zaman için öncelikle dışarıdan gelenlerden oluşmaktadır- anlamına gelir. Bu ilişki, Büyük İskender ve halefleri zamanında ve daha sonra Yakındoğu'nun büyük bir kısmını ele geçiren Romalılar döneminde de gelişmenin oldukça önemli bir itici gücünü oluşturmuştu. Bu toplumlar, orada halihazırda toprakta işçi olarak çalışan hür bir çiftçi topluluğu bulmuşlardı. Oranını tahmin bile edemeyeceğimiz bu topluluk, topraklarını fethedenler tarafından, yürürlükteki kiralama yöntemini de devam ettirerek, sadece ihtiyaç duyulduğunda küçük değişiklikler yapılarak, mesela toprakları geleneksel olarak kraliyet veya tapınağın denetiminde olan Hellen şehirlerinin kuruluşunda olduğu gibi, kullanılacak ve sömürülecekti.[17] Bu yapıyı neden değiştireceklerdi ki? Halihazırda var olan ve yüzyıllarca statüleri kabul edilmiş bağlı çiftçileri, farklı bir bağlılık şekline sokarak, onları topraklarından çıkarıp bunun yerine işçi getirmek için mi uğraşmalıydılar? Niçin her şeyin statüsünü kesinleştireceklerdi? Bu düşündürücü soruya cevap vermeye herhalde gerek yoktur. Sonuç olarak Küçük Asya'da (Anadolu), Suriye'de ve Mısır'da, toprakta kölelik hiçbir zaman önemli bir etken olmamıştır. Roma'nın Batı Avrupa'da ve Kuzey Afrika'da farklı Roma sosyal yapısı ile elde ettiği şeyler, daha sonra bir kenara atılmış fakat onların yerine de yeni gelişmeler olmuştur.[18]

Köleliğin doğuşu ve ortadan kalkması ile ilgili soruları bir süre için bir kenara bırakıp Hellas ve İtalya'daki büyük Klasik Dönem'i düşünürsek, tarihte farklı bağımlı işgücüne dayanarak varlığını sürdüren bir toplumla çevrelenmiş (veya yerleştirilmiş) ilk gerçek köle toplumu ile karşı karşıya geliriz. Bunlardan hiçbiri tamamıyla düzenli sayısal kavramlarla ifade edilemez. Hellas'ta ve İtalya'da herhangi bir zamandaki köle sayısını, hatta kölelerin herhangi bir toplumdaki sayılarını veya istisnalar bir kenara, herhangi bir şahsın sahip olduğu köle sayısını kesin olarak bilmiyoruz. Günümüz tarihçilerinin Klasik Dönem Atina'sı ile ilgili vermiş oldukları sayılar da 20.000'den 400.000'e kadar oldukça farklılık göstermektedir. Her iki sayı da imkânsız olmakla birlikte, bugünkü bilgilerimizin ne derece tutarsız olduğunu göstermektedir.[19] Bunlar aynı zamanda meseleye sabit fikirli, alışılagelmiş, kişisel ve temelde yanlış yaklaşımların var olduğunu gösterir. Tabii ki kaynakların verdiği kadarıyla rakamları iyi bir şekilde anlamaya çalışmamız gerekir. Fakat basit aritmetik oranlar üzerindeki tartışmalar daha sonra sistematik bir sayımın sonucu olmaktan ziyade sayısal bir gizemlilik haline dönüşebilmektedir. Demosthenes zamanında Atina'da 20.000 kadar kölenin var olduğunu ortaya koyan sayı aslında oldukça düşüktür. Bu, o dönemde Atina'daki köle sayısının vatandaşlık hakkı sahiplerine oranının, bire birin daha altında olmayan bir oranını ifade eder.[20] Eğer bu gerçek olsaydı neyi doğrulayacaktı? 1860'ta Amerikan toplumunda köle nüfusu, toplam nüfusun üçte birinden azdı. Resmi nüfus sayımına göre, belki de beyazların 3/4'ünün hiç kölesi yoktu.[21] Amerika köle devletlerinin, bir köle toplumu olduğunu kimse inkâr edemez. Sayısı belirsiz de olsa, asgarinin üzerinde ve fakat yeterli kölenin bulunuşundaki temel mesele, sayıda değil ancak bunların sosyal ve ekonomik konumlarındaydı. Bir tarihçinin, Bağdat halifesinin hareminde toplam kaç tane kadın kölenin var olduğunu belirtirken, bunların sayısını doğru verip vermemesinin hiçbir önemi yoktur. Tarım ve sanayi üretimi hür erkekler tarafından yapılırken, bunların sayısının belirtilmesinin bir anlamı yoktur.

Elbetteki, "yeterli asgari sayı" kesin bir kavram değildir. Fakat, sürekli ve geniş çaplı olarak savaş esirlerinden ve "korsanlık" yoluyla oluşan kölelik hakkında, bütün Antik Çağ tarihi boyunca yazılmıştır. Sadece Caesar'ın kendisinin, M.Ö. 58-51 yılları arasında Fran-

sa'ya yapmış olduğu seferlerden bir milyon köle elde ettiği belirtilir, ki bu inanılmaz bir rakam değildir.[22] M.Ö. 4. yüzyıl ortalarında eserini yazmış olan Ksenophon, yaklaşık elli yıl önce Nikias adında bir generalin, Atina'daki gümüş madenlerinde çalıştırılmak üzere kiraya verdiği 1.000 kölesinin olduğunu, bir başka adamın 600, bir diğerinin ise 300 köleye sahip olduğunu aktarmaktadır (***Peri Poron***-Gelirler Hakkında 4. 14-15). Ancak bu konular genellikle saçma bir şekilde abartılmıştır.[23] Bu sebeple Ksenophon'un da tamamıyla doğru olduğunu sanmıyorum ve bu ifadeleri "doğrulayacak" herhangi bir delil de yoktur. Bunu kabul etmek zorunda da değiliz. Ksenophon, okurlarının bu rakamı makul bulacaklarını düşünerek, yazdıklarını oldukça geniş bir plan üzerine oturtmuştu. Thukydides (7.27.5) de bunun oldukça makul bir tahmin olduğunu düşünmüş ve Peloponnesos Savaşları'nın son on yılı içinde, çoğu kalifiye 20.000 kölenin kaçtığını belirtmişti. Günümüzde yapılan tahminlere göre gerçekte Ksenophon zamanında madenlerde çalışan köle işgücünün beşli rakamlara çıktığı anlaşılmaktadır.[24] Oldukça titiz olan Kephalos'un 120'ye yakın köleyi kalkan üretiminde kullanması, bize fikir vermesi bakımından, üzerinde tartışmaya gerek kalmayacak kadar yeterli bir bilgidir.[25] Ya da tekrar Roma'ya dönecek olursak, Nero'nun idaresi döneminde, bir kölesi tarafından öldürülmüş olan şehrin *praefectus*u* Lucius Pedanius Secundus'un sadece kendisinin, kasabadaki evinde 400 kölesi vardı (Tacitus, ***Annales*** 14.43). O dönemin Roma şehir mezarlığında halka ait mezartaşlarının pek çoğu, azat edilmiş şahısların (önceki köleler) hür doğanlardan daha fazla olduğunu göstermektedir.[26]

"Yer", birbirine bağlı iki şey için önemlidir. İşteki yer (kölelerin çalıştığı yer) ve sosyal yapılanmadaki yer (mevki) (tabakaların sahip olduğu köle işgücünün dayanak teşkil ettiği mevki) düşünmemiz gereken konulardır. Madenciliğin, köleliği ve köleler ile azat edilmiş şahısların iç hizmetlerini tekelleştirmeye müsait olmasına karşın, hem kölelerin hem de azat edilmiş şahısların hemen bütün kamu hizmetlerinde görevlendirilmiş olmaları başlangıç noktamızı oluşturmalıdır. Bu noktada Cicero'nun her iki faaliyeti de kendi uygulamalarından çıkarmış olması ayrıca dikkat çekicidir. Madencilik,

* Yüksek yönetici, vali, komutan. (r.n.)

kölelerin müsait olduğu ortamlarda, hür insanların hürriyetlerinin hassaslaştığı ve hürriyetlere kolaylıkla müdahale edilebildiği, ancak köleliğin artık daha fazla yaşamadığı yerlerde, halkın bunalım yaşadığı sektörlerde ortaya çıkan (mesela bugün hâlâ Güney Afrika'da olduğu gibi) hemen her zaman istisnai bir meslekti. Antik Çağ boyunca hür madenciler, çoğunlukla istismar edilen bir grup olmuştur.[27] Buna bağlı olarak Ksenophon, Atina Devleti'nde kölelerin gümüş madenlerinde çalıştırılmak üzere imtiyaz sahipleri tarafından kiralanmalarının ve gelirinden de bütün vatandaş topluluğunun faydalanması amacıyla satılmalarının oldukça yerinde olacağını düşünmüştü. Bu katagori, sadece zengin evlerindeki ev hizmetlerinde, özellikle ahçı, sofracı ve kadın hizmetçi olarak değil dadı, "pedagog", yün eğirici ve dokumacı, kitap bakıcı, idareci olarak da görevlendirilmişti; Roma imparatorlarının saraylarında ise, aşağı kademedeki imparatorluk kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde çalıştırıldıklarını belirtmem gerekir.

Bu tahlilimizi yeniden gözden geçirmek üzere yine Cicero'nun görüşlerine başvurmamız yerinde olur. Cicero, bütün bedeni çalışma alanlarını, adi ve özgürlükten uzak olarak tanımlamaktadır. Fakat o, köle kavramını mecazi olarak, sadece ücret karşılığı çalışan kiralanmış işçiler için kullanır. Her işte hür insanlara rastlamak mümkündür fakat bunlar genellikle ya küçük işyeri olanlardır veya kiraladıkları toprakta çalışanlar, serbest zanaatkârlar, tüccarlar ve şehirlerde tefecilik yapan serbest meslek sahipleridir. Antik Çağ toplumlarında bu, köleliği ilk kez belli bir yere oturtan köklü bir ayırımdı. Bununla ilgili deliller az olmakla birlikte, etkisi ve önemi büyük olan bir sayıyı ifade etmektedir. İstenildiği zaman kiralanabilen işgücü rastgele bulunmaktaydı ve sezonluktu.* Genellikle tarımda ürünlerin toplanması sırasında olduğu gibi, sadece istisnai durumlarda ve kısa süreli işler için köle işgücünün satın alınması ve elde tutulması anlamsızdı ve bu durum ihtiyaçlarla sınırlanmıştı. Benzer şekilde şehirlerde, kazandığı ücret ile geçinmeye mecbur edilen şahıslar, limanlarda ve inşaat faaliyetlerinde taşıyıcılık gibi ilginç meslekler bulup çalışan insanlar da vardı. Hellenlerin *ptokhoi* olarak

* Donanmada kürekçi olarak görevli profesyonel askerler şu anda bahsettiğimiz konuyla ilgili değillerdi ve tabii ki büyük bir istisna oluşturmaktaydılar.

adlandırdıkları "fakir" insanlar, dilencilerin aksine ağır işlerde çalışıyorlardı.[28] Ürün toplayıcılığı ve taşıyıcılık, gerçekten oldukça önemli işlerdi. Fakat bu işleri yapan kişiler ya başka işi olmayan kişiler veya sürekli elde ettikleri düşük gelire bir miktar daha eklemeye çalışan bağımsız çiftçiler ve zanaatkârlardı.

Ne zaman, düzenli olarak pek çok işçiye iş sağlayan, şehirde veya taşrada bir özel yapılanma ile karşılaşsak, burada çalışanların statülerinin köle olarak belirlendiğini görürüz. Açıkcası, hür şahısları kiralayan yarı-geçici temeller üzerine oturan girişimcilere antik kaynaklarda rastlanmamaktadır. Bu sebeple Atinalı hatip Demosthenes, adalet sarayında verasetini vasilerinden kurtarmaya çalıştığı sırada, "köleler" ve "atölyeler"i (*ergasterion*) mükemmel birer kelime olarak kullanmıştır.[29] Yarım yüzyıl sonra, adı verilmeyen ve üç köleden oluşan (erkek çocuk, babası ve erkek kardeşi) bu *ergasterion*u satın alan bir parfümerici, ki kendisi ticaret için az sermaye ve çok fazla borcunun olduğunu söyleyen Atinalı bir toprak sahibiydi, bir erkek çocuk köleyi şehvetle arzuladıktan sonra onu kandırmıştı (***Hypereides*** 5). Augustus zamanı İtalya'sında Arezzo çömleklerinin üretiminde, sadece bir kuruluşta altmış kadar köle istihdam edilmekteydi. "Arretine malları"nın üretim merkezi Fransa'ya geçtiğinde ise bu işi, çoğunluğu Kelt kökenli yerel çömlekçiler, yanlarında çok sayıda köle veya ücretli işçi çalıştırmayan küçük bağımsız zanaatkâr girişimciler üstlenmişlerdi.[30] Sonunda Geç Roma İmparatorluğu'nda, imparatorluğa ait fabrikalarda ve darphane gibi büyük sanayi kuruluşlarında, köleler ile ihtiyaç olmadan istihdam edilen işgücü arasındaki fark hemen hemen kaybolma noktasına geldi. İmparatorluk, diğer ihtiyaçlarının yanı sıra askerler için üniforma ve silaha ihtiyaç duymuştu ve genel olarak konuşmak gerekirse, bu alanda çalışanlar yine aşağı gruptakiler ve dar anlamda da büyük çoğunluğu kölelerdi. Bu işgücü daha sonra, aynı grubun sonraki nesillerinden sağlandı.[31]

Bu geç dönemdeki değişiklikten başka, mutlak bir otokrosi altında, kamu işleri belirli küçük farklılıklarla özel girişimlerden ayrıldı. Kamu işleri ve özellikle de mermer tapınaklar için belirli alanlarda uzmanlaşmış işçilere ihtiyaç duyuldu. Burada üç çarpıcı etken önemliydi. Birincisi, kendini Tanrıya adayarak çalışmak, özel iş yerlerin-

de çalışanlar açısından mümkün olmasa da, tapınak inşaasında çalışmayı hür işgücü için çekici hale getirmek; ikincisi, bazı alanlarda fırsat oluşturarak zanaatkâr vatandaşlara ek gelir sağlamak; üçüncüsü ise, Atina ve Roma gibi benzeri olmayan merkezlere, dışardan getirilmesi gereken çok sayıda uzmanlaşmış eleman ihtiyacını karşılamak. Bu sebeple bu tür işlerde kölelerin çalıştırılması sınırlı kalmıştır. Fakat aynı çarpık yapılanma büyük ölçekli firmaların da bu ortamda çalışmalarını imkânsız hale getirmiştir. İş, eşit olarak küçük parçalara bölünmüş ve tek tek kişilere ücret vermek yerine bunlarla ayrı ayrı sözleşmeler yapılmıştır.[32] Roma hukukçuları, *locatio conductio operis** ve *locatio conductio operrarum*** adlarıyla kiralanan iki türlü işgücünün sözleşmeleri arasındaki farkı, özgürlük ve bağımlılık olarak bilirtmişler; kendi hayatını sürdürmek için çalışan hür işçi ile yanaşma olarak çalışan kişi (özel veya kamu için) ve ücretli olarak çalışan işçi arasındaki farklılıkları ortaya koyarak bunlar arasındaki statü farklılığını dile getirmişlerdir.[33]

Mükemmel bir şekilde yapılmış olan tapınaklar, pek çok kamu yapısının -yollar, duvarlar, caddeler, su kemerleri, kanalizasyon- nitelikli, meslek sahibi işgücünden ziyade daha fazla çok kas gücünü gerektirdiği hususunda bizi düşünmekten alıkoymamalıdır. Fakat kaynaklar bu noktada konuyla ilgilenmediğinden, hüküm vermek bizim için de yanıltıcıdır ve bu konuda arkeoloji de bize yardımcı olamamaktadır. Bunlar, askerler ve savaş esirlerine yüklenen işlerdi. Ancak burada, o döneme ait iki Roma metni ipucu vermektedir. Hikayeye göre, birisi İmparator Vespasianus'a gelerek, icat ettiği yeni bir makine ile ağır sütunları düşük bedelle Capitol'e taşımak için bir teklifte bulunur. İmparator, yapmış olduğu bu zeki buluşu için mucidi ödüllendirir fakat "Bu durumda halkı beslemem mümkün olur mu?" diyerek, onun yapmış olduğu aleti kullanmayı reddeder. Bu oldukça çarpıcı bir ifadedir. Fakat genellikle Roma halkı, meslek sahibi olmak için değil, gelir elde etmek ve geçimini sağlamak için bu işlere gidiyordu ve bu, imparatorluğa sürekli gelir sağlıyordu.[34] Vespasinus'un belirttiği alelade işgücü, benim halihazırda üzerinde durduğum gruptur. Sütunları Ca-

* İşi kiralama sözleşmesi. (r.n.)

** Hizmetleri kiralama sözleşmesi. (r.n.)

pitol'e fazla sayıda işçi ile taşımak gerektiğinden, bu kadar işçiyi sürekli bu işte istihdam etmek mümkün değildi. Halbuki, su temini ve bunun sürekliliği için 700 köle ("mimarlar" dahil) devamlı görevli olarak bulunduruluyordu.[35]

M.S. 97'de İmparator Nerva'nın *curator aquarum** olarak tayin ettiği Sextus Iulius Frontinus tarafından yazılmış olan kitaptan bunları biliyoruz. Frontinus, şehir *praetor*luğu, *consul*luk ve Britanya Eyaleti'nin idareciliğini yapmadan önce, Roma su ihtiyacının karşılanmasında daha önceden görev almış diğer senatörlerden farklı bir senatördü. Kendisinin statüsü ile sistemin teknik idarecileri olan köle "mimarlar"ın statüleri arasındaki fark oldukça fazlaydı. Siyasi yönetim bir şeydi, yöneticilik ise bir başka şey. Klasik Dönem boyunca yönetim, Roma'da olduğu kadar Hellas'ta, şehirde olduğu kadar taşrada, en azından normalde sahiplerinin aktif olarak başında bulunmadıkları büyük kuruluşlarda, köleler ve azatlıların yerlerini korumuştur. Yüksek statüdeki insanların, gerçekten sahip oldukları tarla, bahçe ve diğer işleri kendi başlarına idare edemeyecekleri ve edemedikleri aşikârdır. Hayat şartları bunu imkânsız kılmaktadır. Aynı şekilde, büyük toprak sahipleri ve şehirde yaşayanlar, mülklerini ancak zaman zaman ziyaret etmişlerdir. Ksenophon'un ***Oikonomikos***, Cato'nun el kitabı (***De Re Rustica***) veya Plinius'un ***Epistulae***'ından (Mektuplar) hemen hangisine bakarsak bunu görürüz.

Hatta, yüksek mevkilerden daha alt kadamedeki kamu yönetimi bile oldukça problemliydi. M.S. 2. yüzyılın sonlarından günümüze ulaşan, *rhetorik*** sanatında usta, edebiyat alanında güzel örnekler vermiş ve hayatının sonuna doğru imparatorluk hizmetinde görev almış Suriyeli bir Hellen olan Lukianos'un ***Apologias***'ı (Savunma) da bunu doğrulamaktadır. Bir edebiyatçı olarak o, bir defasında, zengin efendilerin evlerinde bir yıllık ücret karşılığı yapılan "köleliğe" şiddetle karşı olduğunu belirten bir yazı yazmıştı. Kendisi de aynı şekilde yapmıyor muydu? Doğru dedi kendi kendine, onlar da ben de "başkasının emri altında" ücret karşılığı çalışıyoruz. Ancak, "Onların kölelikleri açık ve kesin olmakla birlikte, onlar satın alınan veya nesillerin türemesiyle oluşan kölelerden farklılar"; -eğer kasti

* Suyu (su kaynaklarını) yöneten ve denetleyen kimse. (r.n.)

** Hitabet. (r.n.)

değilse, Aristoteles'in ve Cicero'nun bu konudaki yankılarını dayanılmaz buluyorum- benim durumum ise farklıdır çünkü ben kamu işleri için buradayım.[36] Şüphesiz bu *jeu d'esprit** maalesef bir delildir. Bugün küçük bir memuriyeti kabul etmenin nedeni bu kapsamda değerlendirilemez.

Şehir ekonomisinde köle-idareciler *peculium*lu kölelere sıkı sıkıya bağlıydılar. Bu sebeple özellike Roma toplumunda bunlar, çiftlik kölesi değil, genellikle önceden hür iken köleleştirildiklerinden, azatlılarla birlikte bulunan kölelerdi. Artık kölelere ve azat edilmişlere bırakılan ekonomide, ellerinde kalan gelir ne için önem taşımaktaydı diye sormamız gerekir -veya daha açık konuşmak gerekirse Antik Çağ terimiyle elde ettikleri kazanç neydi?-. Bu konuya, "hür olmayanların ve yeni hür olanlanların daha iyi eğitilmeleri için gereken her türlü şeyin sağlanması" diye cevap verebiliriz.[37] Fakat belki de sebeplerin belirlenmesinde bir kısır döngü de bulunmaktadır. Eğer hür doğanlar eğitilmeye uygun değillerse, bunlar başkalarının verdikleri işlerde çalışmak istemeyeceklerdir. Bu durumda, iki idarî personel arasında, gerçek bir seçimden kaçınma emarelerinden sakınmak için vurgu bu noktaya yapılmalıdır.[38]

Azat edilmiş bir kimsenin statüsünün, sadece tek bir nesille sınırlı tutulduğu ve zamanla ortadan kalktığının kanunla belirlendiği, verasette de böyle kabul edildiği artık açık bir özelliktir. Bir kölenin oğulları, kendisinin azat edilmesinden önce doğmuşlarsa, bunlar köle olarak kalır (ayrıca kendilerine de bu hak tanınmamışsa); azat edildikten sonra doğanlar ise tamamıyla hür kabul edilirdi. Kanun, azat edilmişlerin de özellikle kamu hizmetlerinde görev almalarına izin vermediğinden, azat edilmiş kişi, zenginliğin önemli bir sonucu olan sosyal ve siyasi ortamlarda yer almaları ümidini oğullarına saklamaktaydı. Buna yakın bir analiz de bundan bir yarım yüzyıl önce yapılmıştı.[39] İmparatorluk Dönemi'nde İtalya'da yerel senato üyelerinin büyük bir çoğunluğu, babaları azatlı kölelerin oğullarından oluşmuştu. Ostia gibi gelişmiş şehirlerde bu oran %33'e ulaşmıştı. Daha az gelişmiş, taşra konumundaki Cisalpine Fransa'sında ise bunun %12 olduğu söylenebilir. Bu sayılar, sayıları veren yazarların azatlı kölelerin oğulları olup olmamalarına göre, az veya çok

* Akıl oyunları. (r.n.)

gösterilmiş olabilir. Ancak yanlış yönlendirilmedikçe, belli bir değerlendirme yapmak mümkündür. Hiç kimse, azat edilmiş şahısların oğullarının sayılarının artarak yerel aristokrat haline gelmelerini veya yerel senatonun baskın bir sayı ile bunlar tarafından idare edilmesini yahut da Roma toplumunda yeni bir "sınıf" oluşturmalarını istememiştir. Hatta bu kurumlara girişte yarı yarıya bir oranın belirlenmiş olması şartı bile, azat edilmiş kişilerin oğullarının yüksek sosyal ve siyasi statüye sahip olarak, oldukça yüksek bir sayıya ulaşmaları sonucunu değiştirememiştir. İmparator Claudius M.S. 41'de İskenderiyelilerin, şehrin üst sınıf Hellen gençliğini "köle olarak doğanlardan" ayrı tutmalarını emrederken anlamsız bir jest yapmıyordu.[40] Marcus Aurelius da 175 yılında, azatlı kölelerin oğullarının Atina Beş Yüzler Meclisi üyesi olmalarına izin verirken, azat edilmiş kişilerin en az üçüncü nesilde bu üyeliği alabilmelerine; hür doğmamış şahıslarının ise Atina Areopagos Meclisi'nde yer alamamalarına dikkat edilmesini emretmişti.[41] Tacitus'a göre (***Annales*** 13.27) Roma'da da Nero'nun zamanında bir kenara atılamayacak bir mesele olan, askeri sınıf ve senatörlerin pek çoğunun atalarının köle olması, şüphesiz oldukça mübalağalı bir durumdu.

Yüksek miktarda bir yardımın normal yollarla topluma ve vatandaşlara harcanmasıyla başarı sağlandı ve basitçe açıklamak gerekirse bu harcanan büyük servet, ticaret, üretim ve tefecilikle tekrar kazanıldı. Başarılı azatlı köleler arasından, imparatorluk kademelerinde ve yerel kamu hizmetlerinde yükselen bu çok sayıdaki insana dikkat etmek gerekir. Ayrıca, Trimalchio gibi azat edilmiş zenginler ve bunların üst tabakada bulunan oğullarının yüzde kaçının, mülklerini ne derece güvenli limanlara yönlendirdikleri sorusu halen açıklanamamıştır. Bu soruya ikna edici bir açıklama getirmek de imkânsız gibi görünmektedir. Fakat bazı ipuçları bulmak mümkündür. Pompeii'de büyük çiftliklerde (ve üzüm bağlarında), belki de yarısı azatlı kölelerin mülkü olan onlarca köle çalıştırılıyordu[42] (diğer buluntular arasında zincirlere de rastlanmış olması bunu doğrulamaktadır). Önemli bir sonuç ise, aristokratik temelli patronlar arasındaki ilişkileri düzenleyen ve şehrin ekonomik faaliyetlerinde yer almaya devam eden ailelerin büyük bir kısmının, kısa süreli de olsa bir sosyal tabaka oluşturmasıydı; bunlar, hiçbir zaman Rostovtzeff'in burjuvazisi haline gelemeyecekti.[43] "Toplumun yeni ekono-

mik örgüsüne" tutunmuş olan "toprak sahibi beyefendiler", çiftlik yöneticileri ve müfettişler Sanayi Devrimi öncesi Avrupa'nın hukukçuları üzerinde belirleyici bir rol oynamamışlardı.[44] Trimalchio, Gonçarov'un ***Oblomov***'unun Stolz'u olamazdı.[45]

Hellen yapılanmasının, yeterince tesbit edilebilen köle-yöneticilerin varlığından değil fakat azatlı köleler ve onların torunları göz önünde bulundurularak daha az anlaşılır durumda olduğu kabul edilmelidir. Burada hem konu açısından hem de teknik bakımdan sıkıntılar vardır. Hellen azatlıları, vatandaş olarak kabul edilmiyor, o yerde yerleşmiş yabancılar olarak görülüyorlardı. Ailevi isimleri, Roma'da olduğu gibi azatlı statüsünü göstermiyordu. Hellenler, Romalıların mezar taşlarındaki unvan kısaltmalarındaki uygulamaları almadılar (en azından Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar). Böylece hür göçmenlerden ayrı olarak, o yerde yerleşmiş yabancıların veya onların nesillerinden gelenlerin yüzde kaçının şehir ekonomisinde yer aldığını söyleyemeyiz. Bu konuda bilgimizin olmayışı ve diğer farklılıkların bulunması, küçük ayrılıkların oluşmasına sebep olmuştur. Bence daha belirgin bir ifadenin bulunmayışı sebebiyle, "Klasik Dönem" olarak adlandırılan Hellen ve Roma dönemlerinde bulundukları "yer" itibarıyla köleler Antik Çağ ekonomisinde oldukça önemliydiler. Hem istihdam edilmeleri (çalıştıkları yerler) ve hem de sosyal yapılanmaları (yönetici sınıfların ve üst tabakaların hayatlarının bu gruba bağlı olması) sebebiyle önemliydiler.

Kısacası Klasik Dönem'de Hellas ve İtalya, genel anlamda Güney Amerika'da olduğu gibi birer köle toplumuydu. Ancak bazı sebeplerden dolayı -en azından katı bir izlenim oluşturması sebebiyle- aralarında önemli farklılıklar vardı. Köle sahipliğinin, güney ülkelerde nüfusun %25'ini oluşturduğu hesaplanmışken, Antik Çağ'da bu oran, güney ülkelerinden daha fazlaydı. Bizler parasız bir insanı tanımlarken "beş parasız" deriz. Romalı şair, meteliksiz bir insanı "kölesi ve para kutusu olmayan kişi" olarak ifade etmektedir.[46] M.Ö. 400'lerde bir Atinalı meclise müracaat ederek, iki yüz günde kazanılan ücrete eşit olan 200 drakhmeden daha az değerde mülke sahip ve fiziksel olarak kuvvetten düşmüş vatandaşların kamu yardımına hak kazandıkları halde, kendisinin neden bu listeden çıkarıldığını sormuştur. Savunmasında, kendisine bakacak (burada kullanılan gerçek kelime "yerini dolduracak") bir köle satın alabile-

cek durumda olmadığını fakat yakında bunu yapabilecek duruma gelmeyi ümit ettiğini belirtmişti. Bundan hemen hemen 800 yıl sonra, o günlerin dünyasının ünlü hatibi ve eğitimcisi Libanios, Antakya (Antiokheia) Meclisi'ne müracaat ederek, her bir öğrencinin iki ya da üç köleden daha fazlasına sahip olamayacak kadar fakir olduklarını ve kazanması gerekenin oldukça altında bir ücret ödediklerinden dolayı gelirinin yetersiz olduğunu ve ders bedellerinin artırılması gerektiğini ifade etmişti.[47] O sıralarda, orta düzeydeki şahısların bile özel ayakçı köleleri vardı.[48]

Diğer köle toplumlarında olduğu gibi o dönemde de hürler ve köleler yan yana çalışmışlardır. M.Ö. 5. yüzyılın sonunda, Atina Akropol'ündeki Erekhtheion'dan elde edilen bazı parçalar, binanın yapımının sonuna doğru halkın düşüncelerini ortaya koymaktadır.[49] Atina Devleti sözleşmeyi yapan taraf olduğundan, bunlar günlük kayıtlar halinde tutulmuştu. 86 işçiden 24'ünün vatandaş, 42'sinin şehre yerleşen yabancılar ve 20'sinin ise köle olduğu bilinmektedir. Dışarıdan gelip şehre yerleşmiş duvar ustası Simias'ın, beş kölesi ile birlikte çalışması gibi pek çok örnek, köle sahiplerinin bir ya da birkaç kölesiyle bir arada çalıştığını doğrulamaktadır. Böyle çalışmanın onlara sağladığı tek avantaj, aynı projede sürekli çalışabilme ihtimali olanlara (mimarlar dahil), hepsine günlük 5 veya 6 obol olarak aynı değer üzerinden ücret ödenmesinden ileri gelmektedir.[50] Tabii ki Simias, hem kendisine hem de kölelerine ödenen miktarı alıyordu. Ancak bu, burada ifade edilmeye çalışılan meseleden ayrı bir konudur.

Antik Çağ'da genellikle haftalık ücret tutarları oldukça sabitti ve hatta değişmezdi. Bu sebeple, işe alınma ve ödeme açısından hür şahıslarla köleler arasındaki rekabette, hür şahısların durumlarının aşağıya çekildiğini düşünebiliriz. Fakat daha önce söylediğim gibi köleler ve kölelik hakkındaki şikayetlerin çoğunlukla ekonomik değil ahlâkî olduğunu hiç kimse belirtmemiştir. Ancak bir istisnai durum bunu çürütmektedir. Geç Roma Cumhuriyeti Dönemi'nde köle işçilerin çalıştıkları çiftliklerin büyümesi, ciddi protestoların oluşmasına yol açmıştır -Tiberius Gracchus, taşradaki büyük köle topluluğuna mektuplar gönderdi.[51] Fakat bunlar, hür işçiler, tarım ve şehir hayatı için değil, mallarına el konulan küçük toprak sahipleri, çiftçiler adına yapılan hareketlerdi.[52] Mülklerinden çıkarılanlar,

büyük çiftliklerde çalıştırılmayı değil, topraklarının geri verilmesini istediler. Açık konuşmak gerekirse kölelerle hiç ilgilenmiyorlardı. Bunlar, yüksek zümreye ait geleneksel şirketlerdeki köle işçilerin savunmasını da yapmıyorlardı.

Sanayi Devrimi başlangıcında İngiltere'de Arthur Young, "Aptal olmayan herkes, aşağı sınıfların fakir kalması veya bunların kesinlikle sanayileşmemeleri gerektiğini bilir" diye yazmıştı.[53] Klasik Dönem boyunca Hellen-Roma yoksulları, yoksul vatandaşlar, fakirler, askerlik ve donanma hizmetlerinden muaf tutulmuşlardır.[54] Bunların da kendi özgürlüklerini kullanarak tam siyasi özgürlüklere sahip olmak veya Antik Çağ'ın uzun süren değişiklik programı içinde yer almak, borçlarının iptal edilmesi, topraklarının geri verilmesi, işçi sınıfı mensubu değil çiftçi olma sloganları için ayaklandıkları zamanlar olmuştur. Emekli askerler, terhis olmak için sürekli olarak toprak yardımı istemişlerdir. Bu son istekleri karşılamak için, Roma Cumhuriyeti'nin son yüzyılında iç savaşlar devam ederken, alışılagelmişin dışında oldukça fazla dağıtım yapılmış, bir milyon emekli ailesinin dörtte birlik kısmına, sadece İtalya'da Sulla, Caesar, Triumvirler (üçlü idare) ve Augustus tarafından toprak verilmiştir.[55] Çoğu zaman verilen bu hisseler o denli küçüktü ki, bunlarda vergiden muafiyeti gösteren sınırlar bile yoktu. İşte bu malum durum, sonunda bir kabus olacaktı. M.Ö. 2. yüzyılda, 12 ila 20 dönüm (3-5 acre) arasında toprak payları tespit edilmiştir. Caesar M.Ö. 59'da, üç veya daha fazla çocuklu bir emekli asker ailesine (veya fakir bir erkeğe) 10 iugera (25 dönüm) pay vermiştir.[56] Yahut da bunlar, şehirlere dayanarak daha fazla gelir ve geçim kaynağı elde etmek istemişlerdir.

Burada tamamıyla eksik olan şey ise, ücret durumu, çalışma şartları ve köleler arasındaki rekabet ile ilgili olarak hazırlanmış iş programıdır. Antik Çağ'da kazanç kaynağı ticaret ve zanaat olan pek çok küçük topluluk, genellikle şehirlerde ve kasabalarda ortaya çıkmıştır. Hellenistik Dönem'de ve Roma İmparatorluğu'nda, bu topluluklara yönelik faaliyetler dini, sosyal ve yardım ilişkileriyle sınırlandırılmıştır. Bunlar hiçbir şekilde, Orta Çağ'da ve Yeni Çağ'ın ilk dönemlerinde usta ve kalfalara yönelik örgütlenmeler gibi, üyelerini teşvik etmeye ve onların ekonomik haklarını korumaya çalışan esnaf birliği şeklinde değildi. Burada hiyerarşik yapılanmada, çıraklığın varlığını

ortaya koyacak deliller de yoktur.[57] Büyük bir ihtimalle toplumda, yarışma hissinin bulunmayışı sebebiyle, köleler ve hür şahıslar (ve genellikle de bağımsız zanaatkârlar) bu topluluğun üyesi olabilirlerdi.

Hellence ve Latincede "iş" kelimesini tanımlayacak genel bir ifade veya "sosyal işlevselliğe sahip" bir kavram olarak işi karşılayacak bir kelime bulunmamaktadır.[58] Antik Çağ'da çalışma şartları, işçi sınıfı gibi genel bir düşüncenin doğmasını engellemiştir. Hesiodos, "İnsanlar günün üzüntü ve yorgunluğundan ancak gece ile kurtulmuşlardır" demiştir (***İşler ve Günler*** 176-8). Bu oldukça açıklayıcı bir ifadedir. Bu bir ideolojinin değil bir gerçeğin ifadesidir. Sonuç olarak ölüm, ağır yorgunluktan daha yeğdir. Eğer mümkünse, işçi bir köle olmak daha iyidir. Fakat dünya herkes için acı ve üzüntü yeri değildir ve zorluk da buradan kaynaklanmaktadır. İş, günah ve cezalandırma ile bağlantılı olarak düşünüldüğü halde, işçileri aşağılayan bir düşünce olmamış ve cennetten çıkarılmak, koruyucu bir karakter taşıyarak bütün insanlığı kucaklamıştır. Herkesin kaderi trajik olabilir ancak utanç verici değildir. Tabiî ki ahlâkî aşağılama olmadan günahtan kurtulunabilir. Aristoteles'in ***Ta Politika*** (Devlet)* adlı yapıtının birinci kitabındaki tabii kölelik, bir uç durumdur. Fakat bunu kabul etmeyenler, bu doktrini farklı bir şekilde yorumladılar. Acayip işlerde veya kölelik şartlarında çalıştırılanlar, işleri dolayısıyla daha aşağı görüldüler. Her iki durumun da teselli edici bir tarafı yoktu.

Bütün bunlar, sessizce çalışan işçilerin düşüncelerine değil, üst sınıf ve onların sözcüsü durumunda olan aydınlar tarafından ortaya konulmuş fikirlerin üzerine oturtulmuştu. Bu kadarla da bitmiyordu. Bu durum kültlere de yansıdı. Mesela bir anlamda zanaatkârların ve özellikle de maden işleyicilerin efendisi olarak bilinen ve Tanrılar arasında zanaatkâr olarak tanınan Tanrı Hephaistos (Roma'da Vulcanus), gökyüzündeki Tanrılar arasında da daha aşağı bir konumda görülmüş, yeryüzünde ise daha küçük, şekli ibadetlerle anılmıştır.[59] Klasik Dönem'de en çok "sevilen" kültler, özellikle Sarhoşluk Tanrısı olarak bilinen Dionysos/Bacchus (çok hislilikten ziyade teki ifade eden) gibi coşkulu Tanrılardı. Dionysos sayesinde,

* Türkçe çeviri: ***Politika***, (Çev. Mete Tuncay), İstanbul 1975, Remzi Kitabevi. (r.n.)

yorgunluklar unutulur ve rahatlanırdı. Çalışanlar da toprak istekleri konusundaki düşüncelerini ortaya koyarlar ve oldukça nadir de olsa, köleler isyan ettiklerinde bile onların ittifak yapmak konusunda ne kadar başarısız olduklarını fark ederlerdi.[60]

Elbette ki maharet, saygı duyulan ve hayranlık uyandıran bir şeydi. Fakat zanaatkârlıkta gurur, pisikolojik bir olguydu. Bu, bir işin olumlu bir şekilde kabul edilmesi ile karıştırılmamalıdır. Hatta Platon, usta işçiliğe hayrandı ve yeteneğe dayalı işgücünü kendi hiyerarşik değerleri içinde daha aşağıda görmesine rağmen yazılarında, yetenekli zanaatkârlar ile ilgili sayısız karşılaştırmalar yapmıştı. Köleler de sözleriyle değil -ki böyle bir şeye rastlamıyoruz- fakat işleriyle buna benzer bir övünç içindeydiler. Erekhtheion kalıntıları arasında, hangi kalıbın Simias, hangilerinin kendisinin beş kölesi tarafından işlendiğini ayırt edemeyiz. Köleler tarafından yapılmış Arezzo *terra sigillata* kapları, Lezoux çömlekçilerinin yapmış oldukları ürünlerden daha ustalıkla yapılmıştır.

Köle psikolojisi, en azından Antik Çağ'da oldukça karmaşık ve hatta anlaşılmaz bir şeydir. Tam bir analiz yapmak için, kölenin geldiği ülke ve akrabalık bağının birbirinden ayrılması; her yerde bulunabilen bir "erkek çocuk olarak" herhangi bir yaştaki erkek kölenin şeklen bir tarifinin yapılması; seksi isteklerdeki artış, genç Trimalchio'nun hem efendisi hem de metresleriyle seksi ilişkilerinde örneklenmiştir. Bu durum, yaşlı Trimalchio ve köleleri arasındaki ilişkilerde de tekrarlanmıştır.[61] Büyük ayaklanmalarda, kırsal kesimdeki kölelerin çokluğu, şehir kölelerinin buna tarafsız kalmamaları, ancak efendilerinin yanında bunlara karşı savaşmaları;[62] kölelerin kuşatma savunmasında aktif bir şekilde yer almaları[63] ve daha nicelerini söylemek mümkün, ki bunlar bizi esas konumuzun dışına götürebilir.

Burada önemli bir nokta, köle işçinin yapmış olduğu işin kalitesidir. Antik Çağ'da onları çalıştıran işveren için kölenin yeterliliği ve üretkenliğini göz önüne alarak bir tercih yapabilme şansı vardı. Bu mesele daha sonra dogma ve uydurma konularla bozulmuş, çoğu ahlâki değerlerin dışına çıkmıştı. Siyasi renkliliğin öneminden bahseden ve birbirini taklit eden pek çok yazar, en azından tarım alanında, köle işçilerin yetersiz ve sonunda verimsiz olduklarını ileri sürdüler.[64] Bu varsayım, yüzyıllarca köleleri sayesinde oldukça bü-

yük gelir elde etiğine inanan ve bu kazancı müsrif bir şekilde harcayan Hellen ve Roma köle sahiplerini şaşırttı. Brezilya ve Missisipi'de, Yeni Dünya'nın kölesiz topraklarında hemen hemen benzer gelir elde eden ve ekim-dikimle uğraşanlar da benzer şekilde bunu hayretle kaşılayacaklardır.[65]

İkinci bir "savunma hattı" olarak, köleliğin, üretimde teknik bir gelişme ve büyüme olduğu belirtilmelidir; hatta Orta Çağ serfliğinin başlangıcı olan Geç Roma İmparatorluğu'nun kölelikle ilgili "*colonate*"si oldukça kabul edilebilir bir şeydi. Çünkü, *coloni*'de "kölelerin kendilerinden ziyade ortaya koydukları işe önem verilmiştir" (hür kiracılardan bahsedilmedilmiştir).[66] Yine belli bir gerçek olarak Antik Çağ İtalya'sında, kölelerin çalıştığı çiftliklerde hububat üretiminin bire dört veriyor olması, 14. yüzyıl İngiltere ve Fransa'sında da amaçlanan bir durumdu.[67] İspanya madenleri ve Roma latifundiası gibi köleliğin yüzünü en sert ve en ezici şekilde gösterdiği yerlerde, bazı teknolojik gelişmelerin daha açıkça ortaya çıktığı söylenebilir.[68]

Antik Çağ'daki köleliğinin üretkenliğini hesaplayabilmek için gerekli bilgiye sahip değiliz. Güney Amerika üzerine yapılan son çalışmalarda da görüldüğü gibi bunu hesaplamak kolay da değildir veya diğer iş çeşitleriyle karşılaştırarak Antik Çağ'daki üretkenliğin aşağı yukarı yakın bir değerini ortaya koymamızın da mümkünatı yoktur.* Birincisi, Antik Çağ'dakiler de böyle bir şeyin hesabını yapmamışlardı. Fakat bundan, düzenli olarak yeterli bir kazanç elde edeceklerini elbette ki biliyorlardı. İkincisi, yaklaşık bir hesaplamayı tahayyül bile edemezlerdi. Hangi gerçekçi değerlerle bunu hesaplayabilirlerdi ki? Güneyli ziraatçiler ve üreticiler, kendileri gibi Kuzey'de çalışanlara bakarak bir değerlendirme yapabilirlerdi. Hellen veya Romalılar kime bakarak fikir yürütebileceklerdi? Güney, köleliği devam ettirmek için savaşa girmişti ve Antik Çağ'da da var olan böyle bir düzenin, basit bir tarihi sebep olarak artık sona erdirilmesi gerekliydi. Ekonomik büyüme, teknik gelişme, artan ihtiyaçlar "doğal" üstünlükler değildir, bunlar her zaman var olan veya her zaman arzu edilen imkânlar da değildir. En azından, serveti kontrol altında tutanlar için değildi.

* Bu hesaplama içinde, kölelerin askeri hizmetlerden muaf olmaları nasıl değerlendirilecektir?

Ahlâkî kararlar ve uygulanan kararlar genellikle farklıdır. "Ahlâkî olmayan sosyal düzenlemelerin sebeplerinin ekonomik yetersizlikte aranması gerekmez. Hatta bu durumun baskın sınıf için gerçek maddî ödüller temin ettiği görüşü de maksadını aşan bir varsayımdır".[69] Roma İmparatorluğu'na ait yazılı kaynaklar, kölelik hakkında endişe ve huzursuzluk, köleler tarafından öldürülme korkusu, ayaklanma çıkarma ihtimalleri gibi tekrar tekrar ortaya çıkan (eski) konularla doludur. Ancak bu eserler bölüm bölüm ele alınarak, Güney Amerika'dan elde edilen metinlerle karşılaştırılabilir. Fakat her iki toplumda da uygulamada, köleliğin bir başka işgücü şekliyle değiştirilmesi, kısacası köleliğin ortadan kaldırılması gibi bir sonuca ulaşılmamıştır.[70]

Ancak sonunda Antik Çağ'da kölelik "çökmüştür"; fakat buna açıklama getirmek gerekir. Şimdi isterseniz konumuzun ne olduğunu daha açık bir dille ifade edelim. Antik Çağ köleliği, 1865'te ABD'de olduğu gibi ne tamamıyla kaldırılmış ne kendiliğinden yok olmuş ne de hür ücretli işgücü sistemiyle değiştirilmiştir. Yine burada istatistik bilgilerin yokluğu sebebiyle bir fikir ileri sürmemiz mümkün değildir. Ancak Antik Çağ'da köleler, hemen her zaman ve her yerde vardı. M.S. 4. yüzyılın sonunda, Trakya'da (Thrakia) Gotlara karşı bir savunma hattı oluşturmuş olan Roma görevlileri, düşmanla köle alış verişi ilişkileri içerisine girerek imparatorluğun savunma hattını ihmal etmişti.[71] Bir nesil sonra imparatorlar, savaşın tam ortasında, Illyricum'daki (Yugoslavya) çiftçilerin, barbarların ellerinden kaçarak kurtulan savaş esirlerinin ve hatta imparatorluk içinde toprak verilerek zorla yerleştirilen ve barbar bir kabile olan Scirialıların barbarlar tarafından köleleştirilmemeleri için Got lideri Alaric ile mücadeleye girişmişlerdi.[72] Aziz Palladius* bunları raporlarına yazmaktan çekinmemişti (***Historia Lausiaca*** - Lausos Tarihi, 61). Tam o sırada, soylu bir Romalı hanım olan genç Melania, bütün varlığını ve 8.000 kölesini, ruhani Hıristiyan yaşantısına adamaya karar vermişti.

Fakat bizim ele aldığımız dönemin M.S. 4. ve 5. yüzyıllarında, alelade köleliğin artık o anahtar rolünü, hür işgücünün etken ve üret-

* Rutilius Taurus Aimilanus Palldius, M.S. 4. yy. (r.n.)

ken olduğu şehirlerde ve taşrada, *coloni* olarak bilinen bağlı çiftçilerin bulunduğu Klasik Dönem'in kırsal alanında bile kaybettiği açıkça görülmektedir.[73] Olan neydi ve neden oldu? Eğer daha önce karşı çıkmış olduğum gibi, ne kendi kendine yeterlilik ve üretim ne de ekonomi bu sistemi çalıştıran etmenler değilse, üst sınıfların özellikle de büyük çiftlik sahiplerinin köleleri bağlı çiftçiler haline dönüştürmelerini sağlayan neydi? Bazen bu tür meselelerin basit çözüm yollarını gösteren açıklamalarla karşılaşırız. Durum şöyle gelişti: Roma, sadece en son fethetttiği yerleşim itibariyle değil fakat başlangıcından sonuna kadar, önce Balkanlar'ı, sonra Küçük Asya (Anadolu) ve Suriye'yi, benzer şekilde Caesar'ın Gallia'yı (Fransa) aldığı gibi diğer yerleri, dünyanın pek çok bölge toprağını ülkeye katar ve Doğu'daki fetihleri halen devam ederken, yüzlerce-binlerce erkek, kadın ve çocuğu köle pazarına taşıdı; ancak daha sonra pek çok kavim ve millet kölelikten kurtulmaya başladı ve böylece Roma, başarılı genişlemesinin faturasını ödemek zorunda kaldı.

Böyle bir tabloda kesin bir doğruluk payı vardır. Hem ele geçirilen çok sayıdaki savaş esrinin yüksek maliyeti hem de köle tacirlerinin oldukça uzun mesafeler katederek köle kaynaklarına ulaşmalarının doğrudan aritmetiksel maliyeti nedeniyle köle fiyatlarının yüksek olması gerektiğini söyleyebiliriz. Ancak elimizde fiyat istatistiği çıkarabileceğimiz veriler bulunmamaktadır. Fakat bu görüşlerimizde ayrıca, yeterli bir açıklama için başkaca eksiklerimiz de vardır. Birincisi zamandizinseldir. Sistematik Roma fetihleri M.S. 14'te bitmiştir ve köle temininde gözle görülür bir ani değişme, bundan uzun zaman sonra bile görülmemektedir. İkincisi, çocukların planlı ve düzenli olarak kaçırılması yoluyla satılmaları ve ele geçirilmeleri ile oluşan "iç kölelik" de açıkçası hukuka bir meydan okumadır.[74] Bir başka durum ise, şüpheli bir varsayım da olsa, yüzyıllar boyunca Hellenler gibi Romalılar için de uygun bir köle kaynağı olan ve diğer "barbarlar" gibi imparatorluğun dışında bırakılan Almanların (Germenler) köle olarak tutulmaktan memnun olmamalarıdır. Halbuki bu varsayım, Antik Çağ kaynakları tarafından desteklenmediği gibi mesela Gotlarla savaş devam ederken ortaya çıkan köleleştirme faaliyetleri de bunu yalanlamaktadır.

Dördüncü gelişme ise, savaş esareti veya satın alınma yoluyla elde edilen kölelerin üremelerinin, köle ihtiyacının karşılanmasında ye-

tersiz kalacağı varsayımıdır. Köle nüfusun yeniden türemeyeceği düşüncesi sadece bir varsayımdır. Ancak bu nüfusun fiilen sona ermesi uzun zaman almaktadır. 19. yüzyıl başında köle ticaretinin tamamıyla durduğu sırada, kölelerin sistemli bir üremeyle çoğaltılarak üzerinden büyük gelirlerin elde edildiğinin görüldüğü Güney Amerika'daki durum bunu açıkça doğrulamaktadır. Antik Çağ'da da bizim düşünebileceğimizden daha fazla köle, üreme yoluyla çoğaltılıyordu. Çünkü bu çalışma alanı da oldukça suistimal edilmiş bir konudur.[75] M.S. 1. yüzyılın ortalarındaki uygulamalardan bahseden ve üç çocuk annesini çiftlikte çalışmaktan muaf tutan ve daha fazla çocuğu varsa onu hür bırakan Columella'nın eseri, sadece hisleri ortaya koyan bir metin değildi (I. 8. 19).

Ancak çeşitli hipotetik görüşlere rağmen Geç İmparatorluk Dönemi'nde işverenler, köle işgücünün tümüyle devam ettirilmesi için özel bir gayret sarf etmemişlerdi. Eğer bu davranışları, köle kaynağının kurumasına yol açmışsa veya köleliğin, üretkenlik vb konularda yetersiz kaldığına karar verilmesine sebep olmuşsa, bir bütün olarak toplum yapılanmasının tamamıyla değiştiğini düşünmek gerekir. Burada anahtar rol oynayan şey köleler değil hür yoksullardır ve bu etkenlerin birbirinden ayrılabileceğine inanıyorum. Augustus'tan itibaren, Roma'da monarşik idarenin başından beri gözlenebilen eğilim bunun başlangıç noktasıdır. Bir başka deyişle, sınıfların işlevsel olarak daha belirgin olduğu, statü yelpazesinin daha genel hatlarıyla ortaya çıktığı "Arkaik" yapıya gidersek, bunun Klasik hür insan ve köle gruplaşması halinde değiştiğini görürüz. Bu durumun bir etkisi olarak gelişme de, Arkaik Dönem'den Klasik Dönem'e geçişte tersine bir gelişme süreci olmuştur. Yoğun siyasi faaliyetlerle, şehir devletinde hükümet şekli bürokratik, otoriter monarşi tarafından desteklenmiştir. Memurların seçimi ve onların askeri kadrolardaki yerlerinin profesyonel elemanlarla ve "geri kalmış" eyaletlerden elde edilen askerlerle doldurulması, büyük vatandaş topluluğunun, bu görevlilerin belirlenmesi için üstlendikleri rolü kaybetmeleri sonucunu doğurmuştur. Böylece bu grup diğer alanlarda da bazı üstünlüklerini kaybetmiştir.

Bu değişme, 2. yüzyılın başlarından önce nüfus içinde, genel olarak "üst sınıf" ve "alt sınıf" şeklinde tanımlanarak *honestiores** ve

* Daha itibarlı (saygın) olanlar. (r.n.)

*humiliores** olarak isimlendirilen ve kanun karşısında farklı cezalandırmaları doğal olan iki ayrı kategori ile sembolize edildi. Mesela *humiliores*, "köle gibi" olarak tanımlanarak ağır cezalara çarptırılabiliyordu. Callistratus (*Digest* 48.19.28.11) diri diri yakmanın, genellikle efendilerini dehşete düşüren kölelere uygulanan bir cezalandırma usulü olduğunu fakat bu cezalandırmanın, *pleb*lere ve aşağı statüden diğer insanlara (*humiles personae***) da uygulanabildiğini yazmaktadır.*** Vatandaşlar arasında seçim yapılırken ve orduda savaşırlarken bu durumun geçerli olduğu hiçbir şekilde söylenemez.[76] Kanun önündeki uygulamaların, idealdeki eşitlik gerçeğinin gerisinde kaldığını savunmaya gerek yoktur. Hür vatandaşlar arasında aşağı statüde bulunan bireylerin durumlarının toplu bir yenileşmeyi ortaya koyarak (ve buna katkıda bulunarak) değişmesiyle bu düşüncenin de değiştiğini görüyoruz.

Burada, iyi bilinen bir metin bunu açıklamamızda yeterli olacaktır. Commodus idaresinin ilk yıllarında, hemen hemen Gibbon'un dışında Kartaca bölgesinde imparatorluk mülklerindeki kiracılar imparatora müracaat ederek, kiracı beylerinin (*conductores*) gerektiğinden fazla isteklerde bulunduklarını belirtmişlerdi. Ayrıca imparatorun *procurator*unun "yıllarca", halkın imparatora iletilmesi için verdiği mektupları hiçe sayarak imparatora göndermemekle kalmayıp, çoğu Roma vatandaşı olan protestocuların üzerine askerler göndererek onları dövüp tartaklamaları ve zincire vurmaları emrini verdiğini de anlatmışlardı. İmparator bu duruma ciddiyetle eğilerek Afrika'daki görevlilerine, bu çiftçilerin normal yasal konumlarına uygun davranılması emrini verdi.[77] Belge bize ancak bu kadar bilgi vermektedir. Bu bilgi aynı zamanda bizim, Kartaca'da aniden ortaya çıkan bir konuda ve belki de aslında imparatorluğun her yerindeki imparatorluk mülklerinde var olan bu türden meseleler için, imparatorun emirlerinin ne derece etkili olup olmadığı konusunda endişe duymamıza sebep olmaktadır. Uzun yıllar önce Rostovtzeff, Afrika'da imparatorluğa ait mülklerin işletilmesi ile ilgili ayrıntılı

---

* Daha aşağılık (kötü, alçak) olanlar. (r.n.)

** Alçak kişiler. (r.n.)

*** Bir başka hukukçu, Aemilius Macer, bunu farklı bir şekilde söylemiştir: "Köleler hakkında ise, kanun onlann, *humiliores*ten sonra cezalandırılmalarını söyler".

yazısının etkili ifadeler kullandığı dört sayfasında, kiracı çiftçilerin *conductores*e karşı kendilerini savunmalarından bahsetmektedir. Yine aynı yazıda, çiftçilerin, bir yandan *procurator*lar diğer yandan bunlara benzeyen diğer görevlilerin eline düştüğünü anlatan ifadeler bulunmaktadır.[78] Kural olarak imparatora müracaat etmek her zaman mümkündü. Fakat bir grup *humiliores* tarafından oluşturulan güçlü bir eyalet şehir aristokrat tabaka karşısında bunlar oldukça zayıf kaldıklarından ve "imparatorun koruması konusundaki" gerekçeler nedeniyle şanslarının çok az olduğunu söyleyebiliriz.[79]

Netice itibariyle böyle bir konuda ahlâkçıların, kölelerin insanca yaşaması meselesine dikkat çekmesi kaçınılmazdır. Antik Çağ'da stoacıların ve Hıristiyanların, doğrudan doğruya köleliğin feshedilmesi için herhangi bir çalışma yapmamalarına rağmen, bu kurumun sona ermesinde etkilerinin olduğu konusunda zaman zaman çeşitli fikirler ileri sürüldü.[80] Bu konudaki mantığı anlamak pek kolay değildir. İmparatorluk Dönemi Roma stoacılarından kölelik ile ilgili çok az yazılı metin günümüze gelebilmiştir ve antolojilerin bu konu ile ilgili kısımları da yanıltıcıdır. Bu eserlerde efendilerin ahlâki bir görev olarak, kendi menfaatleri ve aynı zamanda kölelerinin insanca muamele görmeleri için nasıl kendilerine hakim olmaları ve ölçülü davranmaları gerektiği üzerinde durulmuştur. Diğer yandan kölelerin de buna mukabil, statülerini kabul edip gerektiği gibi davranmaları ve eğer kabul etmeyip herhangi bir şiddet, güvensizlik ve isyan çıkarırlarsa cezalandırılmaları istenmiştir. Şüphesiz bu fikirler ayrı ayrı olarak kabul edilmiş fakat kölelik kurumu sonunda önemini yitirmiştir.[81]

Constantinus'un Hıristiyanlığı kabul etmesi ve kilisenin hızla imparatorun iktidar yapısı ile bütünleşmesi sonucunda ise, Hıristiyanlıkta kölelikten vazgeçilmesi için bir kanun çıkarıldığına, hatta bunun için bir girişimde bulunulduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak M.S. 6. yüzyılda bütün bu Hıristiyan imparatorların yapmış oldukları Roma kanunlarını toplayan Iustinianus, sadece kölelikle ilgili kanunların tamamını bir araya getirmekle kalmamış, yüz yıllarca sonra Hıristiyan Avrupa'nın Yeni Dünya'ya kölelik hakkında sunabileceği hazır bir yasal yapıyı da oluşturmuştu.[82]

Commodus Dönemi'nde de Fransa'ya has ilk çiftçi ayaklanması çıkmış ve batı eyaletlerinde M.S. 5. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bu-

gün bilmediğimiz bir sebepten dolayı *Bacaudae* adı verilmiş olan isyancıların, kendileri ve toprak sahipleri arasında rol değişimi istekleri-nden başka herhangi bir sosyal programlarının olmadığı görülmektedir. Devletin sıkı politikası sebebiyle, yazarların bu konuları göz ardı etmeleri sonucu elimizde çok az bilgi bulunmasına rağmen, bunların çıkarmış oldukları ayaklanmaların, sadece polis gücü değil askeri güç gerektirecek düzeyde olduğunu ve çevreye de oldukça fazla zarar verdiklerini söyleyebiliriz.[83] Ancak burada iki önemli nokta ortaya çıkmaktadır. Köleler ve çiftçilerin isyanlarının bir araya gelmesi az rastlanan bir durum olmasına rağmen, bu kez köleler ve kiracı çiftçilerin işbirliği yaptıkları bu yazılarda anlatılmıştır. Gerçekte ise bu durum eşine az rastlanan bir durum olmayıp *Bacaudae*, yukarıda da ifade ettiğim gibi, en aşağı statüdeki insanların durumlarının değişmesinin bir göstergesiydi. Aynı zamanda, -ki bu ikinci bir noktadır- Erken İmparatorluk Dönemi'nde olduğu gibi bu olaylar sosyal eşitliğin bozulmasının da delilidir. Daha açık konuşmak gerekirse, M.S. 2. yüzyılın sonuna gelinmeden önce tarımsal üreticilerin verdiği zararın maliyeti, kendilerine gösterilen hoşgörü ve iyi niyetin derecesini aşmıştı. Bunu takip eden yüzyıllarda ise bu sorun, tarihin akışı ve imparatorluk sisteminin değişmesinde daha belirgin bir etki yapmış ve hızla daha sert bir hal almıştı.

Roma İmparatorluğu'nda başından beri, geleneksel olarak, devletin zenginliğini de içine alacak şekilde, toprak en önemli zenginlik kaynağı olarak anlaşılmış olmalıdır. Bu demektir ki, imparatorun kendisi sadece en geniş topraklara sahip olmakla kalmıyor, aynı zamanda vergilerin büyük bir çoğunluğunu da topraktan alıyordu. Burada pek çok tarihçinin yaptığı gibi Erken İmparatorluk Dönemi'nde vergilendirmenin "çok ezici olmadığını" söylemek anlamsızdır.[84] Ancak vergi indirimi için halktan yükselen sesler çeşitli girişimlere yol açmış olmasına rağmen, bu insanların toprağı terk etmemeleri veya isyan etmemeleri, vergilendirmenin getirdiği yükün taşınabilir olduğunu doğrulamaktadır. İmparatora yapılan bu müracaatların, Tiberius idaresinin ilk dönemlerine rastladığını söylemek ise doğru değildir.* Böylece imparatorluk harcamaları hızla artmaya, gelirler yavaş yavaş israf edilmeye başlandı. Bu nedenle

* Tacitus (***Annales*** 2. 42) sadece bu metinde, Suriye ve Kudüs eyaletleri için "*bitkin*" (*fessae*) ifadesini kullanmaktadır.

Vespasianus'un bazı eyaletlerde vergileri iki katına çıkardığı belirtilmektedir (Suetonius, ***Vespasianus*** 16.2). Ancak genelde, M.S. 2. yüzyıldan o zamana kadar terk edilmiş ve ücrada kalmış toprakların yeni programlarla düzenlenmesi, müsadere ve yol yapımı ve imparatorun posta hizmetlerinin gerçekleştirilmesi gibi çeşitli ihtiyaçlar, halktan yeni dolaylı vergilendirme ile sağlanan gelirlerle karşılanmıştır. M.S. 3. yüzyıldan itibaren hızla miktarı artırılan toprak vergisine ek olarak, bu uygulamaların halka ayrıca bir yük getirdiği şüphesizdir. Iustinianus zamanında devletin, toprak ürünlerinin 1/4'ü ile 1/3'ü arasında vergi aldığına dair yapılan hesaplama herhalde abartılı bir hesaplamadır.[85] Buna ayrıca, çok sayıda vergi toplayıcının ve memurun hiçbir zaman hazineye ulaşmayan kısmen yasal istekleri (*sportulae** olarak bilinen) kısmen de kanuni olmayan talepleri eklenebilir.

Artan ihtiyaçlar, sayıca çok ve hayat tarzı olarak pahalı bir yaşam süren bürokrasinin değişmez kanunları haline geldi. İmparatorun hizmetinde bulunan insanlar, yıldan yıla hızla artan lüks tüketim tarzlarıyla, kamu fonlarından desteklendiler. Daha sonra tesadüfen bir dış etken devreye girdi. M.S. 180 yılında ölen Commodus'un babası Marcus Aurelius zamanında, Kuzey Avrupa'nın uç kısmında bulunan Alman kavimler yine ilk kez, son iki yüzyıl boyunca hiç olmadıkları kadar saldırgan olmaya başladılar. Ve uzunca bir süre, imparatorluğun batı kısmını tahrip edinceye kadar da durulmadılar. Doğu'da Persler ve üzerlerine küçük askeri kuvvetler gönderilen Kuzey Afrika'da çölün ucunda bulunan yerli kabileler de de bu parçalanmaya katkıda bulundular.

Askeri ihtiyaçlar ve askeri harcamalar böylece imparatorların en önemli ve sürekli düşündükleri meseleler haline geldi. Askeri faaliyetleri için gereken mikrar, vergilerden ve zorunlu işgücünden veya zorunlu bağışlardan elde edilen gelirlerin bir araya getirilmesi ile oluşuyordu. Hemen hemen en azından yirmi Roma imparatorunun senato tarafından resmen tahta geçirildiği ve diğer bir yirmisinin veya daha fazlasının ise unvan alarak orduya dönmek istediği ve diğer sayısız insanın da bu işe aday olduğu. M.S. 235 ve 284 yılları arasındaki yarım yüzyıllık dönemde siyasi karışıklık tamamıyla imparatorluğa egemen oldu. Bu yük, coğrafik olarak eşit dağıtılmadı.

* Müşterilere verilen armağanlar; pay. (r.n.)

Bunun birinci sebebi, özellikle iç savaşlar sırasında Roma ordularının veya dışarıdan gelen işgalci kuvvetlerin bilmeden tahripkâr olmalarıydı;[86] ikincisi ise, yerel zirai üretim ve askeri ihtiyaçlar arasında doğru bir orantının olmayışıydı. Mesela, Britanya'da tutulan gerekenden fazla sayıda askerden oluşan ordu, yerel üretimin oldukça büyük bir kısmını tüketiyordu.[87]

Bu yükün sosyal dağılımı ise tamamıyla eşitlikten uzaktı. Dolaylı ya da dolaysız olarak ağır toprak vergisi, toprakta çalışan çiftçi ve kiracılar üzerine yüklenmişti. Üzerinde köle çalışan çiftliklerin sahipleri doğal olarak vergi toplayamazlardı. Fakat en önemlisi, imparatorluk aristokrasisi vergi kaçırmada ustaydı (ve İtalyan toprağı, M.S. 4. yüzyılın başına kadar vergiden muaftı). İmparator Iulianus geleneksel vergi affını haklı olarak, fakir vergisini tam vaktinde öderken "bu sadece zenginin işine yarıyor" diyerek kaldırmıştı.[88] Bağımsız veya kiracı çiftçiler topraklarına doğal olarak oldukça zayıf bağlılık duyuyorlardı. Zor zamanlarda bu insanlar çok zor hareket edebiliyorlardı. Vergilerin artması, yağmalama ve tahribat, *humiliores* kategorisi kanununun değişmesinde sembolleşen statü değişimi gibi incelediğim pek çok gelişmenin birbirini etkilemesi, bu insanların ya kanuna karşı çıkmalarına sebep oldu veya onları en yakın toprak sahibinin (veya toprak sahibinin temsilcisinin) kollarına attı. Kartaca'daki imparatorluk toprakları üzerindeki kiracıların durumlarında olduğu gibi toprak sahiplerinin kucaklarına düşenler, hem koruma hem de aynı zamanda baskı altındalardı.

Iulianus'un çağdaşı ve Libanios'un öğrencisi olan Aziz Ioannes Khrysostomos, "Toprak sahiplerinden -ve onların temsilcilerinden- daha ezici kim olabilir ki?" diye sormuştu. Khrysostomos (*Aziz Matta Vaızları* 61. 3) bu durumu; dövmek, tartaklamak, zorbaca istekler ve daha benzer nice uygulamalar, "onların vücutlarına eşeğe veya katıra muamele eder gibi" davranmak, onlardan baskıyla hizmet istemek şeklinde tanımlamıştı. Yarım yüzyıl sonra Salvianus, Fransa'da yazmış olduğu bir yazıda, bu konudaki tüm endişelerini dile getiriyordu. Kaçmak, *Bacaudae*'ya, istilacı barbarlara veya en yakın yerel bir patrona sığınarak "korunma" talep etmek ile küçücük toprağı arasında seçim yapmanın çiftçilerin önünde bulunan tercihleri olduğunu söylüyordu.[89] Din adamları ve ahlâkçıların ifadelerinden tarihçiler rahatsız olurlar, ancak bu örnekteki belirtiler, onların söylediklerinin ta-

rihçilerle çatışmadığını ve doğru olduğunu göstermektedir. Salvianus'un söylediklerini Fransa'da bulunan arkeolojik deliller desteklemektedir.[90] Daha genel bir ifade ile, M.S. 3. yüzyılın sonundan yani Diocletianus Dönemi'nden günümüze kadar gelen kanun metinleri, kiracıların hür olmayıp bağlı olduklarını göstermektedir. İmparatorun üzerinde durduğu şey, kiracıların statüleri değil vergiydi. Fakat kanunlarda var olan hükümleri zaman içinde uygulamakta sıkıntılar vardı.[91] Hür kiracıların ortadan kalkmasıyla, klasik Roma kiracılık sözleşmeleri olan *locatio conductio rei* de kanun metinlerinden çıkarıldı.[92]

Tabii burada eğer Slavianus bir şahit olarak kabul edilirse, M.S. 5. yüzyılda Fransa'da halen hür mal sahibi çiftçilerin olduğu görülecektir. Sadece 5. yüzyılda değil, 6. ve hatta 7. yüzyılda da toprak üzerinde çalışan köleler olduğu gibi, şüphesiz mal sahibi çiftçiler de vardı -tarihi bir gerçeklik olarak, kendilerine karşı toplu bir baskı uygulanmasına rağmen bazı çiftçilerin varlığı hemen her toplumda devam etti-.[93] Kesin olarak veya yaklaşık olarak bu mukavemetli mal sahibi çiftçilerin sayısını hesaplamamız mümkün değildir. Ancak bizim üzerinde durmamız gereken konu, baskın gücün kölelerden kiracılara geçtiğinin inkâr edilemeyeceği (ve edilmediği) gerçeğidir. Muhtemelen böylece M.S. 3. yüzyılda, belirsiz statüleri tedricen zedelenen tamamıyla hür insanlar, imparatorlara, senatörlere ve diğer insanlara ait olan büyük çiftliklerdeki işçiler durumuna düştüler. Biz bunlar için genel olarak *coloni* terimini kullanıyoruz. Fakat Hellen ve Latin kaynakları etkili bir intiba oluşturmak için bunu cömertçe kullanırlar. Geç İmparatorluk Dönemi'nde kullanılan terminolojik kalıbın sosyal gerçekleri yansıttığı gibi çarpıcı bir iddia ortaya atılmıştır. Mesela, bölgesel farklılıklar veya farklı kaynaklardan gelen statüler birbirine yaklaşabilir ya da yaklaşmaz.[94] Bu varsayım şimdiye kadar hiç incelenmeden kabul edilegeldi. Bu, *a priori*, mantığa uygun bir düşünceydi. Çünkü fetihler sayesinde Roma, daha önce de belirttiğim gibi çok geniş bir bölgeye yayılmış olan bu imparatorluk, farklı sosyal yapıları ve toprak düzenlemesinde farklı sistemleri içine almıştı.

Doğu'da Geç İmparatorluk Dönemi'nin gelişmeleri, halihazırda var olan bağımlı statüdeki çiftçilerin esas olarak çoğaltılmasını ve bütünleştirilmesini sağlamıştı. Batı'da İtalya'da ve diğer yerlerde ise, gerçek köle toplumlarının varlığını tespit ettiğimiz yerlerde, köle-

likten *coloni*'ye geçişin daha şiddetli bir etki yaptığı görülmektedir. Bir başka ifadeyle köleliğin çöküşü, köleliğin kaldırılmasıyla bu sürecin tersine dönmesine sebep olmuştur. Bir zamanlar bu bölgede işçileri istihdam eden kişiler, ihtiyaçlarını karşılamak için köle ithal etmeye başlamışlardı. Şimdi ise, daha önceleri mümkün olmayan, kendi alt sınıflarından insanlar artık kendi istekleri ile değil zorunlu olarak çalıştırılmaya hazırdı. Böylece, ne köle kaynağını beslemek için ayrıca bir dikkat sarf etmeye ne de ücretli işçi sistemine geçişe gerek duyulacaktı.

İmparatorluğun şehirleri de bu yapısal değişime uyum sağladılar. Maddi yük *curialis* sınıfa (yerel senato üyeleri) ağır geldi. Ağır barbar saldırıları altında ezilen bölgelerde zenginler, güvenlik önlemi olarak ve üretilen malların artırılmasını sağlamak amacıyla kendi topraklarına çekildiler. Devlet, askerin ve sivil hizmetlilerin bedellerinin karşılığını mal ile ödemeye başladı. Ordunun yiyecek ihtiyacı ve çeşitli ürünler yine devletin kendi kölelerinin çalıştığı işyerlerinden elde ediliyordu. Sonuçta şehirlerdeki büyük özel üretim ünitelerinin ortadan kalkması, şehir zanaatkârlarının yanında çalışan işçiler üzerinde büyük etki yaptı. Geç İmparatorluk Dönemi'ndeki *pleb urbana* isyanları bir yana bırakılırsa, bu günümüz tarihçileri tarafından en çok istismar edilen bir meseledir.[95] Ancak bunların sayısının çok olduğunu, yahut da M.S. 432'deki imparatorluk anayasasında bile *ordo plebiorum* (***Codex Theodosianus*** 9.45.5) olarak kabul edildikleri gibi, *coloni* ve kölelerden farklı olarak hür insanlar arasında sayıldıklarını kimse inkâr edemez. Bunlar sadece hiçbir marifeti olmayan "dilencileri" değil, aynı zamanda şehirlerde uzmanlık sahibi, çok çalışan ancak yoksul olan insanları da içine alıyordu. Şimdi artık şehir köleleri asalak durumuna gelmişlerdi. Çeşitli intibalara bakarak biz de bir karara varabiliriz. Fakat Geç İmparatorluk Dönemi'ne ait bütün kaynakların, üretken köleleri taşrada ziraat ve zanaatla uğraşır göstermesine karşın, pek çok şehir kölesini (imparatorluk fabrikalarının dışında) aynı kurallar çerçevesinde ev ve çiftlik işlerinde ve idareci olarak sadece zenginler için değil, aynı zamanda Libanios'un Antakya'da (Antiokhiea) okulundaki hocalar gibi orta halli insanlar için de çalışır göstermekle birlikte yanında çalıştıkları bu insanları da sanki lüks ve aşırı bir tüketim içindeymişçesine göstermeleri oldukça dikkat çekicidir.

DİPNOTLAR

1. Bkz. Y. Garlan, "Les esclaves grecs en temps de guerre", *Actes du Colloque d'histories sociale*, Univ. Of Besançon, 1970, Paris 1972, s. 29-62.

2. Roma *peculium*u, Roma kanunları ile ilgili hemen her kitapta tartışılmıştır. Atina'dakiler için bkz. E. L. Kazakevich, "Were οἱ χωρὶς οἰκοῦνες Slaves?", *VDI*, (1960), no. 3, s. 23-42 ve "Slave Agents in Athens", aynı eser (161), no. 3, s. 3-21 (her ikisi de Rusça); L. Gernet, "Aspects du droit athénien del'esclavage", *Droit et société dans la Gréce ancienne*, (yeniden basım), Paris 1964, s. 151-72'de, 159-164 arasında (İlk kez, *Archives d'historie du droit oriental* 5, 1956, 159-87'de basılmıştır).

3. Genelde, Antik Çağ köleliğinde *peculium*un önemi yeterince açıklanmamıştır. Bunun sebebi, yapılan çalışmalarda daha çok kanuni konulara ağırlık verilmesindendir. Bu konuda ilk çalışma, E. Ciccotti'nin [*Il tramonto della schiavitù nel mondo antico*, (yeniden basım), Turin 1977, Kısım II, Bölüm 9] çalışmasıdır. Ciccotti, köleyi işlevsel olarak ücretli işçiyle bağlantılı olarak göstermesinin doğru olmadığını anlamış ve kitabının sonraki baskısında bunu düzeltmiştir. E. M. Shtaerman, "Slaves and Freedmen in the Social Struggles at the End of the Republic", *VDI*, 1962, no 1, s. 24-25 (Rusça). Bu eser kölelikle ilgili açık seçik bilgiler vermekle birlikte, makalesinin başlığı da dahil, dar bir bakış açısı ile konuyu ele alması sebebiyle pek çok konuya açıklık getirememiştir. Bu konuda faydalı bir değerlendirme için bkz. H. Rosovsky, "The Serf Entrepreneurin Russia", *Explorations in Entrepreneurial* History 6, 1954, 207-33.

4. Mesela bkz. *Codex Theodosianus* 5. 17. 1: *coloni*'den kaçmaya çalışan, "köle gibi demir içine konmalıdır. Böylece, kölelere özgü bir cezalandırmayla hatalarını anlayabilirler ve özgür bir insan olarak yerine getirmeleri gereken görevlerini yaparlar"; Iustinainus'un *Codex*'inde ise (II. 53. 1) *coloni* ve *inquilini* "toprağın kölesidir. Fakat bunlar toprağa vergi ile değil *coloni* adı ve unvanıyla bağlıdır" denilmektedir.

5. Serfi kesin olarak tanımlamak kolay olmamakla birlikte, statüsünü açıklamak sadece onun geleneksel kurallarla hakları ve görevleri belirlenmiş ve özellikle ikincisinin tam yasal otoritesine (oldukça sıkı bir şekilde) bağlı olan efendisi ile arasındaki kişisel ilişkisi sayesinde mümkündür. Bkz. Marc Bloch, *Cambridge Economic History*, C. I, (ed. M. M. Postan), 2. baskı, Cambridge 1966, s. 253-4. *Heilot*lar bu şekilde açıklanamaz. Yukarıdaki açıklamalara dayanarak, [editörlüğünü D. Daiches ve A. Thorlby'nin yapmış olduğu, *Literature and Western Civilization*. Kitap I, Aldus Books, Londra 1972 adlı eserin giriş kısmında, s. 30'da, neden "*heilot*lar *ve* (*serfler*") şeklinde yazdığını düşünebilirler. Çünkü "serfler" kelimesi benim bilgim dışında konmuştur ve yazı basıma girmeden önce, bana son şeklinin sorulmamasından kaynaklanmıştır.

6. İş rejimi ve zaman zaman bilinci arasındaki ilişkilerin tarihi bunu açıklamaktadır. Günümüz tarihi için, Antik Çağ'la ilgili yazılmış bir kitabın var olup olmadığını bilemiyorum. Ancak bkz. E. P. Thompson, "Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism", *Past & Present*, no 38, 1967, 56-97. Ayrıca kitapta bu konu ile ilgili geniş kaynakça da bulunmaktadır.

7. Bkz. J. A. C. Thomas, "'Locatio' and 'operae'", *Bulletino dell' Istituto di dirtto romano* 64, 1961, 231-47; J. Macqueron, *Le travail des hommes libres dans l'antiquité romaine* ("Cours de Pandectes 1954-5"den, *Aix-en-Provence*, olarak teksir edilmiş hali), s. 25-29.

8. Makedonyalı kurucu bir aile hakkında buna benzer destanımsı bir hikaye Herodotos'ta anlatılmaktadır (Herodotos 8. 37).

9. Bkz. Finley, "Debt-Bondage and the Problem of Slavery", *E & S.*, Bölüm 9.

10. Günümüz çalışmaları arasında teorik analiz içeren kısa çalışmalar için bkz. Ossowski, *Class Structure*, s. 92-96. Bu benim ilk kez, "Servile Statuses of Ancient Greece", *Revue internationale des droits de l'antiqité*, üçüncü seri, 7, 1960. 165-89 ve "Slavery and Freedom"da geliştirdiğim yaklaşımdır.

11. Köle kökenli aydınlar da anti-kölelikle ilgili fikirler ileri sürmemişler, hatta onların ileri sürdükleri düşünceler, hür doğanlardan daha farklı değildi. Bkz. Shtaerman, "Slaves and Freedom", s. 34-35.

12. D. M. Pippidi, "Le problème de la main-dœuvre agricole dans les colonies grecques de la Mer Noire", *in Problèmes de la terre en Gréce ancienne*, (ed. Finley), Paris ve The Hague 1973, Bölüm 3, oldukça anlaşılır ifadelere sahiptir.

13. Bu konuda bkz. benim, "Debt-Bondage" ve ayrıca, Frederiksen, "Caesar", s. 129; W. L. Westermann, "Enslaved Persons Who Are Free", *American Journal of Philology* 59, 1938, 1-30'da, s. 9-18.

14. Caesar, *De Bello Civili* I. 34. 2; ayrıca, I. 56. 3'te de bunları doğrulayıcı bilgi bulunmaktadır.

15. N. D. Fustel de Coulanges, "Le colonat romain", *Recherches sur quelques problèmes d'histories*, Paris 1885, s. 15-24. Kaynak olarak ise Plinius, *Epistulae* 9. 37; Columella, *De re rustica* I. 3. 12; Varro, *De re rustica* I. 17. 2; ayrıca, Sallustius, *Catiline* 33. l'de doğrulayıcı bilgi bulunmaktadır.

16. "*Debt-Bondage*"ı yazarken ben kendim de Fustel de Coulanges'in fikirlerini kavramadan yazdığımı düşünüyorum. Şimdi, s. 159'da bu kısmı yeniden farklı bir şekilde yazacağım. Bkz. yine benim yazmış olduğum, "Private Farm Tenancy in Roman Italy before Diocletian", Finley, *Roman Property*, Bölüm 6.

17. Hellenistik ve Roma Dönemi Doğu memleketlerinde toprakta çalışan işgücü üzerinde yeniden çalışılması gerekir. Elde mevcut olan kitaplar bu konu ile doğrudan bağlantılı olmayıp genel, geçersiz bir terminoloji ve kav-

ramlar kullanmakta ve kesin olmayan "sayısal" değerler vermektedir (çoğunluk oluşturan hür ve bağımsız çiftçilerin muhtemel sayısı gibi). Burada oldukça seçilmiş bir kaynakça vermenin faydalı olacağı kanatindeyim. M. Rostowzew, *Studies zur Geschicte des römischen Kolonates (Archiv für Papyrusforschung*, Beiheft, I, 1910) ve *The Social & Economic History of the Hellenistic World*, (ortak editör ve 3 kitap), Oxford 1953. Küçük Asya'da (Anadolu) tapınak topraklan hakkında farklı görüşlerin düzeltilmesi ile (gerçi benim konumla doğrudan ilgili değildir) ilgili olarak bkz. T. R. S. Broughton, "New Evidence on Temple-Estates in Asia Minor", *Studies ... in Honour of Allan Chester Johnson*, (ed. P. R. Coleman-Bnorton), Princeton 1951, s. 236-50'de ve T. Zawadzki, "Quelques remarques sur l'etendue de l'accroissement des domaines des grand temples en Asie Mineure", *Eos* 46, 1952/3, 83-96'da; her ikisi hakkında daha fazla kaynakça için, Zawadzki, *Problems of the Social and Agrarian Structure in Asia Minor in the Hellenistic Age*, (İngilizce özeti bulunan ve tam metni Polonya dilinde basılmış olan) Historical Commission of the Poznan Society of Friends of Science tarafından basılan, Kitap 16, no. 3, 1952, s. 67-77'de. Westermann, "Enslaved Persons"; E. Bikerman, *Institutions des Séleucides*, Paris 1938, s. 172-185; H. Kreissig, "Hellenistische Grundbesitzverhältnisse im oströmischen Kleinasien", *Jahrbuch für Wirtschaftgeschichte*, 1967/I, 200-6; Liebeschuetz, *Antiokheia*, s. 61-73. Makkabilerin (Maccabee) Kudüs'teki farklı duruma son vererek Hellenistik kiralama usulüne (fakat borçlanma yoluyla özgürlüğünü kaybetme değil) geçmeleri önemli bir değişimdir. Bkz. Kreissig, "Die landwirtschaftliche Situation in Palästine vor dem judäischen Krieg", *Acta Antiqua* 17, 1969, 223-54 (bkz. benim Bölüm 7, not 11).

18. Bkz. S. Gsell, "Esclaves ruraux dans l'Afrique romaine", *Mélanges Gustave Glotz* (2 kitap), Paris 1932, I, 397-415. Roma yazarlarının "babası" olarak nitelendirdikleri Mago, Kartacalıydı. Onun 28 kitaptan oluşan çalışmaları, Senato'nun emriyle Latinceye çevrilmişti (Columelle 1. 1. 13). Fransa'da, İspanya'da ve Kuzey Afrika'nın diğer yerlerindeki işgücünün durumu halen tartışılmaya değer. Fransa'daki büyük çiftlik binalan ve komplekslerinin varlığını ve yaygınlığını açıklayacak başka sebepler düşünemediğimden, tarım alanındaki köleliğin, aslında günümüz yazarlarının tahmin ettiklerinden daha fazla olduğu görüşündeyim (Bu konudaki düşüncemi değiştirmiş bulunuyorum). Bkz. aşağıda Bölüm 7, Kısım I.

19. 20.000 için bkz. A. H. M. Jones, *Athenian Democracy*, Oxford 1957, s. 76-79; Athenaeus'ta verilen ve oldukça hummalı tartışmalara rağmen kabul gören 400.000 için bkz. W. L. Westermann, "Athenaeus and the Slaves of Athens", *Harvard Studies in Classical Philology*, (ek kitap), 1941, 451-70; bkz. daha önceki çalışmalardan, L. Gallo, *Annali ... Pisa* 3. Seri, 9, 1979, s. 1595-1605.

20. Caesar'ın ölümü sırasında İtalya'daki köle nüfusu, erkek vatandaşların sayısının iki katı kadar olmalıdır. Bkz. Brunt, *Manpower*, Bölüm 10.

21. Bkz. K. M. Stampp, *The Peculiar Institution: Slavery in the Ante-Bellum South*, New York 1956, s. 29-30.

22. Plutarkhos, *Caesar* 15. 3; Appianos, *Celtica* 1. 2. Aynca tablo haline getirilmiş bilgi için bkz. Pritchett, *Military Practices*, s. 78-79 ve genel olarak bkz. P. Ducrey, *Le traitement des prisonniers de guerre dans la Grèce antique*, Paris 1968, özellikle s. 74-92, 131-9, 255-7; H. Volkmann, *Die Massenversklavungen der Einwohner eroberten Städte in der hellenistische-römischen Zeit* (Akad. Der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, *Abhandlungen der geistes-und sozialwissenschaftliche Klasse*, 1961, no 3). Aynca dikkatli bir şekilde kullanılması gereken bir başka kaynakça için benim *Gnomon*'da [39 (1967), 521-2] yeniden gözden geçirdiğim kısma bakınız.

23. Mesela bkz. Westermann, "Athenaeus".

24. S. Lauffer, *Die Bergwerkssklaven von Laureion*, (Mainz, *Abhandlungen*, 1955, no 15, 1956, no 11) II 904-12. Polybios'a göre, M.Ö. 2. yüzyılın başlarında, İspanya'da Kartagena'daki gümüş madenlerinde 40.000 kadar köle çalıştırılmıştır (Strabon'un yaptığı alıntıya göre, 3. 2. 10).

25. Daha kesin konuşmak gerekirse bu 120 köle, Kephalos'un yine dikkatli olan oğulları Lysias ve Polemarkhos'un malıydı. Bunlar M.Ö. 404'te Otuzlar yönetimi tarafından el konulan, çok azı kalkan üreticisi olmayan, evde çalışan kölelerdi. Bkz. Lysias 12. 19.

26. L. R. Taylor, "Freedom and Freeborn in the Epitaphs of Imperial Rome", *American Journal of Philology* 82, 1961, 113-32.

27. Dacia'daki (Romanya) madenlerde çalışan hür kişilerin özgürlüklerinin sınırlanması konusunda bkz. A. Berger, "A Labor Contract of AD. 164", *Classical Philology* 43, 1948, 231-242; Macqueron, *Travail*, s. 202-26'da doğrulayıcı bilgi bulunmaktadır.

28. Atina'da rastgele iş, agoraya yakın belirli yerlerde, günlük iş olarak "şekillendi". Bkz. A. Fuks, "Κολωνὸς μίσθιος: Labour Exchange in Classical Athens", *Eranos* 49, 1951, 171-3. Burada, 3. yüzyıla ait Orta Tunus'ta Maktar'da bulunan (*Corpus Inscriptionum Latinarum* VIII 11824) ve yerel bir senatör olarak hayatı sona ermiş bir tanın işçisinin mezar anıtını hatırlatmak istiyorum. Merhuma rahmet diliyorum fakat daha başka mezar kitabeleri bulununcaya kadar bu "toplayıcı yazıtına" sarfedilen dikkatin beni ikna etmediğini belirtmek isterim. Vergiulius'un *Georgica*'sında, "Hayatın yorgunluk ve sıkıntılarını idealleştirerek maddi ve ruhani ödüllerin varlığını oldukça övücü sözlerle" anlatan ancak toplumda yaygın olmayan anlamsız ifadeleri içermesi sebebiyle yazılmış bir metin olduğunu düşündüğüm bu yazıt beni ikna etmedi. Bkz. G. Steiner, "Farming", *The Muses at*

Work, (ed. C. Roebuck), Cambridge, Mass., 1969, 148-170'de, s. 169-70.

29. Demosthenes 27. 19, 26. 12. Daha fazla Hellence delil için benim, *Land and Credit*, s. 66-68'e bakınız.

30. Arezzo ve Lezoux hakkında herhangi bir görüş farklılığı yoktur. Bkz. G. Pucci, "La produzione della ceramica aretina", *Dialoghi di archeologia* 7, 1973, 255-93; F. Kiechle, *Sklavenarbeit und technizche Fortschritt im römischen Reich*, Wiesbaden 1969, s. 67-99; genel olarak ise W. L. Wetermann, "Industrial Slavery in Roman Italy", *Journal of Economic History* 2, 1942, 149-63. La Graufesenque'deki kalıp oldukça karmaşık gibi görünyor. Bkz. R. Marichal, *Comptes rendus de l'Aacad. Des Inscriptions...*, 1971, 188-208. Hatta Antik Çağ'da bu kalıp bütünüyle değişmemiş ve elimizdeki kaynaklara göre, hür işgücünün bazı işyerlerinde önceden olduğu gibi kiralama usulüne dönüştüğü görülmektedir.

31. A. H. M. Jones, "The Caste System in the Later Roman Empire", *Eirene* 8, 1970, 79-96'da s. 83. İmparatorluğa ait fabrikalarla ilgili düşünceler hakkındaki bilgi için bkz. A. W. Persson, *Staat und Manufaktur im römischen Reiche* (*Skriften ... Vetenskaps-Societeten Lund*, no 3, 1923), s. 68-81; N. Charbonnel, "La condition des ouvriers dans les ateliers impériaux au Ive at Ve siècles", *Travaux et recherches de la Faculté de Droit de Paris*, Série "Sciences historiques", I, 1964, 61-93.

32. Belki de bu konuda en iyi Hellence kaynak, Delos'taki tapınak kayıtlarından elde edilebilir. Bkz. G. Glotz, "Les salaires à Delos", *Journal des Savants* II, 1913, 206-15, 251-60; ve P. H. Davis, "The Delos Building Accounts", *Bulletin de correspondence hellénique* 61, 1973, 109-35. Ayrıca bkz. A. Burford, *The Greek Temple Builders at Epidauros*, Liverpool 1969, özellikle s. 191-206; "The Economics of Greek Temple Building", *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, no. II, 1965, 21-34. Roma'da da bununla kıyaslanamayacak bilgi bulunmaktadır. Daha sonraki bölümlerde bunlardan birisi üzerinde (Atina) durulacak olan bazı istisnaların açıklanmasında fayda vardır.

33. Bkz. Crook, *Law*, s. 191-8. Roma kanunlarına göre arenada, spor yapmak için değil fakat bir ücret karşılığı vahşi hayvanlarla dövüşen hür şahıslar, *infamia*dan (İnfamia: Rezalet, şerefsizlik, iftira - r.n.) çok çektiler. *Digest* 3. 1. 1. 6. Bu, tarihçilerin genellikle göz ardı ettikleri, benim üzerinde değişik bir açıdan bakarak durduğum önemli bir farklılıktır. Bu durum aşağıda Frank'ten yapılmış olan alıntıda görülmektedir. Frank, *Survey* V, 235-6. "Hür inşaatçılar hayatlarını, kolayca elde edilmesi mümkün olmayan büyük miktarlardaki birikimlerden ve hareketli *collegium fabrum tignuariorum*dan... (marangozlar cemiyeti - r.n.) sağladılar. Üye listeleri üzerinde yapılan çalışmalardan anlaşıldığına göre, 1.000-1.500 hür veya azat edilmiş *fabri* (Zanaatkarlar - r.n.) pek çok köleyi işlerinde denetleyen oldukça başarılı marangozlardı... Kamu işlerinde çok sayıda hür işçinin çalışmış olması muhtemeldir." (İtalik ifade bana ait).

34. "*Panem et circenses*... daha aşağıda bulunan halkın, kendi kötü durumlarına anlamsız çareler hayal etmekten kurtarmak için dayandıkları bir formüldü". T. Veblen, *Essays in Our Changimg Order*, (yeniden basım), New York 1954, s. 450. O, karakteristik olarak da şunları ekledi: "*circenses* meselesinde ise, ... bu geçiş yüzyıllarında, kurtarılması en son akla gelebilecek kişiler avam olduğundan, birtakım değişiklikler ve gelişmeler mevcuttu ve sadece avamdan bir kişinin ücret ödemesi kabul edilebiliridi..." Ayrıca, "zamanının büyük bir kısmını yarışlarda, tiyatroda ve gladyatör gösterilerinde geçirmemek" Roma *pleb*lerinin bazı şeylere sahip olamadıklarının bir başka göstergesidir. J. P. V. D. Balsdon, "Panem et circenses", *Hommages ... Renard* II, Brüksel 1969, s. 57-60; A. Cameron, *Bread and Circuses* (Inaug. Lecture, King's College), Londra 1973; J. Le Gall, "Rome ville de fainéants?", *Revue des études latines* 49, 1971, 266-77.

35. Frontinus, *De Aquae Ductu Urbis Romae* (Roma Su Kemerleri) 96-118. Bina ticaretinde kölelerin oynadıkları rol hakkında kaynak için bkz. H. J. Loane, *Industry and Commerce of the City of Rome* (*M.Ö. 50- M.S. 200*), Baltimore 1938, s. 79-86.

36. Lukianos, ücretliler için *Apologia* 10. Bkz. D. Nörr, "Zur sozialen und rechtlichen Bewertung der freien Arbeit in Rom", *ZSS* 82, 1965, 67-105'de, s. 75-76.

37. Westermann, "Industrial Slavery", s. 158.

38. Mesela, A. M. Duff, *Freedmen in the Early Roman Empire* (yeniden basım), Cambridge 1958, s. 11: "Daha kurnaz olan Doğululara karşı eşit olmayan bir mücadele".

39. M. L. Gordon, "The Freedman's Son in Municipal Life", *JRS* 21, 1931, 65-77. Bu eser binden fazla metni içermektedir.

40. Caludius'un 56-57'inci satırlarının bulunduğu Hellence yazıt önce, H. I. Bell, *Jews and Christians in Egypt*, 1924, daha sonra yakın zamanda basılan *Corpus Papyrorum Judaicarum*, (ed. V. A. Tcherikower ve A. Funks), 2. kitap, Cambridge, Mass., 1960, no. 153'te yayımlanmıştır.

41. J. H. Oliver, *Marcus Aurelius: Aspects of Civic and Culturel Policy in the East* (*Hesperia*, Ek Bölüm 13, 1970) tarafından yayımlanan Hellence yazıtın 59-60 ve 99-101. satırları.

42. J. Day, "Agriculture in the Life of Pompeii", *Yale Classical Studies* 3, 1932, 166-208, s. 178-9 (Onun dönüm hesaplaması da oldukça basit bir temele oturmaktadır.). Bazı edebi ve epigrafik metinler Shtaerman tarafından bir araya getirilmiştir. Bkz. Shtaerman, "Slaves and Freedmen", s. 26-7 ve S. Treggiari, *Roman Freedmen during the Late Republic*, Oxford 1969, s. 106-10. Ancak belgeler değerlendirilmemiştir.

43. Bkz. Veyne, "Trimacion", s. 230-1. Veyne bunları, "düşük sınıf" olarak adlandırmaktadır.

44. J. H. Plumb, *The Growth of Political Stability in England 1675-1725*, Penguin 1969, s. 21-22.

45. Stolz, II. Ptolemaios'un idaresi altında, büyük arazide idareci olarak çalışan Apollonios'un Zenon'unu hatırlatan kişiydi. Artık bunun alışılagelmiş olmadığı ve sonunda çöktüğü açıktır. Bkz. J. Bingen ve D. J. Crawford, *Problemes de la terre*, (ed. Finley), 11-12. bölümler.

46. Catullus 23. 1; 24. 5, 8, 10.

47. *Orations* 31. 11; bkz. Jones, *LRE*, s. 851.

48. Aynı eser, s. 647.

49. Bu konuda bilgi için bkz. J. H. Randall, Jr., "The Erechtheum Workmen", *American Journal of Archaeology* 57, 1953, 199-210.

50. Hesaplamayı bilirsek, her bir iş başına, yaptıklan işe göre kişilere ödenen miktann farklı olduğu ortaya çıkar.

51. Klasik Dönem'e ait metin Appianos, *İç Savaşlar* I. 9-11.

52. Bkz. Shtaerman, "Slaves and Freedmen", s. 25-26, 36, 41-43.

53. *Eastern Tour* (1771), IV 361, aktaran R. H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, Penguin, 1947, s. 224.

54. K. Hopkins, "Slavery in Classical Antiquity", *Caste and Race: Comparative Approaches*, (ed. A. De Reuck ve J. Knight), Londra 1967, s. 166-77, s. 170-1'de.

55. Brunt, *Manpower*, Bölüm 19.

56. 2. yüzyıl hisseleri için bkz. Livius 35. 40; 39. 44, 55; 40. 29; 42. 4. Caesar'ın almış olduğu karmaşık önlemler için bkz. Brunt, *Manpower*, s. 312-15. Bu küçük hisseleri almaya niyetlenen hak sahipleri, muhtemelen halihazırda elde ettikleri ürünü desteklemek, kamuya ait otlaklarda veya büyük komşu çiftliklerde sezonluk işlerde elde ettikleri geliri artırmak ümidiyle istemiş olmalıdır.

57. Not 28'de belitilen "Hasat yazıtı", Efes'te (Ephesos) 2. yüzyılın sonuna ait "fırıncılann ayaklanması" ile ilgili olarak bulunan yazıtın bir benzeridir. Bu yazıt, W. H. Buckler, "Labour Disputes in the Province of Asia", *Anatolian Studies Presented to Sir William Ramsay*, Manchester 1923, s. 27-50, 29-33'te yayımlanmıştır. Aynı zamanda, T. R. S. Broughton, Frank, *Survey* IV, 847-8'de de bulunmaktadır. Bu bir kenarda kalmış, tamamalanmamış ve anlaşılırlıktan uzak metin, fırıncıların "fitne çıkarmalannın" sebepleri, toplu ekonomik sıkıntılann buna sebep olup olmadığı veya esnaf birliklerinin istekte bulunup bulunmadıklannı tahmin etmemizi sağlayacak ipucu vermemektedir. Rostovtzeff'in (*RE*, s. 178-9) şu paragrafı ise hayali bir kurgudur: "İşçilerin serfliğine son verildiği fakat şehirlerin vatandaşı olarak kabul edilmedikleri" yerlerde, "gerçek profesyonel grevler" ortaya çıkar ve "gerçek sosyal yenilik çalışmaları" yapılır.

58. Bkz. J. P. Vernant, *Mythe et pensée chez les Grecs*, Paris 1965, 4. Bölüm; F. M. De Robertis, *Lavoro e lavoratori nel mondon romano*, Bari 1963, s. 9-14. H. Altevogt, *Labor improbus*, Münster 1952'nin ilk sayfalarında da doğrulayıcı bilgiler vardır. Ayrıca bkz. B. Effe, "Labour improbus—ein Grundgedanke der Georgica in der Sicht des Manilius", *Gymnasium* 78, 1971, 393-9.

59. S. Marie Delcourt, *Héphasitos ou la légende du magicien [Bibliothèque de la Fac. De philosophie et lettres*, Liège, no 146 (1957)]. H. Philipp, *Tektonon Daidalos. Der bildende Künstler und sein Werk im vorplatonischen Schriftum*, Berlin 1968, Bölüm 3'te (Delcourt'u referans göstermeden) onun verdiği bilgilerin tersini iddia ederek, inanılması güç savunmalar yapmıştır. Belki de burada, Roma İmparatorluk Dönemi'nde, Küçük Asya'da (Anadolu), üzerinde Hephaistos'u tasvir eden sikkelerin sayısında büyük bir artış olması, 235-270 yılları arasındaki karışık döneme rastlamaktadır. Bu, yerel kült olan Hephaistos ile ilgili olmayıp Akhilleus efsanesiyle bağlantılı olarak ortaya çıkmıştır. Bkz. F. Brommer, "Die kleinasiatischen Münzen mit Hephaistos", *Chiron* 2, 1972, 531-44.

60. Shtaerman, "Slaves and Feedmen" (s. 31-33'te) bu konuda, esnaf teşkilatında (*collegia*) bulunan hür ve köle arasındaki "bağdan" bahsederken, olumlu bir bakış açısı getirmekle birlikte oldukça kesin konuşmaktadır. Ne yazık ki, M.Ö. 132-131'de Küçük Asya'da (Anadolu) Aristonikos'un alışılmadık bir şekilde ortaya çıkan isyanı hakkında, onun "kısa sürede, fakir insanlar ve kölelerden (*douloi*) oluşan bir kalabalığa özgürlük vaad ederek etkili olmasından ve kendilerinin ona Heliopolitans adını vermelerinden" başka hiçbir şey bilmiyoruz (Strabon 14. 1. 38). Kısa süre önce basılan J. C. Dumont, "A propos d'Aristonicos", *Eirene* 5, 1966, 189-96 ve benim kısa "Utopianism Ancient and Modern", *The Critical Spirit. Essays in Honor of Herbert Marcuse*, (ed. K. A. Wolff ve B. Moore, Jr.), Boston 1967, 3-20'de, s. 10-12. Aynı zamanda benim, *Use and Abuse of History*, Londra 1975, 11. Bölüme bakınız. *Douloi* kelimesiyle Strabon, alelade köleleri değil bağımlı işçileri kastetmiş olmalıdır. Fakat bu metinde açıkça belirtilmemiştir.

61. Petronius, *Satyricon* 69. 3; 75. 11 vd; Veyne, "Trimalcion", s. 218-219'da doğrulamaktadır.

62. Mesela, İkinci Sicilya Ayaklanması'nda Morgantina'da: Diodoros 36. 3; bkz. benim *Ancient Sicily*, (yeniden gözden geçirilmiş baskı), Londra 1979, II. Bölüm.

63. Bkz. Garlan, "Esclaves en guerre", s. 45-48.

64. Mesela, Max Weber, "Die soziale Gründe des Untergangs der antiken Kultur", *Gesammelte Aufsätze zur Sozial-und Wirtschhaftsgeschichte*, Tübingen 1924, s. 289-311'de, 299-300; Salvioli, *Capitalisme*, s. 250-3; E. M. Schtajerman, *Die Krise der Sklavenhalterordnung im Westen des römischen Reiches*, (Rusçadan çeviren W. Seyfarth), Berlin 1964, s. 34-35, 69 ve diğer sayfalarda.

65. Yazılı eserlerin çokluğu sebebiyle aşağıda sadece birkaçından örnek vermek yeterli olacaktır. R. W. Fogel ve S. Engerman, *The Reinterpretation of American Economic History*, New York 1971, 7. Bölüm'de, N. G. Butlin, *Ante -bellum Slavery- A Cricique of a Debate*, Australian National Univ., Canberra, 1971 değerlendirmeleri ile; E. D. Genovese, *The Political Economy of Slavery*, New York 1965, 2. Bölüm; metodolojik zayıflığına rağmen oldukça faydalı olacağını düşündüğüm R. S. Starobin, *Industrial Slavery in the Old South*, New York 1970, özellikle 5. Bölüm; M. Moohr, "The Economic Impact of Slave Emancipation in British Guiana, 1832-1858", *EcHR*, 2. Seri, 25, 1972, 588-607'de konuyu şöyle bitirmektedir: "Ekim dikimle uğraşanlar ve kamu görevlileri... *coloni*'nin önceki kölelerini topraksız bırakmakta başarılı olsalardı, bu serbestlik ekonomiye de yansıyacaktı, ki bunu daha önce serbest bırakılan kölelerden ayırt etmek mümkün olmayacaktır. Bu konuda Amerikalıların yaptıkları tahliller yanlış ve eskimiştir ancak yine de bkz. C. A. Yeo, "The Economics of Roman and American Slavery", *Finanzarchiv*, n. F., 13, 1952, 445-85.

66. Schtajerman, *Krise*, s. 90-91.

67. Orta Çağ'la ilgili deliller, oldukça tutarlı ve fakat azdır. Bunlar tablo halinde, B. H. Slicher van Bath, *Yield Ratios*, 810-1820 (*A. A. G. Bijdragen*, no 10, 1963); yine kendisine ait, *The Agrarian History of Western Europe, A.D. 500-1850*, Londra 1963, s. 18-20'de ve tablosu s. 328-33'de destekleyici bilgi bulunmaktadır. Slicher van Bath, İtalya ile ilgili olarak 18. yüzyıldan öncesi için rakam vermemektedir. Bu, Antik Çağ ve Orta Çağ ile ilgili olarak karşılaştırmalarda halihazırda var olan güçlüğü artırmaktadır. Ayrıca, sadece yıllık ürün miktarı, yeterli tarım üretimi oranını vermekten uzaktır. Mesela bkz. P. F. Brandon, "Cereal Yields on the Sussex Estate of Battle Abbey during the Later Middle Ages", *EcHR*, 2. seri, 25, 1972, 403-20. Ptolemaioslar Dönemi Mısır'ı hariç (ki bu hesabımızın dışındadır), bunlar Antik Çağ'la ilgili olarak (ki bunun için bile yeterli değildir) elimizde bulunan eserlerdir. En azından benim burada vermeye çalıştığım fikri destekleyecek bildiğim eserler bunlardan ibarettir.

68. Benim "Technical Innovation", s. 43'e bkz. Roma'nın İspanya madenlerinde sağladığı önemli teknik ilerlemeleri için (buluşlar olmadan) bkz. P. R. Lewis ve G. D. B. Jones, "Roman Gold-mining in North-west Spain", *JRS* 60, 1970, 169-85.

69. A. Fishsaw ve R. W. Fogel, "Quantitative Economic History: An Interim Evaluation", *Journal of Economic History* 31, 1971, 15-42'de, s. 27.

70. Bu konu ile ilgili metinler, güzel bir şekilde, E. M. Shataerman, "The 'Slave Question in the Roman Empire", *VDI*, 1965, no 1, s. 62-81'de toplanmıştır. Bir noktada yazar (s. 66), isyan korkusunun ciddi bir ekonomik sorun oluşturduğunu belirtmekle birlikte, makalenin ilerleyen kısımlarında, bazı maddi verilerle bu fikrinden vazgeçtiği anlaşılmaktadır.

71. Ammianus 31. 4-6; bkz. E. A. Thompson, *The Visigoths in the Time of Ulfila*, Oxford 1966, s. 39-42.

72. *Codex Theodosianus* 10. 10. 25; 5. 7. 2; ve kısmen 5. 6. 3.

73. *Colonus*un ilk anlamı, "*çiftçi*", "*köylü*" ve daha sonra "*kiracı*" fakat metinde ben daha çok bunu, daha sonraki dönemlerdeki anlamıyla "bağlı kiracı" olarak kullanıyorum. Bkz. K. -P. Johne vd., *Die Kolonen in Italien und den westlichen Provinzen des römischen Reiches*, Berlin 1983, II. yüzyılın sonuna doğru İtalya'da *colonus*un İngilizce karşılığı için bkz. P. W. De Neeve, Amsterdam 1984. Hür toprak sahibi çiftçiler de, varlıklarını sürdürdüler. Fakat bunların oranlarını tahmin etmek mümkün değildir. Bence tarihçiler bu oranı abartmaktadırlar. Mesela Libanios'un 47. konuşması, çiftçiler hakkında ateşli bir konuşmadır.

74. Bu konu üzerindeki fikirler hakkında ayrıntılı kaynakça için aşağıda 2. Kısım 7. Bölüme bakınız.

75. Bkz. W. L. Westermann, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia 1955, s. 32-33 (M.Ö. 150'de köle ticareti, genellikle İtalya'ya kaydığında, Orta Yunanistan'ın durumu hakkında); I. Biezunska-Malowist, "Les esclaves nés dans la maison du maitre ... en égypte romaine", *Studii Clasice* 3, 1962, 147-162 ve "La procréation des esclaves comme source de l'esclaveage" (M. Malovist ile), *Mélanges offerts à K. Michalowski*, Varşova 1966, s. 275-80.

76. Bunun için genel olarak bkz. P. Garnsey, *Social Status and Legal Privilege in the Roman Empire*, Oxford 1970; cezalandırma için ise yine Garnsey'in "Why Penal Laws Became Harsher: The Roman Case", *Natural Law Forum* 13, 1968, 141-62'de, s. 147-52'e bakınız.

77. *Corpus Inscriptionum Latinarum* VIII 10570; metin ve çeviren R. M. Haywood tarafından, Frank, *Survey* IV 96-98'de verilmiştir.

78. Rostowtzew, *Kolonat*, s. 370-3.

79. Garnsey, *Legal Privilege*, s. 274.

80. İlk Hıristiyanların bu konudaki fikirleri yakın zamanda ayrıntılı bir şekilde H. Gültzow tarafından ele alınmıştır. Bkz. H. Gültzow, *Christentum und Sklaverei in den ersten drei Jahrhunderten*, Bonn 1969.

81. Genel olarak stoacıların ve Hıristiyanların cezalandırma hakkındaki görüşleri için bkz. Garnsey, "Penal Laws", s. 154-6.

82. Bkz. D. B. Davis, *The Problem of Slavery in Western Culture*, Ithaka 1966, 1-3. bölümler.

83. Bkz. E. A. Thompson, "Peasent Revolts in Late Roman Gaul and Spain", *Past & Present*, no 2, 1952, 11-23. Aynı yazı, Finley, *Studies*, Bölüm 14'te yeniden basılmıştır. 4. yüzyılın sonunda, Fransa'nın güneyinde *Bacaudae* tarafından yapıldığı tahmin edilen tahribat arkeolojik buluntulardan da anlaşılmaktadır. Bkz. Fouet, *Villa de Montmaurin*, s. 311.

84. Rostovtzeff, *RE*, s. 514.

85. Jones, *LRE*, s. 469'de ve ayrıca Jones'un, "Over-Taxation and the Decline of the Roman Empire", *Antiquity* 33, 1959, 39-43'te de bunları destekleyici bilgi bulunmaktadır.

86. Mesela *Panegryci latini*de (5. 5-6), 269-70 yılları arasında Burgondiya'nın tahrip edilişini anlatan tasvirler bunu doğrulamaktadır.

87. Bkz. A. L. Rivet, "Social and Economic Aspects", *The Roman Villa in Britain*, (ed. Rivet), Londra 1969, 173-216'da, s. 189-98. Ayrıca bkz. Erik Gren, *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit*, Uppsala Universitets Årsskrift, 1941, no 9, s. 135-49. Ren Nehri kıyısında bulunan orduya hububat, gemilerle Britanya'dan götürülmüştür: Ammianus 18. 2. 3; Libanios, *Söylevler* 18. 83.

88. Ammianus, 16. 5. 15. Ayrıca bkz. Salvian, *On the Government of God* 4. 30-31; 5. 35.

89. Aynı eser, 5. 25, 38-45.

90. Bkz. A. Grenier, "Aux origines de l'histoire rurale: la conquête du sol français", *Annales* 2, 1930, 26-47'de, s. 40-41.

91. Fustel de Coulanges, "Colonat", kanun metinlerinden oldukça seviyeli bir örnek vererek, uygulamanın kanunlardan daha önde olduğunu göstermektedir (özellikle s. 92, 119). Max Weber de aynı konuyu başlı başına ele aldı. Bkz. *Die römische Agrargeschiechte*, Stutgart 1891, s. 219.

92. Köklü bir çalışma olan Ernst Levy, "Von römischen Precarium zur germanischen Landleihe", *ZSS* 66, 1948, 1-30'da, s. 17-25.

93. Hatta mesela Kuzey Afrika için bkz. H. D'Escurac-Doisy, "Notes sur le phénomene associatif dans le monde paysan à l'époque du Haut-Empire", *Antiquités Africaines* 1, 1961, 59-71.

94. P. Collinet, "Le colonat dans l'empire romain", *Recueils de la Société Jean Bordin* 2, 1937, 85-122. Bölgesel farklılıklar için ayrıca bkz. J. Percival, "Seigneurial Aspects of Late Roman Estate Management", *English Historical Review* 84, 1969, 449-73.

95. Benim de fikirlerimin kaynağını oluşturan, istismarı ve varlığı hakkında bilgi sahibi olmadığımız kaynaklarla ilgili bilgi için bkz. I. Hahn, "Freie Arbeit und Sklavenarbeit in der spätantiken Stadt", *Annales Univ .... Budapestiensis, Sectio historica* 5, 1961, 23-29. Ayrıca bkz. W. Seyfarth, *Soziale Fragen der spätrömischen Kaiserzeit im Spiegel der Theodosianus*, Berlin 1963, s. 104-27. Roma şehrinde çıkan ayaklanma hakkında bkz. H. P. Kohns, *Versorgungskrisen und Hungerrevolten in spätantiken Rom*, Bonn 1961. Daha önceki dönemler için ise bkz. C. R. Whittaker, "The Revolt of Papirius Dionysius A.D. 190", *Historia* 13, 1964, 348-69.

IV

TOPRAK ASİLZADELERİ VE KÖYLÜLER

Statü ve toprak mülkiyeti arasındaki yakın bağın oluşmasında kanun önemli rol oynamıştır. Hellenler, toprak sahipliği hakkını sadece vatandaşlara tanımışlar ve daha oligarşik toplumlarda da, mesela hemen bütünüyle Sparta'da, siyasi haklar tamamıyla toprak sahibi olanlara tanınmıştır. Fakat daha önce de belirttiğim gibi kanun; gelenek göreneklerden, örf ve adetlerden, sosyal veya siyasi baskıdan daha az önemsenmiştir. Mesela Roma'nın İtalya'da genişlemesi daha açık bir vatandaşlık politikasına sebep olmuştur. Böylece Latinler de erken dönemlerden ve özellikle M.Ö. 1. yüzyıldan itibaren bütün özgür İtalyanlar, Roma topraklarına sahip olma ayrıcalığına kavuşmuştur. Gerçekte (*de facto*) toprak ve vatandaşlık arasında oluşan köklü değişiklik (Hellen şehir devletlerinde bilinmeyen), belirgin olmayan bir yasal dayanakla örtbas edilmiştir.

Şehir devletinde toprak esas olarak sürekli ve düzenli vergilendirmeden muaftı. Aşar vergisi veya topraktan alınan diğer doğrudan vergiler, Hellenlerce tiranlığın göstergesi olarak kabul edilmişti. Bu düşünce o kadar kökleşmişti ki, Hellenler savaş dönemlerinde uygulanmak istenen olağanüstü vergilerin, mesela Atina'daki *eisphora*nın*, diğer toplumlarda olduğu gibi sürekli hale getirilmesinden çekinmişlerdir (Roma Cumhuriyet Dönemi'nde de olduğu gibi). Diğer yandan imparatorluklar gelirlerini, kiraya verme ve vergilendirme yoluyla topraktan elde edilen gelirlere bağlarken Hellas şehirleri, idarecilerinden, şehre ait toprakların serbest bırakılmasını istemişler ve bunu gerçekleştirmişlerdi. İtalya'nın geleneksel olarak sahip olduğu ayrıcalıklar da M.S. 4. yüzyıla kadar devam etti (Buna karşılık, Roma vatandaşlarının eyaletlerde sahip oldukları topraklar, en azından Cicero'nun zamanına kadar vergiden muaftı). Kabul edilmiş birtakım düşüncelere ters düşse de, sadece üst sınıf için değil fakat bunun köylüler yani hür vatandaş çiftçiler için ne anlama geldiğini burada bir kez daha vurgulamak isterim. Varlıklı Hellenlerin

* Düzenli alınmayan servet vergisi. (r.n.).

toprakları vergiden muaf olduğu halde devletin önemli miktardaki harcamalarını bunlar karşılıyorlardı. Eğer en azından M.Ö. 3. yüzyıldan sonra zengin Cumhuriyet Roma'sı böyle yapmadıysa, bunun sebebi, Roma'nın sömürgeci yayılma tarzının, devletin yükünü bağlı devletlere ve eyaletlere aktarmasını engellemesinden kaynaklanmaktadır. İmparatorluk idaresinde durum tersine döndü. Üst tabaka kamu harcamalarının çok azını üstlenirken, topraktan alınan vergiler genellikle fakirlere ve bazen de orta sınıfa yüklendi.[1]

İmparatorluklarda (ve Erken Arkaik Dönem rejimlerde) şehir devletindeki klasik vatandaşın kısmen veya tamamen özgür veya özgürlükten yoksun olması gibi birbirinden farklı konular siyasî terminolojide, farklılıkların birbirleriyle olan ilişkileri şeklinde ortak bir formül haline getirilmiştir. Burada, vergi muafiyeti ve köylünün siyasî topluluğun tam üyesi olarak bütünleşmesi, bu hikayenin önemli bir ayağı olmasına rağmen bu meselenin Klasik Dönem'de nadiren tekrar edilen bir konu olduğunu ileri sürüyorum.[2] İdeolojik olarak bu, Vergilius'un oldukça iyi bilinen ve sanatsal anlatıma sahip ***Georgica***'sındaki gibi, sadece ziraatle ilgili çeşitli bayram ve kutlamalarda kullanılan bir ifadedir. Vatandaş topluluğunun tüm tabakaları genelde bu düşünceyi paylaşırdı. Daha sonra özellikle ayrılıklar çıkmaya başladı. Heitland, "taşra hayatından tekrar tekrar övgüyle bahsederek, başarının gerçek sırrının vaizlerin kutsal öğretilerinde söylenildiği gibi, 'toprağa dönüş'te olduğunu" yazmaktadır. Fakat "taşra hayatından tekrar tekrar övgüyle bahseden ifadeler gerçek değildir. Hatta, şehrin şaşaalı hayatının tekdüzelik ve bıkkınlığı ile taşraya gitmiş olan şehir kökenli insanların samimi ifadelerinde bile, taşradaki tatillerinden rahatlamış olarak dönseler bile bir süre sonra böyle bir yerden sıkıldıkları ifadeleri yer almaktadır."[3] Daha önce de üzerinde durduğum gibi, onlara göre toprak sahipliği herhangi bir mesleğe sahip olunmadığını göstermektedir. Diğerleri içinse bu zahmetli bir iştir. Herkes toprak sahibi olmak için belli bir hırs besler ve bir dereceye kadar herhangi bir fırsat doğduğunda, bir başka toprak parçasını kendi toprağına katmaya çalışır. Diğer yandan, insan ekonomik bir çöküntü yaşadıktan sonra malına el konulması durumunda bile, büyük bir istekle yeniden toprağa sahip olmak isteyecektir.

Ancak bunlardan hiçbiri sayısal olarak ifade edilemez. Geniş toprakları olan ve vatandaşlarının büyük bir çoğunluğu toprak sahibi ve kiracı çiftçilerden oluşan, yüzde yüz birbirine yakın yerlerde bulunan yerleşim alanları (özel bir duruma sahip olan Sparta hariç), "kasaba" veya "şehir" olarak adlandırılmıştı.[4] Roma İmparatorluk Dönemi'nde Roma şehrinin kendisi, İskenderiye (Aleksandreia), Kartaca (Carthago), Antakya (Antiokheia) gibi nüfusu altı basamaklı rakamlara yükselen, toprak ve tarımla pek ilgisi olmayan birkaç büyük şehir vardı. Bu iki kutup arasında 1.500 yıllık tarih boyunca geniş topraklar üzerinde bulunan bu alanlara ne oldu? Anladığımız kadarıyla, Atina'da M.Ö. 403 yılında hazırlanmış olan bir yasa taslağında, bir parça toprağa sahip olmayan vatandaşlara siyasi hak verilmemesi öngörülmüştü. Eğer bu kural kabul edilmiş olsaydı, ki kabul edilmemiştir, 5.000 vatandaş bu siyasi haktan faydalanamayacaktı. Bunlar tabii ki bize kadar gelen bilgilerin doğru olup olmadığına bağlıdır (bu konuya tereddütlü bakanlar da vardır). Ancak acaba bu bilgiler ne kadar doğrudur? Mesela M.Ö. 403'te vatandaşların toplam sayısı ne kadardı? "Bir parça toprağın" ne anlama geldiği belli değildir. Bu, şehirde biraz fasulye ve üzüm yetiştirilen evin önündeki küçük bir bahçeyi de ifade edebilir.[5] Muhtemelen nüfus sayımı bilgilerine dayanılarak bize anlatılanlara bakılacak olursa (Iosephos, ***Historia Ioudaikou Polemon*** 2.385), ele aldığımız dönemlerin ilk yüzyıllarında, İskenderiye hariç Mısır'ın nüfusu 7.500.000 idi. Bu bir bakıma oldukça faydalı bir bilgiydi. Çünkü bu durumda, nüfusu yarım milyondan daha fazla olmayan İskenderiye dışında, askerler ve çok sayıda küçük memur da dahil olmak üzere herkesin tarımla uğraştığını düşünmemiz gerekir. Ancak Mısır, imparatorluk içerisinde en kalabalık ve en fakir eyalet olduğundan, buranın durumu genellenemez.

Bu konuyla ilgili olarak belirli belirsiz birtakım kavrayışlara sahip olabiliriz ve pek çok fikir ileri sürebiliriz. Ancak Antik Çağ dünyasında pek çok insanın toprağa sahip olmadığını fakat buna rağmen toprağı, şu ya da bu şekilde maddi-manevi her şeyin üzerinde tuttuğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Burada toprak sahipliği ile ifade edilen büyüklüğe ve bunun ölçümü konusuna tekrar döndüğümüzde belki kendimizi biraz daha rahat hissedebiliriz. Ele aldığımız alanın bütünü ve incelemekte olduğumuz dönemdeki tek

tek sayısal verilerin toplamı ile söze başlayacak olsak, bu sayının oldukça küçük olduğu görülür. Şimdiye kadar bunları bir araya getirip toplayan olmadığından, büyük toprak sahibi sayısının tahminen 2.000'in üzerinde olduğunu söylemek mümkün değildir.[6] İkincisi, elde bulunan sayılar orantılı değildir. Antik Çağ yazarları tarafından söz konusu edilen parasal değerlere, pek çok sebeplerle inanılması mümkün değildir; zira normalde sadece kendilerinin belirledikleri sayıları vermişlerdir veya toprağın dönümünün belirtilmesinden ziyade bir yılın bütün gelirinin verilmesi ya da bir şahsın bütün mülkünün belirtilmesi yerine sadece belli bir çiftliğin ölçülerinin verilmesi şeklinde farklı değerlendirmeler vardır. Günümüz tarihçileri hesaplama yapmak için, verilen herhangi bir sayıyı kendilerine göre değerlendirerek, "yatırımın normalde" %6 veya %8'inin "toprağa yapıldığı"nı belirlemeye çalışmışlardır. Örneklerimde, adeta karşı çıkarcasına kurallar ve kalıplar vermeye çalıştığım için sonunda kendimden utanmaya başladım. Gerçekten de bu tür bilgileri çok az sayıdaki metinde ve sadece özel durumlarda bulmamız mümkündür. Ancak çok farklı toprak türleri, ürün çeşidi ve farklı toprak rejimleri bulunmasına rağmen, bu verilen değerlerden çok azı sayısal bilgi içerdiğinden çoğu da değersizdir.[7] Orta Çağ'ın sonlarından itibaren, toprak değerinin birçok yılın alım satım değerine göre belirlendiği İngiltere'de, bu durum hiç de yabancı değildir. Üçüncüsü, Antik Çağ yazarları nadiren sayısal büyüklükler vermekle birlikte eğer bir çiftlik, Varro'nun örneklerinin bulunduğu listedeki gibi normalden fevkalâde büyük ise (***De Re Rustica*** 3. 2) veya Roma şehrine yakın villalarda arılardan, çiçeklerden, tavuklardan, güvercinlerden ve tavuskuşlarından büyük gelir elde ediliyorsa, anacak bu durumlarda sayılardan bahsetmekteydiler. Bu sebeple elimizde bulunan az miktardaki örnek ise rastgele örnekler değildir.

Ancak yine de toprak sahipliği çeşitlerini ve bunların eğilimlerini anlamamız herhalde faydalı olacaktır. Burada çok uç ve kendine has bir özellik taşıyan Mısır'ı ele almakla işe başlayalım isterseniz. Mısır kendine has ve benzersizdi. Çünkü Mısır'da toprakların pek azı kullanılmaz durumdaydı (Fayum'da olduğu gibi %5 oranı kadar küçük bir oran), yerli çiftçiler Klasik Dönem Hellen-Roma dünyasında olduğu gibi hür toplumsal tabaka değildi ve ayrıca sulu ta-

rım sayesinde oldukça düzenli şekilde yüksek verim (mesela belki de bire on hububat) elde edilmekteydi. Ptolemaioslar Dönemi'nin tipik bir Fayum köyü olan Kerkeosiris 1.500 nüfusa sahipti ve 12.000 dönüm (3.000 acre) arazi üzerinde tarım yapılıyordu. Pek çok köylü sadece temel ihtiyaç maddelerini karşılayabilecek 4 veya 8 dönümlük (1-2 acre) arazilerde tarım yapıyor, bunlardan bir kısmı ise toprağını bir yıl kiraya veriyordu; ancak hepsi de vergi ve harca tabiydi.[8] En üst noktada, iki eksik değer, eğilimi ve oranları tahmin etmemizi sağlayacaktır. Bunlardan birincisinde, Fayum'da Apollonius adında, M.Ö. 3. yüzyılda memlekette yüksek memurluklarda bulunmuş bir şahsa ait olan bir çiftliğin 26.000 dönüme (6.500 acre) ulaştığı görülmektedir[9] (Memphis'te bazı şeyler değişirken Apollonius da toplumun gözünden düşmüştü; ancak kendisinin en azından bir başka çiftliği daha vardı). İkinci bir sayısal ifade, M.S. 6. yüzyılda Bizans İmparatorluğu Dönemi'nde iki kez *praetor praefectus* gibi üst düzey görevlerde bulunmuş, Mısır'ın yerli ailelerinden Apion'lara aittir. Bu aile, Mısır'da sayıları fazla olmayan oldukça zengin toprak sahibi ailelerin önde geleniydi. Ne kadar zengin olduğu bilinmeyen bu ailenin İstanbul'a (Konstantinopolis) yılda muhtemelen 7.500.000 litre hububat yardımında bulunabildikleri, toplam 300.000 dönümlük (75.000 acre) bir araziye sahip oldukları söylenebilir.[10]

Böyle fevkalâde büyük bir çiftlik, Antik Çağ dünyasında benzerine az rastlanan bir durumdur. Ancak en küçük toprak ile en büyük toprak arasındaki fark herhalde oldukça fazlaydı ve sanıyorum fark gittikçe de artmaktaydı. Roma vatandaşlarının M.Ö. 2. yüzyılda İtalya'da 12 dönüm (3 acre) kadar küçük topraklar üzerine *coloni* olarak yerleştiklerini ve Caesar'ın zamanında büyük aileler için 24 dönümlük (6 acre) arazilerin yeterli alanlar olduğunu biliyoruz. M.Ö. 3. veya 2. yüzyılda Adriatik adası Curzola'da küçük bir Hellen yerleşimi kurulduğunda, ilk yerleşenlerden her biri, ölçüsü belli olmayan miktarda tarım yapılabilen toprak ile aşağı yukarı 3 dönüm (0,75 acre) bağ almıştı.[11] Bu konudaki belgeler yeterli olmamakla birlikte bu tür küçük çaplı çiftçiliğin oldukça yaygın olduğuna şüphe yoktur. Mısır'dan farklı olarak bunlar en azından vergiden muaftı ve bu sebeple de daha yaşanabilir bir ortam sağlamışlardı. Roma imparatorlarının genel olarak bağımsız çiftçilerin durumlarını

kötüleştirmelerine kadar da bu durumun çok belirgin bir değişikliğe uğramış olması ihtimali zayıftır.

Gelişme olup olmadığını gözleyebilmek için üst sınıflara bakmak gerekir. M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda Atina'daki toprak sahiplerinin, Atina'nın çeşitli yerlerinde üç-dört mülkü vardı. Bunların içinde en değerli iki çiftlikten birisi Eleusis'te, diğeri Thria'daydı. Bu mülkler, Buselos adında, kökleri 5. ve 4. yüzyıllara kadar giden ve pek çok ferdi Atina'da askeri ve siyasi işlerde görev almış bir aileye aitti. Eleusis çiftliğinin 12.000, diğerinin ise 15.000 drakhme değerinde olduğu belirtilmektedir. Bu tutarlar, muhtemelen bu mülklerin normal değerinin altındaydı. Ancak böyle olsa bile 12.000 drakhmelik bir mülk, bir kimseden kamu yardımı talep edilebilmesi için sahip olunması gereken en az mal değerinin kırk katıydı. Aynı zamanda yine 12.000 drakhme, oligarşik anayasanın M.Ö. 322'de Atina'da yönetime katılmak isteyen her şahıs için ön gördüğü, sahip olunması gereken en az mal miktarının da altı katıydı.[12]

Buselos ailesi, M.Ö. 4. yüzyılda Atina'daki en zengin ailelerden biriydi. Ancak Roma İmparatorluğu Atina'sında bunların durumu değişmiş ve sadece normal bir aile haline gelmişlerdi. Burada ifade etmek istediğim şey belki de oldukça uç bir meseledir. Fakat örneğine az rastlanan bu durumlar, döneme ilişkin sınıflandırmayı gösterir. M.S. 2. yüzyılda Atina'daki sanatın ve yazı hayatının (kendisi de döneminin önemli bir yazar ve düşünürüydü) efendisi, sadece Atina'da değil Hellas ve Küçük Asya'da (Anadolu) imparatorlar kadar kamuyu mallarıyla destekleyen, pek çok önemli görevden sorumlu olup imparatorlarla arkadaşlık ve akrabalık kurmuş olan Herodes Attikos adındaki tek bir kişinin elinde bulunuyordu.[13] Herodes Attikos, aslen geçmişi M.Ö. 2. yüzyıla kadar giden, Marathon'un ileri gelen ailelerinden birine mensuptu. Nero zamanında da kendilerine Roma vatandaşlığı bahşedilen bu aile, sahip olduğu statü ve gücünü devam ettirdi. M.S. 92 veya 93'te Domitianus, Herodes'in büyükbabası olan Hipparkhos'un çiftliğine el koyunca, Hipparkhos büyük bir sıkıntıya düşmüştü. Domitianus bu mülkleri, bir kimsenin senatör olabilmesi için gerekli olan en az mal miktarının yüz katı veya Genç Plinius gibi pek de fakir olmayan bir kimsenin yıllık gelirinin elli katı kadar olan 100 milyon sestertius (2.500.000

drakhme) gibi bir fiyata satmıştı. Ancak Hipparkhos, yüklü miktarda bir parayı da herkesten saklamış ve birkaç yıl sonra da Nerva'nın biraz daha hür bir ortam oluşturan idaresi döneminde, Hipparkhos'un oğlu ve Herodes Attikos'un babası, ailesinden kalan bu mirası yeniden kullanabilmişti. Ölümünden sonra her bir Atinalıya yıllık gelir olarak 100 drakhme bırakmıştı. Buna göre toplam miktar 100 milyon sestertiustan fazlaydı.

Gerçi Atinalılar bu vaat edilen parayı hiçbir zaman alamadılar; ancak bu işin bir başka yönüydü. Fakat burada bizim için önemli olan Herodes Attikos'un (ki başka insanlara verilen yüklü miktarda borç paranın ailenin önemli gelir kaynağı olduğu anlaşılmaktadır)[14] Atina şehrine yakın bir yerde Kephisia'da ve Marathon'da bulunan villaları, şehirdeki evi, her iki bölgedeki çiftlikleri, Euboia Adası'nda, Kuzey Attika'da, Korinthos'ta ve Peloponnesos Yarımadası'nın bazı yerlerinde, Mısır'da ve eşi dolayısıyla Via Appia'da ve İtalya'daki Apulia'da sahip olduğu mülklerdir.[15] Ayrıca Marathon'da ve çevresindeki mülklerin büyük bir alana yayıldığı ve fevkalâde büyük miktara ulaştığı görülmektedir.[16]

Bu ailenin zenginliği, Roma standartlarına göre bile oldukça fazlaydı. Suetonius'un (*Vespasianus* 13), Herodes'in büyükbabasına ait malları Domitianus'un müsadere ederek 100 milyon sestertius gelir sağladığına dair ifadelerinin vurgusuna bakılırsa, bu malların o dönemdeki değeri de anlaşılır. Romalı üst düzey insanların, mal birikimi yaparak geliştikleri düşüncesi, Gracchus'un reformlarından itibaren söz konusu edilebilir. Tiberius Gracchus M.Ö. 133'te, *ager publicus*a* ait toprakların kişi mülkü olmasını yasaklayan bir kanun çıkardı. Bu, Roma Devleti'nin İtalya'da savaşlar sonucu ele geçirdiği ve daha sonra da çok düşük tutarla kiraya verdiği toprakları ifade etmekteydi. Her bir aileye en fazla 2.500 dönümlük (625 acre) arazi için, kiralama tutarı en fazla 500 iugera (1.250 dönüm) karşılığı olarak belirlenmişti ve sahip olunan her iki erkek çocuktan her biri için de 250'şer iugera (625 dönüm) ayrıca bir ek ödeme isteniyordu ("hususi topraklara" ise dokunulmadı). Ancak pek çok senatör ve diğer bir kısım insanın bu kanuna karşı çıkmasına bakılırsa bunların, Gracchus'un ele geçirilen toprakların dağıtılması konu-

* Kamu arazisi. (r.n.)

sunda koymuş olduğu sınırı aşarak *ager publicus*tan, belirlenen yasal 2.500 dönümden (625 acre) çok daha fazla toprak aldıkları anlaşılır.[17] Yüzyıl sonra Pompeius, ordusunda bulunan 800 köle ve çobana toprak vaat ettiği halde, ele geçirilen toprakların tamamı lulius Caesar'a verilmiştir. Ahenobarbus'un ise her bir adamına Etruria'daki kendi topraklarından 100'er dönüm (25'er acre) toprak vermeye söz vermesine rağmen bunu gerçekleştirememiştir (emri altındaki görevlilerine ve emekli askerlerine daha fazla toprak söz vermişti).[18] Ahenobarbus, 4.000 veya 15.000 askere toprak vereceğini belirterek, toprak vaat edilen insan sayısını sürekli artırmış ve sonuçta farklı değerlendirmelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Böylece halk arasında "onun adamı" gibi bir tabirin oluşmasına yol açmıştır. Ancak tabii ki bu gelişmelerden dolayı, ne kendisi yeterli toprak bulabilmiş ne de cömertçe söz verdiği toprakları dağıtabilmiştir. Her şeye rağmen bu, o dönemdeki propagandayı ifade etmesi bakımından önemlidir.

Burada iki örnek daha vermeden geçemeyeceğim. Genç Melania, M.S. 404'te fani dünya hayatından çekilmeye karar verdiğinde, kendisinin ve eşinin İtalya'nın çeşitli yerlerinde; Sicilya, İspanya, Kuzey Afrika ve Britanya'daki mülklerinden yılda 522 kg (1.150 pound) altın (1.600 Roma poundu*) gelir elde ediyordu. Roma'ya yakın bir toprağı 62 köyü içine alıyordu ve her bir köyde de 400 köle tarımla uğraşıyordu; böylece bu mülkün tamamında toplam 24.000 köle yaşıyordu.[19] Ayrıntılar üzerinde durmak istemiyorum. Dini eserlerde gerçekçi olmak veya dürüst yazmak konusunda herhangi bir anlayış bulunmamaktadır. Ancak ben bunların doğruluğuna inanıyorum (köle gücünün büyüklüğü bir yana); çünkü, o döneme ait çok sayıda arkeolojik ve yazılı belgenin bir kenara atılmış olmasına rağmen bunların aynı yönde bilgiler sunduğu anlaşılmaktadır.[20] Mısır'daki Apion ailesi hakkındaki bilgiler oldukça tutarlı görünmektedir. Daha açık bir ifadeyle, M.S. 445 veya 446'ya tarihlenen ve gerçeğe uygunluğu konusunda şüphe bulunmayan yasal bir belge, İmparator Honorius'un, Melania gibi geçmişi aristokratik olmayan önceki büyük teşrifatçısının, bir zamanlar genç erkek köleler arasında

* Roma poundu Antik Çağ'da as veya libra olarak ifade edilmekteydi ve 327.45 gr'a denk gelmekteydi. (r.n.)

bulunduğunu ve daha sonra Sicilya'da, sadece altı parça mülkten yılda 14 kg (30 pound) altın gelir elde edildiği belirtilen bir çiftlikte, imparatorluk hizmetlisi olarak görevlendirildiğini göstermektedir.[21] Tabii ki imparatorların gelirinin ne kadarlık bir yekün oluşturduğunu bilememekteyiz; ancak müsadereler, hediyeler, veraset yoluyla sağlanan mülkler ve kullanılmayan mülklerin işler hale getirilmesiyle elde edilen akıllara durgunluk verecek miktardaki servetiyle Melenia'nın durumu karşılaştırılamaz. Ancak Papalık'a, piskoposluklara ve manastırlara ait mülklerin artması sonucu kilise, M.S. 4. yüzyıldan itibaren imparatorlarla yarışır hale gelmişti.[22]

Yukarıda verilen pek çok örnek çerçevesinde artık birtakım fikirler ortaya koyabilir ve bir sonuca ulaşabiliriz sanıyorum. Antik Çağ'da toprak sahipliği, basit bir hat halinde hızla yukarıya doğru çıkmıyor, ancak birbirinden farklı yerlerde dağınık vaziyette, hatta bazen birbirinden oldukça uzakta bulunan toprakların sürekli olarak bir araya getirilmesi ile yükselen bir grafik oluşturmaktadır. Bu genelleme, gelişigüzel herhangi bir gruptan bir şahsın veya bir ailenin durumunu ortaya koymaktan ziyade zengin sınıftaki toprak sahipleri için geçerlidir. Savaş ve siyasi çöküşler sebebiyle bunun bir anda değiştiğini görmek mümkündür. Ancak her kriz dönemi, daha önceden belirli bir mülke sahip zengin şahısların, öncekine göre daha da fazla mülke sahip olmasını ve daha da fazla zenginleşmesini sağlamıştır. Hannibal'in savaşları Güney İtalya'yı altüst etmesine rağmen, Roma toplumunun önde gelen ve küçük bir grup oluşturan sınıfı burada daha fazla *ager publicus*a sahip olmuştur. Sulla'dan Augustus'a kadar yarım yüzyıl devam eden ve hemen hemen bir önceki kadar tahripkâr olan İç Savaş Dönemi de benzer şekilde sonuçlanmıştır (dışarıda elde edilen büyük gelirler hariç). Öncelikle buna güzel bir örnek verelim; Naples (Napoli) Koyu'nda önceleri Marius'a ait olan pahalı bir villa, Sulla'nın Cornelia adındaki kızı tarafından 300.000 sestertiusa satın alınmış ve bu villa daha sonra Lucullus'a 10.000.000'a satılmıştır.[23] Bu, ahlâki ve öğretici bir hikâye olabilir, ancak ders verici hikâye olarak köklü bir gerçeği ortaya koyar.[24]

Sonuç itibariyle şunu söyleyebiliriz ki, büyük topraklar büyük gelirler getirmiştir. Antik Çağ'da tarihçilerin "tarım krizi" adını verdikleri durum, aslında köylüler arasında meydana gelen, asker alımından veya diğer benzer konulardan kaynaklanan bir krizdir; *latifun-*

dia'nın gelirinin düşmesinden kaynaklanan bir kriz değildir. Bu konuda bir bilanço çıkaramayız, ancak kişisel gereksinmeler veya tüketim malları için yahut da seçimlerde ve diğer ortamlarda halkın desteğini almak için yaptıkları harcamaları ile zenginlerin ortaya koyduğu alışılmışın dışındaki hayatlarını inceleyebiliriz. Bu durum hiçbir zaman durmadı, her defasında büyümeye devam etti; büyüme hızı nadiren yavaşladı.[25] Açıkca anlaşıldığı üzere, ister bir çiftliğe bağlı çiftçiler olsun ister Doğu'da ve ele geçirilen diğer yerlerdeki bağımlı işçiler olsun, temelde köleler ve Klasik Dönem'de küçük gelirli kiracılar olarak uç noktada yaşayan bağımsız bireyler olan tarım işçileri, oldukça ağır sömürü altında bulunuyorlardı. Daha sonraları alt sınıflar için vatandaşlığın anlamının, toprakta ağır vergiler ve ödemeler anlamına gelmesi, çiftçilere iki kat daha darbe vurdu. Bir zamanlar, Antik Çağ köleliğinin çöküşü sırasında gözlemlediğimiz gibi, bu grup tamamıyla sömürülmeye zorlanan bir sınıfta yer alıyordu. Bu, bir yandan sömürü ve işgücü verimliliğinin yoğunluğunu sürdürmeyi sağlarken diğer yandan da tarım işgücünün sosyal yapılanmasında ve mülkiyet sisteminde değişiklik meydana getirmişti.*

Bu dönemde herhalde orta büyüklükte toprağı olan bir mülk bulmaya çalışmak anlamsızdır. Bildiğim kadarıyla şimdiye kadar kimse de bunu araştırmayı düşünmedi. Burada, Erken İmparatorluk Dönemi'nde İtalya'daki orta ölçekli bir mülkü ele almak, konuyu anlamak açısından belirleyici olacaktır. Bu konudaki bilgiler, Piacenza yakınlarında Velleia'daki bir tunç tabletten elde edilmektedir. M.S. 98'den 113 yıllarına kadar uzanan devreyi kapsayan bu belge, bir projeyi desteklemek amacıyla büyük mülklerin gelirleriyle oluşturulan imparatorluk fonlarını çocuklara ayıran Traianus'un *Alimenta Programı*'nı anlatmaktadır.[26] Bu grupta, projeyi destekleyeceği düşünülen kırk altı parça toprak vardı. Bunlardan dördünden her birinin 1 milyon sestertiustan fazla değere sahip olduğu, diğerlerinin ise ortalama 300.000 sestertius değerinde olduğu belirtilmektedir. Keyfi olmakla birlikte oldukça makul olan bir miktar, yıl-

* Elimizdeki belgelerin verdiği bilgiler dışında hiçbir şey pazar kurallarının tamamıyla toprak sahipleri tarafından belirlendiği hususunda bilgi vermemektedir.

lık gelirin %6'sı, ortalama 18.000 sestertius etmektedir. Bu bir lejyon askerine ödenen en yüksek tutarın on beş katıdır (yiyecek ve diğer ihtiyaçları hariç). Değerler arasındaki bu farkın, günümüzün 45.000 doları ile 3.000 doları arasındaki kadar olduğu söylenebilir. Bazı Velleia mülk sahiplerinin diğer mülkleri de muhtemelen aynı yerde veya başka yerlerdeydi. Bunlardan yarısına yakınının temsili sahiplik şeklinde olması oldukça fikir vericidir.

Burada tek bir metne dayanarak her şeyi ispatlamak gibi bir niyetim yok. Güzel konuşma konusunda ün yapmış ve sonunda da *consul* olmuş olan Ausoius'un, M.S. 4. yüzyılın ortalarında Bordeux'da kendisine 500 dönüm (125 acre) ekilebilir toprak, bunun yarısından biraz fazla bağ, otlak ve 1.600 dönümden (400 acre) fazla da orman alanın miras kaldığını belirten ifadelerine dayanarak da kesin bir hüküm vermek doğru olmaz.[27] Ancak Fransa'daki arkeolojik buluntulara bakılırsa, bu miktardaki bir mülkün bu sınıf içinde oldukça yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Ve bu belge daha önceki bölümde, Pompeius'a ait bağ arazisi ve yerel idareye katılma hakkına sahip olmuş azatlı kölelerin oğullarının oluşturduğu aristokratik kesim veya imparatorluk genelinde şehirlerde oturmakla birlikte toprağa bağlı gelire sahip sınıf (*curial*) hakkındaki bilgilerle birleştirilecek olursa; Erken İmparatorluk Dönemi'nde, küçük çiftçiden büyük toprak sahibine kadar, özellikle de oldukça güzel ve rahat mülkleri olan fakat haklarında çok az tarihi kayıt bulunan geniş bir toprak sahibi yelpazesinin var olduğuna dair ileri sürülen teorinin, Geç İmparatorluk Dönemi'nde de halen geçerli olduğunu gösterir.[28] Yere ve zamana göre farklı refah temellerine sahip olunmakla birlikte, Antik Çağ tarihinin hemen her döneminde, hemen her yerinde bu durumun böyle olduğunu belirtmemiz gerekir.

Diğer toplumlarla karşılaştırıldığında çiftçilerin büyük bir yelpaze oluşturduğu görülecektir; ancak çiftçilerin durumları arasındaki farkı gösteren bir tabloyu tahayyül etmemiz mümkün görünmemektedir. Bu arada tarihçiler ve sosyologlar, "çiftçi" teriminin anlamını açıklama konusunda zahmete girmemişlerdir. İngilizce konuşulan memleketlerde çiftçi, bir tip olarak görülmeye devam etmesine rağmen, diğer ülkelerde bunun reddedildiği görülmektedir. Ben bunu tarihi açıdan oldukça "ilginç" buluyorum. Çünkü çiftçi, toplumu oluşturan bireyler içinde en yaygın ve en büyük grubu

oluşturan bir sosyal tiptir. "Güvenlikleri ve kazançları toprağa ve ailelerinin toprak üzerindeki işgücü ile ilgili belirli haklara sahip olmalarına bağlı olan çiftçiler, hak ve görevleriyle, çiftçiliğin dışındaki işlerde de yer alan daha geniş bir ekonomik sisteme iştirak eden bir gruptur".[29] Köylünün, bir yandan "geniş ekonomik sisteme" katılmayan ilkel ziraatçiden ve otlakçıdan, diğer yandan ailenin bir üretim birimi olmasından ziyade "girişimci bir birim" haline geldiği çağdaş aile çiftliklerinden farklılığını gösterebilmek için bazı şartlar gereklidir.[30] Bu belirleme, hür ve küçük toprak sahipleri ve bağımlı çiftçiler olan *coloni*'yi de içeren Antik Çağ dünyası nüfusunun büyük bir bölümünü içine almaktadır. Ancak kesin bir ifadeyle belirtmek gerekirse, kısa süreli sözleşmeleri dışında toprak üzerinde herhangi bir hakları olmayan bağımsız kiracılar bu duruma uymamaktadır. Fakat bazı kiracıların, büyük toprak sahiplerinin şanslarını sınırlandırdıkları da görülmüştür.

Küçük çiftçilere ait çiftliklerin ideal büyüklüğe sahip olmaları hiçbir anlam ifade etmez. Çünkü Antik Çağ'da bunun pek çok çeşidi bulunmaktaydı. Ancak burada isterseniz, bir temel oluşturması bakımından Caesar'ın emekli, üç çocuklu bir askere 10 iugera (25 dönümden fazla) toprak vererek oluşturduğu iskanı örnek olarak alalım. *Iugum*, Roma'da bir kişinin bir günde işleyebileceği (varsayılan) toprak parçasıdır. Kiradan ve vergiden muaf olan, ekilebilen 10 iugeralık (25 dönüm) bir toprak parçası nadasa bırakılsa bile bir ailenin geçimini (ancak öküz olmadan) sağlayacak durumundaydı.* Fakat burada ailenin büyüklüğü önemliydi; çünkü, öncelikle kullanılabilecek hububat miktarı azdı. İkincisi 10 iugera (25 dönüm), bir ailenin sürekli üzerinde çalışması için yeterli değildi. Üçüncüsü, Hellen ve Roma veraset kurallarına göre, kural olarak toprak en büyük erkek evlada bırakılmıyor, yasal erkek evlatlar (ve bazen kız çocuklar) arasında eşit olarak paylaştırılıyordu. Dördüncüsü, çiftçiler fazla işgücünü reddetmezdi. Hesiodos'un M.Ö. 7. yüzyılda kendisine has üslubuyla ifade ettiği şeyler, Antik Çağ tarihi boyunca geçerli olmuştur. "Baba evini besleyecek tek bir oğul bırakırsanız evin

* Sanırım emekli askerlerin hisselerine düşen ziraat toprağının ideal olması, uygulamada her zaman gerçekleştirilmemiş olabilir. Ayrıca bunlarla ilgili olarak, açıkça çift öküzlerinden ve bunlarla birlikte tohum ve kişilere düşen hisselerden bahseden iki metin de M.S. 4. yüzyıla rastlamaktadır[31].

refahı artar. Eğer ikinci bir erkek evlât bırakırsanız daha fazla yaşlandığınızda ölürsünüz" (*İşler ve Günler* 376-8). Erken yaştaki bebek ölümleri bu duruma yardımcı olmuştur. Doğal yollarla bu olmadığı takdirde ise, istenmeyen ve yeni doğmuş bebeklerin öldürülmesi ve çocuk düşürme (genellikle bu durum, kanunun hür doğan çocukların köle olarak satılmalarını engellemesi sebebiyle başvurulan bir hiledir[32]) yollarına başvurulduğunu anlatan ve sokakta bulunan çocukları konu edinen Hellen ve Roma mitoloji, efsane ve komedilerinde de vurgulanmıştır.

Buradan hareketle, 20 veya 24 dönüm (5 veya 6 acre) toprağın daha başka neyi ifade ettiğini hesaplamak zordur. Karşılaştırma yapmak gerekirse, Almanya'da 1950'lerde 100 dönümün (25 acre) altındaki çiftliklerin hemen büyük çoğunluğu çok yaşlı kimselerin, savaş dullarının veya işçi-çiftçilerin elinde bulunuyordu.[33] Antik Çağ'da küçük çiftçi toprakları, üretim açısından sürekli az iş yükümlülüğünü ifade eder, ki bu enerji bakımından da az işgücü anlamına gelmez; bu iki kavram birbiriyle aynı değildir. Günümüzde yapılan çalışmalar sonucu, küçük topraklarda çalışan belli sayıdaki işçiye bir saat itibariyle düşen çalışma alanı büyüklüğü de azalmaktadır. Küçük çiftlik sahipleri ne yapabilirdi? Ailesinin bütün üyelerini yakamayacağına göre ve eğer bunları daha büyük topraklara kiracı olarak da gönderemiyorsa, bir şekilde yanında sürekli meşgul etmek zorundaydı. Teknik olarak bu, "geliri veya yeterliliğin diğer belirtilerini artırmak değil, ham işgücünü artırmaktır".[34]

Bu durum bir yandan yetersizliğe sebep olurken, aynı zamanda mümkün olan başka yollarla kaynakların kullanılması pahasına, teknolojiye ve diğer gelişmelere erişmeyi engeller ve geçim için gerekli olan ihtiyaçlara da etki eder. Mesela Yaşlı Plinius'un ifadelerine bakarak (*Naturalis Historia*), 10 iugerum (25 dönüm) toprağa sahip bir çiftçinin, toprağının verimliliğine verdiği zararın geleneksel nadasa bırakma sisteminin nasıl ötesine geçtiğini merak edebiliriz. Ve belki de hububatın sağladığı faydalara rağmen bir uğraş olarak bu işin profesyonelleşmesinin gerekli olduğunu düşünebiliriz. Sadece hayatı sürdürmek için yapılan çiftçiliğin pazara yönelik bir ziraat olmadığı, üretilen hububatın paraya çevrilmediği açıktır. Tipik "çiftçi pazarları", çiftçilerin (ve köylü zanaatkâların) 8-

10 km uzaktan gelerek, ihtiyaçlarını birbirleriyle değiş-tokuş yoluyla giderdikleri bir yerdi. Her şey yolunda gitse de, çiftçilerin kendilerinin üretemedikleri birkaç şey –mesela saban demiri- vardı. Gerçek taşra bölgelerinde az sayıda sikkeye rastlanması bu sebeple bir tesadüf değildir.[35]

Özellikle daha büyük aile çiftliklerine sahip olan çiftçileri, hububatlarını paraya çevirmek konusunda bazı özel durumlar desteklemiş olabilir. Bu durumun, insanların ilgisini çeken milletlerarası ibadet yerleri (Olympia ve Delphoi) gibi yerlere gelmiş ve burada konaklama zorunda olan insanların bulunduğu veya az çok ordunun sürekli konakladığı büyük şehirlere yakın yerlerde (15-30 km'den [10-20 mil] daha fazla olmayan bir mesafe içinde) gerçekleşmiş olabileceğini düşünüyorum. Bununla birlikte iyi ve verimli toprakların, Varro'nun bahsettiği (*De Re Rustica* 1.16.3) gibi özel ürünlerin yetiştirildiği villa sahibi zengin toprak sahiplerinin ilgisini çekeceği de göz önünde bulundurulmalıdır. Zaten şehrin, ordu ve tapınakların ihtiyaçlarını karşılayanlar da normal çiftçiler değil bu zengin sınıftı.[36] Peloponnesos Savaşları'nın başılangıcında zaman zaman çapulculuk yapan Sparta ordusu tarafından sürgüne gönderilmiş olan Aristophanes'in *Akharnes* (Akharnai'lılar)* adlı eserinin giriş konuşmasında, şehir yaşantısının nahoşluğundan bahsedilmektedir. Meclis'te *pnyks*** benzeri yüksek bir mekânda bulunan bu kişi, Akharnai'daki çiftliğinden çevreyi gözlemekte ve bulunduğu köyünden, "'satın alma' kelimesinin henüz bilinmediği ve 'mangal kömürü, sirke ve yağ satın almak' için kimsenin özlem duymadığı" bir yer olarak bahsetmektedir. Şüphesiz şairin bu mübalağalı ifadesi, bir oyun eseri için söylenmiş bir espri olmalıdır.

Antik Çağ köylüsü hemen her zaman güvenlikten uzaktı. Cato zincirlenmiş kölelerine, Hellen-Roma Dönemi'ndeki Mısır'da bir köylünün tüketebileceği ortalama temel gıda maddesinden daha fazla yiyecek vermekteydi.[37] Antik Çağ'da daha büyük çiftliklerde, özellikle hasat döneminde mevsimlik işçi olarak çalışmak, köylülerin

* Türkçe çeviri: "Akharnaia'lılar", (Çev. Azra Erhat), *Tercüme* 5, 29-30, 1945, s. 451-452. (r.n.)

** Halk toplantıları için kullanılan bir mekân. (r.n.)

önemli bir geçim kaynağıydı. Ziraat hakkında bilgiler veren Romalı yazarlar, bu işgücünün hemen her yerde bulunmuş olması gerektiğini düşünmüş ve bütün değerlendirmelerinde de bunu göz önünde bulundurmuşlardır. Bunun gerisinde, sanayinin henüz gelişmediği toplumlarda, vardiyalı bir görevlendirmenin az görüldüğü ve pek de verimli olmadığı anlaşılmaktadır. M.Ö. 5. ve 4. yüzyıl Atina donanması yukarıdaki bu durumdan farklı olarak, Atinalıların tarım sektörünün problemli ortamından uzaklaşabilmeleri için bir çıkış kapısıydı. O dönemde ordu, Roma ordusunun İtalya dışında uzun süreli görevlerde bulunmasına kadar, yine tarım alanından farklı görevlendirmelere yer veren bir başka alandı; ancak donanmaya oranla daha az önemliydi.

Burada olduça derin bir mantığa aykırılık söz konusudur. Antik Çağ köylüsü ne kadar hür olursa, siyasi anlamda durumu o kadar riskli oluyordu. Arkaik Dönem yanaşması veya Geç İmparatorluk Dönemi *colonus*u da baskı altında kalabiliyordu. Fakat bunlar yine de efendileri tarafından, borçlanmayla ilgili ağır kanunlar ve askeri hizmetler yoluyla (genellikle görev sebebiyle uzun zaman toprağı boş bırakmak sonuçta çiftliğin elden gitmesine sebep olabiliyordu)[38] mallarını kaybetmemeleri için korunmuş, desteklenmişlerdir. Gerçek anlamda hür köylüler, kötü ürün aldıkları dönemlerde, zorunlu askerlik görevine katılmaktan kaçamaz ve bitip tükenmek bilmeyen iç mücadeleler ve dışarıdaki savaşların yıkımından kurtulamazlardı. Buna karşılık M.Ö. 8. yüzyıl Hellen dünyasına kadar geriye gidildiğinde, çiftçilerin boş kamu topraklarına veya tapınak topraklarına "yerleşerek"[39] arazilerini şehre ve çalılık alanlara kadar genişlettikleri, bu duruma karşı çıkıldığında ise tepkilerini sonunda ayaklanmaya dönüştürdükleri anlaşılmaktadır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde ise bunların bağımlı statülerinin bir kural haline geldiği tarihsel bir süreç ortaya çıkmaktadır.

Büyük toprak sahiplerinin çeşitli kriz dönemlerinde, krizin getirdiği şartlardan etkilenmemelerinin sebebi, hem topraklarının büyük hem de birikimlerinin fazla olmasıydı. Belki her dönemde olmasa da bazı dönemlerde, salt siyasi pozisyonlarının sağladığı imkânlardan değil ancak ziraat sebebiyle de birtakım zenginlikler elde edebilirlerdi. Aile ve evrensel ardıllık da onların hayatında aynı rolü oynadı. Bu

insanlar taşrada her ne kadar lüks bir hayat yaşıyor olsalar da, nihayetinde toprakları üzerinde kendilerine yeterlilik açısından "çiftçiler gibi" kapalı bir yapı içindeydiler. Bunlar da aynı şekilde tarımın, bedelinin iki yılda bir nadasa bırakılarak yapıldığı ve taşımacılık bedelinin yüksek olduğu, sınırlı ve oldukça durağan bir teknolojiye bağımlı oldukları bir ekonomik yapılanma içindeydiler. Bu noktaların açıklıkla ortaya konulması gerekmektedir. Çünkü günümüz tarihçileri, Hellen ve Romalıların "basit" ilerlemeler gerçekleştirmeye muktedir olmadıklarına inanarak, somut veriler üzerinde değil pisikolojik temeller üzerinde düşünerek değerlendirme yapmışlardır. Oysa Antik Çağ'da, özellikle de Klasik Roma Dönemi'nde, öyle ya da böyle birtakım gelişmeler olmuştur. Su kanalları, sulu tarım, aletler ve tohum ayrıştırmakta kullanılan taş değirmenler hep birer gelişmedir; ancak Roma ziraati hakkında yazmış olan ve bu konuda başı çeken çağımızın bir yazarının özetlediği hikayede olduğu gibi, "toprağın kullanılma şekli ve işlenme metodu değişmeden aynen kalmıştır. Antik Çağ sanayiinde olduğu gibi, yeni ihtiyaçlar eski yöntemlerin yeniden uyarlanmasıyla karşılanmıştır."[40] Ancak bu gizemli "durgunluğa" inanmamak için ciddi bir gerekçemiz yoktur. Oldukça yüksek miktardaki gelirler, iş veya görevde bulunmama alışkanlığı ve bu psikolojiye bağlı olarak gelişen zevk ve sefahat, bir işsizlik olarak telakki edilebilen toprak sahipliği ve kiraya verilen veya tekrar kiracı tarafından bir başkasına kiraya verilerek uygulanan parça parça kiracılık bir araya getirildiğinde, bunların hepsinde bir bütün halinde gerçek bir gelişmenin olduğu anlaşılacaktır.[41]

Kendine yetebilmek üzerine düşünceler ne eskiye ait bir değerlendirmedir (mesela Platon gibi) ne de Trimalchio'ya ait bir espridir. Bu noktada elbette ki bizler, yiyecek temini için değil nakit gelir getirmesi için tarım yapılan toprakları göz önünde bulunduruyoruz. Bu arada bağ aletleri, hayvan yemi, şarap ve toprağa ekmek için gerekli her türlü şey ve işgücünün devamlı tutulması için nakit olarak yapılan ödemeler hakkında nasıl bir yol izlendiğine vurgu yapmak gerekirse, bunun ancak elde edilen gelir çerçevesinde açıklanabileceği görülür. Burada, gelecekte doğabilecek herhangi bir ihtiyaç düşüncesiyle ve yüksek gelir elde etme beklentisiyle, her türlü sorumluluğu ve sıkıntıyı kabullenerek; sığır, köle, eski yük arabası, eski kullanılmayan aletler, hastalıklı koyun ve hasta köleleri elinde tutan her-

hangi bir kimse için, hiçbir şey eski şeyler olmayıp bunları muhafaza etmek de ahlâksızlık değildir. Cato övgü dolu bir konuşmasını, "*Paterfamilias* bir alıcı değil, satıcı olmalıdır" (*De Agri Cultura*-Çiftçilik Üstüne 2.7) gibi veciz bir şekilde kapatır. Bu (bizim dilimizde), ekonomik olmaktan ziyade moral değeri olan bir söylemdir. Ancak Cato'nun bu ikisi arasında çok ince bir fark gözetip gözetmediği konusunda endişeliyim. 19. yüzyıla ait bir Rus hikayesindeki bir bölüm, her ne kadar Antik Çağ'ın bu düşüncesi için kesin bir delili olarak gösterilemez ve belki de bu noktada düşünce farklı da olsa, bu hikayeden alıntı yapmaktan kendimi alıkoyamıyorum:

"Oblomov'un annesi ve babası, evlerinde üretilmeyen veya üretilemeyen, dışarıdan satın alınan her türlü şeyi son derece tutumlu şekilde kullanıyorlardı. Misafirlerini ağırlamak ve onları memnun etmek için fevkalâde iri bir hindi veya bir düzine tavuk kesip onlara ikram etmekten kaçınmazlar, ancak tabaklara bunlardan başka bir tanecik kuru üzüm koymazlardı. Misafirleri ikinci kez bardaklarına içki almak istediklerinde ise oldukça huzursuz olurlardı. Ancak Oblamovka'da bu tür toplantılarla çok nadiren karşılaşılaşılırdı.... Genel olarak konuşmak gerekirse, ne kadar önemli bir ihtiyaç olursa olsun onlar, Oblamovka'da para harcamaktan büyük bir sıkıntı duyarlar ve ancak belki de çok küçük bir meblağ tutan şeyler için harcama yaparlardı.... Ne kadar gerekli olursa olsun, bir çırpıda herhangi bir eşya için 200, 300 veya 500 ruble ödemek onlar için ölüm demekti. Genç bir toprak sahibinin Moskova'da bulunduğunu ve bir düzine gömleğe 300 ruble ödediğini, bir çift bota 25 ruble ve düğünü için bir elbiseye 40 ruble ödediğini duyan Oblomov'un babası bu duruma şiddetle kızar ve bakışları büyük bir öfkeyle dolarak, 'böyle yaramaz ve şımarık birini hapsetmek lazım' diye söylenirdi."[42]

Buradaki ahlâki ifade açıktır. Merkezi bir şehirde yerleşik, siyasi olarak hareketli bir hayata sahip ve toplumun ileri gelenlerinden olan bir Roma senatörü ile kendi toprağında sıkışıp kalmış önemsiz bir Rus aristokratının geliri arasında mutlaka fark olacaktır. Ancak burada benim ilgimi çeken nokta, bu hikayeyi yazan yazarın Rusya'da bir geçiş dönemini anlatırken farklı iki konuyu ele almasıdır. Yazar hikayesini, "Onlar genellikle, birikimin gerektiğinde çabucak değiştirilebileceği, artan üretim ve malların takas edilmesi konusunda

ekonomik gerçeklere kapalıydılar" ifadesiyle bitiriyor. Cato, "bu ekonomik gerçeğe" kapalı değildi, bunları hiçbir zaman duymadı. Onun dünyasında hiç kimse, bu duruma karşı herhangi bir şey ileri süremez veya karşı çıkacak bir şey bulamazdı. Bunları hesaplayarak değerlendirecek bir tekniğin ve tercih edilecek seçeneklerin bulunmayışı, mesela köleler için yetiştirilen veya satın alınan arpa veya asma dalları için gerekli olan direkler ile ilgili olarak nisbi ekonomik değerlerin bilinmeyişi; bu şartlar altında, bir hububat türü ile diğeri arasında veya tarım ve otlak geliri arasında nisbi gelir durumunu hesaplayacak yöntemlerin bulunmayışı;[43] alıcı olarak pazara veya ihtiyaçlarını karşılamak için başkalarına bağımlı olmamaları gibi sebeplerle Antik Çağ'da toprak sahipleri, geleneklere ve pratik usullere dayalı olarak çiftliklerini işletmişler ve "*paterfamilias*ın alıcı olmaktan ziyade bir satıcı olması" bir kural olarak kabul edilmiştir.[44]

Cato'nun el kitabında, 100 iugerumluk (250 dönümlük) bir çiftlikte; üzüm, bahçe meyveleri ve sebzeleri, söğüt, zeytin, mera, hububat, yem için ormandan kesilen ağaç dalları ve meşe palamudu gibi şeyler arasında, önem sırasına göre yukarıdan aşağıya doğru azalan bir sıralamayı yaparken ortaya koyduğu yaklaşım, bu konuda ünlü bir örnektir. Cato'nun ifadeleri farklı bir sebeple ün yapmıştır. Cato'nun eserinde M.Ö. 2. yüzyıl İtalya'sının ziraatinin gerçek yönlerini ele aldığı bu pasaj, çoğu zaman İtalya için genel durum olarak örnek verilmiştir. Ancak bu ifadeler, Antik Çağ kaynaklarında yapılan ekonomik değerlendirmelerin anlamsızlığının delili olarak kabul edilmelidir. Çiftliğin en yakın çevredeki pazara göre durumu veya ihraç imkânlarının var olup olmadığı, "eğer üzümler iyi ve ürün de fazlaysa" gibi tanımlamalardan başka toprağın verimliliği hakkında herhangi bir bilginin bulunmayışı, sadece esas olarak bile fiyatların hesaplanmaması gibi, buradaki eksiklikleri kolaylıkla sıralamak pek mümkün değildir.*

Herkes Cato değildi. Toprağın ve ürünlerin en uygun şekilde değerlendirilmesinde başka etkenler de vardı; ancak bunlar ekonomik te-

* Cato'nun tamamıyla düşüncesiz olduğunu iddia etmiyorum. I.3'te Cato, bir çiftlik satın alınırken, buranın su ihtiyacının iyi bir şekilde karşılanmasına, denize, nehire veya yola girişi olan bir yer olmasına dikkat edilirliğini belirtmektedir. Ancak elde edilen ürünün bölgeden bölgeye, toprağın durumuna göre farklılık gösterdiği de anlaşılmakla birlikte, Cato bundan söz etmemektedir.

melli değil, sosyal ve siyasi etkenlerdi. Perikles'in, siyasi faaliyetlerden geri kalmamak için bütün ürününü bir defada satması gibi bir uygulama gözümüze çarpmaktadır. Perikles'in siyasi bakımdan rakibi olan Kimon ise, Aristoteles'in bize aktardığına göre (***He Athenaion Politeia*** 27.3-4), "mülklerinde çalışan pek çok adamına her gün yeterince gıda alabilmesi için imkân tanır ve onları desteklerdi. Bununla birlike hiçbir çiftliğinin etrafını çevirmezdi ve bahçesindeki meyvelerden yemek isteyen herkes gidip alabilirdi." Bu, Pompeius ve Ahenobarbus gibi kişilerin, insanların oylarını alabilmek ve onların savaşma gücünden faydalanmak için büyük insan kaynaklarını desteklemeye önem verdiklerinin, Roma Cumhuriyeti'nin son yüzyılında oldukça gelişmiş ve temel alınan işçilik sisteminin ilk örneğiydi.

Şu ana kadar ekonominin ölçüsü hakkında konuşmaktan kaçınmamın sebebi, bunun o dönemde olmayışından değil, ancak bana göre çok az olmasındandır. Ayrıca şunu da belirtmem gerekir ki, burada herhangi bir sonuç ifade etmemiz de pek doğru olmayacaktır. Antik Çağ'daki şartlar altında, mülklerin sürekli olarak birleştirilip büyük birer mülk haline getirilmesi, özellikle de kölelerin asıl işgücünü oluşturduğu yerlerde otomatik olarak ekonominin çapını göstermez. Ziraat konusunda yazan yazarlar ve kadastrocuların yazılarındaki bazı ip uçları onların, 200 iugeralık (500 dönüm) toprağı tek bir kâhyanın idare edebildiği ideal büyüklükteki bir çiftlik olarak kabul ettiklerini göstermektedir. Ancak tabii ki imparatorluk içinde bundan çok daha büyük çiftliklere de rastlanmaktadır. M.S. 1. yüzyılın başlarında eserini yazmış olan ve güvenilir ifadeler kullanan Frontinus'a göre, imparatorluk içinde bazı yerlerde, çalışan işgücüyle birlikte çeşitli köyleri de içine alan (*vici*) ve bu köylerin villaların etrafını bir sur gibi çevrelediği (*in modum munitionum*)*, şehirlerin sahip oldukları topraklardan daha büyük olan kişilere ait özel çiftlikler vardı.[45] Ve batıda henüz yeni gelişen topraklar ise Roma'nın kullanımına oldukça açıktı. Mesela Toulouse'tan fazla uzakta bulunmayan Montmaurin'de kısa süre önce araştırma yapılmış olan alan, muhtemelen bir *vilicus*tu. Çalışanlara ait evlerin, ev sahibinin villasının, hayvanların, ziraat aletlerinin muhafaza edili-

* Yapıların tarzı doğrultusunda. (r.n.)

diği ve ürünlerin depolandığı yerlerden oluşan ve bütün bunlara bağlı faaliyetlerin yürütüldüğü tek bir bina kompleksinin 180 dönüm (45 acre) üzerine oturtulduğu, tamamı 10.000 dönümlük (2.500 acre) ekilen bir çiftlik arazisiydi burası. M.S. 1. yüzyılda inşa edilen bu villa, 2. yüzyılın sonunda bir sel felâketi ile yıkılıncaya kadar tek bir bütün halinde çalışan bir ev olarak ayakta kalmış ve su baskınından sonra da yeniden onarılmamış bir çiftlikti.[46]

Buna karşılık, imparatorluğun uygarlaşmış büyük kısmında ise toprağın bir araya toplanması, her zaman için bunların büyük birimler halinde birleştirilerek işletilmesi şeklinde gelişmemiştir. M.S. 3. yüzyılın başlarında Güney Sicilya'da *massa Calvisiana*'da* olduğu gibi, oradan 16 km (10 mil) kadar ileride Gela Nehri'nin güney kıyısına kadar olan alanda, herhangi bir fırsat ortaya çıkmış olsa bile yine de *massae* ve *fundi*nin** birbirinden ayırılması istenilmemişti; aksine birleştirilmiş bazı arazi örnekleri bulunmaktaydı.[47] Tabii ki bu, ekonominin tümü içinde çok az dikkat çeken bir durumdur ve inanıyorum ki Herodes Attikos'un birbirinden ayrı yerlerdeki toprakları esas yaygın yapıyı temsil etmekteydi. Önceleri genç Cicero'nun iki zengin müşterisi, her biri birbirinden ayrı olarak değerlendirilerek işletilen pek çok çiftliğe sahiplerdi. Aulus Caecina'nın toprakları, ek olarak iki ayrı çiftliği de içeriyordu ve en azından bunlardan birisi kiraya verilmişti. Sextus Roscius Ameria ise, Umbria'nın en güney ucunda, tamamı Tiber Vadisi'nde bulunan on üç parça toprağa sahipti.[48]

Acaba o dönemin ekonomisinin büyüklüğünden bahseden yazarların, bu konudaki yanılgılarını bir kenara atabilir miyiz? Trimalchio'nun uçarı bir isteği yansıtan, "Sicilya'yı benim küçük toprağıma katmak" şeklindeki ifadesinin fazlaca ağırlığı olmayabilir. Ancak Plinius'un bu konu ile ilgili mektuplarından biri (3.19) kolayca göz ardı edilemez. Umbria'daki bir araziye bağlı bir çiftliğin indirimli fiyata satışa çıkarılması (sahibi ve kiracısı tarafından) oldukça önemli bilgiler vermektedir. Plinius burayı satın almayı düşünüyordu. Onun yazdığına göre bunun ilk avantajı, hayata zevk ve zarafet (*pulchritudo*) katacak olmasıydı. Ayrıca bu çiftliğin pratik avantajları da var-

* Calvisius ailesine ait toprak parçası. (r.n.)

** Çiftlikler, mülkler. (r.n.)

dı. Her iki mülk de bir gidişte ziyaret edilebilir, ikisi de tek bir *procurator*un (yönetici) ve hatta tek bir *actor*un (kahya) idaresine verilebilirdi. Buradaki taşra evlerinden sadece birisinin, bir senatörün ara sıra çıktığı bir seyahat sırasında konaklayabileceği temellerde düzenlenmesi yeterli olacaktı. Borç yönünden ise, ona göre iki büyük mülkü, mesela hava şartları gibi aynı "tehlikeli geleceğe" (*incerta fortunae*)* terk etmek oldukça riskli olabilirdi.

Plinius'un kendisi tahmin etmiş olsa da arazinin ölçüleri, o andaki kira tutarı ve elde edilen ürün hakkındaki detaylar gibi bilgilere yer vermeden mektubu yazdığı kişiye, "Senin tavsiyen nedir?" diye soruyordu. Sezinlenen avantajlar genelde psikolojikti. Kâhyalar dışında, iki çiftliğin birleştirilmesinin, üretimin yeniden düzenlenmesi konusundaki düşünceler bir yana, mesela daha büyük ayrılığa veya daha fazla uzmanlaşmaya yahut da işgücünün daha iyi şekilde kullanılması gibi ekonomik kaygıların derecesini gösterdiğine veya gösterebileceğine dair hiçbir emare yoktu.

İşçileri denetleme ve yönlendirme, bütün Antik Çağ yazılarında çiftlik idaresi ile birlikte, hatta kira sisteminde bile tekrar tekrar ele alınan bir konudur. Tabii ki tipik olarak, büyük toprak sahipleri çiftlikte bulunmayan mülk sahipleridir. Ancak burada üzerinde durulan konu, toprak işleme metotlarında veya işçinin fazla yorulmamasını sağlayan alet ve makinelerle işgücünün verimliliğinde kalite gelişimini sağlamak değil, işgücünün dürüstlüğü, sürekli işçi konumunda olanların çalışma zamanını, para ve eşyaları dürüst olarak kullanmalarıydı. Adeta meseleye bir girişimci gözüyle değil, bir polis zihniyeti ile bakmışlardı. Günümüzdeki çalışmalar, "çiftliklerde işlerinin başında bulunmayan toprak asilzadelerinin düzeninde kesinlikle geleneksel tarım metodunun açık bir şekilde görüldüğünü, ancak bunların geçmişte kaldığını ortaya koymaktadır".[49] Geleneksel metotlar, teknik gelişmeye de yer vermesine rağmen[50] –ki bu tekrar tekrar söylenmiş olmalıdır–, normal olarak bir yerde son bulmaktadır. Benzer şekilde, arazilerinin büyük olduğu ve daha fazla büyüdüğü varsayılan bazı kimselerin durumlarının ekonominin derecesini gerçek anlamıyla ortaya koyması da mümkün değildir.

* Talihin belirsizlikleri (kararsızlıkları). (r.n.)

Köle *latifundia*sına alternatif olarak ortaya çıkan kiracılık, fazlaca tartışılmış bir konudur.[51] Fakat kiracılık, diğerine göre daha kötüydü, çünkü bunun kısa süreli olması ve aile yaşantısı çerçevesinde gelişmesi sınırlı bir etki yaratmıştır. Peki bütün bu ifadelerden sonra acaba kiracılar kimlerdi? Halka ait topraklar dışında büyük toprak parçalarının tek bir kiracıya verildiği durumlar bilinmektedir. Özellikle Roma imparatorlarının, Afrika'daki büyük boyutlu çiftliklerden ziyade küçük parçalara ayrılan arazileri üzerinde kiracı olarak bulunan şeflerin, imparatorların vekilleri ve aslında hukuken olmasa da yöneticisi durumunda oldukları anlaşılmaktadır. Temel bir uygulama haline gelmesi nedeniyle, Kuzey Afrika'da imparatorlara ait mülklerin durumundan yola çıkarak meseleyi genellediğimizde; İtalya, Sicilya, Hellas ve Hellenistik Doğu'da olduğu gibi hatta belki İspanya ve Fransa'daki uygulamalar da bu duruma (diğer taraftan fellahlarından yola çıkarak Ptolemaioslar ve Romalıları genellemek doğru olmadığı gibi) uygun düşmeyecektir. Plinius'un birbirine bağlı çiftlikler halinde satın almayı düşündüğü, ekseriyetle kiracılar tarafından (kötü bir şekilde) işletilmiş olan arazi, elbette ki bu özel toprak mülkiyetinin klasik şekliydi. Bu tamamıyla elde bulunan imkânlara bağlıydı. Hem ekonomik bakımdan uygun fiyatla hem de profesyonel kişilere geniş alanları kiraya vermek isteyen herhangi bir kimse, Roma'ya veya başka bir büyük şehre giderek hemen bu konularda etkin insanları toplayıp gelemezdi. Zayıf bir köylü, "lüzumsuz" bir köylünün oğlu veya Horatius'un Ofellos'u gibi (***Satirae***-Taşlamalar 2.2)* malı olmayan bir köylü ve ihtiyaçları karşılamaya dayanan (köylü terminolojisindeki söylemle) aile boyu mülk sahipleri ve Horatius'un ifadesinde kendi kiracıları için kullandığı *patres* kelimesi (***Epistulae***-Mektuplar 1.14.3),** normal bir kiracıyı, kendi toprağı olmadan kıt kaynaklarıyla geçinen kişileri ifade etmekteydi.[52]

Büyük alanlardaki kiracılık ise, kısa süreli kiracılık, gelişme ve ekonomik düzeyde bir boşluk oluşturmaktaydı. Bunun en belirgin örneğini, Delos'taki yirmi çiftlikte ve yakınında Apollon Tapınağı'na

* Türkçe çeviri: "Horatius'tan Satira (Taşlama) Örnekleri", (Çev. Ç. Dürüşken), ***Sombahar*** 11 ve 12, İstanbul 1992, 11: s. 59-61, 12: s. 45-47. (n.r.)

** Türkçe çeviri: "Epistulae I, 10", (Çev. G. Öner), ***Tercüme*** 17, 81, 1965, s. 7-9; "Mektup I, VII", (Çev. G. Öner), ***Tercüme*** 17, 84, 1965, s. 6-13. (r.n.)

ait iki adada görüyoruz. Bunlar, üzerinde kölelerin çalıştığı, Delos toplumunun zenginlerince kiraya verilen ve en iyisinin, en iyi dönemde, en yüksek kira bedeli olarak yılda 1.650 drakhme gelir sağladığı oldukça büyük birimlerdi. Ancak kira dönemi, kiralayan tarafından yeniden düzenlenmek şartıyla on yıldı. Bu konuda M.Ö. 313'ten 170'e kadar uzun bir dönemi içine alan ayrıntılı belgeler, kiracıların kendilerinden ne istenmişse sadece onu yaptıklarını göstermektedir. Böylece kiracılar, mülk üzerinde sözleşme yaparken devraldıkları sayıda zeytin ağacı, incir ağacı ve canlı hayvanı, sözleşme süresi biterken de ne fazla ne eksik aynı şekilde teslim etmişlerdir.[53] On yıl için kiraya vermek, bu büyüklükteki çiftlikler için olduğu gibi elbette ki daha yaygın olan aile boyu çiftlikler gibi küçük çaplı çiftlikler için de gelişmeyi engelleyici bir uygulamaydı. Toprak ıslahı projesi, normalde sürekli gelir elde etmek için müracaat edilen bir yöntem olarak, daha çok imparatorluğa ait topraklarda bir sıkıntıya çözüm olurken, ailelere ait küçük çiftliklerde ise bir boşluk oluşturdu.

Böylece yine başından beridir üzerinde tartıştığımız o temel meseleye yeniden gelmiş olduk. Mesela Columella'nın, her ne kadar kendisini sınırlandırmış da olsa, var olan büyük çaplı bir işletmeden yola çıkarak basit aritmetiksel bir hesaplamayla iktisadi durumu ortaya koymuş olması gerekirdi diye düşünüyorum. Bir başka ifadeyle burada mesele, o kadar da zor ve aklı kullanmayı gerektiren bir problem değildir. Günümüz terminolojisinde, "çiftlik dönüm miktarının belirlenmesi sürecinin başlangıç noktası"nda, aritmetiğin bulunmadığı ve aritmetiğin anlamsız kaldığı, ancak sosyal ve ekonomik etkenlerin bunu birlikte belirlediği görülmektedir.[54] Çiftçi ailelerin kuvvetli bir cazibe oluşturması, çiftlik idaresine ve işgücüne yaklaşım, zayıf bir yerel pazarın bulunması, halihazırda var olan toprak rejiminin yeterli görülmesi, herhalde büyük köle işgücünün idare edilmesinde ve düzenlenmesinde açıkca görülen zorlukların -ki Antik Çağ kaynaklarına ve burada köle işgücünün sağladığı faydalara bakarak bu konuların tamamıyla gözlenmesi bile mümkün değildir- hepsi gelişme ve değişmeleri engelleyici birer etken olmuştur. Plinius'un "nakit para darlığı içinde olmadığı o yıllarda" kiracılar hakkındaki şikayetleri, bu konudaki zorlukları ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir.[55] Ayrıca Plinius'un

Umbria'daki mülk hakkında yazmış olduğu mektuba cevap veren ahbabı da yine mektubunda benzer zorluklardan bahseden ifadelere yer vermektedir: "3 milyon sestertiusu kolayca biriktirip biriktirmediğimi sorabilirsin. Sahip olduklarımın hemen hepsini şu anda toprağa harcadım. Ayrıca çevreye borç para da verdim ve gerektiğinde bunu almam da zor olmaz. Bunun yanında, para kaynağını kendiminmiş gibi kullanbildiğim kayınvalidemin parası da var."

Bir kez daha apaçık bir gerçeğe yeniden dönüyoruz. Büyük ziyafet, bir anda Trimalchio'nun sekreterinin 26 Temmuz'da ziyafet odasına girmesiyle ve getirdiği haberi okumasıyla bölünür. Cumae'daki çiftlikte 70 köle çocuk doğmuş, 500 öküz ağıllarından kaçmış, bir köle kutsal şeylere itaat etmemesinden dolayı çarmıha gerilmiş, "yatırım yapılamadığı için 10 milyon sestertius para kutusuna konulmuş"tu (***Satyricon*** 53.3). Trimalchio, kendi statüsünde olan bir kimsenin zenginliğini gösterecek üç önemli yeri olduğunu söylemektedir. Toprak, kısa süreli ve faizli borç para vermek ve sağlam bir para kutusuna sahip olmak. Bunu tabii ki abartılı bir ifade olarak kabul edebiliriz. Çünkü bundan başka sahip olunan gemiler, şehir evleri, ambarlar, köle zanaatkârlar ve hammaddeler de zenginliği ifade ediyordu. Ancak bunlar, seçkin tabakanın zenginliğinin çok küçük bir kesimini gösteriyordu ve "ekonomik" düşüncede çok büyük bir farklılık meydana getirmiyordu.

Böylece artık bir yerde, bu insanların "tasarruf ettikleri birikimi harcamaları"nda, toprağın "tercih edilen bir yatırım" olduğunu söyleyebiliriz.[56] Bu tanımlama gerçeği ifade etmese de bazı gerçekleri anlatmaktadır. Çünkü bu ifade, günümüz okurları için öncelikle, ekonomiyle ilgili olmayan çok geniş bir meseleyi ifade etmekten uzaktır. Bir başlangıç yapmak gerekirse, burada itfa kelimesini karşılayan bir kavram eksikliği vardır.[57] M.Ö. 4. yüzyılda Atinalı hatip Demosthenes büyük bir kamu desteği kazandığı dönemde, kendisine kalan mirası vasilerinden geri alabilmek için dava açmıştı. Demosthenes, babasının vasiyetnâmesine kaydedilmiş mülkleri iki başlık altında toplayarak hakimlerin huzuruna çıkmıştı. (1) 32 veya 33 kölenin bilfiil (*energa*) kılıç ürettikleri ve yıllık geliri 3.000 drakhme olan, diğeri 20 kölenin mobilya üretimi yaptığı, yıllık geliri 1.200 drakhme olan imalathane ve %12 faizle verilen 6.000

drakhme borç; (2) babasının ölümünden dokuz yıl önce 15.000 drakhme değerindeki işlenmemiş hammadde, 3.000 drakhme değerindeki ev, mobilya ve annesinin mücevheratı, evde para kasasındaki nakit 8.000 drakhme, denizcilere verilen 7.000 drakhme borç ve iki ayrı bankaya konulan 4.600 drakhme para ve bunun faizi. Bu, gerçekten önemli bir "birikim" kavramını ifade eder ve aldıklarını geri ödemeyen ve kalan malları değerinden düşük gösteren vasilerden geri istenenlerin ayrıntıları incelendiğinde, bunlardan istenenlerin gerçek değeri anlaşılır. Demosthenes'e kalan imalathanelerin yıllık üretim miktarlarının, faiz oranları ve gelir miktarının değişmemesi beklenirdi.[58] Ancak bu, görevlileri de içine alarak, aileye ait ev ve malları (annesinin mücevherleri) ve işle ilgili malları (hammadde) ifade eden normal bir Antik Çağ anlatımdır. Bu anlatımıyla Demosthenes davayı kazanmıştır.

Oldukça karmaşık bir yapılanma gerektireceği düşünülen şehrin iş hayatını incelemeyi, özellikle ve öncelikle ele aldım. Günümüz tarihçileri tarafından, Antik Çağ İtalya çiftlik gelirlerinin değerlendirilmesinde en güvenilir kaynaklardan biri olarak alıntılar yapılan Plinius'un zamanında 7 iugerum (17,5 dönüm) olarak tarif edilen bağların bulunduğu yerdeki çiftliği, Columella'nın (3.3.8-10), bağlardaki köle işçileri, bağları ve bağ çubuklarını, yeni üzümler yetişirken iki yılın verimini de bir kenara atarak, aldığı fiyata satışa çıkardığı; ancak bu arada çiftlik binasını, tarım aletlerini, buraya bağlı toprakları (mesela hububat yetiştirilen), kölelerin varlıklarını sürdürebilmeleri için yapılan harcamalar gibi konuları ihmal ettiği, gelir kaybını ve kazancını pek düşünmediği görülmektedir.[59] Kendisinin bu bölümde kabul ettiği, tartışmaya açık bu niyetinden sonra bile, yıllık %34 gelir elde ettiğini söylediği miktar hiçbir şey ifade etmemektedir. Sonuç olarak, bunun sadace dikkatsizce yaşanmış sıradan bir tecrübe olduğunu, büyük toprak sahiplerinin sosyo-psikolojik baskı altında, sadece gelişigüzel elde edilmiş tecrübelere dayanarak karar verdiklerini söyleyebiliriz. Herhalde Plinius, Umbria'daki ikinci bir çiftliğin getirecceği gelirin, çiftliği satın almak için vermiş olduğu borç paralardan daha fazla gelir getirip getirmeyeceğini ne hesaplamış ne de bunu düşünmüştü. Ancak o sadece hayatın zevklerini tadacağından söz ediyordu.

Kısacası Antik Çağ'da toprağa yatırım, Weber'in ifade ettiği gibi sistemli, hesaplanmış bir politika ve ekonomik bir akılcılık değildi.[60] Sermaye miktarı ve işçi giderleri arasında belirgin kavramsal bir ilişki, daha verimli bir ürün elde etmek için planlı şekilde toprağı işlemek ve verimliliği artırmak için uzun süreli kredi vermek yoktu. Bu sözden, kısa süreli kredi vermek (bu kısa süreli kiracılık gibi) önemli görülmelidir anlamı çıkarılmamalıdır. Antik Çağ'ın bir noktasından diğerine, satın almak veya gelişme sağlamak amacıyla ödünç alınan mallar ile ilgili örnekler kolaylıkla sayılabilecek kadar azdır. İpotek ise bir felaketti ("eski çiftlik evinin ipoteği"). Kısa süreli bireysel kredi, "borç alan kişinin hiç beklemediği bir zamanda kaynaklarını kaybettiği bir dönemde, genellikle bazı özel durumlarda çok ihityaç duyduğu şeyleri karşılamak için alınmıştır".[61] Yoksa Antik Çağ'da, günümüz iş hayatındaki krediler gibi para kazanmak ve büyük yatırımlar yapmak için düşük faizli kredi almak şeklinde bir uygulama yoktu. Mal sahipleri arasında bu tür harcamalar, ailevi ihtiyaçlar (mesela bir kızın çeyizi), lüks tüketim harcamaları ve siyasi giderlerden ya sadece birisi için veya tamamını içine alan kapsamda olurdu. Gördüğünüz gibi bazen bu tür harcamalar, büyük getiriler de sağlamıştır. Ancak genelde normal anlamıyla düşünüldüğünde, bu harcamaların gelir sağlamak için mala yatırım yapmak olmadığı açıktır.

Böylece gerçekte büyük bir mülk pazarının, profesyonel anlamda bir çiftlik satıcılığı veya emlâkçılığın bulunmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Günümüz Almancası gibi Helleri dili de birleşik isimler üreten bir dil yapısı üzerine oturmaktaydı. Bu konuda "satıcı" kelimesi ile ilgili yüzden fazla birleşik isim oluşturan kelime düzenlenmesi tespit edilmiştir. Hellencede "Mısır satıcısı", "parfüm satıcısı", Aristophanes'in yaptığı komik bir birleşik isim olan "hüküm satıcısı" gibi isimler bulunmasına rağmen "toprak satıcısı", "ev satıcısı", "emlâk satıcısı" gibi birleşik isimler tespit edilememiştir.[62] Ayrıca Hellencede "komisyoncu" gibi bir kelime de yer almamaktadır.[63] Ve aynı durum Latince için de geçerlidir.

Plinius M.S. 109-110'da İmparator Traianus tarafından Küçük Asya'daki (Anadolu) Bithynia Eyaleti'ne, mali karışıklıkları ve şehirlerdeki zenginlerin lüks harcamalarının getirdiği problemleri çözümlemesi için gönderildiğinde, imparatora eyaletteki durumu bil-

diren bir bilgi göndermişti (*Epistulae* 10.54). Plinius, eyaletin bir şehirden, muhtemelen Prousa'dan (Bursa) aldığı yüklü miktardaki borcu geri ödemek için para topladığını belirterek, "Herhangi bir arazi bulunmadığı için, arazi satın alma fırsatımız olmadığından, korkarım ki para atıl kalacak. Benzer şekilde bu parayı, özel kredi faiz oranı olan %9 ile şehir yönetiminden borç olarak alabilecek insanların olduğunu da sanmıyorum". Plinius bunun üzerine, şehir meclisi üyelerinin düşük faiz oranıyla bu parayı borç olarak almaları zorunluluğunu getirmeyi düşünmüş ve bu fikrini imparatora belirtmişti. Traianus ise mektuba verdiği cevapta, bunun "adaletsiz" olacağını belirterek bu fikri tamamıyla reddetmişti. Burada üç noktanın üzerinde durulması gerekmektedir. Birincisi, birbirine yakın üçlü olarak belirtilen değerler; elde bulunan nakit, toprak ve borç olarak verilen paradır. İkincisi, ne şehir ne de imparatorun, paranın bir kenarda atıl kalmasını kötü bir şey olarak görmemeleridir. Üçüncüsü ise, satın almak için arazinin bulunmayışıdır.

Plinius'un, satın alınacak bir toprağın bulunmadığını nasıl tespit ettiği konsu pek açık değildir. Tahminimce Plinius bu bilgiyi, Akdeniz toplumlarının küçük kasaba çevrelerinde kulaktan kulağa aktarılan söylentileri sayesinde elde etmiştir. Daha da açık bir ifadeyle muhtemelen bu söylenti, Plinius'a kredinin kendilerine verilmesini tavsiye eden yerel aristokrasi tarafından ortaya atılmış bir ifade olmalıdır. Syrakousai'da oturacak bir yer almak isteyen ve Roma askeri sınıfından olan Gaius Canius araştırmaya çıktığında, Cicero (*De Officiis* 3.58), "bırakın" pazarda olduğu "bilinsin" (*dictabat*) demiştir. Bu söylenti, o sıralarda sahilde kendisine ait bir *hortulus*u (küçük bahçe) sahtekârca normal değerinin üzerine satmak isteyen bir bankerin kulağına gider ve burayı Canius'a satmayı düşünür. Antik Çağ'da normal şekilde toprak satın almak, bence beklenemedik bir anda ve beklenmedik şekilde yapılan bir girişimdi (ki beklenmedik durumlar az değildi). Plinius, Umbria'da bir arazi satın almayı düşündüğünde, bilfiil böyle bir mülkün arayışı içinde değildi ve hatta harcama yapmak için kayınvalidesinin kesesine bağımlı olduğu bir sırada elbette ki bir tarafta atıl kalan nakit parası da yoktu. Terk edilmiş bir toprağın, bakımsızlık, savaş tahribatı ve satıcısının talihsizliği sebebiyle oldukça ucuz fiyata satışa çıkarılması, böyle beklenmedik bir durumdu. Daha önemlisi ise, *ager publicus*

gibi, mahkeme yoluyla veya imparator kararıyla kişilerden alınan veya iç savaş ve fetihler yoluyla ele geçirilen ülkelerde müsadere edilen topraklardı. Bunlara ayrıca insanların kötü duruma düşmeleri nedeniyle ya da çiftçilerin aldıkları kredileri gereği gibi kullanamamaları durumlarında veya gayri meşru hacizler ve "efendilik" gibi sebeplerle toprakların satılması da eklenebilir.[64]

Siyasi krizler veya siyasi baskılar elbette ki toprak fiyatlarının yükselmesini ters yönde etkileyen durumlardı. Caesar'ın M.Ö. 49'da Roma'ya yaptığı seferin sonuçları 5. bölümde ele alınmış iyi bir örnektir. Bir diğeri ise, Plinius'un M.S. 2. yüzyılın başında bir mektubunda anlattığı olaydır (6.19):

"Özellikle Roma çevresinde, toprak fiyatları artmış haberin var mı? Fiyatlardaki bu ani artışın önemli tartışmalara sebep olduğu görülüyor. Son seçimde Senato fikrini açıkca belirterek, 'Adayların eğlence düzenlemeleri, hediyeler dağıtmaları ve adamlarına yatırım yapmalarını yasaklamıştır'. İlk iki kural herhangi bir sıkıntıya mahal vermeden uygulanmış ancak herkesin de iyi bildiği gibi üçüncüsü gizli olarak da olsa devam etmiştir." İmparator Traianus "rüşvete karşı bir kanun çıkararak, adayların büyük söylentilere sebebiyet verecek şekilde çok yaygın harcamalar yapmalarını sınırlandırmış ve adayların üçüncü mesele üzerinde durarak gerçek anlamda sorumluluk taşımalarını istemiştir. Adayların, memurluğa atandıklarında çirkin bir şekilde, Roma ve İtalya'yı kendi öz vatanları gibi görmediklerini (ki öyle olmuştur), sadece ziyaretleri sırasında uğradıkları bir mekan ve kalacak bir yer olarak gördüklerini belirtmiştir. Sonuç itibariyle adaylar, satışa çıkarıldığını duydukları her türlü malı satın alma yarışına girerek, ellerindeki nakit parayı artırarak yeni yerlere almaya hazırlık yapmaktadırlar" diyerek bu kötü uygulamanın çözümlenmesini istemiştir.[65]

Bu geçici ve tesadüfi durumlar, o dönemi alıcılarının akibeti olduğu gibi satıcılarının da zora düşmesine sebep olan güzel bir örnektir. Sadece siyasi kariyerleri nedeniyle ani kararlarla mal mülk satın alan adaylar yüzünden değil, aynı zamanda ele avuca sığmayan, kontrol edilemeyen kimselerin ihtiyaçları sebebiyle de fiyatların etkilendiğini anlatan Plinius, gerçek bir mülk piyasasının bulunmayı-

şı üzerinde durmuştur. Büyük miktardaki aşırı (siyasi) harcamaların moral verici etkisi dikkate değerdir (ve bu tam anlamıyla doğru olarak kabul edilmelidir). İmparatorun amacı da, "İtalyan tarımının geliştirilmesi için daha fazla insanı teşvik etmek" değil, günden güne Senato'da ağırlığı artan eyalet temsilcilerini gerçek birer Romalı veya İtalyalı haline gelmeye zorlayarak, statülerinin imparatorluğun elit kesimi düzeyine gelmesini sağlamaktı.

Gözden çıkarılan topraklar oldukça ucuz ve fakat değerliydi. Belki de bu benim, henüz sonuçlanmamış tecrübelerden elde edilen bilgiye dayandığını söylediğim, çok karmaşık araştırma gerektirmeyen bir konudur. Antik Çağ kuru tarım şartları altında, ayrıca çok miktarda suyun depolanamadığı, pahalı makinelerin kullanılamadığı ortamda, terk edilmiş ve zarar görmüş topraklara kısa sürede el konulmaktaydı. Zeytin, üzüm ve hayvan sürülerinin yenilenmesi için birkaç yıl gerekliydi. Fakat bizim burada, birikimden daha fazla üzerinde durduğumuz ve derecesi zaman zaman günümüz yorumcuları tarafından abartılan toprak sahibi üst sınıfın bunun için sabırlı olması gerektiğidir.

Gözden çıkarılan mülkün satın alınması tabii ki bir tür yatırımdı. Ancak bu benim belirlemiş olduğum sınırlı anlamıyla bir yatırımdı. Augustus M.Ö. 30-14 yılları arasında çok sayıda emekli askerini iskân ederken, müsadere etmek suretiyle kendi mülkiyetine geçirdiği önemli sayıda ve kullanılmaz durumdaki mülkün, bu iş için yetersiz olduğunu görmüş ve askerlerin en azından bir kısmını iskan etmek amacıyla İtalya'da ve eyaletlerde bir miktar toprağı toplam 860 milyon sestertiusa kendi parasıyla satın almış ve askerlerine dağıtmıştır (***Res Gestae*** 16.1).* Bu gerçekten önemli ve harikulâde bir işti. Daha sonra Augustus, "İtalya ve eyaletlerde çağdaşlarım arasında askeri *coloni*'leri kuran ilk kişi benim" diyerek "kendi özel maddi kaynaklarından bunu ödeyen ilk kişi olduğunu vurgulamaya çalışıyordu".[67] Ancak kendisi daha ileriye giderek, bu arazileri nasıl satın aldığını ve hatta satıcıların gerçekten mallarını yasal olarak satıp satmak istemedikleri konusunda bir açıklama yapmamıştır.

* Türkçe çeviri: Augustus, ***Ankara Anıtı***, (Çev. H. Dereli), İstanbul 1949, MEB Yayınları. (r.n.)

Şu bir gerçektir ki, Antik Çağ devletlerinin hepsi, kiraya vererek gelir elde ettikleri topraklara sahipti. Roma imparatorlarının, hemen hiçbir zaman toprak satın almadan, doğrudan doğruya kendi vekilleri vasıtasıyla sahip oldukları toprakları kullanmaları bunun farklı bir örneğidir. Tapınaklar ve kült merkezlerinin çoğu da benzer şeklide hediyeler ve adaklar yoluyla birikim yaparak büyük hazinelere sahip oldular. Hatta pek çok yarı özel kült grupları ve toplulukları da Hellen-Roma dünyasında bu şekilde büyük gelirler elde ettiler. Onlar hediye olarak kendilerine takdim edilen topraklara sahip oluyor, bazen de vakfetme yöntemiyle elde edilen mülk nakde dönüştürülebiliyor (Traianus'un *Alimenta Projesi* gibi) ve ele geçen nakit para da toprağa yatırım yapılarak değil faizli borç vererek artırılıyordu. Sadece kanunun kendilerini toprağa yatırım yapmaya veya faizli borç vermeye mecbur ettiği bazı çocukların vasileri, en azından Roma'da bu durumdan müstesna tutulmuşlardı.[68] Tabii ki bağış ve diğer kamu yardımlarının güvenli şekilde toprağa yatırılmasını sağlamayı amaçlayan bu önlem bile günümüz geleneğinden oldukça uzak bir uygulamadır.

Elbette, gözden çıkarılmış olan mülkler, herhangi bir tehlike belirtisi olmadan fark edilemezler. Hatta gerçek kazanç için bundan ziyade, siyasi etki ve statüye sahip olmak daha önemlidir. Hatta bazı insanlar vardı ki, -hepsi olduğuna inanmıyorum- bunlar genellikle şehir binalarının bulunduğu terk edilmiş topraklarda bilfiil vurgunculuk yapıyorlardı. Krassos bu konuda efsanevi kişidir (Plutarkhos, ***Krassos*** 2.1-6).[69] Antik Çağ'ın pek çok döneminde istikrarlı bir mülk sisteminin olduğuna karşı çıkmıyorum. Bu olmadan başta belittiğim günden güne büyüyen bir birikim oluşturan herhangi bir tırmanmanın gerçekleşmesi mümkün olmayacaktı. Mesela bir yanda Trimalchio gibi bir kimse veya diğer yanda Tiberius ve Gaius Gracchus, daha sonra Ahenobarbus veya Herodes Attikos gibi kimselerin ölümüne sebep olarak *ager publicus*a sahip olan herhangi başka kimseler de bulunmayacaktı. Buraya kadar Antik Çağ'daki "yatırım" kavramının karakterini belirlemeye ve düşüncede ve uygulamadaki sınırlarını çizmeye gayret ettim. Antik Çağ yazarları -kesinlikle unutmamalıyız ki- toprağı, gelir kavramının gelişim süresinde en iyi "yatırım" olarak tanımlamamışlardır. Toprak, büyük

ölçekli olarak elde bulunduruluyorsa elbette fayda getiren bir şeydi. Ancak önceleri bu "tabiat" ve ahlâk temelleri üzerine oturtulmuştu. Fakat ahlâk ve fayda elde etmek arasında bire bir eşit basit bir yapı da gelişmemişti. Hatta bugün bile bilinçli olarak tarıma yaptıkları yatırımın, "doğrudan para getirisi olan... eğlence hakkı, sosyal durum, belki bazı vergi avantajları gibi kişisel güvenliği sağlayan" yatırımlara göre daha az getirisi olduğu halde, ona yatırım yapan önemli bir sosyal tabakanın var olduğu hatırlanmalıdır.[70]

Oikonomikos'un ilk kitabını yazan Pseudo Aristoteles (1343a 25-b2), "Mülk olarak toprak ile ilgili ilk dikkat edilmesi gereken şey, tabiata bağlı olmasıdır. Ziraat tabiatta birinci sırada yer alır. İkincisi ise, madencilik ve benzeri şeyler olup toprak altından kazanç elde etme sanatıdır. Bunların içinde tarım en iyisidir. Çünkü ziraat, ticarette gönüllü olarak yapıldığı gibi, bir ücret kaşılığı olarak veya da savaş sırasında zorunlu olarak talep edildiği gibi başkalarının emeğine dayanmaz ve daha dürüsttür. Bir başka yönden de ziraat, tabiata göre düzenlenen bir iştir. Çünkü tabiatta her şey besinini anasından alır ve insanoğlu da bunları topraktan alır" diye yazmıştır. Bu acı ve garip açıklamaları yapan Pseudo Aristoteles'in görüşlerine eklenecek daha pek çok şey vardır. Ancak bu konuya daha fazla devam etmeyeceğim. Elbette Cato ve Cicero'nun da bu konuda yararlı görüşleri vardır. Kısacası bu, Antik Çağ üst sınıfının toprak sahipliğinine ilişkin pek çok ideolojisinden bir tanesidir. Aristokrasi, modası geçmiş ideolojilere pratik davranışlarında yer vermiş, onlara sarılmıştır ve bunlar onlarla birlikte yok olmuştur. Antik Çağ'da bu onların kaderi değildi. Weber'in "protestan ahlâkı" ile karşılaştırırsak, onların fikirlerinin üretken olmadığı, bunun hiçbir şekilde kazanç sağlayan bir şey olmadığı görülür. Ahlâki bir seçenekle kendilerinin lüks mallara sahip olmalarını sağlamışlar ve yükselmek için her defasında fakir olmaya değil zengin olmaya çalışmışlardır.

DİPNOTLAR

1. Tertullian, *Apologeticum* 13. 6, doğrudan vergilendirmeyi "bağımlılığın göstergesi" olarak ifade etmektedir (*notae captivitatis:* marka köleliği - r.n.).

2. Halihazırda bir siyasi bağlantı anlayışı varken, bu nasıl bir ayrıcalık olarak görülebildi (veya görülebilir) acaba? Bkz. *Peasent and Peasent Societies*, (ed. T. Shanin), Pengiun 1971.

3. Heitland, *Agricola*, s. 226 ve 200-1. (Lukretios'ta da benzer ifadeler vardır. 3. 1060-70). Bu kitap, bu konu ile ilgili olarak Hellen-Roma yazılı kaynakları ile doludur. Antakya aristokratları, ileriki dönemde bunun Doğu ile karşılaştırılması hakkında bilgiler vermektedir. Bkz. Liebeschuetz, *Antiokheia*, s. 51.

4. Ksenophon'un (*Hellenika* 5. 2. 5-7), Spartalıların M.Ö. 385'te Arkadia'daki Mantineia'yı yerle bir etmeleri hakkındaki görüşleri fikir verici bir örnek oluşturmaktadır.

5. Bu konu ile ilgili kaynak, Dionysios Halikarnassos, *Peri ton rheter Lysias* 32 (genellikle Lysias'a karşı "fikir" beyan ettiği şeklinde yayımlanmıştır 34). Atina'daki toprak sahipliğinin hesaplanmasını sağlayacak kaynak olmadığı için, bunun mümkün olmadığını başka çalışmalarımda ifade etmiştim. *Land and Credit*, s. 56-60.

6. Mısır'da Hellen ve Roma Dönemi'ni aydınlatan ve farklı bir toprak rejimini ortaya koyan ufak tefek pek çok bilgiyi daha sonra ifade edeceğimden burada değerlendirmiyorum.

7. Hesaplamalar için en iyi Antik Çağ kaynağı olarak düşünülen Columella'daki bilgiler, Duncan-Jones'un *Economy* adlı eserinin 2. Bölümündeki değerlendirmeler sayesinde çürütülmüştür. René Maretin, "Pline le Jeune et les problèmes économiques de son temps", *Revue des études anciennes* 69, 1967, 62-97'de mitolojiye dayanarak çiftliklerin, parasal değeri ve dönümleri (ki bunlar geçerli değildir) ve hatta her bir *iugenum*un 1.000 sestertiusa satıldığına dair bilgiler kabul edilemez.

8. Bkz. D. J. Crawford, *Kerkeosiris*, Cambridge 1971.

9. C. Préaux, *Léconomie royale des Lagides*, Brüksel 1939, s. 17-20.

10. Bu konudaki hesaplamalar, Jones'un (*LRE*, s. 780-4) eserinde oldukça iyi şekilde yapılmıştır. Apion'a ait çiftlik hakkında temel bilgi için bkz. E. R. Hardy, Jr., *The Large Estates of Byzantine Egypt*, New York 1931. Ayrıca daha yakın tarihli çalışmalar için bkz. D. Bonneau, "L'administration de lirrigation dans les grandes domaines d'Égypte..." ve J. Fikh-

man, "On the Structure of the Egyptian Large Estate in the Sixth Century", *Proceedings of the XIIth International Congress of Papyrology*, Toronto 1970, s. 43-60 ve kısmen 123-32.

11. *Syll.* 141. Hellen ölçü birimlerinin farklılığı sebebiyle, burada ve pek çok değerlendirmemde sayısal ifadeler kullanmanın gerekli olduğu kanaatindeyim. Bu metinde oldukça belirgin -üç *plethra*lık üzüm bağı alanı- olan *phletron*, 100 x 100 Hellen ayağına eşitti. Ancak Hellen ayağı değişkendi.

12. Buselos ailesi hakkında bkz. J. K. Davies, *Athenian Propertied Families 600-300 BC*, Oxford 1971, no. 2921. Atina'dan diğer örnekler için (ve bu örneklerin gerisine gidebilmenin mümkün olmadığı hakkında) ise bkz. benim *Land and Credit*, s. 56-60. Hellen tarihinden diğer örnekler için ise bkz. A. Jardé, *Les céréales dans l'antiquité grecque*, Paris 1925, s. 118-22.

13. Devamı için bkz. P. Graindor, *Un milliardaire antique, Hérode Atticus et sa famille*, Kahire 1930 (New York 1979'da yeniden basılmıştır).

14. Rostovtzeff (*RE*, s. 149-50), Herodes'in, "şehir burjuvazisinin elinde mülkün toplanmasının" önemli bir örneği olduğunu belirtmektedir.

15. Bu belgenin özeti; John Day, *An Economic History of Athens under Roman Domination*, New York 1942, s. 235-6.

16. U. Kahrstedt, *Das wirtschaftliche Gesicht Griechenlands in der Kaiserzeit*, Bern 1954, s. 47-48.

17. Nüfus sayımları rakamlarının kesin olmadıkları bilindiği halde bunu rahatlıkla söyleyebilirim. Bu konuda yakın zamanlarda üzerinde durulan Brunt, *Manpower*, s. 77-81'e bakınız.

18. Caesar, *De Bello Civili*, 3. 4. 4 ve kısmen 1. 17

19. Bu konudaki bilgi, *Lausaike Historia*'da Hellen ve Latin yaşantısı hakkında bilgi veren Melania ve Palladius'tan elde edilebilir. Hellen hayatı hakkında yakın tarihlerde yazılmış D. Gorce'un (Paris 1962) eseri de oldukça faydalı bilgiler vermektedir.

20. Bkz. S. Applebaum, *The Agrarian History of England and Wales*, C. I ii, (ed. H. P. R. Finberg), Cambridge 1972, s. 230-1; G. Fouet, *La villa gallo-romaine de Montmaurin* (*Haute-Garonne*) (*Gallia*, ek 20), 1969, s. 304-12.

21. J. O. Tjader, *Die nichtliterarischen lateinischen Papyri Italiens aus der Zeit, 445-700*, Lund 1955, no 1.

22. Bazı Doğu eyaletleri dışında Hellen-Roma pagan tapınakları büyük

topraklara sahip değildi. 3. Bölüm 17. notta bahsedilen Broughton ve Zawadzki'nin makalesine bakınız.

23. Plutarkhos, *Marius*, 34. 1-2. Ayrıca, Cicero, *Sextus Roscius* (20-21) hakkındaki konuşmasında, Sulla'nın azatlı kölesi Crysogonus'un, Tiber Vadisi'nde Roscius'un 6 milyon sestertius değerindeki on adet çiftliğinden sadece 2.000 sestertius elde ettiğini yazmaktadır.

24. Bkz. M. Jaczynowska, "The Economic Differentiation of the Roman Nobility at the End of the Republic", *Historia* II, 1962, 486-99.

25. Lüks özel binalar hakkında fevkalâde çalışma için bkz. J. H. D'Arms, *Romans on the Bay of Naples*, Cambridge, Mass. 1970; Axel Boëthius, *The Golden House of Nero*, Ann Arbor 1960.

26. 2. Bölümde 10. nottaki referansa bakınız. Buradaki bilgiler Duncan-Jones'un dikkatli değerlendirmelerine dayanmaktadır.

27. Kendisinin kısa şiirinde bu sayılar verilmiştir. *De herediolo* ("On My Little Inheritance"). Ayrıca bu konudaki değerlendirmeler için bkz. M. K. Hopkins, "Social Mobility in the Later Roman Empire: the Evidence of Ausonius", *Classical Quarterly*, no. II, 1961, 239-49'da, s. 240-3 arası.

28. Bkz. R. P. Duncan-Jones, "Some Configurations of Landholding in the Roman Empire", Finley'de, *Roman Property*, 2. Bölüm. A. H. M. Jones, "Census Records of the Later Roman Empire", *JRS* 41, 1953, 49-64; ayrıca *Roman Economy*, 10. Bölümde de yayımlanmıştır.

29. J. S. Saul ve R. Woods, Shanin, *Peasents*, s. 105. Editör önsözünde (s. 14-15), "belirli geleneksel kültür" ve "biçare durumlar"ı da buna eklemektedir. Şüphesiz bunlar genelde, o dönemin "asıl yüzü"ydü. Fakat daha önce de üzerinde durduğum gibi, Shanin'nin "tahlilsel olarak bir uç grup" diye ifade ettiği, klasik Hellen-Roma çiftçisi bu bakımdan ayrı tutulmalıdır.

30. A. Galeski, aynı eser, s. 122.

31. Erken dönemdeki emekli askerlere ait yerleşimler için bkz. Brunt, *Manpower*, s. 294-7. 4. yüzyıla ait her iki metin de *Codex Theodosianus*'ta (7. 20. 3, 8) bulunmaktadır.

32. Bkz. I. Biezunska-Molawist, "Die Expositio von Kindern als Quelle der Sklavenbeschaffung im griechisch-römischen Ägypten", *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1971, II, 129-33.

33. S. H. Franklin, *The European Peasentry: the Final Phase*, Londra 1969, 2. Bölüm. Hatta M.Ö. 4. yüzyılda Atinalı hatip, 14 dönümlük çiftliğin küçük olduğunu reddetmektedir. Isaios 5. 22.

34. Franklin, *Peasantry*, s. 1 ve 19. Ayrıca, N. Georgescu-Roegen, *Analytical Economics*, Cambridge, Mass. 1966, s. 371: "1930'larda büyük çiftçi toplumuna sahip çeşitli ülkelerde yapılan çalışma sonuçları, milli üretimin az miktarda düşmesiyle bile nüfusun büyük bir kısmının azalmasına sebep olduğunu göstermiştir."

35. Bkz. M. Crawford, "Money and Excahange in the Roman World", *JRS* 60, 1970, 40-48, özellikle 43-45.

36. Bir kenarda kalmış olan ve Roma İmparatorluk Dönemi'nde zeytin yetiştirebilen Kuzey Suriye'nin verimsiz tepelerinde çalışan ve statüleri belli olmayan çiftçileri bir kenara bırakıyorum. G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du nord*, (3. kısım), Paris 1953.

37. D. J. Crawford, *Kerkeosiris*, s. 129-31'deki sayıları inceleyiniz.

38. Askerlik görevinin çiftçiler üzerindeki yıkıcı etkilerini anlayabilmek için Brunt'a müracaat ediniz. Brunt, *Manpower*, s. 130-155'teki özeti okuyunuz.

39. Bu konuda Güney İtalya'da, Heraclea'da iki tapınağa ait toprağın durumu iyi bir örnek teşkil etmektedir. Bunun için yakın zamanda yayımlanan A. Uguzzoni ve F. Ghinatti, *Le tavole greche di Eraclea*, Instituto di Storia Antica, Univ. Of Pavia, *Publicazioni* no. 7 1968.

40. K. D. White, *Roman Farming*, Londra 1970, s. 452. Ayrıca P. A. Brunt, *JRS* 62, 1972, 153-8'e bakınız. Jardé, "Genel olarak Hellen ziraati ve özellikle de hububat ekimi, tarihi dönemlerde nadiren uyarlanmıştır. Bu tamamıyla yanlış bir görüştür, ki Hellen tarımının bazı toplumlar tarafından uygulanarak sürekli bir gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır" diyor (*Céréales*, s. 194).

41. Bu görüşü "Technical Innovation"da geliştirmeye çalıştım. Ayrıca bkz. H. W. Pleket, "Technology and Society in the Gareco-Roman World", *Acta Historiae Neerlandica* 2, 1967, 1-25; "Technology in the Greco-Roman World: A General Report", *Talanta* 5, 1973, 6-47.

42. I. Goncharov, *Oblomoiv*, (çev. D. Magerschack), Penguin 1954, s. 128-9.

43. Hesaplama tekniğinin yetersizliği konusunda bkz. G. Mickwitz, "Economik Rationalism in Graeco-Roman Agriculture", *English Historical Review* 52, 1937, 577-89 ve "Zum Problem der Betriebsführung in der antiken Wirtschaft", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 32, 1939, 1-25; G. E. M. De Ste. Croix, "Greek and Roman Accounting", *Studies in the History of Accounting*, (ed. A. C. Littleton ve B. S. Yamey), Londra 1956, s. 14-74.

44. Ayrıca bkz. Varro, *De re rustica*, I. 22. 1; Plinius, *Naturalis Historia*, 18. 40.

45. *Gromatici veteres*, (ed. C. Lachmann), Berlin 1848, s. 53.

46. Fouet, *Villa de Montmaurin*, s. 32, 43-46, 291. Chiragan'daki çiftlik, beş yüz insanı istihdam etmektedi ve bu çiftlikten yedi veya sekiz kat daha büyüktü. Belçika'da Namur Eyaleti'nde Anthée'deki bir çiftlik ise, büyük bir villa binası ile bundan başka bir kısmı sanayi ile ilgili olan ve etrafı duvarla çevrili 120 dönümlük bir alanda yirmi binayı içine alan bir bütündü. Bkz. Grenier, *Manuel* II ii, s. 843-58, 888-97. Kuzey Fransa'da Somme yöresinden çekilen bir hava fotoğrafı, bu bölgede varlığı bilinmeyen ve bulunma ihtimali olup olmadığı konsunda bir beklenti olmayan, üzerinde 2 veya daha fazla kilometrelik alanlara villaların oturtulduğu ve temelde buğday üretimi ve koyun yetiştiriciliği yapılan yüzlerce büyük çiftliğin var olduğunu göstermiştir. Bkz. R. Agache, *Détection aérienne de vestiges protohistoriques gallo-romains et méiévaux ...Bulletin de la Société de Préhistorie du Nord*, özel sayı s. 7, 1970, Bölüm 4 ve harita listesinde 185-6. Britanya'daki daha büyük çiftlikler için bkz. Applebaum, *Agrarian History*, s. 240-4, 266-7. "Villa" kelimesi, arkeologlar ve tarihçiler tarafından kullanılırken, ilk belirgin anlamını (Romalılar arasında olduğu gibi, Varro, *De Re Rustica*, 3. 2) kaybetmiştir. Metin içinde bu kelime önceki ilk anlamıyla kullanılmıştır.

47. Bkz. D. Adamesteanu, "Due problemi topografici del retroterra gelese", (Academia nazionale dei Lincei, *Rendicomti della Classe di scienze morali*, 8. Seri, 10, 1955), 198-210; P. Orlandini, "Lo scavo del thesmophorion di Bitalemi e il culta delle divinità ctonie a Gela", *Kokalos* 12, 1966, 8-35; Finley, *Ancient Sicily*, (yeniden genişletilmiş baskı), Londra 1979, s. 159-61.

48. Bu konuyla ilgili açıklayıcı bilgiler *Pro Caecina* (Caecina Savunması), 11, 21, 94'te ve *Pro Roscio Comoedo* (Komedi oyuncusu Roscius Savunması) 20'de yer almaktadır. Cicero tekrar tekrar tek bir çiftlik birimine *fundus* (örnek için bkz. *De Oratore* -İdeal Hatip Hakkında- I. 58. 249) demektedir. Teknik bir terim olarak bir birimin işletilmesi konsunda bkz. A. Steinwenter, *Fundus Cum instrumento*, (Akad. D. Wissenschaften in Wien, Phil.-hist. Klasse, *Sitzungsberichte* 221, no. 1, 1942), s. 10-24. Burada Antiokheia'da 4. yüzyılda muhtemelen şehrin en zenginine ait olan ve birbirinden oldukça uzaklarda bulunan topraklara bir örnek daha vermekten kendimi alıkoyamıyorum. Bunun için bkz. Liebeschuetz, *Antiokheia*, s. 42 ve not 2.

49. E. Feder, "Latifundia and Agricultural Labour in Latin America", Shanin, *Peasants*, 83-97 arasında, s. 88'de.

50. A. G. Drachmann, *Ancient Oil Mills and Presses*, Kopenhagen 1932'de bir araya getirilmiş belgelere bakınız.

51. *Latifundia* kelimesi için bugün teknik bir terim bulunmaya çalışılma-

sına rağmen ben bu kelimenin Romalıların da genel bir ifadeyle "büyük çiftlikler" için kullandıklarını düşünüyorum ve *latifundia*yı bu anlamda kullanmakta hiçbir sakınca görmüyorum. Büyüklüklerinin hesaplanması konusunda hiçbir bilgi bulunmayan araziler konusuna yer veren eserler hakkında bkz. K. D. White, "Latifundia", *Bulletin of the Londra Institute of Classical Studies* 14, 1967, 62-79; René Martin, "Pline le Jeune" ve tekrar tekrar *Recherches sur les agronomes latins et leurs conceptions économiques et sociales*, Paris 1970. Ayrıca yukarıda dipnot 7'ye bakınız. Sık sık eserinden alıntı yapılan Yaşlı Plinius'un "latifundianın İtalya'yı mahvettiği"ne dair verdiği bilgiler, geçmişten ahlak dersi vermek için [o dönemde yaşamış olan Seneca (*De Beneficiis*, 7. 10. 5) bu konuda *latifundia* kelimesini kullanmamıştır], Roma'da ortadan kalkan küçük toprak sahipliğine serzenişi ve eski basit ve iyi günlere duyulan özlem sebebiyle kullanılmıştır. Metinde büyük ölçekli işletme ve daha fazla parçalara ayrılmış küçük birimler arasında fark olup olmadığına dair herhangi bir değerlendirmeye rastlamadım. Martin'den farklı olarak ("Pline le Jeune", s. 67), ben Plinius'un aslında her iki çiftliğin de aynı hava şartlarında risk altında olduğu konusunda endişe taşıdığı kanaatinde değilim.

52. Horatius'un, Maecenas tarafından kendisine hediye edilen Sabinus'taki çiftliği, daha küçük birimlere ayrılarak doğrudan doğruya işletiliyordu. Köle bir kâhya idaresinde, burada sürekli görevli sekiz köle bulunuyordu. Diğer beş mülk ise kiraya verilmişti. Bunun için kısaca bkz. Heitland, *Agricola*, s. 215-16. Bu çiftlik, Horatius'a, Roma'da o dönemin yüksek zümresinin yaşadığı standartlarda yaşayabilmesi için yeterli bir gelir sağladı. Kendisi bir beyefendi çiftçi değildi. Hatta Rostovtzeff'in (*RE*, s. 59) Horatius hakkında yazdığına göre, "bu sebeple o emekli asker çiftçilerle aynı kategoride bulunuyordu".

53. Bkz. J. H. Kent, "The Temple Estates of Delos, Rheneia, and Mykonos", *Hesperia* 17, 1948, 243-338.

54. Bkz. P. A. David, "The Mechanization of Reaping in the Ante-Bellum Midwest", *Industrialization in Two Systems: Essays ... Alexander Greschenkron*, New York 1966, s. 3-39. R. W. Fogel ve S. L. Engerman, *The Reinterpretation of American Economic History*, New York 1971, s. 214-27'de yeniden basılmıştır. Günümüzde, Antik Çağ'daki "Galler felaketi"nin etkilerinin bir başlangıç noktası olarak değerlendirilmesinin doğru olmayacağı kanaatindeyim. Bunun için bkz., K. D. White, "The Economics of the Gallo-Roman Harvesting Machines", *Hommages à Marcel Renard* 2, Brüksel 1969, s. 804-9; *Agricultural Implements of the Roman World*, Cambridge 1967, 10. Bölüm.

55. Sherwin-White, *Plinius*, s. 258.

56. Plinius'un *Mektupları*'nın (Epistulae) en güzel İngilizce çevirisi, Betty

Radice tarafından hem Penguin Classics'te hem de Loeb Classsical Libraray'de basılmış olan çeviridir. Bu konuyla ilgili anahtar ifadeler ise şöyledir (3. 19): "Gerçekten sahip olduğum *birikimin* tamamı topraktandır. Fakat diğer bazı *yatırımlarım* da var ve bunları toplamak da zor olmayacak. Bunun yanında *birikimini* kendiminmiş gibi kullanabildiğim kayınvalidemin parası da var." (Burada italik harflerle yazdığım kelimelerin, benim daha edebi yönüyle metnimde kullanmak üzere çevirdiğim kısımla karşılaştırılabilir.). Sherwin-White'ın (*Plinius*, s. 259) bu konudaki değerlendirmesine bakınız. "Borç verdiği paraları geri isteyerek oldukça yüklü miktarda bir bedel ödeyebilirdi ve gelirlerinden elde ettiği birikimler bir yana, daha sonra kendisine ne kadar para gerekecekse o kadar parayı yine borç verirdi" ifadesi gerçeklerden uzak ve anlaşılması güç bir ifadedir.

57. Bkz. Mickwitz, "Betriebsführung", s. 21-22. Hanseatik ve Rönesans İtalyan malları arasında mükemmel bir karşılaştırma yapmış olan Mickwitz, ilgiçtir ki Amerikan kaynaklarını değerlendirirken yanılgıya düşmüş ve sadece kölelerin varlığının geri ödeme kavramını engellediği kanaatine varmıştır.

58. Bu konuda asıl metin Demosthenes 27. 9 – 11'de yer almaktadır. Ancak, bu konuda geniş bir fikre sahip olabilmek için, kendisinin 27 ve 28 numaralı konuşmalarını da okumak faydalı olacaktır. Demosthenes'in yaşadığı döneme ait ifadelerinin, farklı yönlendirmelerle günümüzde geçerli iş hayatına uyarlanması konusunda bkz. F. Oertel, "Zur Frage der attischen Grossindustrie", *Rhcinisches Museum*, 79, 1930, 230-52; J. Korver, "Demosthenes gegen Aphobos", *Mncmosync*, 3. seri, 10, 1941/2, 8-22.

59. Bkz. Duncan-Jones, *Economy*, 2. Bölüm ve devamına, 7. Bölüm 1. Kısım.

60. Bu kısımda yazacağım ifadeler için oldukça kesin konuşmam gerekir. Sadece birtakım belli kimselerin menfaatleri için çıkarılmış olan satış kanunu dışında, Antik Çağ'da toprak alım satımı ile ilgili sistemli, güvenilir bir çalışma yok gibidir (ve hatta hiçbir çalışma yoktur). Bu konuda sadece Atina hakkında rahat konuşabilirim. Çünkü *Land and Credit* adlı kitabımdaki bilgileri, genellikle olumsuz yönde bilgiler veren belgelerden elde ettiğim konuların benzerliğine dayandırdım. Mesela Frank, *Survey*; Heitland, *Agricola*; G. Billeter, *Geschichte des Zinsfusses im griechisch-römischen Alertum*, Leipzig 1898; E. Ziebarth, *Das griechhische Vereinswesen*, Leipzig 1896; F. Poland, *Geschichte des griechischen Vereinswesens*, Leipzig 1903; J. Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionalles chez les Romains*, (2 kitap), Louvain 1895-6; Jones, *LRE*.

61. Bu kısımda, ferdi veya tüketici kredisi hakkında, kısa fakat anlamlı bir

şekilde yapılmış olan bu değerlendirmenin ekonomik, sosyal ve tarihi yönlerine dikkat çekmek amacıyla, H. Sieveking, "Loans, Personal", *Enyclopaedia of the Social Sciences* 9, 1933, s. 561'den alıntı yaptım.

62. F. M. Heichhelheim, *An Ancient Economic History*, 2. Kitap, (çev. Joyce Stevens), Leiden 1962, s. 66-67.

63. Liddell-Scott-Jones Sözlüğü, προπώλης ifadesini "bir kimseye bir mal almak için pazarlık yapıp fiyatta indirim yaptıran kişi, komisyoncu." olarak açıklamaktadır. Bu açıklamanın, J. Partsch, *Griechisches Bürgschaftstrecht*, Leipzig ve Berlin 1900 tarafından yanlış olduğu belirtildiği halde, kitalın 1968 baskısında hata düzeltilmemiştir. Bu kelimenin doğru karşılığı, "*kefil*"dir.

64. Bkz. Brunt, *Manpower*, Ek Bölüm 8.

65. Bu eser Betty Radice tarafından çevrilmiştir (Penguin 1963). Yine (yukarıda 56. notta olduğu gibi) "yatırım" ve "birikim" kelimelerini günümüzde yakalanamayan anlamalarıyla kullanmak yerlerine "üzerinde durmak" ve "hamilik" şeklinde kullandım. Benzer bir sebeple, Radice Hanımefendi'nin "pazara daha fazla şey getirmek" ifadesi yerine, "satışa çıkarılan miktarı artırmak" şeklinde kullanmayı uygun buluyorum.

66. Bu, Heitland'ın (*Agricola*, s. 274) yaptığı açıklamadır. Bu mesele, Sherwin-White tarafından (*Plinius*, s. 379-80) daha doğru bir şekilde açıklanmıştır. Marcus Aurelius ikinci bir adım atmış fakat İtalya'ya ödenen kesintiyi senatörlerin toplam gelirlerinin dörtte birine indirmiştir. *Historia Augusta*, *Marcus*, 11. 8.

67. Brunt, *Manpower*, s. 297.

68. Bu konudaki kaynak belgeler E. J. Jonkers, *Economische en sociale toestanden in het Rmeinsche Rijk blijkende uit het Corpus Juris*, Wageningen 1933, I. Bölüm'de toplanmıştır.

69. Ünlü Hellence örnek, Ksenophon'un *Oikonomikos*'unda 20. 22'de yer almaktadır. Oldukça ünlü olduğundan bu kısım sık sık alıntılanmıştır. Burada Atinalı bir beyefendi hakkında anlatılanlar bir hayal ürünü gibi görünmektedir. Herhalde bu evrensel bir Hellen tipidir. Bkz. Claude Mossé, *La fin de la démocratie athénienne*, Paris 1962, s. 35-67. Burada M.Ö. 4. yüzyılda, Crassus'un 500 köleden oluşan "ateş bölümü"den bahseden ifadeler de oldukça kendine özgü ve benzer şekilde hayali bir şeydir. B. W. Frier, *Landlords and Tenants in Imperial Rome*, Princeton 1980, s. 32-4. Romalılar arasında şehirdeki mülklerin birer gelir kaynağı olarak kullanılması hakkında bkz. P. Garnsey, "Urban Property Investment", Finley, *Roman Property*, 7. Bölüm'de.

70. C. Clark ve M. Haswell, *The Economics of Subsistence Agriculture*, (4. baskı), Londra 1970, s. 164.

V

ŞEHİR VE TAŞRA

Hellen coğrafyacı Strabon, İtalya dışındaki Batı Avrupalıların geri kalmışlığını, avlanmaya, tabiata bağlılığa ve at kullanmaya dayanan yaşam biçimini sürdürmelerine bağlamaktadır. Eğer bu yaşam biçimini değiştirmiş olsalardı, barış içinde yaşayan bir tarım toplumunun kurulması kaçınılmaz olacak, şehirleşme gerçekleşebilecek ve uygar toplumlar haline gelebileceklerdi.[1] Her ne kadar Strabon, ele aldığımız dönemin ilk devrelerinde yazmışsa da, oldukça iyi bilinen eski bir Hellen (aynı zamanda Roma) anlayışını tekrar ediyordu. Hellenler ve Romalılar, tarımla uğraşmalarıyla övünerek sürekli vurguladıkları husus, medeniyetin şehirlere ihtiyaç duymasıdır. Bu düşünceleri kendi yaşam biçimleriyle çelişmemekte, bilakis tam uygunluk göstermekteydi. İleride görüleceği üzere Strabon, ticaret ve üretimden ziyade tarımı, şehirleşme ve barışın temeli olarak görmüştür. Antik Çağ'ın Klasik Dönem'inde yerleşim birimi olarak şehirler, *khora** ve taşra alanlarını içeren, en iyi yetişmiş nitelikli insanların topluca bulunabildiği, toplumu yöneten idari kurumların ve halkın kült yapılarının yer aldığı merkezlerdi. Hellenistik Dönem kralları, doğu bölgelerinde yeni ortaya çıkan Hellen şehirlerindeki *khora*nın "bağımsızlığını" kabul etmişler ve kraliyet içindeki şehir toprakları, kralın mülkiyeti dışında kalmıştı.

Peki şehir neydi? Günümüz coğrafyacıları, şehirin ne olduğu ile ilgili "standart bir tanımlama" yapamamışlardır.[2] Eski bazı yazarların İber Yarımadası'ndaki büyük köyleri (*komai*) yanlışlıkla "şehir" olarak nitelendirmesini Strabon tenkit etmiş (3.4.13) fakat kendisini şehir tanımı yapma hususunda zorlama ihtiyacı duymamıştır. Muhtemelen okurları da böyle bir talepte bulunmamış olmalıdır. Daha geç dönem Hellen yazarlarından Pausanias, Hellas'ta küçük bir yerleşim biriminin kendisini *polis* olarak ilan etmek istemesini alaycı bir dille tenkit etmiş, "Herhangi bir hükümet binası, tiyatrosu, agorası, su akan bir çeşmesi bulunmayan ve insanların yaşadı-

* Bölge (r.n.)

ğı küçücük dağ kulübelerine benzeyen evlerden oluşmuş bir yer"in şehir olmasının mümkün olamayacağını ifade etmiştir (10. 4. 1). Herhalde okurları da bunu anlamıştır. Bu konuda yapılacak estetik mimari tanımlamalar da, sosyal ve siyasi bir tanımlama için yetersizdir. Gerçek bir "şehir", siyasi ve kültürel bir merkezdir. Artık bu, sahip olduğu bağımsızlıkla övünen Hellen *poleis*inin* tersine, şüphesiz sınırlı bir özerkliğe de sahip bir birimdir. Fakat burası yine de şanslıların doğduğu ve eğitim alarak uygar bir şekilde yaşadığı (Romalıların ifadesiyle *urbanitas***) ve bütün devlet politikasına olmasa da yerel ilişkilere hükmettikleri bir yerdir. Yerleşim biriminin alan bakımından büyüklüğü, şehir olarak tanımlanabilmek için tek başına bir öiçüt olarak kabul edilemez. Şehir olarak kabul edilen pek çok birim, gerçekte nüfus veya alan bakımından bir köyden daha büyük değildi. Bu değerlendirmede, uygar bir toplumun temel ihtiyaç maddelerinin karşılanabilme etkeni dışında ekonomik etkenler hiç göz önüne alınmamıştır.[3]

Günümüzde pek çok ülkede olduğu gibi Antik Çağ'da da *polis*in veya *civitas*ın*** resmi idari tanımlaması vardı. Oysa ekonomi tarihçileri gibi Strabon da meselenin bu yönüyle ilgilenmemiştir. Ancak Strabon'un, sadece insan topluluğunun büyüklüğü, bir şehir olarak tanımlanmaya yetmez ifadesine kolaylıkla katılabiliriz. Ya da Homeros'un Ithaka'sının, Orta Çağ başlarındaki katedral şehirleri gibi olduğu düşünülebilir; ve buna dayanarak şehirde hapishane veya ordunun bulunduğu anlaşılmalıdır. Günümüz hapishanelerindeki insan sayısı, o dönemin "şehirlerindeki" toplam insan sayısından fazladır. Böylece Strabon'dan (ve bütün Eski Çağ yazarlarından) bir adım daha ileriye giderek, bütünüyle farklı bir soru sorabiliriz. Şehir ile taşra arasındaki ekonomik ilişki nedir? Bu sorunun cevabı, günümüz Roma'sı ve Cenova'sı için mümkün olmadığı gibi, Sparta ve Atina için de bu soruya verilecek cevap aynı olmayacaktır. Martin Luther, ***An den Christlichen Adel Deutscher Nation*** (Alman Ulusunun Hıristiyan Soylularına) adlı eserinde şiddetle "Hz. İsa'ya karşı olanlar, yazıldığı üzere dünyanın bütün zenginliklerini

---

* Şehir, şehir devleti. (r.n.)

** Kent yaşamı. (r.n.)

*** Yurttaşlık, millet, devlet, kent. (r.n.)

almalıdır. Eğer hırsızları asmakta ve haydutların kellesini uçurmakta haklıysak, neden Roma'ya duyduğumuz hınçtan dolayı onu cezalandırmadan bırakalım? İşte şu ana kadar dünyaya gelmiş ve gelebilecek en büyük hırsız ve haydut" diyerek kendi amaçları, hedefleri doğrultusunda önemli bir tarihi gözlem yapmıştır. Roma bir imparatorluk şehri haline geldikten sonra, buradakiler aldıkları hediyeler, kiralar, vergiler ve zorunlu hizmetlerle hayatını sürdüren asalakların şehir haline gelmiştir. Bu durum Roma'yı küçük bir birim haline getirmemiş, ancak sadece Cenova'dan farklı tipte bir şehir olduğunu göstermiştir.

Bir şehrin taşra ile olan ekonomik ilişkileri -öncelikle tek bir şehir örneği ile konunun ele alınması daha doğru olacaktır- bütün bir yelpaze içinde değerlendirildiğinde, kelimenin tam anlamıyla bir asalağın, belirli bir yaşam seviyesinden bir başka ortak yaşam seviyesine geçtiği şekildir. Şehir sakinleri, tüketmekte oldukları temel yiyeceklerin ve diğer hammaddelerin üretimini bizzat kendileri yapmamakta, bilakis taşradaki üreticilerden temin etmektedir. Bu sebeple bütün şehirler, üretim merkezleri değil tüketim merkezleri halindedir. Aynı şekilde, Max Weber'in de düşündüğü gibi, şehirlerin tüketim merkezleri olup olmadıkları hususu düşünürleri sürekli meşgul etmiştir.[4] Oysa farklı bir şekilde tezahür etmekle birlikte şehirler, taşradan aldıkları kira ve vergilerin bir kısmını veya tamamını tekrar taşraya döndürerek, şehirde üretilen mallarda ve hizmetlerde de bire bir ödeme yapılmasını sağlayarak tamamıyla ortak bir ilişki kurmuşlardır. Değişkenleri, nüfus dağılımı, taşraya ait üretimin miktarı ve birbirine dönüştürülen malların oranı olan çok çeşitli yapılarda formüller oluşturulabilir. Sadece şehre ait üretim ve hizmetlerden, şehrin kendi tüketimi hariç tutulur. Ancak kiracı çiftçilerin, şehirde meskûn efendilerinin kiralarını, ürettikleri hububat üzerinden belli bir miktar olarak vermeyip de gerek efendilerinin tüketimi için gerekse de onun ücret ödediği herhangi bir işçisine karşılık olarak üretilen maldan alması, kiracı çiftçiler için hiç de istenilen bir yol değildi.

Görüldüğü gibi bu yapı biraz karmaşık bir sistem olmalıdır. Çünkü birbirinden tamamıyla ayrılmış şehir-taşra yapılanması, sadece ilkel toplumlarda ve ütopik yazarların hayal ürünlerinde kalmaktadır. Şehir bir anda, kendi topraklarındaki yiyecek üretimi kapasitesini

artırabilir. Mesela kölelerden, dericilikten, kıymetli taşlardan ve uygar bir toplum için gerekli olan diğer mallardan bahsetmeden; kereste, metal, tuz, baharat üretiminde kendine yetebilen şehirler vardır ama bunlar çok azdır. Platon ve Aristoteles, kendine yeterliliği talihsiz bir hayatın sebebi olarak kabul etseler de, bu ekonomik yapılanmanın ahlâki avantajlarını ısrarla ortaya koymuşlardır.[5] Burada yine, zenginliğin karşılığının nasıl ödediği sorulduğunda, karşımıza olasılıklar yelpazesi çıkmaktadır. Odysseus'un, Ismaros üzerine yürüdüğünde, "şehri yağmaladım ve insanları öldürdüm. Pek çok kadın ve kıymetli eşyayı alarak onları mahvettim" ifadesi, bu alışverişin dengesini fevkalâde ortaya koymaktadır (Homeros, ***Odysseia*** 9.39-42). Bazıları, Odysseus'un dünyasındaki esas öğenin toprak olduğunu asla kabul etmezler ve bu konuda ciddi bir fikirle karşılaşmadıklarına inanırlar. Ben bu fikre katılmıyorum. Fakat Caesar'ın Fransa'ya gidişi, imparatorluğun M.Ö. 5. yüzyılda Atina'nın kamu gelirlerinin %60'ını üretmesi ve Roma şehir halkının da Sicilya'dan sağlanan hububat vergisiyle geçimini sağlaması kadar gerçek ve bir o kadar da tarihidir. İlkel modelin uygun olduğu ücra şehirler daha sonraki değişiklere uyarlanmış olabilir. Kiralar, vergiler ve zorunlu hizmetler, şehrin yakınındaki yerleşimlerden ve uzaktaki topraklardan elde ediliyordu. İhracat amacıyla şehirde ve taşrada üretilen mallar için ulaşım imkânları sağlanmış olmalıdır. "Tam bir ekonomik analizde" siyaset de göz ardı edilemez. Roma'nın başarılı şekilde yayılması, İtalya'yı ağır vergilerden kurtarmıştır. Dışarıdan elde edilen zorunlu hizmetler değişikliğe yol açarak taşra üzerindeki zorunlu vergileri azaltmıştır.

Bu konuda en belirgin, değişmeyen şeylerden biri olan öküzlerle işe başlamak gerekir. Öküz, Antik Çağ'ın en önemli taşıma aracıdır; katır ve eşek buna yakın hizmet gören hayvanlardır; at ise bu alanda çok az kullanılandır. Diocletianus'un azami fiyatları gösteren emirnamesi (*edictio*) yaklaşık 550 kg (1.200 pound) hububat yüklü bir arabanın yol açacağı maliyet artışının, her 480 km'de (300 mil) fiyatın iki katına çıkarılmasını gerektireceğini göstermektedir. Bir gemi dolusu hububatın Akdeniz'in bir ucundan diğer ucuna gitmesi (risk bir yana bırakılacak olursa) karada 120 km (75 mil) ilerlemekten daha ucuza mal olacağı anlaşılmaktadır.[6]

Devlet öküz gruplarını, her bir mermer blok için 30 çift öküz tahsis ederek, bunları[7] tapınaklara taşıtmak gibi fevkalade zor işlerde ve ordunun ihtiyacı gibi özel durumlarda kullanıyordu. Ancak böyle ağır blokları, kişilerin ticari faaliyetler çerçevesinde normal bir iş olarak, kara üzerinden uzun mesafelere de taşımaları mümkün değildi. Hatta sadece kişilerin değil, en zengin ve güçlü toplumların da bunu yapması imkânsızdı. Pek çok ihtiyaç, ağır yük durumundaydı –hububat, çömlek, metaller, kereste- ve böylece eğer şehirlerin herhangi bir suyolu ile doğrudan bağlantısı yoksa, çok yakınlarında bulunan besinlerin kolayca ve güvenle, kısa sürede şehre taşınması da mümkün değildi.

Hatta, ticari amaçlarla değil fakat askeri ve siyasi sebeplerle inşa edilmiş olan ünlü Roma yolları, kara nakliyesinde önemli hiçbir değişiklik yapmamış ve taşımacılık aynen eskiden olduğu gibi devam etmiştir. Romalı yazarlar, Fransa'da iç kesimlerdeki şehirlerin gelişmesine ve refahına yol açanın karayolları değil nehirler olduğunu belirtirler.[8] Plinius M.S. 2. yüzyılın başlarında, Marmara Denizi'nin doğu ucundaki İzmit Körfezi'nde bir liman şehri olan İzmit'ten (Nikomedia) yazdığı mektubunda, Sapanca (Sophon) Gölü'nü doğuya, kuzeyde Karadeniz'e ve batıda Marmara Denizi'ne bağlayan bir projeden bahsetmektedir. Plinius daha büyük bir gölü geçerek yapılacak taşımacılığın (***Epistulae*** 10.41-2) "mermer, çeşitli ürünler ve bina için gerekli ağaçların daha ucuza ve karayolu taşımacılığından daha kolay bir şekilde yapılabileceğini, ancak bu durumda denize ulaşmak için daha fazla işgücüne ihtiyaç duyulup daha büyük harcama gerekeceğini" belirtmişti. İzmit'in (Nikomedia) doğusundan geçerek en sonunda Ankara'ya ve daha ilerisine ulaşan Roma anayolunun, gölden İzmit'e (Nikomedia) en kısa mesafesi ile denize olan mesafesi arasındaki fark 18 km kadardı. Kestirme karayolu ise bundan daha kısa değildi.[9] Bu durum, Antakya'da (Antiokheia) M.S. 362-3'te kıtlık baş gösterdiğinde, 80 km (50 mil) ilerisindeki Roma yolu üzerinden hububat temini imkânı olduğu halde, neden büyük bir felâket yaşandığını göstermektedir. Şüphesiz malların stoklanması ve fiyatlardaki iniş çıkışlar bu konuda önemli rol oynamışsa da, böyle yakın bir suyolunun bulunduğu bir yerde kıtlık olması sadece kişilerin hırsına bağlanamaz.

Ancak devletin yanı sıra çiftçilerin de belirli bir bölge içinde Roma yollarından azami oranda istifade ettikleri doğrudur. Böylece, Britanya'nın Romalılaştırılmış güneydoğu kısımlarındaki yol yapımı köylerin gelişmesini sağlamıştır. Taşımacılığın ilkel olduğu yerlerde, küçük bir yerel pazarın "nehir kesimine" ortalama uzaklığı 7-8 km gibi en çok tercih edilebilecek standartta kalmıştır.[10] Çiftçiler (ve aslında sadece çiftçiler değil), ekonomi coğrafyacılarının "cüzi gayret kanunu" veya "en az gayret ilkesi" olarak adlandırdıkları kurallara uygun yönetilmişlerdir.[11] Ancak çiftçilerin bir kıtlık anında büyük bir şehri kurtaramayacağı veya İznik'in (Nikomedia) kereste ve mermer ihtiyacını temin edemeyeceği çok az dile getirilmiştir.

Antik Çağ'da hayatın bu çok önemli unsurunu unutan kişiler sonuçta hüsrana uğramışlardır. Marcus Antonius M.Ö. 31'de ihtiyacı olan tüm şeyleri temin çabalarına rağmen bunu unutmuş, açlığın kaçınılmaz bir sonucu olarak da salgın hastalık ve firarlarla karşı karşıya kalmıştı. Böylece Actium Savaşı'nda adamları tarafından ortada bırakılmıştı. Roma imparatorları bu durumu hiçbir zaman unutmadılar. Roma'nın Batı ve Kuzeybatı Avrupa'ya yayılması, Antik Çağ dünyasını ilk kez Akdeniz dünyasından ve nehir alanlarından uzaklaştırdı. Ancak, gemilerin geçebildiği, kıyısında bölge sakinlerinin yerleştiği nehirler ve zamanın en büyük un değirmeni binasının var olduğu Arles gibi bölgeler, askeri lojistik hesaplamalarda oldukça önemli etkenlerdi.[12] Orduyu, nehirden veya denizden uzakta bir yere yerleştirmenin kaçınılmaz olduğu durumlarda, bölgenin tarım üretimi ve askeri ihtiyaçların giderilmesi arasında herhangi bir bağlantı olup olmadığı düşünülmeden, o çevre halkı, askerlerin hayatlarını sürdürmelerini sağlamaya gönüllü olmuşlardır. Roma orduları, beslenmeden, giydirilip kuşatılmadan ve silahlanmadan uzun yollar boyunca ilerleyebilirdi.

Kısacası, suyolu taşımacılığı ve özellikle de deniz taşımacılığı Antik Çağ şehri için büyük imkânlar sundu. Öncelikle, yiyecek ve kargo halindeki diğer malların ihraç edilmesi nüfus artışını getirdi. Yerel ihtiyaçlara yönelik sınırlı tarım ürünlerinin çeşitlenmesi uzun sürmedi ve üretilen bu çok çeşitli mallar, kölelerin ev işlerinde ve üretimde kullanılması, hayat standartının yükselmesine sebep oldu. Nüfus ve tüketim mallarındaki artış; zanaatkârlar, komedyenler, sanatçılar, öğretmenler, turistler vb'den oluşan ikinci bir nüfusun bü-

yük cazibesi sayesinde teşvik edilmiş oldu. Taşrada ise, ithal edilen ihtiyaç maddeleri, büyük çiftliklerde uzmanlaşma yoluyla daha gelişkin işletmeciliğin oluşmasına ve geri besleme etkisi yapmasına sebep olmuştur. Ancak bu gerçekte, az çok ücrada kalmış ve kendine yetebilen toplumlar için geçerli değildi. Burada şu soru akla gelmektedir: Eğer Roma'nın hububat ihtiyacı eyaletler tarafından karşılanmasaydı, şehre yakın villalarda gül, menekşe ve tavuskuşu gibi canlıların yetiştirilmesinden acaba halk memnun kalacak mıydı? (Varro, ***De Re Rustica*** 3.2) Antik Çağ şehirleri gerçek birer özerk toplum olarak yaşamaya devam ettikleri sürece, yiyecek ihtiyacının teminini şansa veya serbest pazar ekonomisine bırakmak istememişlerdir. Hatta Klasik Dönem Atina'sı, Akdeniz'de egemen olmasına ve Güney Rusya'dan (ve diğer yerlerden) hububat ithal etmesine rağmen, ülkeden tahıl ihraç edilmesine karşı çıkmıştır.

Burada hemen sonuca gidecek bir değerlendirme yapmak yanlış olur. Çünkü o dönemlerde, taşra-memleket ve deniz arasındaki ilişki oldukça karmaşık ve gelişme aşamaları yavaştı. Bazen de hemen hemen hiçbir gelişme yoktu. Gelişme için son derece gerekli olan, denizlere ve büyük nehirlere açılma imkânı da her şehir için bulunamıyor ya da mümkün olamıyordu. Atina'nın büyük limanlarından olan Pire (Piraieus), M.Ö. 5. yüzyılda Themistokles'in donanma inşaası programı çerçevesinde, kumlu sahillere sahip Phaleron'un artık yetersiz kalması sebebiyle ortaya çıkmıştır. Bir kısmı doğuya ve Hellas'a bakan İtalya'nın doğu sahillerinde, Ancona'nın güneyinde çok müsait bir liman olan Brundisium (bugünkü Brindisi) bu özelliğini büyük bir şehir olma yolunda kullanamamış ve gelişememiştir. Bunun biraz daha kuzeyinde, Po'nun ağzında bulunan Ravenna, 250 geminin rahatlıkla demirleyebileceği fevkalâde bir limana sahip olduğu halde, hiçbir zaman ticari bir merkez haline gelememiştir (Dion Cassius 55.33).

Roma şehrinin bizzat kendisi, bu konuda çarpıcı bir örnektir. Roma, deniz kıyısındaki Ostia'dan ve Tiber'den 24-32 km (15-20 mil) içeridedir. Ancak Ostia'nın ticari bir liman olarak gelişip büyümesinden çok önce, Roma İtalya'yı fethetmiş ve Kartaca'yı ele geçirmiştir.[13] Roma'nın Ostia'ya ilk yönelişi ise M.Ö. 4. yüzyılda askeri savunma amacıyla olmuştur. Sonra da yine 3. yüzyılda Kartaca ile savaş sırasında, donanmanın ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla

Roma, Ostia'dan yardım istemiştir. Böylesine hassas bir dönemde Roma, Antik Çağ uzmanlarının biraz abartarak belirttikleri üzere "hiçbir savaş gemisi, tek bir kadırgası bile bulunmayan", gemiler veya gemi inşaası hakkında bilgiye sahibi olmayan, vatandaşlarının gemicilik, kürek çekme ve deniz savaşı hakkında bilgisiz olduğu bir yerdi.[14] Bu, Kartacalı Hanno'nun Batı Afrika kıyılarında, en azından Sierra Leone'ye kadar gemiyle yol aldığı dönemden iki yüzyıl sonraydı.

M.Ö. 3. yüzyılın sonunda Roma'nın Hannibal karşısındaki başarısı, sadece siyasi tarihi ile ilgili yeni bir başlangıç değil aynı zamanda şehirleşme tarihi açısından da bir başlangıçtır. *Nobilitas** olarak adlandırılan oligarşik idare çevresi kısa sürede çok sayıda *ager publicus*a ve köle işgücüne ihtiyaç duydu. Bununla birlikte, siyasi mücadelede ve tüketim mallarında geometrik gelişmeyi bir anda değiştirecek olan lüks tüketimi ve alışkanlıkları da bir ihtiyaç olarak ortaya çıktı. Mesela gladyatör gösterileri aslında ilk kez M.Ö. 264'te, önceleri cenaze törenlerinde üç çift gladyatörle yapılırken, daha sonra M.Ö. 216'da yirmi dört çift, M.Ö. 174'te yetmiş dört çift gladyatörle üç gün süren törenler halinde düzenlenmiştir.[15] Bu sırada köleler ve hür çiftçiler, büyük bir hızla şehrin nüfusunun artmasında etkili olmuştur. Bunların beslenmeleri, giydirilmeleri ve barınacakları yer temin edilmesi (ve hür insanların eğlendirilmeleri) de gerekiyordu. Yüzyıllar geçtikçe, Napoli Körfezi'ndeki Puteoli Limanı'ndan gelen küçük kıyı teknelerinin yakın topraklardan getirdiği ve Tiber'i geçerek Roma'ya ulaştırdığı insanlara güvenmek artık mümkün değildi. Liman şehri Ostia sonunda, dört yüzyıl boyunca gelişerek İskenderiye ve Kartaca gibi şehirlerle boy ölçüşebilecek bir seviyeye gelmişken, sıtma illeti ile karşı karşıya kalmıştır.

Diğer kentler gelişmeden Roma'nın büyük bir şehir haline gelmesinde, kentin denizi tercih etmesinin etken olduğunu söylemek doğru olur. Roma sadece kendine özgü bir büyüklüğe sahip olmakla birlikte, diğerleri gibi esas olarak asalak bir şehirdi. Hiç kimse, Roma'nın bütün ithal malları içinde küçücük bir kısmının üretimi için bile bir şey ödediğini söyleyemez. Peki acaba eyaletlerden elde edilen ganimet ve zorunlu hizmetlerle kendi hesaplarını düzenle-

* Soyluluk, seçkinlik. (r.n.)

yemeyen şehirler ne yapıyordu? Bu tip şehirlerin yerleşim alanlarının, tahliye veya taşımacılık bölgesi olarak kullanıldığı ve gelirlerinin büyük bir kısmının ticaret ve gemi taşımacılığı hizmetlerden sağlanması kadar, geliş-geçişten alınan liman vergilerinden ve tersane gelirlerinden elde edildiği fark edilebilir. Antik Çağ gemileri genellikle ve mümkün olduğunca kısa mesafeler arasında gidip gelmeyi tercih etmiştir. Akdeniz'in kendine has rüzgârı ve akıntısının olması, pusulanın olmayışı nedeniyle yol bulma zorluğu, yiyecek, içecek ve su depolayacak alanın azlığı bunu destekleyen etkenlerdi. Böylece Hellenistik Dönem'de gemilerin konakladıkları bir liman olarak Rhodos'un önemi büyüktü. M.Ö. 2. yüzyılın ortalarında Roma siyasi sebepler yüzünden Rhodos'a diz çöktürmek istemiş ve çok basit bir düzenlemeyle Delos Adası'nı serbest bir liman haline getirerek buradaki liman tesisini geliştirmiştir. Kısa süre içinde Rhodoslular, kamu gelirlerinin 1.000.000 drakhmeden hızla 150.000'e düştüğünü görerek bu durumdan şikayetçi olmuşlardır.[16] Trafik akışının böyle ani şekilde yön değiştirmesi ve gelirlerin %85 oranında düşüşü, Rhodoslu tüccarların korunmaması, Antik Çağ devletlerinin liman vergilerini kendi vatandaşlarından ve yabancılardan eşit ölçülerde almaları, limana bağlı yan sektörlerin de ortadan kalkmasına sebep olmuştur. Rhodos ekonomisinde kamu ve özel alanların bütününde en büyük çöküş böylece ortaya çıkmıştır.

Mesela akla, Khios'ta (Sakız Adası) köle ticaretinin merkezi olan Aigina[17] veya taşımacılıkta ve iç kesimlerdeki barbar kavimlerden getirilen ürünler için bir antrepo vazifesi gören Marsilya (Massilia) gibi diğer ticari şehirler de gelmektedir.[18] Ancak bunların durumları özeldi. Ekonomik ilgileri genellikle ve en başta toprak üzerinde olan insanların yaşadığı şehirlerde, çalışan veya efendi konumundaki çiftçiler, Antik Çağ'da şehirlerdeki vatandaşlıklarında esas olarak çiftçi nitelikleriyle dikkate alınmışlardır. Bu şehirlerden sadece önemli olanları tarımla uğraşmamıştır. Bu demektir ki, toprak şehirlerin zenginlik kaynağıydı ve mesela Thebai veya Akragas (Roma Dönemi'ndeki Agrigentum), Antik Çağ'ın ikinci şehri durumundaki Sicilya veya Pompeii'nin aşağısındaki Kyrene gibi şehirler ithal ettikleri metal, köle ve lüks tüketim mallarını tarım ürünleri fazlası ile ödüyordu. Burada, bu şehirler veya sürekli olarak oldukça çok hizmet sağlayan şehirler hakkında da bir şeyler söylemek yerinde olur.

Tarım alanlarından ziyade Campania'daki gibi "kendilerine özgü konumları" olan, mesela Hellenistik ve Roma dönemlerinde Suriye'deki Antakya (Anthiokeia) ve M.Ö. 4. yüzyılda bir imparatorluk merkezi olarak olağanüstü büyüyen ve küçük bir *koloni* haline gelen Sava (Savun) Nehri kıyısındaki Sirmium (bugünkü Mitrova) gibi yerlerdeki büyük askeri birlikler ve imparatorluğa ait diğer personel, şehirlerde tüketim sektörünü büyütmüştür.

Son olarak, oldukça ilginç, zor ve belki de en belirgin grup olarak, yetersiz tarım temeline sahip şehirler ile tarım, sanayi ve ticaret gibi hepsinin bir arada olduğu geçekten "karma" ekonomiye sahip şehirleri de belirtebiliriz. Atina bu bakımdan sadece yeterli bilgimizin olduğu bir şehir değil, aynı zamanda ekonomi tarihi açısından en belirgin şekilde zihinlerde soru oluşturan bir şehirdir. Bir kısmı içeride üretilen, diğerleri de dışarıdan getirilen ihtiyaç maddeleri için Antik Çağ şehirleri nasıl ödeme yapıyordu? Asalak olmayan İmparatorluk Atina'sı bunu, uyguladığı geniş zorunlu hizmetle sağlamışken, M.Ö. 4. yüzyılın Atina'sı ise artık bu giderleri bağlı devletlere ödetemezdi.*

Bunlarla ilgili olarak ithalat-ihracat dengesini gösteren bir bilanço hesabı çıkaramayız veya aşağı yukarı bir tahmin de yapamayız. Gerçekten bununla ilgili bir sayı belirtememiz nedeniyle yine ekonomik yapıyı ve bu yapıda belirleyicileri olan etkenleri sık sık kontrol etmemiz gerekir. Weber-Hasebroek okulundan Gomme hâlâ, "Hellenlerin ithalat ve ihracat kayıtlarının bir şekilde yapıldığını iddia etmektedir".[19] Ancak bunu söylerken hiçbir uzmanı dayanak olarak göstermemiştir. Benzer şekilde Schumpeter ekolünden hiç değilse birkaç uzmanın, "bilimselliğin ilk koşulu" olarak bir "kanıt" gösterme zorunlulukları vardır. Plutarkhos (*Solon* 22. 1), Atinalı bir hukukçu olan Solon'un çıkarttığı kanunlarda yer alan, tüccarların geri dönüş için vasıta bulamamalarından dolayı zanaat ürünleri ithal etmek istememeleri sebebiyle el sanatlarının teşvik edilmesine ilişkin bölümün –ve Atina o dönemde tahıl ithal etme ihtiyacı içindeyken– kadınlarla ve gayri meşru çocuklarla ilgili bölümde "para-

* Bu basit modelde, imparatorluk zorunlu hizmeti ve imparatorluğun dışında hemen sürekli olarak yerleşmiş olan ordunun "ödeme dengesinde"ki etkisini burada tamamıyla hariç tutuyorum.

zit" ve "asalak" gibi kelimelerin etimolojilerinin incelendiği kısımdan hemen sonra geldiği şeklinde ilginç bir gözlem yapmıştır. Yaşlı Plinius'un eserinin herkesçe bilinen bir bölümünde (***Naturalis Historia***, 6.101; 12.84), Hindistan'a ve diğer Doğu ülkelerine lüks tüketim malları için Roma'nın inanılması güç miktarda altın ve gümüş ödendiğini belirtmesi, bu düşüncesinin oldukça ahlâki kaygılardan kaynaklandığını düşündürtmektedir. Bu konuda pek çok şüphe bulunmakla birlikte Dion Khrysostomos (79.5-6), tamamıyla abartısız bir konuşmasında, aynı konuda sessiz kalmaktadır. Ahlâkçıların yazılarında veya uygulamalarında, özel veya kamu ile ilgili ekonomik konularda analiz veya program yer almamaktadır.[20]

Gomme ayrıca, bugünkü karmaşık ekonomide pek çok şehir ve kasabanın "pazarın merkezi olma rolünü üstlenerek, özel olarak desteklediklerini" ve "perakende satış grupları ve hizmet kuruluşu" olduklarını göz ardı etmiş gibi görünmektedir.[21] Gomme; şarap, zeytinyağı, yerel üretilen mallar ve görünmeyen ihracat kalemleriyle, deniz taşımacılığı ve turizm gelirlerinin yanı sıra gümüş gibi ihraç edilen madenlerin toplanmasıyla "bilançonun" bulunabileceği konusunda ısrar etmiştir. Bilanço eleştirilebilir ancak, tek parçalar içinde bazı oranlar belirtilmedikçe bu açıklayıcı değildir. Burada, Hellen-Roma dünyasının nüfus bakımından o günkü en büyük şehri olan (bu konu ele alınırken, vatandaş olmayanlar ve köleler, nüfus harici tüketiciler olarak değerlendirilmelidir) ve bugün bile geleneksel olarak yüksek hayat standartında yaşamak için gerekli olan ihtiyaçlarını ithal eden, örneğin belki de düzenli olarak buğday ihtiyacının 2/3'ünü; demir, kalay, bakır ve gemi kerestesinin gerekli olanını; kölelerin (içeride türeyenler hariç) ve fildişi ihtiyacının tümünü; yarı kıymetli taşlar, post ve derinin büyük bir kısmını ve çok çeşitli malları (iç çamaşırı için keten ve yazı yazmak için papirüs gibi) ithal eden bir şehirden bahsettiğimiz unutulmamalıdır. Atina sadece bal, zeytinyağı, günlük kullanılan şarap, gümüş, yapı taşı (mermer dahil), seramik toprağı ve yakacak bakımından gıpta edilecek kadar kendine yetebilen; ancak yün, balık ve et konusunda kendine yetmeyen bir yerdi. Yani ithalat faturası oldukça kabarıktı.

Bunu ihracatla nasıl aynı seviyede görebiliriz ki? Her şeyin başında, tarım ürünlerinin önemli olduğunu burada söyleyemeyiz, hat-

ta zeytinyağı ve şarabın dahi önemli olduğunu belirtemeyiz. Genel olarak Hellen dünyasındaki zeytin hakkında bilgi veren bir ekonomi tarihçisi, herhangi "bir bölgede aynı tür tüketim maddeleri yaygın bir şekilde yetiştiriliyorsa bu konuda ancak parça parça bilgi bulabiliriz ve bunlar da genellikle olağanüstü durumlarla ilgilidir"[22] demektedir. Bu sadece yazılı kaynakların birleştiği bir konu değil fakat Hellen üretiminin ve ticaretinin gerçek bir sonucudur. Atinalılar tarihleri boyunca zeytin ve zeytinyağı ihraç ettiler. M.S. 125'te yayımlanan Hadrianus Kanunları, yerel üretimin 1/3'ünün kamunun yararına kullanıldığını gösterir ve Hellen (ve Roma) şehirlerinin büyük birer zeytinyağı tüketicisi olduklarını düşünmemize sebep olur.[23] Bu altyapıyı ve zeytin ağacının bu çevrede yaygın bir şekilde var olduğunu ortaya koyduk. Acaba bu ürünün ihraç edildiği pazarlar, yerleşim yerleri içinde önemli şehirler, bu malın karşılığını ödeyebilecek büyüklükte şehirler miydi? Şarap ihracatı için de aynı soru akla gelebilir. Ayrıca burada, Atina şarabının kalitesinin düşük olduğu düşünüldüğünde, bu şarabın nasıl ve nereye satıldığı sorusu bir kat daha içinden çıkılmaz bir hal alır. Dış ticaret için önemli olan şarap, özellikleriyle ün yapmış bölgelerde *vin ordinaire** olarak bilinen bölgesel şaraplardı.[24]

Listedeki diğer iki malzemenin durumu ise daha farklıydı. Gümüş, Atina'nın külçe veya önemli miktarda olmamakla birlikte sikke olarak çok miktarda dışarıya sattığı en önemli yeraltı zenginliğiydi. Ksenophon'a göre (***Poroi*** 3.2), "dönüş için tekrar vasıta istemeyen" ithalatçılar sadece gümüş taşımakla oldukça yüklü miktarda kazanç elde ettiklerinden Atinalılar büyük bir avantaja sahiplerdi. Bununla ilgili olarak Ksenophon, Laureion'da madenlerde kamu gelirleri üzerine yaptığı bitip tükenmek bilmeyen çalışmasını, çok sayıda firmayı değerlendirip programlı bir şekilde ele alarak küçük bir kitapta topladı. Buna göre bu ikinciler, bizim gizli ihracat dediğimiz bir ihracat tarzı oluşturmaktaydı. Atina da bu konuda birbirine bağlı iki avantaja sahipti. Atina M.Ö. 6. yüzyıldaki tiranlık dönemine kadar giden bir dönemde, ticari bir merkez, yükleme ve boşaltma alanı, çok sonraları da turizm merkezi oldu. Başlangıcı çok iyi bilinmemekle birlikte, her iki alan da birbirini desteklediğçe ve

* Normal şarap. (r.n)

imparatorluk bu alanları teşvik ettikçe, şehrin her iki açıdan da geliştiği kolaylıkla görülebilmektedir. Burada sadece büyük Dionysia'ya ve sofistlere bakarak çok cömert davranmamıza gerek yoktur. Pire (Piraieus), sahip olduğu her türlü imkânla uluslararası bir limandı ve Isokrates'in on yedinci konuşmasında adı Trapezitikos olarak geçen ve esnek bir kavram olan (*theoria*)* üzerinde çalışmış olan Kırımlı bir soylunun oğlu gibi oldukça zengin kimselerin uğradığı bir yerdi. Fahişe efendisi Menander, Plautus ve Terence gibi şahıslar komik birer uydurma tip değildi. Neaira'ya karşı Demosthenes tarzı ilk konuşmalar, tamamıyla yaşanmış olaylara dayanmaktaydı ve bunlar aslında Atina'da değil Korinthos'ta yapılmıştı. Ne amaçla olursa olsun sürekli gelip-giden onlarca, binlerce "yabancı", Hellen ve diğerleri, Atina'nın ödeme gücüne ölçülmesi mümkün olmayan büyük katkı yaptılar.

İhraç edilen işlenmiş mamulleri en sona bıraktım. Bu, Gomme modelinin temel taşıdır. Burada kaybettiğimiz bağlantıyı da yeniden kurmamız gerekir. Seramikler dışında Atina'da üretilen hangi malların ihraç edildiği konusunda bir belge bulunmamaktadır; M.Ö. 4. yüzyılda ve bizim ele aldığımız dönemde Hellenlerin ince bir zevkle boyadıkları çanak-çömlekler çok çabuk (ve gizemli bir şekilde) ortadan kalkmıştır. Elde üretilen bu ürünler hakkında mevcut kaynaklarda bilgi bulunmamakla birlikte, acaba bunlardan ne kadarı ihracat için hazırlanmış "olmalıdır"? Antik Çağ yazarlarının bu sorunun farkında oldukları anlaşılmaktadır. Bu konuda, her ikisi de Ksenophon tarafından yazılmış iki önemli metinle işe başlamak istiyorum.

Ona göre, Pers sarayında ikram edilen yemeğin mükemmelliği, mutfaktaki görevlilerin sayısının çokluğuna bağlanamazdı (***Kyrou Paideia***-Kyros'un Eğitimi 8.2.5).** "Çok çeşitli ticaret kollarının, oldukça gelişmiş büyük şehirlerde oluşması gibi, sarayda ikram edilen yiyecekler de oldukça büyük bir becerinin eseridir. Küçük şehirde tek bir insan yatak, kapı, pulluk ve masa üretir; hatta genellikle bunları evde yapar ve geçimini devam ettirdiği sürece bundan memnun kalırdı. Ancak bir insanın bu tür ekonomik faaliyetlerin

* Araştırma; merak; teori; festival; gösteri. (r.n.)

** Türkçe çeviri: ***Cyroupädie (Hüsrevname)***, (Çev. Ahmet Mithad Efendi), İstanbul 1302 (1884-1885). (r.n.)

her türünü çok iyi şekilde yapması mümkün değildir. Halbuki büyük şehirlerde herkes tek tür bir iş istemekte ve bu bir tek alan bir insanın geçimini sağlayabilmektedir; hatta bir kişi başlı başına bir işten daha az iş, mesela sadece erkekler için ayakkabı yapar, diğeri kadın ayakkabıları üretir; hatta tek bir işi bazı yerlerde bir şahıs sadece ayakkabı tamir ederek, bir başkası ayakkabıları keserek, diğeri ayakkabının üstlerini dikerek, bir diğeri de bütün bunlardan başka bütün parçaları bir araya getirip birleştirerek hayatlarını sürdürür. İhtiyacımız olan şeyleri o alanda uzman olan kişiler daha iyi yapar".

Şüphesiz bu, Antik Çağ tarihinde işgücü ayrımıyla ilgili olarak bize gelen en önemli metindir.[25] Fakat ben bu konudan ziyade, ihtiyaçtan fazla üretimin sonucu olarak ortaya çıkan korku karşısında, kaba ve esneklikten uzak tepkilere yapılan vurguya dikkat çekmek istiyorum. İhtiyaçlar, basit bir aritmetiksel sayı değeri olarak durur. Şehir ne kadar büyük olursa, ihtiyaçları da o kadar büyük olur. Ancak Ksenophon'nun, eserinin bazı kısımlarında bahsettiği gibi, büyük şehirlerde ihtiyaçlar bir baskı da oluşturmaz. Ksenophon bu düşüncelerini, gümüş madenciliğinin oldukça fazla geliştiği ve bütün vatandaşların sonunda geçimlerini tamamıyla devletten sağlayacak bir gelir talep ettiğini anlattığı ***Poroi***'da* (Atina Devletlerinin Gelirleri Üstüne) şunları söylemektedir (4.4.-6): "Bildiğim bütün faaliyetler içinde gümüş madenciliği, büyüdükçe çekiciliği azalmayan tek alandır... Mesela, çok fazla bakır işleyici varsa, bakır işlemeciliği o derece ucuzlar ve böylece bakır işleyicileri işi bırakır. Bu durum, demir ticareti için de geçerlidir... Ancak gümüş madeni bu sektöre daha fazla insan getirir".

Her iki metinde de Ksenophon herhalde üretimi, salt yerel pazarlar için yapılan bir faaliyet anlamında kullanmış olmalıdır. Aksi takdirde değerlendirmeleri hiçbir anlam ifade etmez.[26] Benzer şekilde Aristoteles, ***Ta Politika***'sında (1291b22-25) ***demos***un alışılmamış şekilde tarım dışı istihdam sağlayan şehirlerinden bahsederken, özellikle balıkçılığı (Byzantion ve Tarentum), ticareti (Aigina ve

* Kitabın adının tam açılımı şöyle: ***Peri Prosodon Tes Athenaikes Politeias***. (r.n.)

Khios), deniz ulaşımını (Tenedos) ve donanmayı (Atina) anlatır fakat el ürünlerinde uzmanlaşılan bir yerden bahsetmez. Strabon geniş bir şekilde (8.6.20-23) Korinthos'un büyük zenginliğinin dayanaklarının M.Ö. 146'da Romalılar tarafından tahrip edildiğini anlatırken, ihracat için üretim yapılıp yapılmadığını bilmiyordu. Hellen sikkeleri üzerindeki sınırsız sayıdaki sembollerde, sevilen tarım ürünleri pek kullanılmamıştır ve bu sebeple üretilen tüm ürünler bilinmemektedir. Hellen ve Romalı ahlâkçılar ne kadar nefret ederlerse etsinler, yerel küçük dükkan sahiplerinden farklı olarak yabancı tüccarlar kullandıkları çeşitli kredilerle onlara, ihracatçı olarak değil ithalatçı olarak çeşitli değerler taşır. Burada Aristoteles ve Cicero'dan alıntı yaparak konuyu tekrar etmeye gerek yoktur. M.Ö. 5. yüzyılın sonunda, Kuzey Ege adalarından olan Taşoz'daki (Thasos) bir kanuna göre, Trakya kıyılarına dışarıdan getirilen şarabın, Taşoz (Thasos) tarafından kontrol edilmesinin yanı sıra ithalinin yasaklanması da yerel tarımın korunması için alınan sıkı önlemlerdendi.[27] Üretimi koruyan bir başka kanun bilmiyorum.

Listeyi genişletmeyeceğim. Bunların hepsi, belgelerin sessiz kalmalarındandır diye karşıt bir fikir ortaya atılabilir. Ancak yine belirtiyorum ki, kaynakların özelliğini verdikten sonra, belgelerdeki bu sessizliği nasıl yorumlayacağımızı da düşünmeliyiz. Acaba edebi ve arkeolojik eserlerin günümüze kadar gelmesi sadece Gomme'nin eserinde öne sürdüğü gibi tesadüfi midir? Yoksa bu Antik Çağ edebiyat eserlerindeki edebi zevkle mi ilgilidir? Veya benim de inandığım gibi, etkili şekilde konuşacak bir veri olmadığından, belgelerin sessiz kalışı söylemi olabildiğince basit bir ifade ve bahane midir? Açıkcası bazı ürünler sadece ihracat için üretilmiştir. Mesela Papaz Synesios'un satın almak fırsatını kaçırmamak için sabırsızlandığı ayakkabı, yaz sandaletleri gibi Atinalıların Kyrene'ye yılda bir kez getirdikleri bu küçük ihraç malının nerede üretildiğini bilmiyoruz. Aziz Paulos'un şehri olan Tarsus, bütün Roma İmparatorluğu çapında oldukça kaliteli kumaşları ile ün yapmıştı ve bu zanaat şehirdeki dokumacılara iyi bir hayat sağlamıştı. Ancak şehirdekilerin kazanç durumları genelde çok düşük olduğundan, bunların içinden çok azı, yerel vatandaşlık için gerekli olan 500 drakhmelik bedeli ödeyebiliyordu (Dion Khrysostomos 34.21-23). Gemi üretiminin yapıldığı bir bölgede kurulmuş olan ve denize bir nehir ile bağla-

nan Patavium (Padua), Erken İmparatorluk Dönemi'nde bir süre Roma'ya çok miktarda yünlü, özellikle ince dokunmuş halılar ve kumaşlar ihraç etmişti (Strabon 5.1.7,12).[28] Arretium (Arezzo) ise, kısa bir süre için moda olan *terra sigillata*dan, hemen hemen iki nesil kadar bir süre oldukça büyük gelir elde etmişti. Lezoux ve Fransa'da La Graufesenque, bu şehri başarıyla takip eden yerler oldu. Gerçekten de uzun süre, ürettikleri malları Batı İmparatorluğu'na ihraç ettiler. Fakat bunların içinde çömlekçiler, küçük Wedgwoods'ların* olmadığı kadar mütevaziydiler.

D. Hume, "hiçbir Antik Çağ tarihçisinin, bir şehrin gelişmesinin imalathanelere dayandığını belirten bir paragrafını bile hatırlamamakla" ciddi bir yanlış yapmamıştır.[29] Kumaş dokuma atölyeleri sadece Tarsus'da kurulmadı, ayakkabı ve yaz sandaletleri de sadece Atina'da üretilemedi. Lezaux ve La Graufesenque'deki gibi bunlar sadece arkeolojik birer belge olarak kalmıştır. Bir türlü doyurulamayan bir şehir olan Roma'nın pazarı haline gelmesine kadar Patavium, Kuzey İtalya'nın koyun yetiştiren ve yün üreten (o bölge ve o çevre için) bir bölgesiydi.[30]

Çok kısa süren gelişme döneminde Arezzo'da, her biri elliden fazla köle çalıştıran çömlekçi atölyesi vardı. M.Ö. 5. yüzyılda, Kephalos'un kalkan imalathanesinde yüzden fazla köle çalışıyordu. Gomme, Sanayi Devrimi sonucunda girişimcinin bilançosunda, hammaddenin işlenerek ürün haline gelmesi ile sermayeden ayrılmasına kadar bu tür büyük dükkanların büyümesinin mümkün olmadığı ve büyümediği konusunda vurgu yapmakta haklıydı. Korinthos ortaya çıkıncaya kadar çömlekçilik merkezi olarak araştırılan alanların, görünüşte "Orta Çağ şehirlerinin zanaat merkezleri" olduğu büyük bir ısrarla iddia edildi.[31] Ancak Tarsus'ta araştırma yapanların genellikle bazı şeyleri görmedikleri ve bir dikimevine de rastlamadıkları anlaşılmaktadır. Bütün Antik Çağ şehirlerinde, İtalya, Fransa, Flandres, Hansa kasabaları veya İngiltere'deki Orta Çağ şehirlerinin mimari bir başarısı olan katedralin yanında bir esnaf birliği binası ve borsa yoktu. Brüksel'deki Grand Place ile Atina Ago-

* İngiltere'de Staffordshire ilinde Burslem'de Etrusia'da M.S. 18. yy.'da çömlekçilikle uğraşan ve ünlü "Wedgood Seramiği"ni üreten aile. (r.n.)

rası'nı karşılaştıralım. Pausanias, küçük bir şehir olan Foça'dan (Phokaia) küçümseyici bir dille bahsederken, bu tür binalardan söz etmemesi kendisinin hatası değildi.

Şehrin, tamamıyla yönetici oligarşik grubunu oluşturan Flandres'in terzileri, vatandaşlık hakkını satın almak için gerekli olan meblağı ödemekte zorluk çekmiyorlardı. Zanaatkârların siyasi rollerinin, Orta Çağ şehirlerini Antik Çağ şehirlerinden ayırması gibi, Antik Çağ köylülerinin bu dünyayı belirlemesi de bu dönemi Orta Çağ dünyasından ayırmaktaydı.[32] Antik Çağ'da var olmayan sadece esnaf birlikleri değildi. Her ne kadar Roma'da *collegia** bulunuyor ve bu kelimenin Yunanca ve Hellencedeki karşılıkları diğer dillere yanlış tercüme edilerek kullanılıyorsa da Antik Çağ'da sadece esnaf birlikleri değil esnaf da yoktu. *Collegia*, hür veya köle bütün alt sınıfların sosyal ve dini hayatında önemli roller oynamıştı. Bunlar saygın ticari faaliyetlerde hiçbir zaman düzenli ve koruyucu bir kurum haline gelememişler, bazen sadece törenlerini finanse etmek gibi hayır kurumu işlevi gören bir örgüt olmuşlardır.** Tabii ki bunlar, raison d'être,*** Orta Çağ ve Yakın Çağ'daki gerçek zanaatkârlar gibi değillerdi.[33]

Antik Çağ ve Orta Çağ arasındaki karşılaştırmada, daha çok her iki dünyada da ihracat için üretilen malların miktarı ve önemi rol oynamaktadır. Yerel köylüler sürekli olarak varlığını devam ettirdi. Şimdiye kadar ele alınan konulardan, hür köylü vatandaş olarak küçük toprak sahibi olan kimselerin, şehrin ihtiyacı için üretiminin, daha aşağı düzeyde ve esnek olmayan bir pazar türünü temsil ettiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple "çoğu köylü toplumunda, pazarlar sürekli ve sabit olmaktan ziyade belli aralıklarla kurulmaktadır... Pazarda satılan mallar için ödenen yer tutarı az, taşımacılık teknolojisi yetersiz ve pazaryeri alanı küçük ve bu sebeple yerleşik dükkanlara büyük miktarda mal göndermek mümkün değildi."[34] Köylülerin talep durumları için (belli aralıklarla olmasa da) geçerli olan

* Cemiyetler, birlikler, esnaf birliği. (r.n.)

** Benzer şekilde, Antik Çağ'daki ütopya projesi de, Aristophanes'in ***Ekklesiazousai***'ında (Kadınlar Meclisi) alaycı bir dille konu edilen "komünizm"de olduğu gibi, üretimden ziyade tüketim üzerinde durmuştur.

*** Var olma nedeni olarak. (r.n.)

neyse, şehir *plebleri* için de bu o kadar geçerliydi. Bu sebeple üretim bir noktaya, sadece bir noktaya kadar artabilirdi, ki Antik Çağ'da ihracat pazarları ancak su trafiğine açık yerlerde kurulabilmiştir. Ancak yaygın şekilde her evin kendine yetebilecek kadar ürüne sahip olması, ihracat amacıyla üretilen malların artmasını engellemiştir.

İşte Max Weber, Antik Çağ şehrini, üretim merkezi değil tüketim merkezi olarak tanımlarken bunu kastediyordu. O, farklı kalitede sayısız şeyler üreten yüzlerce zanatkârın varlığından habersiz değildi. Ancak o, bu insanları şehrin yapısı içinde doğru bir yere oturtmuştu. Antik Çağ tarihi boyunca tüketim sürekli artmıştır. Hatta bazı dönemlerde büyük oranda artmıştır. Bu konudaki kaynakların da tekrar edilmesinde fayda vardır. Zaman zaman bu konudaki uzmanlar aşırı ifadeler kullanarak, abartılı kanunları Solon, Phaleronlu Demetrios, Sulla, Iulius Caesar ve Augustus gibi birbirinden tamamıyla farklı kişilere mal etmişlerdir. Genç Plinius M.S. 2. yüzyılın başlarında Traianus tarafından Bithynia'daki gereksiz harcamaları ve yerel fonlardaki israfı araştırmak üzere görevlendirilmişti. Bu konularda amaç hemen her zaman aynıydı. Statü ihtiyacı sebebiyle güçlü bir baskı altında kalmış olan yerel aristokrasinin kendi kendine zarar vermesini engellemekti amaç. Mesela Colbert, Fransa'da işçilerin ve köylülerin üretkenliğini artırmak için kutsal günlerin sayısını azalttığında, kendisi ile doğrudan bağlantısı olmadığı halde hakkında dava açılmıştı.

Sonuç olarak aslında Antik Çağ şehirlerinin yiyecek, maden, köle ve diğer ihtiyaçları dört önemli şey üzerine kurulmuştur: Yerel tarımsal üretimin miktarı, ki bu şehirlerin kendi taşra alanlarının ürünleridir; gümüş gibi özel kaynak ve madenlerin bulunması veya bulunmaması, bunlardan başka diğer madenler; özellikle kıymetli şarap ve yağ elde edilen bitkiler; ticarette gizli ihracat ve turizm; dördüncü olarak da imparatorluktaki kiralar, vergiler, haraç, bağlı ülkelerden gelen hediyeler ve toprak sahipliğinden elde edilen gelirlerdi. Üretimin tespit edilmediği veya bulunmadığı ve bu konuda üretimin katkısının önemsenmeye değmeyecek kadar az olduğu yerlerde, tarihçileri araştırmaya sevk eden yanıltıcı modeller vardı.

Ayrıca burada farklı büyüklüklerdeki şehirlerin gelişmişliklerinden bahsetmediğimi fark ediyorum. Bu noktada da Antik Çağ'ın ilk iki yüzyıl boyunca, sadece Roma İmparatorluğu'nun büyük metropollerinde (Roma'nın kendisi gibi) değil, aynı zamanda özellikle doğu yarısında 100.000 nüfusun bulunduğu şehirler dizisinde de gelişmelere tanık olarak, bu gelişmeleri bir birikim haline getirdiği ve yükseldiği anlaşılmaktadır. Yeni gelişimlerin boyutu da aynı çizgide görünmekteydi.

Hatta M.S. 79'da yok oluşu sırasındaki Pompeii'ye benzeyen ve toplamı bir düzineyi geçmeyen Klasik Dönem'in küçük Hellen şehirlerinde 20.000 kadar insan meskûndu. Bu şehirsel gelişme, kısmen genelde nüfusun artmasının bir sonucu kısmen de büyüyen bu ticari değerlerin üst sınıfların elinde toplanarak zenginliğin artmasının da göstergesiydi. Ancak temelde bu, şehir devletinin, büyük bir imparatorluk bürokrasisi ile yer değiştirmesi anlamına gelen ve yeni siyasi kalıba karşıt olarak gelişen bir durumdu. Büyük şehirler (veya ordu merkezleri), içerdeki hizmetlerin karşılanması için ticaretin gelişmesi anlamına geliyordu. Bazı durumlarda ise bu mesela, Roma'dan oldukça uzak mesafelerdeki taşranın hemen gerisindeki bölgelerde, Roma tüketicilerinin şarap ve domuz eti ihtiyacını karşılamak zorunda kalmaları, oldukça büyük etki yapabiliyordu. Fakat herhangi bir etkinin, ihracat için yapılan şehirsel üretimi nasıl etkilediğini anlamamız mümkün değildir.

Önceki şehir devletlerini ayakta tutan gelirlerden ve haraçlardan şehirlerin yoksun kalmaları hiç de uygun değildi. Teknik olarak artık gelirlerin şehir devleti yerine imparatorluk hazinesine gitmesi gerekirken, bu gelirlerin büyük bir kısmı, sayıları günden güne artan imparatorluk memurlarına, onların görevlilerine ve askerlere ödenen ücretlere, gerekli ihtiyaçların karşılanması ve bahşişler (rüşvet) için Roma yerine şehirlere akmıştır. Geride kalan daha büyük şehir gelirleri, özellikle halkın daha önceden olduğu gibi topraktan, hükümet hizmetinden ve gizli ihracattan aldıkları gelirlerin ödenmesinde kullanılmıştır. Bunlar, daha önce de sebepleri belirtildiği üzere büyük gelirlerdi. Belki de bu dönemde ekonomik anlamda şaşaalı bir hayat süren asalak bir sınıfın mutlak ve açık bir şekilde büyümesi, gelişen şehirleşme döneminde bir tesadüf

değildi. Bu dönem aynı zamanda ***honestiores*** ve ***humiliores*** arasındaki farkın son derece belirginleştiği; hür, fakir, zanaatkâr ve köylülerin statülerinde sarsıntıların yaşandığı bir dönemdi. Şehir gelirlerinin üretim yoluyla artırılması yollarının araştırılması gibi bir mesele hiçbir zaman gündeme gelmedi. Potansiyel birikime sahip olanların, ne ekonomik bir ihtiyacı ne de pazar imkânı vardı ve bu duruma karşıt olarak da güçlü bir sosyo-psikolojik baskı bulunmaktaydı. Fakat buna karşılık tarımla uğraşan feodal Avrupa'daki Orta Çağ şehirleri, Antik Çağ şehirlerinde olmayan ölçüde dış pazarlarla desteklendiler. Kendi malikânelerinde veya küçük çevrelerinde yaşayan krallar, lordlar ve kilisenin saygın şahsiyetleri, oldukça şehirleşmiş olan toprak sahibi atalarından devraldıklarından tamamıyla farklı bir şehir-taşra ilişkisi oluşturdular.[35]

Genel itibarıyla kabaca, onların iş uygulaması olarak isimlendirebileceğimiz aynı yıldırma hareketinin, Antik Çağ ekonomisinin bir başka yönünü ortaya çıkardığına defalarca şahit oldum. Bu, paranın hiçbir itibarının olmadığı veya üzerinde konuşulabilen bir değer ifade etmediği bir dünyaydı. Para, genellikle gümüşten yapılan sert metalden bir sikkeydi ve bunun büyük çoğunluğu yeryüzünde kasalarda ve genellikle faizli olmamak üzere bankalarda saklanıyordu.[36] Ödemeler sikke ile yapılıyordu. Ancak Roma'nın vergi toplayan kuruluşları, sadece özel durumlarda, belli bir bankanın kasasını kullanarak, parayı bir yerden diğer bir yere taşıyordu. Hellen kanunlarına göre, satış fiyatının tamamı ödenmediği müddetçe satış yasal ve geçerli değildi. Kredi vermek ise, hayali olarak borç para vermek (ve bu sebeple, normalde kaynaklarda bu konuyu takip etmek mümkün değildir) olarak görülmüştür. Gördüğümüz gibi Hellenlerde ve Romalılarda bitip tükenmek bilmeyen bir borç alıp verme usûlü vardı. Fakat borç verenlerin hepsi, verdikleri paranın tamamını elden geri alıyorlardı. Bir başka ifadeyle, üzerinde değerlendirme yapılabilecek bir kredi kayıt düzeni yoktu.[37] Bu noktada, halka ait hiçbir borç kaydının olmaması bunun önemli bir göstergesidir. Hiçbir Hellen veya Romalı, günümüzde var olan "toplam banka mükellefiyeti, artı, banka dışında halkın elinde bulunan para"nın ihtiyaca cevap vermesi gibi bir meseleyi düşünemezdi.[38]

Hellen bankacılığı ve borç alma konusunda kısa süre önce yapılan çalışmalar, iş hayatı ile ilgili olarak iki farklı (ki bunlardan birisi uydurmadır) uygulamayı ortaya çıkarmıştır. Tarım, ticaret ve sanayi konularında kaynaklarda, hemen her dönemde, deniz kredisi (veya gemi rehin edilmesi) hariç tutulmuştur. Çünkü bu ayrı tutulma, verilen kredinin durumuna göre, bir kredi olmaktan ziyade bir sigortalama politikası olarak işliyordu[39] (Bizim Antik Çağ'da "bankalar" olarak adlandırmayı tercih ettiğimiz şey, gemi rehini işinde oldukça az görülen bir şeydi).[40] Elbette kaynaklara geçmeyen bazı işlemler de olabilir. Ancak Hellen iş hayatında borçlanma, üretken olmayan bir amaç için kullanılan kaçınılmaz bir şeydi.

Roma vatandaşlık yapısı, şimdiye kadar incelediğim konular içinde, Hellen şehir devletlerindeki gibi toprak ve kredi arasında yasal ve karakteristik bir duvar oluşturmadı. Cicero şehirde bir villa satın almak için *faeneratores*ten* para aldı (***Epistulae ad Familianes***-Yakınlarına Mektuplar 5.6.2). Ancak Plinius, Umbria'da büyük bir çiftlik almayı tasarladığında profesyonel bir tefeciden ev kredisi almayı düşünmemiş, bunun aksine kendisinin önceden faizli olarak başkalarına vermiş olduğu borç paraları geri toplamayı plânlamıştı (***Epistulae*** 3.19). Para eksik kaldığı takdirde, eğer gerekirse kayınvalidesinden borç almayı düşünmüştü. Acaba bu konuda Cicero'nun mu yoksa Plinius'un mu davranışı, yaşadıkları dönemin geçerli uygulamasıydı? Roma borç verme yapısı üzerine yapılan çalışmaların Hellen bankacılığı ile kıyaslanması, az önce belirttiğim gibi birtakım varsayımlara bağlıdır. Benim şahsî kanaatim, Romalılar arasında da büyük çaplı borç almalarda, borç alan kişilerin çoğunlukla alt tabakalardan oldukları ve borçların da üretken olmayan amaçlarla alındığı yönündedir. Ben, siyasî sonuçları veya getirileri olan kredileri de bu başlık altında topluyorum.[41] Kısa süreli krediler, eksik defter tutmak (özel ödemelerde fatura verme uygulamasının uygun olmamasını da ekleyebiliriz) ve borcu taksitle ödeme gibi kavramların bulunmayışı -ki bu konuda daha önceden söylediklerimi tekrar etmeye gerek yoktur sanırım- bu köklü meselenin ürünüdür. Bu sebeple, bu konuda, rehincilik ve borç para almada küçük miktarlarla yapılan tefecilik, fakir insanların paralarıyla gelişti.

---

* Tefeciler. (r.n.)

Sonuç olarak, sadece üretimdeki iniş çıkışlar, doğal afetlere ve siyasî problemlere tâbi değildi. Devresel krizler değil, "kredi bunalımı" olarak adlandırılan bu krizler de, arz ve talep hareketlerinin normal "para piyasası"nda bulunmaması gibi benzer sebeplerden kaynaklanmaktaydı. Bununla ilgili olarak Cicero'nun, faiz oranları ve toprak fiyatlarının sikkelerin üzerindeki etkisini üzülerek farketmesi, bu konuya iyi bir dayanak oluşturmaktadır.

Bundan üç yüzyıl sonra ise Dion Cassius, Augustus'un ele geçirdiği Mısır hazinelerini Roma'ya getirdiği vakit, bunun zıddı bir durumun ortaya çıktığını fark etmişti.[42] Ancak bir Antik Çağ eleştirmeni "veya kendini tarihçi olarak tanımlayan herhangi bir kişi, her ne kadar olayları günü gününe dikkatlice takip ettiğini belirtiyorsa da, bizim uzun vadeli hareketler olarak adlandırdığımız fiyatların bir hareket içinde olduğunu somut olarak gösteren herhangi bir çalışma ortaya koymaz" demektedir.[43]

Eksik olmakla birlikte, askeri bir felâketin sonunda ortaya çıkan bir kredi krizini konu alan ve şans eseri korunabilmiş uzun bir kararname metni, bu konuda önemli bir örnek teşkil etmektedir. Efes'te (Ephesos) bulunmuş ve M.Ö. 3. yüzyılın başlarına tarihlenen bu karmaşık kararnâme metni, tarım yapılan topraklarda kullanılan ev kredisinin ödenmesi konusunda alınan basit ve geçici önlemlerden, çeyiz ve diğer görevlerden bahsetmektedir.[44] Bundan başka, acilen çıkartılan bu kanun, Büyük İskender'in halefleri arasında süregelen savaşlar sırasında yayımlanmıştır. Efes (Ephesos) bu sırada da önemli bir mücadele alanıydı ve zarar görmüştü. Bu nedenle de büyük bir kriz içindeydi.

Veyahut da Iulius Caesar'a güç kazandıran iç savaşlar sırasında, Roma'da borçların affedileceği şeklinde yapılan "demagojik" temelli vaad, Roma'nın paralı çevresinde korkuya yol açmıştı. Faiz oranları *tribunlar* tarafından düşürüldü; borç verenler, verdikleri paraları geri istediler; borçlular aldıkları paraları ödeyemediler ve topraklarına el konuldu; pazara büyük bir bolluk geldi, sikke gerçekten fazlaca kullanılır oldu. Caesar, kronik bir mesele haline gelen sikke azlığı ile ilgilenirken aynı zamanda mülk edinmeyle ilgili süreçte belirli değişiklikler yapan ve belki de bu konuyla ilgili kanunlarda değişiklik için sonuç vermeyen girişimlerde bulundu.[45] Roma'da bir

başka gizemli çalkantı, M.S. 33'te Tiberius zamanında ortaya çıktı. Bu kriz, Tacitus'un çok kısa fakat açık olmayan ifadesine göre (***Annales*** 6.16-17), borç para veren kişilerin verdikleri borçları geri istemeleri karşısında halkın çıkardığı bir ayaklanmaydı ve yine saygın büyük toprak sahipleri için oldukça ürkütücüydü. İmparator, yüklü miktarda borcu olanlar için yüz milyon sestertius vaat ederek meseleye müdahale edip borçlulara faizsiz kredi vereceğini açıklayınca, ayaklanan bu kesim dağılmıştı.[46] Tiberius, "*dignitas*• ve *fama*'ya•• sahip olanların ürkmesi gerektiğini düşünüyordu."[47] Gerçekten Cicero'nun genel ve özel olarak borçtan kurtulma önlemleri karşısındaki korkunç suçlaması bunu açıklamaktadır (***De Officiis*** 2.78-84). O, açık ve kesin bir dille, mülklere ve malı mülkü olan sınıfa hücum ettiler demektedir. Ancak o, bunun ekonomik büyüme veya genel olarak ekonomi için, eksik "öngörülü" gözlem olması hariç (yine Schumpeter'in ifadesi), ne kadar büyük bir tehlike oluşturduğunu bilmiyordu. Borç para daha çok, borcun toplanmasının demagojik girişimlerle tehlikeye düşürülmediği dönemlerde verilmişti.

Kalitenin istikrar kazanması ile ilgili bu uzun hikayeye, M.Ö. 4. yüzyılın sonundan sonra iş hayatında ortaya çıkan "durgunluk" da bir olumsuzluk olarak eklenmelidir.[48] Burada, sadece ortaklıkların olmamasından söz etmekle kalmayıp aynı zamanda uzun süreli ortaklıkların da bulunmadığını belirteceğim. Gerçi Roma İmparatorluğu yönetimindeki büyük limanlarda, bu kapsamda Beyrut'ta da acentaları bulunan, Aries'teki gemi sahiplerinin (*navicularii*) gayri resmi olarak ortaklaşa oluşturdukları "birlik" gibi, sürekli temsilci veya acenta bulunduran tüccarlar vardı.[49] Bununla birlikte bu basit ve sınırlı girişim, özel iş ilişkilerinde uzun süreli ortaklıkların oluşmasını sağlayamadı. Genelde girişimciler yalnız çalışıyordu. Cumhuriyet Dönemi'ndeki güçlü ve sürekli kurumlar, erken dönemlerden beri vergi toplayan şirketler tarafından oluşturulmuştu. Ancak belki de bunların arasında, imparatorluğa ait hububatın taşınmasından sorumlu olmayan tüccarlar ve gemi sahipleri de vardı.[50] Burada bununla ilgili bir delilimiz de olduğundan –ki bu ke-

• Yüksek makam. (r.n.)

•• Ün. (r.n.)

limeyi özellikle kullanıyorum- mantık dışı bir durumla karşı karşıya değiliz. Bir birlik oluşturma düşüncesi bu dönemde var olduğuna göre, bu girişimin diğer alanlarda yaygınlaşmaması, böyle bir ihtiyacın olmadığını göstermektedir. Mali birikime sahip bir şahsın pazarlanabilir mallar üretmesi, üretimini artırması, ticaretini sürdürmesi ve bu faaliyetler için borç para alması gibi konularda bir tüccarlar birliğine gerek duymadığı açık şekilde görülmektedir.

Kısacası, zenginliğin elde edilmesi, güçlü bir girişime dayanmamakta ancak bir birikime ihtiyaç göstermektedir. Farklı ifade edilmekle birlikte bu konudaki mantık, üretkenliğe değil kazanç hırsına dayanan bir anlayıştı.* Bu meseleler Antik Çağ dünyasındaki iş hayatında, başka yerden getirilip bir yere yerleştirilenler, azatlı köleler ve kölelerin rolleri ile ilgili olarak yine beni konuyu tekrar etme noktasına getirmektedir. Bir yerden getirilip başka bir yere yerleştirilenlerin, Hellenler ve Hellen toprak sahipleri gibi davranabildiklerini söylemek de, bu konuda ısrarcı olmak da pek mümkün değildir. Hiç kimse farklı etnik grupların varlığını benimsememiştir. Güçlü sosyal ve siyasi yaklaşımlar ve bunların önemli ekonomik sonuçları ise kabul görmüştür. Antik Çağ'da bütün şehirlerde, günlük olarak alınıp satılan işlenmiş besinler, diğer hammaddeler ve işlenmiş ürünler –ki tahminime göre bunların miktarı oldukça fazlaydı– bunları üretenler tarafından tüketiciye doğrudan doğruya satılmak üzere, hiçbir aracı olmadan taşınıyordu. Hellen dünyasında, çelişkili bir durum olmakla birlikte, bu zanaatkâr satıcıların büyük bir çoğunluğu toplumun saygın vatandaşlarıydı ve Roma azatlı köle sisteminin yaygın olduğu yerler bunun dışında olmak üzere, Roma İmparatorluğu'nun çoğu yerinde de durum böyleydi –Klasik Dönem demokratik Atina'sındaki bu döneme mahsus, genellikle siyasi bakımdan zayıf fakir vatandaşların oluşturduğu topluluklar hariç-. Ancak sosyal açıdan aşağı olsalar da bunlar vatandaştılar; başka yerden getirilip yerleştirilen insanlar veya yabancılardan değillerdi. Büyük çaplı deniz ticaretini yürüten girişimciler, ki bunlar zenginlere borç para veren kimselerdi, Rostevtzeff'in ***bourgeoisie*** olarak ifade ettiği bu gruptan insanlar, genellikle bazı yerel işler ve im-

* Farklı bir işlevi üstlenmek üzere bunlardan bazıları, Geç Roma İmparatorluğu'nda devletin zorunlu kurumları haline gelmiştir.

paratorluk idaresi ile ilgili işlerin getirdiği sorumluluklardan muaftı. Belki de bu insanlar kendilerinden, yeni birikim şekilleri ve teknikleri getirerek bunları geliştirmesi beklenilen kimselerdi –ancak bunu gerçekleştirememişlerdir-. Aslında bunlar çok büyük birikimlere, fevkalâde potansiyele sahip insanlar değillerdi. Bu nedenle toprak sahibi seçkin tabakanın durumuna baktık ve onların bıkkınlıklarının oldukça belirgin olduğunu gördük.

Şimdiye kadar söylediklerimin hiçbiri; sanayi, mühendislik, besin üretimi ve denizcilik gibi bütün alanlarda, üretimi geliştirecek usta veya ehil kimselerin bulunmadığı gerçeğinin aksini göstermez. Antik Çağ'da bu konuda pek çok şey yazılmıştır. Bu dönemden sonra, 1.500 yıl içinde yazılmış olan eserler arasında temel bir çalışma olan ve Augustus zamanında yazıldığı tahmin edilen Vitruvius'un *De Architectura*'sı (Mimarlık Hakkında)* hariç, bugün bunların hepsi kayıptır.[51] Vitruvius, böyle bütünsel bir çalışmayı yazmayı düşündüğünde, tam bir güvenle işe başlamıştı. Edebiyat ve bilim açısından oldukça seviyeli eğitime sahipti. Mühendis ve mimar olarak uygulamada da oldukça tecrübeliydi ve Hellenistik literatürün pek güçlü olmayan etkisinden uzak kalmıştı. Bu sebeple yazmış olduğu eser, Antik Çağ'ın sadece bilgili kişileri arasında değil, Hellen ve Roma uygulamalarını en iyi şekilde bir araya getiren, düşünen ve uygulayan şahısları arasında da yüksek düzeyde bilgi içerdiği kabul edilen en seçkin örnektir.

De Architectura sırasıyla şu konuları ele almaktadır: Genel olarak mimarlık ve mimarın nitelikleri, şehir planlaması, inşaat malzemeleri, tapınaklar, şehre ait binalar, ev inşaası, kaldırımlar ve dekoratif süsleme çalışmaları, su temini, geometri, ölçüm, astronomi, astroloji ve son olarak "makineler" ve kuşatma aletleri. Vitruvius, oldukça fazla konuyu ele alan ve bunlardan sonuç çıkaran bir yazardır. Mesela kendi mesleği hakkında söyleyeceği pek çok şey vardır. 10. kitabının önsözünde Efes (Ephesos) kanunlarından uyarlama yaparak, mimarların yapmış oldukları işlerde, onların kişisel hatalarından ve dikkatsizliğinden kaynaklanan zararların telafi edilebilmesi için, yapı için harcanan bütün paranın %25'ini mimarlara

* Türkçe çeviri: ***Mimarlık Üzerine On Kitap***, (Çev. Suna Güven), 1990, Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayını. (r.n.)

ödetme zorunluluğu getirilmesini önermektedir. Önsözün diğer kısımlarında, tarihi buluşlardan bahseden hikâyeler de yer almaktadır. Bu hikayelerde çeşitli meselelerden dolayı ortaya çıkan farklı durumlar ve bunların açıklamaları ya tesadüflere dayandırılmıştır Efes'te (Ephesos) bir tepenin eteklerinde mücadele eden iki koçun ayaklarının kazdığı yerde mermer ocağının bulunması gibi) veyahut da (Arkhimedes'in kralın isteği üzerine, dürüst olmayan bir gümüş işlemecisinin maskesini düşürmek için suyun kaldırma kanununu bulması gibi) anlamsızdır.

Mesela M.Ö. 4. yüzyılda Aristoteles'in gözlemlediği gibi, daha sonra Vitruvius da, sistemli ve sürekli oluşacak talebin ne gelişecek teknolojinin getireceği nimetleri ne de gelişmesine imkân sağlayacağını görmüştür. Artık esas "makineler" -merdiven, palanga, bocurgat, yük arabası, körük ve mancınık- biliniyordu. Vitruvius, kendisi de bir mühendis ve inşaatçı olmasına rağmen, Ksenophon gibi ustaların imkânlar dahilinde üretebildiklerinin çeşitliliği üzerinde değil, onların bilgi, beceri ve kullandıkları tekniklerin faydaları üzerinde durmuştur. Ancak Ksenophon, hatırlanacağı gibi sadece Pers sarayındaki yiyeceğin mükemmelliğinden bahsediyordu. Bu sebeple nasıl kısa, basit içerikli bir paragraf (10.5.2) önemli bir buluş olan su değirmeninin keşfi konusunda açıklayıcı olabiliyorsa, ***De Architectura***'da, büyük bir ekonominin fevkalâde büyük bir üretim sonucunda ortaya çıkabileceğini ileri süren tek bir bölüm de o derece yeterlidir. Vitruvius (5.10.1), halka açık hamamlarda sıcak su deposunun, erkek ve bayanlara ait kısımların arasına yerleştirilmesini tavsiye etmiştir. Böylece her iki kısım da tek bir ısınma kaynağından beslenecektir. Ancak bunun hiç de etkileyici bir örnek olmadığı kabul edilmelidir.

Hellenler ve Romalılar, kendi özel değerlerine uyan oldukça gelişkin teknik ve tecrübelere dayanan bir bilgi birikimini devralmışlar ve kendi ihtiyaçlarına göre bunları kullanmışlardı. Ayrıca bunlara, dişliler ve pervaneler gibi yeni unsurlar ekleyerek, dönen çarklı değirmen ve su değirmenini gibi buluşlar da yaptılar. Üfleyerek cam eşya üretimini, beton hazırlamayı, tunçtan çukur kaplar dökmeyi, Latin yelkeni yapmayı ve daha pek çok şeyi de icat ettiler. Birçok alanda yeni düzenlemeler ve gelişmeler sağladılar. Ancak M.Ö. 4. ve 5. yüzyıllardan sonra gerçek anlamda çok sayıda buluş olmadı; bu

konuda etkili bir engel vardı. Pek çok tarihçi, bu son bahsettiklerime bazı ilginç sebeplerle karşı çıkmaktadır. Ancak iki önemli etken aslında faydalı açılımlara yol açarak, tamamıyla bunların görüşlerinin doğru olmadığını göstermektedir. Bunlardan birincisi madencilik ile ilgilidir. Özellikle doğu ve batı eyaletlerinde, genellikle yeraltı su hattının büyük zorluklar oluşturduğu, kimsenin suyu yeryüzüne çıkarmak için kolay çareler bulamadığı dönemlerde, suyun akaçlanmasında (drenajında) su çarklarının ayak pedallarıyla ve belki de Arkhimedes tarzı pervanelerle sağlandığı dönemdir. Bu sıralarda hayvan gücüyle çalışan, basit zincir pompası gibi bir buluşa rastlanmamıştır.[52] İkinci örnek ise, daha genel bir örnektir. Antik Çağ'da kullanılan güç, insan ve hayvan kas kuvvetine dayanıyordu. Antik Çağ'daki insanlar, rüzgârla gemilerini hareket ettirebildikleri ve oldukça karmaşık rüzgar gülünü yapabildikleri halde, yeldeğirmenini icat edememişlerdi.

Pek çok Romalı yazarın sürekli olarak tekrarladığı bir hikaye vardır. Buna göre, bir adam –karaktersitik olarak adı verilmeyen- kırılmayan bir cam icat etmiş ve bunu Tiberius'a gösterdiğinde, bu şahsa imparator tarafından büyük bir ödül verilmişti. İmparator mucide, bu sırrı kendisinden başka kimsenin bilip bilmediğini sorduğunda, şahıs, bunu kimsenin bilmediğinden emin olduğunu söylemiş. Bunun üzerine Tiberius hemen mucidin başını kestirtmiş ve altın çamura da düşse yine değerini kaybetmez demiş. Bu hikâyenin ne kadar doğru olduğu hakkında hiçbir fikrim yok. Ancak zaten bu sadece bir hikâye. Fakat ilginç olan nokta, ne Plinius ne Petronius ne de tarihçi Dion Cassius'un hikâyeyi anlatırken, mucidin, icat ettiği malı bir kazanç elde etmek için üretiminin desteklenmesini talep etmesi yerine, bunun karşılığında ödüllendirilmesi ile ilgilenmiş olmalarıdır.[53] Acaba gerçekten böyle bir şey talep edilmiş midir? Bu anlamlı soruya benim cevabım "hayır"dan ziyade (ilginç değildir) "evet"tir. Bu noktada tekrar zamanı hatırlamalıyız; Avrupa'nın ancak Orta Çağ'ın sonlarına doğru ekonomide, teknoloji ve bunu takip eden değer sistemine ulaşması uzun bir tecrübenin sonucudur. Bu, insanlık tarihinde kısa süre önce ortaya çıkan ihracat eğiliminin başlamasına kadar hayli özgün bir şeydi. Dönemin başlangıcından bu yana, teknik gelişme, ekonomik büyüme, üretkenlik, hatta kendi kendine yetebilme önemli bir hedef değildi. Kabul edilebilir bir

hayat tarzının sürdürülmesine ve bunun koşullarının da belirlenmiş olmasına rağmen, diğer değerler ön plana çıktı.

Bu konuda hükümetlerin tavırları son bir inceleme konusunu oluşturmaktadır. Antik Çağ devletleri büyük kaynakları, zevk ve askeri ihtiyaçlar için harcayabilecek durumdaydı. Nero'nun Altın Evi'nden, Diocletianus'un Dalmaçya'da kendi imkânıyla yaptırdığı 36 dönümlük (9 acre) sarayına veya Augustus'un Roma'yı mermerden bir şehir haline getirmesinden, Diocletianus'un kamu imkânlarıyla 120 dönümlük (30 acre) halk hamamı yaptırmasına varıncaya kadar, bu konudaki eğilim megalomani seviyesine ulaşmıştır. Hatta orta halli şehirlerden biri olan ve Güney Fransa'da çok önemli bir eyalet şehri konumunda bulunmayan Pont du Gard, şehre su temin ederken Puteoli de büyük bir amfitiyatroya sahip olabiliyordu. Ancak böyle olmasa ne yapacaklardı? Büyük İskender'in Mısır'ı işgal ettiği dönemden hemen sonraki yüzyılda, Ptolemaioslar ülkeyi hemen yeniden inşa etmişlerdi. Geniş topraklara ihtiyaç duydular, sulama sistemini yaygınlaştırdılar ve geliştirdiler, yeni hububat türleri yetiştirdiler, Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na geçmekte geç kalmış olan Mısır'ı Demir Çağı'na getirdiler. İdari ve ekonomi ile ilgili konularda değişiklikler yaptılar -kraliyet gelirlerinin tamamında faiz uygulaması getirdiler- ancak bütün bunlar Mısır'a, halihazırda var olan Hellen teknolojisi ve Hellen gelişiminin getirdiği faydalar dışında başka avantajlar sağlamadı. Aynı zamanda Ptolemaioslar, iki yüzyıl boyunca Batı'nın bilimsel araştırma ve buluş merkezi olacak olan İskenderiye'deki müzeyi kurdular ve buna yatırım yaptılar. Müzeden, askeri teknoloji ve müthiş bir zekâ ürünü olan mekanik oyuncaklar gibi muhteşem eserler çıktı. Fakat Ptolemaiosların kendileri de dahil olmak üzere hiç kimse bunlardan yeterince ve doğrudan doğruya faydalanamadı. Ktesibios'un* enerjisi ve mucitliği, tarım ve sanayi teknolojisine dönüştürüldü. İngiltere'deki kraliyet topluluğu ile bunu karşılaştırmak kaçınılmazdır.

Ayrıca, Gibbon'un da belirttiği gibi, orduları tek bir Roma eyaletinde bulunan ve diğer Antik Çağ imparatorlarının idare edemeyeceği

* M.Ö. 3. yy.'da Ptolemaios Philadelphos zamanında yaşamış, İskenderiye doğumlu mucit, bilgin. Emme basma tulumba, su saati, su orgu, bir çeşit hava tüfeği gibi pek çok icadı ve tasarımı var. (r.n.)

kadar büyük olan Geç Roma imparatorları ile XIV. Louis'nin karşılaştırılması da yapılabilir. M.S. 3. yüzyılın ortalarından itibaren imparatorluğun idaresinden sorumlu olanlar, sürekli olarak gelişen Germen ve Pers saldırılarına karşı koymakta ordunun sayı bakımından yetersiz kaldığını fark etme sorumluluğundan kurtulamazlar. Ancak bu durumda hiçbir şey yapılamazdı. Ne halihazırda var olan insan gücü, ne besin üretimi, ne taşımacılık Diocletianus'un ordunun gücünü, en azından kağıt üzerinde iki katına çıkarmasıyla oluşacak yükü karşılamaya yetmezdi. Vergiler ve zorunlu hizmetler artırıldı ve bu yük daha çok bu işleri gerçekleştirmeleri sınırlı ölçülerde mümkün olan şahıslara yüklendi. Bazen sınırdaki eyaletleri güçlendirmek için diğer eyaletlerin gelirlerine ihtiyaç duyuldu ve normal insanlar ve aşağı seviyelerdeki şahıslar tehlikeli noktalara geldiler. Fakat yine de imparatorluğun tamamıyla üretken bir hale gelebilmesi için hiçbir şey yapılamazdı veya yükün dağıtılması da mümkün değildi. Bunun için tamamıyla yapısal bir değişime ihtiyaç vardı.

DİPNOTLAR

1. Anlaşılır, kesin ve kısa açıklamalar, 4. l. 5'te yer almaktadır. Ancak, bu konu ile ilgili çalışmalar parçalar halinde A. N. Sherwin-White, *Racial Prejudice in Imperial Rome*, Cambridge 1967, s. 1-13'te de bulunmaktadır.
2. R. F. Pahl, *Models in Geography*, (ed. R. J. Chorley ve P. Haggett), Londra 1967, s. 237. Ayrıca bkz. H. J. Gans, "Urbanism and Suburbanism as Ways of Life: A Re-evaluation of Definitons", *Human Behaviourand Social Processes*, (ed. A. M. Rose), Londra 1962, s. 625-48, özellikle s. 643-4. Genel olarak bkz. W. Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, vol. li, (5. baskı), Münih ve Leipzig 1922, Bölüm 9.
3. N. J. G. Pounds, "The Urbanisation of Classical World", *Annals of the Amer. Assn. of Geographers* 59, 1969, s. 135-57'de Antik Çağ şehir ve köyleri arasında "işlevsel" bir farklılık olduğunu ortaya koymaya çalıştı ve haklı olarak pek çok durumda da ilk birimin "tarımsal işlevi"nin devam ettiğini vurguladı.

4. M. Weber, "Agrarverhältnisse im Altertum", *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftgeschichte*, Tübingen 1924, 1-228'de arasında s. 13'te.

5. Platon, *Politeia*, 370E-371A; Aristoteles, *Ta Politika*, 1327a 25-31'i referans vermek yeterli olacaktır.

6. Bkz. Jones, *LRE*, s. 841-2 ve genel olarak Bölüm 21; Duncan Jones, *Economy*, Ek Bölüm 17. Ayrıca bundan 400 yıl önce kıyıda, boğa sırtında zeytinyağı çıkarma aleti taşındığına dair bilgi için bkz. Cato, *De agricultura*. 22. 3,

7. Belgeler bütünüyle A. M. Burford, ("Heavy Transport in Classical Antiquity", *EcHR*, 2. Seri, 13, 1960, 1-8 tarafından özetlenmiştir.

8. Bkz. L. Bonnard, *La navigation intérieure de la Gaule à l'époque gallo-ramaine*, Paris 1913. Ayrıca bkz. A. Grenier, *Manuel d'achéologie gallo-romaine*, vol. II ii, Paris 1934, 12-14. bölümler; Y. Burnand, "Un aspect de la géographie des transport dans la Narbonnaise rhodainienne: les nautes de l'Ardèche et de l'Ouvèze", *Revue archéologique de Narbonnaise* 4, 149-58.

9. Bkz. F. G. Moore, "Three Canal Projects, Roman and Byzantine", *American Journal of Archaeology* 54, 1950, 97-111; Sherwin-White, *Plinius*, s. 621-625'te uzaklığı yanlış olarak 29 km olarak vermektedir.

10. Bkz. I. Hodder ve M. Marshall, "The Non-Random Spacing of Romano-British Walled Towns", *Man* 6, 1971, 391-407'de s. 404. Günümüz merkezi yer teorisinin ışığı altında Antik Çağ bölgelerini inceleyen tek eser B. J. L. Berry, *The Geography of Market Centres and Retail Distribution*, Englewood Cliffs, N. J., 1967; Chorley ve Haggett, *Models*, 9. Bölüm. Bu teorinin değerlendirmesini yapan Vance, eserinde bu konu ile ilgili hiç de uzmanca olmayan açıklamalar yaptığından bu açıklamalar Antik Çağ için geçerli kabul edilemez. Bkz. J. E. Vance, Jr., *The Merchant's World: the Geography of Wholesaling*, Englewood Cliffs, N. J., 1970.

11. B. J. Garner, şurada: Chorley ve Haggett, *Models*, s. 304.

12. F. Benoit, "L'usine de meunerie hydraulique de Barbegal (Arles)", *Revue archéologique*, (6. baskı), 15, 1940, 18-80. Libanious'un, İmparator Iulianus'un Aşağı Ren Bölgesi'ndeki karayolunu tamir ettirerek Britanya'dan gelen hububatla askerin ihtiyacını karşıladığına dair övgü dolu ifadeleri bunu doğrulamaktadır. (*Apologias*-Savunmalar 18. 33).

13. Bkz. R. Meiggs, *Roman Ostia*, (2. baskı), Oxford, 3. Bölüm.

14. Polybios, 1. 20-21; bkz. J. H. Thiel, *A History of Roman Sea-Power before the Second Punic War*. Amsterdam 1954.

15. L. Friedländer, *Darstellungen aus der Sittengeschiechte Roms*, (G. Wissowa tarafından yapılan 10. baskı; yeni baskı Aalen 1964), II 50-76.

16. Polybios 31. 7. 10-12; bu konuda temel bilgi için bkz. F. S. Gruen, *Classical Qaurterly* 25, 1975, 58-81.

17. Aristoteles, (*Ta Politika* 1291b24), Khios'un (Aigina yanında) sadece bir ticaret şehri olduğunu söylemektedir. Ancak, burasının köle ticaretinin merkezi olduğunu ise Thukydides belirtmektedir (8. 40. 2). Hellas'ta, Sparta'dan sonra Khios'ta, M.Ö. 4. yüzyıla kadar giden bir geleneğin sonucu olarak pek çok kölenin bulunduğu ve Khiosluların köle satın alan ilk Hellenler oldukları, bu şehrin yerlisi olan tarihçi Theopompos tarafından belirtilmiştir (*Athenaeus* 6. 264C-266F).

18. Bkz. E. Lepore, "Strutture della colonizzazione focae in Occidente", *Parola del Passato* 25, 1970, 19-54.

19. A. W. Gomme, "Traders and Manufactures in Greece", *Essays in Greek History and Literature*, Oxford 1937, 42-66'da, s. 45.

20. Günümüz ekonomistleri tarafından hoş olmayan bir tarzda değerlendirilen Plinius'a ait her iki metin de bu konuda geçerli kabul edilemez. Bu konuda bkz. E. H. Warmington, *The Commerce between the Roman Empire and India*, Cambridge 1928, s. 272-318. Ayrıca bkz. P. Veyne, "Rome devant la préten due fuite del'or: Mercantilisme ou politique disciplinaire?", *Annales* 34, 1979, 211-44.

21. Berry, *Market Centres*, s. 3. Bu bilgilerin devamı, E. Erxleben, "Das Verhältnis des Handels zum Produktionsfaktoren in Attica im 5. Und 4. Jahrhundert v.u.Z.", *Klio* 57, 1975, 365-98'de bulunmaktadır ve eser oldukça zayıf bir sonuç kısmıyla son bulmaktadır.

22. H. Michell, *The Economics of Ancient Greece*, (2. baskı), Cambridge 1957, s. 285.

23. *Inscriptiones Graecae* II² 1100. Ayrıca yeniden gözden geçirilmiş metin ve çevirisi için bkz. J. H. Oliver, *The Ruling Power* (*Transactions of the Amer. Philosophical Society*, S. 43 [1953], 4. Bölüm), s. 960-3.

24. Güney İspanya'da bir Roma eyaleti olan Baetica L. Casson, "The Grain Trade of the Hellenistic World", *Transactions of the Amer. Philological Assn.* 85, 1954), 168-87.

25. Bu paragrafı, üretimde miktardan ziyade kalite üzerinde yapmış olduğu vurgu yönüyle ele aldım. "Technical Innovation" ve "Aristotle and Economic Analysis", *Past&Present*, no. 47 1970, 3-25.

26. Hayret verici bir şekilde, Pounds, "Urbanization", s. 1442'de, *Kyrou Paideia*'ya ait paragrafı yanlış okuyarak, onun büyük şehirlerin "işlevlerinin açıkça ... kendi sınırlarının tamamıyla ötesinde hissedilen ihtiyaçlarla bağlantılı olduğunu" söylediğini belirtmiştir. Bu, metinde yer almamaktadır ve konuyla ilgili olarak da bir fikir vermemektedir. Pounds'un, hemen sonrasında Aelius Aristides'ten (*To Rome* 61) yapmış olduğu alıntının ise konu ile hiçbir ilgisi yoktur.

27. *Inscriptiones Graecae* XII Supp., no. 347.

28. Bu bölgedeki koyun yetiştiriciliği konusundaki belgeler, G. E. F. Chilver, *Cisalpine Gaul*, Oxford 1941, s. 163-72'den alınmıştır. Bu konuda ayrıca bkz. Brunt, *Manpower*, s. 181-2.

29. Alıntının tamamı, 1. Bölüm 14. notta verilmiştir.

30. Günümüz tarihçilerinden birkaçının, Antik Çağ şehirleri arasında uluslararası sanayi merkezi olarak gösterdikleri ve listelerini hazırladıkları şehirlerin tamamını gözden geçirerek zaman kaybetmeye gerek yoktur. Ancak bunların içinde belki de Capua'nın ayrı tutulması gerekir. Çünkü bu şehir, o dönemde de oldukça sevilen bir yerdi. Campania'da erken dönemlerden itibaren en önemli şehir olan Capua, tek olmamakla birlikte, doğal olarak bölgedeki toprak sahipleri için gerekli olan malzemeyi üreten önemli bir şehir olarak hizmet verdi (Cato, *De Agricultura* 135). Özellikle kuzey sınırında yapılan ve 1. Bölümün sonunda bahsettiğim gibi, günümüzde yapılan diğer kazılardaki kadar geniş çaplı faaliyet gerektirmeyen arkeolojik kazılarda, çok sayıda örneğe rastlanmasına bakılırsa, burası ihraç etmek üzere kaliteli tunç üretiliyordu. Fakat yine de daha fazla belgeye ihtiyaç vardır. "Roma'da günlük olarak kullanılan tunç eşyaların Capua'da yapılıp yapılmadığı konusu ciddiyetle ele alınmış değildir". M. W. Frederiksen, "Republican Capua: A Social and Economic Study", *PBSR* 27, 1956, 80-130'da s. 109. Oldukça ilginçtir ki -Roma, kendisine ait bir tunç sanayii olduğu halde- Frederiksen bu uzun eserinde, konuyu destekleyecek geçerli bir belge göstermemektedir.

31. Martin, *Urbanisme*, s. 34.

32. Weber, "Agrarverhältnisse", s. 257. Ayrıca yine kendisinin *Wirtschaftgesch-ichte*, (ed. S. Helmann, M. Palyi), Münih - Leipzig 1923, passim (ayrıntılı tablo içermektedir). Bu kitabın İngilizce çevirisi, *General Economic History*, Collier Books ed., New York 1961 başlığı altında F. H. Knight tarafından yapılmıştır.

33. G. Mickwitz, *Die Kartellfunktion der Zünfte* ... (Societas Scienttiarum Fennica, *Commentationes Humanarum Litterarum* VIII 3, 1936) 5. Bölüm oldukça köklü.

34. *Berry, Market Centres*, s. 93. Roma İmparatorluğu'nun farklı yerlerin-

de kurulan düzenli pazaryerleri için bkz. R. Macmullen, "Market-days in the Roman Empire", *Phoenix* 24, 1970, 333-41.

35. G. W. Fox, *History in Geographic Perspective*, New York 1971'de, özellikle de 3. Bölümde bu konu ile ilgili açıklamalar bulunmaktadır.

36. Örnekler, Bogaert, *Banques*, s. 336, 368-70'de verilmiştir.

37. Benim "Land, Debt and the Man of Property in Classical Athens" için, *Political Science Quarterly* 68, 1953, 249-68'e bakınız. Ayrıca bkz. Bogaert, *Banques*, s. 352-5; Rougé, *Commerce*, III. Kısım, 2. ve 7. Bölümler.

38. B. J. Fogel ve S. L. Engerman (ed), *The Reinterpretation of American Economic History*, New York 1971, s. 441.

39. Bogaert, *Banques*, s. 356-7. İki örnekten birisi, Demosthenes 40. 52 ve kısmen Lysias 38. 1'den alınmıştır. Diğeri kesin olarak bilinmemektedir.

40. Aynı eser, s. 355; Bogaert, "Banquiers, courtiers et prêts maritimes à Athènes et à Alexandrie", *Chronique d'Égypte* 40, 1965, 140-56. Deniz kredisi ile ilgili olarak sadece bozuk bir papirüs vardır ve bu da Roma hakkında çok az doğrudan bilgi vermektedir. Rougé, *Commerce*, III. Kısım, 2. Bölüm. Ayrıca daha ileride 7. Bölüm 5 ve devamına bakınız.

41. Bu, Rougé'un aynı eserinde incelediği belge ile benzer belirtilere sahiptir. Ben buna "görünüşte" böyle diyorum. Çünkü, Rougé'un metodu sayısal değildir, daha çok gözlemlere dayanmaktadır.

42. Cicero, *Epistulae ad Atticum* 7. 18. 4; 9. 9. 4; 10. 11. 2; 10. 14. 1. Bunların hepsi M.Ö. 49 yılının ilk dönemlerine rastlamaktadır. İleride, metinde bahsedilen Caesar zamanının krizleri hakkında bkz. Dion Cassius 51. 21. 5 (ayrıca bu Suetonius, *Augustus* 41. 1-2'de de yer almaktadır).

43. C. Nicolet, "Les variations des prix et la 'théorie quantitative de la monnaie' à Rome, de Cicéron à Pline l'Ancien", *Annales* 26, 1971, 1203-27'de s. 1225. Tırnak içindeki başlık ve daha önceki değerlendirmeler, Nicolet'in alıntı yapmış olduğum cümlesinde ortaya koymuş olduğu gibi, daha çok temel bir "teori" meydana getirmeyi amaçlamıştır. Bu görüşler, M. H. Crawford'da, *Annales*'ten (s. 1228-1233) hemen sonra, "Le probléme des liquidités dans l'antiquité classique"de yer almaktadır. Sikkelerin azlığının etkisini yüzeysel bir şekilde ele alan ilginç değerlendirme J. M. Kelly, *Roman Litigation*, Oxford 1966, 3. Bölümde yer almaktadır.

44. *Syll.* 364. Bu metnin İtalyanca çevirisi ve kısa değerlendirmesi, bütün kaynakçası ile birlikte D. Asheri, "Leggi greche sul problema dei debiti", *Studi classici e orientali* 18, 1969, 5-122'de s. 42-47 ve Ek II'de bulunmaktadır.

45. Geniş değerlendirme için bkz. Frederiksen, "Caesar".

46. C. Rodewald, *Money in the Age of Tiberus*, Manchester 1976 ve 7. Bölümde, 5 Kısım ve devamına bakınız.

47. M. H. Crawford, "Money and Exchange in the Roman World", *JRS* 60, 1970, 40-48'de s. 46.

48. Crook'un *Law*'unda, 7. Bölümdeki özet kısmının başlangıcına bakınız.

49. Bkz. Rougé, *Commerce*, s. 420-1 ("sabitlik" kelimesi kendisinin kitabında 491. sayfada geçmektedir). Rougé, bu dönemin karakteristiği olarak pek çok "acenta" ağının var olduğunu belirterek, bununla ilgili olarak bir-iki örnek vermektedir. Pseudo Demosthenes'in, Kleomenes tarafından Rhodos'a gönderildiğini söylediği vekillere, B. İskender'in Mısır'daki eyalet idarecisi tuhaf bir uygulamada bulunmuştur. Bu sebeple ben tarih verirken "M.Ö. 4. yüzyıldan beri" ifadesini kullandım.

50. Bana göre bu, Rougé'un aynı eserinde, s. 423-34'te tersini iddia ettiği, özel bir layihaydı. Rougé, meselenin önemini göz ardı ederek, vermiş olduğu bir örnekte, tüccarların hükümetle ilgili bir faaliyet olan imparatorluk *annona*sı (yıllık ürün; ürün fiyatı-r.n.) ile meşgul olduklarını belirtmektedir.

51. "Technical Innovation" adlı yazımdaki fikirlerime sadık kalıyorum.

52. Bkz. O. Davies, *Roman Mines in Europe*, Oxford 1935, s. 24.

53. Bu konudaki kaynaklar, Plinius, *Naturalis Historia* 36. 195, Petronius, *Satyricon* 51; Dion Cassius 57. 21. 7.

VI
DEVLET VE EKONOMİ

M.Ö. 5. yüzyılın sonunda zengin bir kişi, Atina Devleti'ne karşı işlemiş olduğu ciddi bir suçtan dolayı yargılanmıştı. O zamana kadar, pek tanınmayan bu kişi, daha sonra mahkemede hukuk dışı kişiliğiyle tanınmaya başlandı (Lysias 21.1-5).

"Theopompos'un (M.Ö. 411/10) *arkhon*luğu* sırasında, *tragedia* alanında yapılan bir yarışma için *khoregos*** seçimi düzenlenmişti. Ben bu iş için 3.000 drakhme harcadım ve iki ay sonra, Thargelia Festivali'ndeki erkekler korosundan 1.200 drakhme kazandım." Bir sonraki yıl, "Büyük Panathenaia'da Pyrrikhos dansçıları için 800 drakhme harcamam, erkekler korosu ile Dionysia'da başarı kazanmam ve burada bir kurban sunmam bana toplam 1.500 drakhmeye mal oldu." Daha sonraki yıl, "Aşağı Panathenaia'da belirli aralıklarla devam eden koro için 300 drakhme harcadım. Bütün bu süre içerisinde 7 yıl *trierarkhos*tum.*** Bunun için 6 talent (36.000 drakhme) ayırmıştım. Prometheus Festivali'nde *gymnasiarkhos***** olduğumda güçlükle kendimi toparlayabilmiştim. Başarılı olduğumda bu işe 1.200 drakhme harcamıştım ve daha sonra erkek çocukların korosunda *khoregos* olmam bana 1.500 drakhmeye patladı." Sonraki yıl, "*Komedia* şairi Kephisodoros'a göre en başarılı *khoregos*tum ve adaklarla bu işi desteklememi de sayarsak 1.600 drakhme harcadım. Aşağı Panathenaia'da sakalsız Pyrrikhos dansçıları için de *khoregos*tum, bu da 700 drakhmeydi. Ayrıca Sunion yarışında *trieres***** ile başarılı olmuştum ve 1.500 drakhme harcamıştım. Bundan başka, 3.000 drakhmeden fazla para ödediğim törenler de vardır".

Hellence bir terim olan ve pahalıya mal olan bu kamu faaliyetinin teknik adı *leitourgia* idi. Bizim dinler tarihimizde, basit bir değişim-

---

* Önder, yönetici. (r.n.)

** Atina'daki tiyatro festivallerinde koro için para sağlayan kişi, koro başı. (r.n.)

*** Üç sıra kürekleri olan savaş gemisine kumanda eden kişi. (r.n.)

**** Gymnasion yöneticisi. (r.n.)

***** Üç sıra kürekleri olan savaş gemisi. (r.n.)

le "*liturgy*" şekline dönüşen (halk için çalışmak- devlete yapılan hizmet- kutsal hizmet)[1] bu kelime, kökleri eskiye dayanan bir kelimeydi. Hellen litürjisi, toplumun canlanmaya başladığı bir çağda, aristokratik ailelerin tapınakların inşaası, bunun için gerekli insan gücü ve malzeme giderlerinin kendi bütçelerinden karşılanması gibi, esas halk hizmetlerini üstlendikleri bir dönemde köklendi, yerleşti. Klasik Dönem şehir devletlerinde *leitourgia*, hem zorunlu hem de aynı zamanda onurlu bir görev durumuna geldi. Bu, bürokrasi ile işlemeyen devlet mekanizmalarının, bazı alanlarda kendi bütçelerinden para ödemeksizin, zengin şahıslara bir işin yapılması görevini ve bunun tutarını bir sorumluluk olarak yüklemek yoluyla işlerin yürütülmesini sağlamaktı. Bu işin şeref kısmı iki yönden önemliydi. Birincisi, litürjik faaliyetlerin en önemli özelliği dini olmalarıydı. Demosthenes'in zamanında, Atina'daki festivaller için bir yılda en azından 97 *leitourgos*luk* başvurusu yapılmıştı. Bu sayı, Panathenaia Festivali'nin yapıldığı yılda (ki bu dört yılda bir kutlanmaktaydı) 118'in üzerine çıkıyordu.[2] Atina ve diğer bazı şehirlerde (gerçi Atina'nın dışında belge az olmakla birlikte) *trierarkhia*** denilen, denizdeki gemileri bir yıl boyunca sevk ve idare etmek de *leitourgia*nın bir başka şekliydi. Fakat duvar inşaası veya sokak temizliği konularında *leitourgos*luk gibi bir görev yoktu. İkincisi, ileriki bir mesele olmakla birlikte, Hellenlerin *agon**** dediği, işin rekabet oluşturan yönüydü. Çünkü *leitourgia*yı yapan kişi vergi vermiyor, ancak belli bir amaca hizmet etmek üzere, kendi kişisel harcamalarıyla küçük ya da büyük bir işin etkili bir şekilde yapılmasını sağlıyordu. Yurakıdaki örnekte söz konusu kişi, sekiz yıl boyunca, kanunen kendisinden beklenilen miktarın üç katından fazla yardımda bulunması ile övünüyordu. Bunu kimsenin kontrol etmesi mümkün değildir. Fakat bu şahsın başanlar dizisine bakarak bunun doğru olduğunu söyleyebiliriz. Hatta gelirlere göre, yapılması gereken harcamalar da oldukça fazladır. Sözü edilen bu sekiz yıl boyunca -ki savaş yıllandır- yapılan harcama 9,5 talenttir. Bu, bir *hoplite* hizmeti için gerekli olan asgari mülk miktarının yirmi katından daha fazladır.

---

* Hizmetten sorumlu başkan. (r.n.)

** Üç sıra kürekleri olan savaş gemilerine kumanda etme görevi. (r.n.)

*** Yarışma, mücadele. (r.n.)

Bugün hiç kimse ödediği gelir vergisi miktarının fazlalığı ile övünmez ve gerçekten vergi tahsildarının toplayacağı miktarın üç katından fazlasını da ödemez. Ancak Atina mahkemelerinde ve bazen halk meclisinde, bir kimsenin kendisinin yapmış olduğu *leitourgia* ile övünmesi veya bir başkasının, hasmının açıklarını bularak onu suçlaması normal bir uygulamaydı. Bu, sık sık duyduğumuz *rhetorik*sel basit bir *topos*tu.* Şüphesiz başarılı hatipler, halkı tahrik etmek için *topoi* yapmadılar. *Leitourgia*nın şeref kazanmak için yapılıyor olması oldukça anlamlıydı. Bu, Hellen "toplum" yapısının karmaşıklığının göstergesiydi. Aristoteles'in, insanı sadece *zoon politikon*** değil, *polis* (şehir) yaratılışlı, aynı zamanda *zoon oikonomikon**** (ev yaratılışlı) ve *zoon koinonikon***** yani tabiat olarak *koinonia****** halinde yaşamaya müsait olarak belirlemesi göz ardı edilmiştir. Çok dar anlamı bir yana, kelime kolaylıkla çevrilemez. Burada "toplum"un, mesela erken Hıristiyan toplumunda olduğu gibi geçmişte içerdiği anlamın, günümüzde halk arasında kullanılan şeklinden daha genel bir anlam içerdiğini söyleyebiliriz.

Şehir devletinin, bir toplum olarak en belirgin zorluğu, sorumluluk ve yardımları karşılıklı olarak paylaşmaları konusundaki baskıydı, ki bu üyeleri eşit olmayan bir toplumda oldukça zor bir durumdu. En problemli eşitsizlik, şehir ve taşra arasında ya da sınıflar arasında değil fakat zengin ve fakir arasındaki eşitsizlikti. Gerçek bir toplumda bunun üstesinden kim gelebilirdi? Buna verilecek demokratik cevap ise, bazı zenginlerin ekonomik yükün büyük bir kısmını üstlenerek, bunun karşılığında şereflendirilmeleri olabilirdi. M.Ö. 4. yüzyıl hatiplerinden biri *leitourgia* ilkesini, "Benim kaynaklarımın senin zevkin için harcanması" şeklinde özetlemiştir (Aiskhines I. II). Demokrasiyi tasvip etmeyenler ise bunu daha farklı tanımlamışlardır. 5. yüzyılda, "halkın ortak malı" olarak anonim bir dille yazılan bir bildiride, "şarkı söyleyerek, koşarak, dans ederek ve gemide se-

* Rhetorun (hatibin), gerektiği zaman kullandığı genel kanıtlar, gözlemler, tanımlar (r.n.)

** Politika yapan hayvan. (r.n.)

*** Ekonomi yapan hayvan. (r.n.)

**** İletişim kuran hayvan. (r.n.)

***** Topluluk (r.n.)

yahat ederek insanların para kazanmaları için diğerlerinden para istemek ve bu şekilde zengini fakirleştirmektir" denilmiştir (Pseudo Ksenophon, ***Athenaion Politeia***-Atinalıların Devleti 1.13).*

Leitourgia sisteminde yer alan ve sürdürülen bu ikilem -bir yandan halkın yardımcısı sıfatıyla şereflendirilmek, diğer yandan mali harcama yapmak- Geç Roma İmparatorluğu Dönemi'nde sona ermiştir. Daha sonra *leitourgia* (Latincede *munera*) sadece yerine getirilen bir iş durumuna geldi. Çünkü kişiler bunları yapmak zorundaydı. Açıkça ifade etmek gerekirse, yerel senato ve belli bir *collegia* gibi, uygulamada herhangi bir belirli kurumun üyesi olmak, zaten zorunlu hale gelmiş ve daha ileriye giderek daha sonraki nesillere zorunlu olarak veraset yoluyla aktarılan bir görev olmuştu.[3] Bu hiç de yabancı olmadığımız bir hikâye. Ancak bunun, Geç İmparatorluk Dönemi'nde ortaya çıkan bir başka katı uygulama olan askeri mutlakiyetten daha kötü olmadığı fikrine karşı çıkmak gerekir.[4] Buna karşın bu durum, grafiklerle olmasa da adım adım takip edilebilen (fakat edilen değil) uzun gelişme sürecinin kaçınılmaz sonucudur.**

Büyük İskender'in haleflerinin otokratik, bürokratik monarşiler kurdukları anda, *leitourgios*lar çoğaldı, çeşitleri arttı ve bunlar son derece problemli olmaya başladılar. Roma imparatorları da Hellenistik Dönem'in uygulamalarını alarak bunu evrenselleştirdiler ve yavaş yavaş şekillendirdiler. İmparatorluk çevresindeki üst tabaka, Romalı senatörler veya askeri sınıf bundan muaftı (ve emekli askerler de kısmen muaftı). Malı mülkü olmayanlar, ücretsiz işçi olarak çalışarak devlete destek oldular. Bu, eyaletlerde *curial* sınıf olarak adlandırılan aristokratlara, *coloni*ye devredemeyecekleri büyük bir yük getirdi. Önemli *leitourgos*lar arasında görevin "babadan oğula geçmesi" başta gelen bir uygulamadır. Bunlar kişilere değil, yerel be-

---

* Türkçe çeviri: ***Lasedemonyalılar ve Atinalıların Cumhuriyeteri***, (Çev. Haydar Rıfat, İstanbul 1935, Vakit Basımevi. (r.n.)

** Burada ve diğer bazı noktalarda, Roma İmparatorluğu'ndaki "bağımsız" ve "ayrıcalıklı" şehirleri bir kenara bırakıyorum. Bunların şaşaalı ve güçlü istekleri günümüzün kitaplarında yankılansa da, imparatorluk yapısı içinde bunlar pek de hesaba alınmayan meselelerdi.

lirli mülklere sürekli yapacakları ödeme şeklinde verilmişti ve bu görev, toprak sahibinin değişmesi ile yeni toprak sahibine devrediliyordu. Geç İmparatorluk Dönemi'ndeki uygulamalar arasında *corpus navicularioruma** üye olma zorunluluğunu bir kenara bırakmam mümkün değildir. Gemi sahipleri kuruluşu, hükümetin hububatının taşınmasından sorumluydu.[5]

Roma İmparatorluğu içinde yerel yöneticiler, imparatorluk hizmetlerinde bazı ayrıcalıklara sahip olan görevliler gibi, ücret ödenmeyen kimselerdi. Bunlardan *summae honorariae* yani oyunlar için yardım, resmi binalar, hamamlar ve diğer ihtiyaç duyulan şeyleri yapmaları beklenirdi. Geç Cumhuriyet Dönemi'nde kurulmuş olan bu *summae*lar M.S. 1. yüzyılda sürekli bir görev haline geldi. Şehirlerin geleneksel olarak ödedikleri miktar şehirden şehire farklılık gösterirken, kendisine herhangi bir görev yüklenilen kişilerin cömertlikleri de kişiden kişiye değişiyordu. Belli görevlere getirilmek konusunda şahıslar arasında yarışın devam etmesine bakılacak olursa, *leitourgia*nın onursal yanının da devam ettiği anlaşılır.[6] Ancak pek çok kimse için şeref, belli bir görevde bulunmak ve kendi yerel toplumlarına faydalı olmak gibi bir anlam ifade ediyordu. Fakat *leitourgos*lar bir bütün olarak düşünüldüğünde, imparatorluğun yolları,[7] imparatorluk ulaşım ağı ve taşımacılık sistemi, ordunun hububat ihtiyacı ve ordunun konaklama ihtiyaçlarının karşılanması gibi birbirine bağlı, büyük ve oldukça pahalı işleri ifade etmekteydi. Böylece, geleneksel Altın Çağ'ın bitiminden kısa süre önce, Hadrianus zamanında bu işin uygulamasında zorunluluk başlamış oldu.[8]

Böylece *leitourgia* tarihi, pek de yeni bir düşünce olmamakla birlikte, "devlet"in çok geniş bir kategoride değerlendirilmesi gerektiğini belgelemektedir. Devlet ve ekonomi arasındaki herhangi bir ilişkinin var olup olmadığının tespit edilmek istenmesi durumunda, sadece özerk toplumlar, şehir devleti ve otokratik monarşi arasındaki farklılaşma değil, aynı zamanda daha sonraki Hellenistik monarşiler ve Roma arasındaki farklılaşma da ortaya çıkacaktır. Aslında Hellenistik monarşiler; ister Ptolemaioslar, ister Seleukoslar

* Gemi sahipleri birliği. (r.n.)

veya Attaloslar olsun, hepsi kendi sınırları içinde idarecileri tarafından yönetilen birimlerdi. Halbuki Roma imparatorları, en azından M.S. 3. yüzyıla kadar aralarında keskin bir fark olan, azınlık durumundaki Roma vatandaşları ile çoğunluk durumundaki bağlı milletleri yöneten ve İtalya ile eyaletler arasındaki farkın da ön plana çıktığı bir yönetim tarzını yürütmeye çalışan yöneticilerdi. İskenderiye'deki Hellen vatandaşları ve Mısır'da Kerkeosiris'teki köylüler ile *honestiores* ve *humiliores* arasındaki farklar gibi, her iki şekilde de tabakalaşmaya ve statüye dayanan iç farklılıklar vardı. Hellen idareciler de zaman zaman başka yerlerde mülklere sahipti. Ancak bunlar arasındaki temel farklılık, otomatik bir sonuç oluşturmamakla birlikte, oldukça açıktır. Sonuç itibariyle, imkânlar her zaman göz önünde bulundurulmak şartıyla, bu toplumlarda ekonominin gelişmesinin farklılık gösterdiği açıktır.

Ancak bu konunun tahlili açısından yapısal farklılıkların kesiştiği bir ortak nokta vardır. Otokrasilerde olduğu gibi şehir devletlerinde de devletin otoritesi bütündü ve bu devletin sınırları içerisinde yaşayan herkese ulaşıyordu (gerçekten emirlerin ulaşabildiği herkese). Klasik Dönem Hellenleri ve Cumhuriyet Dönemi Romalıları; konuşmalarında, siyasi görüşmelerinde, iş hayatlarında ve hatta dinlerinde, bağımsızlık konusuna oldukça fazla vurgu yapmışlardır. Devredilemez ve satılamaz haklar onlara ancak büyük bir korku verirdi. Devletin herhangi bir konu hakkında doğru kararların alınması için oluşturduğu hukukî bir otorite ve devletin gücü, faaliyetleri, insan davranışlarının belirlenmesi için herhangi bir teorik sınır yoktu. Özgürlüğün anlamı, kanunların yönetilmesi ve kararların alınması safhalarında yer almaktı. Bu belirleme içinde, Hellen tiranları (*tyran*) olduğu kadar, Hellenistik *monarkhos*lar* ve Roma imparatorları için, devletin müdahalesine imkân tanıyan sınırsız bir alan vardı. Bunların uygulanması sırasında sadece yöntemler farklı ve çeşitliydi. Bu sebeple eğer Hellen devleti en yüksek faiz oranını koymakta başarısız olmuşsa, bu durum mesela haklar ve devletin kişisel cephelerin gerisine ulaşamaması ile değil daha somut yollarla açıklanabilir.

---

* Otorite bakımından en yüksek konumda olan yönetici. (r.n.)

Veya burada, müdahale edilmemiş bir ekonominin *laisser faire** teorisiyle açıklanabilirliği için belli bir örnek vermem de mümkün değildir. Ne bu doktrin ne de bir başkası, öncelikle "ekonomi" gibi bir kavramın bulunmadığı bir ortamda söz konusu olamaz. Böyle bir şeyin olamayışı sebebiyle ben de artık bu noktada söylediklerimi tekrar edemem herhalde. Elbette ki genel kavramlar ve teoriler olmasa da, *ad hoc*** bazı sonuçlara varmak için tecrübelere dayanan yeterli bir bilgi birikimi vardır. Ve farklı sebeplerle yapılan işlerin sonunda ortaya çıkan, bazıları önceden görülebilen bazıları görülemeyen ekonomik sonuçlar da bulunmaktadır! Özellikle "ekonomik etkenlerin siyasi ve dini etkenlerle iç içe olduğu"[9] toplumlarda, ekonomi politika ve ekonomik amaç gözetmeksizin ortaya çıkan ekonomik sonuçları çözümlemek oldukça zordur. Fakat yine de çözümlemeye çalışacağız.

İsterseniz burada örneklerle bunu açıklamaya çalışalım. Roma, Delos'ta bağımsız bir liman kurarak Rhodos'u cezalandırdığında, Roma senatörleri, tüccarların ekonomik faaliyetlerinin Delos'a doğru yöneleceğini ve buranın bu işten yarar sağlayacağını biliyordu. Temelde siyasi olan bu kararın mı, yoksa hoş karşılanmayan bir şey olmamakla birlikte, gelişmelere dayalı olarak alınan önlemin sonuçları mı ağır basıyordu? Acaba bir ekonomi tarihçisine dayanarak, "Rhodos mallarının ticari hareketinin bir anda azalarak ticaretin Romalı rakiplerin eline geçmesi" sayesinde, bunun Roma fetihlerini başlatan "ekonomik bir girişim"in en belirgin örneği olduğunu söyleyebilir miyiz?[10] Polybios'un tamamıyla siyasi açıklamalara dayanarak yeterli bulduğu etkenler, gerçekte bize çok şey anlatmamaktadır. Ancak elbette şu nokta oldukça kesindir ki, Delos'ta bu işten faydalananlar Romalılar olmayıp, M.Ö. 2. yüzyılda ticari ilgileri Roma'nın bu kararı almasında etkili olmayan, İtalya'nın güneyindeki eski Hellen kolonilerini de içine alan diğer İtalyan toplumlarıydı.[11]

Yahut da Hellenlerin vatandaşlarına uygaladığı, toprak sahibi olma konusundaki evrensel sınırlamalar ile Roma eyaletlerinde 2. yüzyılda yeni ortaya çıkan, Roma senatörü olabilmeye İtalya'da arazi sa-

* Bırakınız yapsınlar. (r.n.)

** Bunun yanı sıra, buna ek olarak, bu amaçla. (r.n.)

hibi olunması şartının getirilmesi ya da arazi edinme isteklerinin hangi yönleri üzerinde durmalıyız? Bu kanunlar ve önlemler, ekonomik ayrılıklara yol açıyordu; ancak bundaki amaç neydi? Hellen veya Roma gibi karmaşık ekonomik unsurların bulunmadığı, kamu veya özel hiçbir harcamanın ve ekonomide bir ya da farklı yönlerde değişimin olmadığı toplumlarda herhangi bir faaliyetin devlet tarafından üstlenilmesi zordur. Bu anlamda bütün kamu faaliyetleri ekonomik faaliyetlerdir ve yapılanlar anlamsız bir açıklamadır. Antik Çağ devletinin ekonomide nasıl etkili olduğunu anlayabilmek için (ve her iki taraflı olarak, ekonominin devlet üzerindeki etkisini de tabii ki) sadece amaçları ve sonuçları birbirinden ayırt etmek değil aynı zamanda üzerinde durulması gereken meseleleri doğru bir şekilde ("sebep" kelimesini kullanmaktan kaçınıyorum) belirtmek için, menfaatleri mümkün olduğunca kesin bir şekilde tespit etmek gerekir. Mesela Pompeius M.Ö. 67 yılında, Küçük Asya'nın (Anadolu) güneyinde Kilikia'da yerleşmiş olan korsanları ortadan kaldırarak, Doğu Akdeniz'i onların saldırılarından kurtardı. Karmaşık olmayan bir icraat olduğu anlaşılan bu işte, yine de hiçbir Romalının daha önceki yüzyıl içinde herhangi bir ilerleme kaydetmediği bu ortamda, Pompeius tarafından birkaç ay içinde nasıl gerçekleştirildiği gibi bir soru aklımıza gelebilir. Buna verilecek cevap, aşina olduğumuz bir mesele olan menfaatlerin çatışmasının varlığını ortaya koyacaktır. Korsanlar, İtalya ve Sicilya arazileri için gerekli köle ihtiyacını karşılıyorlardı. Bu tabloya iki yeni etkenin eklenmesine kadar Roma'nın menfaati her şeyin üzerindeydi. Roma idarecileri ve Roma gelirleri artık saldırılara açık hale gelmişti ve Adriyatik Denizi'ndeki korsanlık faaliyetleri Roma şehrinin hububat ihtiyacının karşılanmasını tehlikeye düşürebilirdi. Ancak bundan sonradır ki Roma bunlara karşı etkili bir tavır takınabilmiştir.[12]

Savaş ve yayılmacılık bunu sağlamanın en iyi yoluydu. Bu meselelerin altında sömürüye açıklık yatmaktadır. Bu, kölelik ve farklı şekillerde de olsa bağımlı işgücünün yaygın olduğu toplumların karakteristik özelliğidir. Buradaki fetih ideolojisinde veya yayılmacılık konusundaki açıklığın vurgulanmasına gerek yoktur. Aristoteles, ***Ta Politika*** adlı kitabında, ahlâk tarihinde tarihçiler tarafından en az alıntı yapılan bir bölümünde (1333b38-34a1), "köle olmaya hak kazananların efendisi olmak için" devlet adamının savaş sanatını

bilmesinin gerekli olduğunu yazmaktadır. Bu fikre hiç kimse karşı çıkamaz veya belki de ancak birkaç kişi karşı çıkacaktır. Savaş sırasında hiçbir Atinalı veya Romalının imparatorluğu teslim etmeyi düşünmesinin mümkün olmadığını unutmamalıyız. Strateji ve zamanlama üzerinde anlaşmazlıklar olabilir, ancak imparatorluk üzerinde bu tür tartışmaların olması düşünülemez.

Ancak bu noktada Antik Çağ savaş tarihi büyük bir bütünlük içindedir. Arkaik Dönem'de, sadece ganimetten başka getirisi olmayan yerel savaşlar vardı. Daha sonraki dönemlerde de zaman zaman, mesela Büyük İskender'in babası II. Philippos'un M.Ö. 339'da İskitya'ya (Skythia) yapatığı başarılı sefer gibi sadece hazinesini doldurmak amacıyla düzenlenen seferler olduğu söylenir.[13] Caesar Fransa'ya gittiğinde amacı sadece şan şöhret kazanmak değil, aynı zamanda henüz gelişmemiş olan bu toprakları ülkesine katmaktı. Diğer yandan, bir Roma imparatoru için salt imparatorluğu zenginleştirmek amacıyla bir tek fetih yapmak yeterli değildi. İstisnalar bir yana, elde edilen ganimetin hepsi ordu tarafından toplansa da siyasi, stratejik hesaplamalar sonuçta imparatorun devlete yeni eyaletler eklemesine yol açıyordu. Ekonomik etkenlerin olaylara dayanması ve hazineye belirli bir maliyet getirmesi ve insan kaybına neden olması sebebiyle, borçlar hariç, savaşların önemsiz olması sonucunu doğurmuştur. Erken dönemlerde, M.Ö. 54'te Cicero arkadaşı Attikos'a (***Epistulae ad Atticum***-Atticus'a Mektuplar 4.16.7), Caesar'ın Britanya'ya yaptığı ikinci seferin Roma'da büyük bir endişeye sebep olduğunu yazmıştı. "Sanırım edebiyat ve müzik alanlarında bile eğitim almamış savaş esirlerinden başka bir şey bekleyemezsin" sözlerinin yanı sıra Cicero, diğer bazı şeylerle birlikte, adada gümüş olmadığını da belirtiyordu. Daha sonraki nesillerde de bu düşüncelerin özü değişmedi -fetih hâlâ yeni sömürgeler elde edilmesine yol açıyordu-. Fakat fetihler imparatorların durumlarını değiştiriyor ve her bir fetihle yeni ülkeler ele geçirilerek, sınırlar daha uzak ülkelere taşınıyordu.

"Sömürü" ve "emperyalizm" sonuç olarak, çeşitli türden yorum konuları ortaya koymaktadır. "Devlet" gibi bunlar da tanımlanma ve açıklık gerektirmektedir. Antik Çağ tarihinde o büyük ve karmaşık Roma İmparatorluğu içinde, bu kavramlar hangi şekilleri almış veya almamıştır? Roma Devleti için eyaletler, vergilendirme yoluyla önem-

li bir gelir kaynağı olmuştur. Cumhuriyet ve İmparatorluk Dönemlerinde devlet hizmetindeki eyalet idarecileri, vergi toplayıcıları ve eyaletlerdeki tefeciler gibi ancak Romalıların küçük bir bölümü büyük zenginlikler elde etmiştir. Topraklarında sürekli bulunmayıp toprakları temsilcileri tarafından işlenen zengin Romalılar, eyaletlerde büyük topraklar talep etmişlerdir. Daha fakir durumdaki Romalılar, özellikle emekli askerler eyaletlere yerleştirilirken, en fakir grup olan Roma'daki *plebl*ere ise, *panem et circenses** benzeri bir amaçla küçük toprak parçaları verilmiştir. Bununla birlikte Romalılar, eyalet topraklarını salt kendi tekellerine almamışlar ve yerel halktan toprak sahibi olup zengin olanların hayatlarını devam ettirmelerine imkân tanımışlar veya zengin olmayanların toprak sahibi olmalarına ses çıkarmamışlardır. Buna karşın eyaletlerdeki zenginler, günden güne daha fazla *pax Romana*'dan** istifade edip Roma vatandaşlığını ve hatta sayısı artarak devam eden senatörlük statüsünü elde ederek yükseldikçe, imparatorluk aristokrasisi taşralaşmaya meyletmiştir.

Bu tabloda, ticari veya kapitalist işletmecilik eksiktir. Antik Çağ ekonomisi, kendine has ucuz işçiliğe sahipti ve eyaletleri bahsettiğimiz usullerle sömürmedi. Kolonicilik ile bağlantılı olduğunu belirtebileceğimiz daha faydalı kazanç yollarını aramak gibi bir aşırılığa da gidilmemiştir. İmparatorluğun ilk iki yüzyılı boyunca genişleyen ticari faaliyetler bir Roma olgusu değildi. Bu, Romalı ve Romalı olmayanların pazar için rekabet içinde olmadan, imparatorluktaki pek çok insanın katılımıyla gerçekleşen ve sömürünün rolü olmadan ortaya çıkan bir şeydi.[14] Böylece Roma tarihinde veya Antik Çağ'da ticari nedenlerle veya ticari anlayışın sonucu ortaya çıkmış bir savaş yoktur. Tabii ki bunların bizim kitaplarımızda yer aldığından eminim: M.Ö. 7. yüzyılda Euboia'da Lalentine Ovası'ndaki savaş, Peloponnesos Savaşları, Roma'nın Kartaca ile olan mücadelesi, hatta Traianus'un yanlış hesapladığı ve imparatorluğa pahalıya mal olan Pers Savaşları, en azından bir-iki tarihçi tarafından ticari anlaşmazlıklara dayandırılmaktadır. Ancak araştırılırsa, bu tarihçilerin Anglo-Flemenk savaşları ile adı geçen savaşları karıştırdıkları anlaşılacaktır.

---

* "Ekmeği ve sirk oyunlarını" kullanarak kitleleri etkileyip nüfuz kazanmayı ifade eden bir deyim. (r.n.)

** Augustus'un imparator olmasından sonra Roma topraklarında 200 yıl süren barış ve bolluk dönemi. (r.n.)

Bunlar bir süre önce, ortaya çıkan önemli bir soru ile yüz yüze gelmekten kaçındılar. "Yazarın, pazar için rekabet etmek ifadesinden neyi kastettiğini anlamış değilim. Acaba bununla, malların teminini mi kastetmektedir? Her iki durumda da M.Ö. 430 ile ilgili olarak Hellen tekniği ve psikolojisinden bahseden bir metinde bunların anlamı nedir? Bu temel sorular sorulmadığı sürece, oldukça derin anlamı olan 'açıklama' sadece özlü bir söz olarak kalacaktır."[15] Bu sorular sorulduğunda ise, "büyük etkisi olan açıklamanın" güvenilirlikten uzak ve yanlış olduğunu belgeler göstermektedir.

Kısa süre önce bulunan, Roma İmparatorluğu'nda deniz ticareti konusunda bilgiler veren büyük bir taş abidede şunlar yazılıdır: "Canavar gibi olan Nero veya zeki bir adam olan Traianus gibi ekonomik faaliyetlere ilgi duyan imparatorlar, bu ilgileri dolayısıyla çeşit çeşit muhteşem eserler yaptırmışlardır. Limanların yapılması veya genişletilmesi, Nil'in Kızıldeniz ile bağlantısının Pelusion ağzıyla sağlanabilmesi için bir kanalın yapılması ve bunun için temizleme çalışmalaraının yaptırılması. ... tehlikeli yerlerde ve liman girişlerinde deniz fenerlerinin yaptırılması.... Kendilerini bu faaliyetlere adamış olan Roma imparatorlarının aynı zamanda Roma şehrinin yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak için de belli önlemler aldıklarını görüyoruz. Farklı şekilde belirtilmekle birlikte ... imparatorluk, ekonomik meselelerle yüz yüze gelmiştir. Bu, imparatorluğun ticarete el uzattığı, imparatorluğun başlangıcındaki sınırsız özgürlüğün artık ortadan kalktığı ve bunların devletin kontrolüne geçtiği anlamına mı gelmektedir? Bir şeyden faydalanmak, kontrol etmek anlamın gelmez -ticaret bağımsızlığını devam ettirmiştir."[16]

Roma halkının beslenme problemini, genel itibariyle ekonomik faaliyetlerin dışında ayrı bir kenarda tutmanın mümkün olmaması ve açıkça eski bir kavram olan "ticaretin bağımsızlığı" -daha önce üzerinde durduğum gibi burada müdahale etmek, karışmak ve *laisser faire* doktrini arasındaki farkın görülmesi gerekir- ile ilgili olarak M. Rougé'un ekonomi politika hakkında ne söylediğine bakabiliriz. Kendisi, devletin faaliyetleri arasında, genel olarak satışlarla ve özellikle pazarın işleyişi ile ilgili olarak ortaya çıkan ve ceza kanunları çerçevesinde polisiye tedbirlerle bağlantısı olan bir ikinci kategorik faaliyetten bahsetmektedir. Yazar daha sonra kendi değerlendirmesi olan; imparatorluğun, imparatorluk *annona*sı

(hububat temini), ordunun ihtiyaçlarının karşılanması ve nadiren de imparatorluğun takdir ettiği ve bazı şahıslar hariç muhtemelen Akdeniz'in bütün büyük limanlarından ve genel olarak limanlardan aldığı fakat her zaman *ad valorem** 2 1/2'si kadar olmayan vergiyi hatırlamaktadır.[17]

Burada büyüklükten ziyade dikkat edilmesi gereken ilk nokta, ticari açıdan büyük işlerin, ne yeni ne de imparatorluğa has şeyler olmadığıdır. İmparatorluk idaresinde, limanlarda tahliye ve yükleme işleri ile ilgilenen ve bu işlerden fayda sağlayan özel kişiler ve yerel hükümetler de vardı. Daha önceleri, aynı dar anlamıyla ve onursal yanı da bulunmamakla birlikte her şehir devleti bu doğrultuda, pazarlara güvenlik görevlisi yerleştirilmesi; herkesten yer bedelli ve küçük-büyük her türlü maldan, bunların ihracat ve ithalatından vergi alınması gibi yapılabilecek her şeyi yapmaktaydı -Pire'nin (Piraieus) gelişmesi için bir imparatora ihtiyaç duyulmamıştı-. Velhasılı Antik Çağ toplumu, uygar ve gelişmenin birtakım güzelliklerine ihtiyaç duyan bir toplumdu. Limanlarını, herhangi bir takdir görmek için değil, ancak hem deniz ulaşımı hem de maddi ihtiyaçlarının karşılanması için geliştirmişlerdi. Daha başka ne yaptıklarını (veya ne yapmadıklarını) sorgulayabiliriz ve özellikle Roma imparatorlarının o eşsiz muhteşem güçleri, büyük kaynakları, hemen hemen 5 milyon km² (2 milyon mil kare) büyüklükteki imparatorluk toprakları üzerindeki kontrolleri ile yaptıkları veya yapmadıkları şeyler acaba küçücük Atina'nın veya Korinthos'un M.Ö. 5. yüzyılda yaptıklarından çok mu farklıdır?

"Maddî isteklerin karşılanması", ekonominin gereği olan ticaret veya tüccar sınıfı gibi şeyler ile eşanlamlı değildir, ancak anahtar bir kavramdır. Bazen bu ikinci gruptakiler, yani ticaret ve tüccar sınıfı, üretim yoluyla (her zaman olmamakla birlikte) daha faydalı olabilir. Diğer meseleler de üst üste geldiğinde, benim kamu hazinesini de içine kattığım siyasî-askerî ilgiler zaman zaman da olsa aksaklıklarla karşılaştığında, maddî isteklerin karşılanması tehlikeye girebilir. Bu konudaki en acı örnek Geç Roma Dönemi'nde, "özel girişimci ve tüccarların" "büyük bir sektör olan ekonomiden" ayrı tutulmaları olmuştur.[18] Yine, imparatorluk içinde bir anda ortaya çıkan de-

* Değeri itibarıyla. (r.n.)

ğişikliklerin de Diocletianus'un buluşu olduğu düşünülmemelidir. Sicilya M.Ö. 3. yüzyılda bir Roma eyaleti haline gelerek vergilerini ürün olarak vermeye başladığında, ilk önemli adım uzun zaman sonra atılmış ve Roma şehrinin ve ordunun hububat ihtiyacının karşılanması için hileli yollara başvurulmuştu; sonra da imparatorluğun öncelikle askeri olmakla birlikte, tamamı askeri olmayan pek çok ihtiyacı doğrudan pazardan karşılanmıştı.[19] İmparatorlar bu şekilde, kendi askeri-endüstriyel tesislerini oluşturmuşlardır. Günümüzdekinin tersine, kazancın gücünün daha etkili olduğu o dönemlerde, gelir -ki eğer bu kelimeyi kullanmak doğru ise- hükümet ve temsilcilerine gitmekteydi.[20] Bu tür önlemler, sadece aşağı sınıfa ağır bir yük getirmedi, aynı zamanda zengin sınıfın ekonomik potansiyelinin de siyasi ve sosyal elitin altına düşmesine, fiyatlarda ve kârda yapay bölgesel dengesizliğin oluşmasına sebep oldu. Bu uygulamalar yine de bir siyaset veya amaca bağlı olarak gelişmemiş, kendiliğinden ortaya çıkan bir sonuç olmuştur ve sonunda seçkinler olabildiğince kendi haline bırakılınca, şehirdeki endüstriyel üreticilerden alışveriş yapmamaya başladılar ve böylece hükümetin verdiği zararı biraz daha artırarak daha büyük zararlara sebep oldular.[21]

Maddi isteklerin karşılanmasıyla ekonomi politika arasındaki farklılık bir başka şekilde, Akdeniz dünyasının parçalandığı uzun süreç içinde ortaya çıkmıştı. Kesin olarak konuşmak gerekirse, kanunların hazırlanması sürecinde yer almak, her bir toplum üyesi için bir ayrıcalıktı ve dışarıdan *de facto* gelenlerin, normalde yasal ilişkileri inkâr etmedikleri, daha resmi bazı *de jure* süreçler de istedikleri bilinmektedir. Bazen de ticaret ve toplum sınırlarının dışına taşmak, ortak ve temel bir ihtiyaç durumuna gelmiştir. Dışarıda alım satım yapan kişilerin özel girişimlerinin takdir edildiğinin gösterilmesi gerekmektedir, ki kendilerine bağlı olarak çalışan insanların ve mallarının kanunlarla korunduğundan ve yaşadıkları toplum içinde, ödenmemiş borçlar ve çözümlenmemiş anlaşmazlıklardan kaynaklanan ayaklanmaların çıkmayacağından emin olsunlar.

Romalılar ilk dönemlerde yakın komşuları ile, mesela önce Latinlerle, sonra da İtalya'nın yerli halkıyla karşılıklı anlaşmalar yapmak suretiyle –kendilerine Etrüsklerin yaptıklarını örnek almışlardı- şartla-

rı belirlemişler, kısa formüllerle ticaret cephesini sınırlandırmışlar ve amaçlarına iki yolla ulaşmışlardır.[22] Roma İmparatorluğu'nun, İtalya dışında özel anlaşma yöntemleri geliştirip yaygınlaştırdığını ve uyguladığını düşünemeyiz. Roma'nın böyle bir şeyi yapması için hiçbir sebep yoktu. Bir yeri fetheden kişi, uygulanacak kuralları şüphesiz tek taraflı olarak belirleyecektir.

Hellen şehir devletleri ise Roma'dan farklı olarak etnik, siyasi ve "evrensel" bir çevrede gelişmiş ve farklı bir uygulama geliştirmişlerdi. M.Ö. 5. yüzyılda, *symbola** adı verilen ve iki devlet bireyleri arasındaki herhangi bir anlaşmazlığı çözümlemek için yasal süreçler oluşturmuşlar ve bunun için köklü anlaşmalar yapmışlardı.[23] Bu konudaki uygulama esas olarak tüccarlara yönelik olmakla birlikte, bu işten kazançlı çıkanlar sadece onlar değildi. Elimize geçen az sayıdaki belgede, ticari bilgilere veya bu konuda ipucu verecek herhangi bir şeye yer verildiği görülmemiştir. Bu, hiçbir zaman ticari anlaşma yapılmadığı anlamına gelmemelidir. Aristoteles (***Peri Rhetorikes*** 1360a 12-13), yiyecek ihtiyacının karşılanmasını da bağlı topluluklara yüklemiştir (*trophē*** -kelimeleri oldukça itinalı bir şekilde seçmektedir- ki siyasi bir liderin, şehrin iç anlaşmazlıklarının çözümlenmesinde usta olmasının gerektiğini belirtmektedir.[24] Fakat bunlarla ilgili olarak belirgin örnekler bulmak zordur. M.Ö. 4. yüzyılda Kırım'da Bosporos Krallığı olarak bilinen yarı Hellen yarı İskit krallık, Atinalıları, sevilen millet statüsü ile şereflendirmiştir. Böylece Kırım, Güney Rusya hububatının Hellas'a gönderildiği bir merkez olmuştur. Gemiler Atina'ya gitmeye başlamış, büyük müşterilere, kargolarını yükleme önceliği verilmiş ve liman vergisinde indirim yapılmıştır. Bu büyük şehir de kraliyet ailesine onursal bir vatandaşlık hakkı vermiştir. Fakat bu önemli ve o kadar da uzun süren düzenlemenin bir anlaşmayla belirlenip belirlenmediği kesin olarak bilinmemektedir.[25]

"Gemiler Atina'ya gitmek üzere harekete geçiyorlardı", bunlar "Atina gemileri değildi" -amaç, *trophe*ydi-; Atinalı tüccarlar, ihracatçılar ve gemi sahipleri düşünülmemişti. M.Ö. 4. yüzyılın ortalarında Atina, dış ticaret faaliyetlerini teşvik etmek ve bu işleri kolaylaştır-

* Katkı. (r.n.)

** Yiyecek, beslenme. (r.n.)

mak için yeni bir adım attı. Kanuna, "ticaret hukuku"na (*dikē emporikē*), Atina'da denize açılma dönemlerinde (ve sadece bunun için), ticari ilişkilerden doğan anlaşmazlıkların hemen çözümlenebilmesi amacıyla yeni bir madde eklendi. Bu konu ile görevlendirilmiş olan kişilerin; davaları, vatandaşlara ve vatandaş olmayanlara ve şehir oluşumunda *symbolai* olsun ya da olmasın, dışarıdan gelenlere de eşit şartlarda imkân tanıyarak, bir ay içinde hakim önüne getirmesi emri verilmişti.[26] Böylece Atina, Atina'ya mal getiren yabancıların hukuken korunmasını sağlıyor ve adaletin sağlanması için hızlı yargılama garantisi veriyordu. Burada üç noktanın anlaşılması gerekir. Birincisi, Atinalı olmayan tüccarlara, halkın ihtiyaçlarının karşılamasında gereksinim o kadar fazlaydı ki, Atina başka ülkelere giden kendi tüccarları için de kendisinin diğerlerine tanıdığı imkânların verilmesi konusunda istekte bulunmamıştı. İkincisi, bu belirli, açık ve kesin faaliyetlerin Klasik veya Hellenistik diğer Hellen devletlerinde de yaygınlaştığına dair hiçbir belirti yoktur. Roma fetihlerinin siyasi özerkliğe son vermesine kadar -ki artık bu gerekli hale gelmişti- diğer kentler hayatlarından memnun bir şekilde anlaşmazlıklara karşı, talihlerine ve yapmış oldukları karşılıklı basit anlaşmalara güvenerek, işleri kendi haline bırakmışlardı.[27] Üçüncü nokta ise, dışarıdan gelip ülkeye yerleşmenin teşviki kısa sürede durdurulmuş ve bu konuda kesin bir sınır çizilmiştir.

Tekrar tekrar adından bahsedip alıntılar yaptığım Ksenophon'un ***Poroi***'u kesinlikle, Atina'nın ticari dava kanunlarının yürürlüğe konduğu bir dönemde ve bu atmosfer içinde yazılmış olmalıdır. Bu beyannamedeki yeni kararların, başta bir liman şehri olan Pire'dekiler (Peiraieus) olmak üzere, genel olarak halk içinde gümüş madenlerinde çalışan köleler ve dışarıdan gelenler gibi iki grubu gözeterek, halkın gelirini artırmak amacıyla çıkarılması bir tesadüf değildir. Ksenophon, Atina'da dışarıdan gelenlerin sayısının artması konusunda altı sebep ileri sürmektedir: (1) Bunların yaya askerler için ağır sorumluluklar getiren hizmetlerden muaf tutulmaları; (2) Artık onursal bir hizmet olan süvari sınıfına kabul edilmeleri; (3) "Değerli" yabancıların şehirde, içinde kendilerine ev inşa edebilecekleri arsalar satın almalarına izin verilmesi; (4) Pazar görevlisi olarak çalışanlara, tartışma ve anlaşmazlıkları adaletli ve çabuk bir şekilde çözümledikleri takdirde ödül verilmesi; (5) Yabancı tüccar-

lara tiyatroda belirli bir yer ayrılması ve yabancı tüccarların sürekliliğini sağlamak için diğer misafirperverlik usullerinin uygulanması; (6) Pire'de (Peiraieus) daha fazla konaklama yerleri, oteller yapılması ve pazar yerlerinin sayısının artırılması. Ksenophon biraz çekimser olmakla birlikte, tüccarların gemilerini devletin kendisinin inşa etmesini bir yedinci madde olarak eklemektedir.

Bu düşüncelerin uygulanıp uygulanmadığıyla hiç ilgilenmiyorum ya da Ksenophon'un Antik Çağ bilgeliğinin başı ve sonu olduğunu da ileri sürmüyorum. Ancak bunların hepsi, anlaşılacağı üzere "kamu gelirleri" -yazar açıkça yabancıların bu konuda en önemli kaynak olduğunu söylemektedir- başlığı altında anlatılmaktadır ve Ksenophon'un düşünceleri bir noktaya kadar oldukça hamasi görünmekte ve geleneksel sınırları asla aşmamaktadır.[28] Yabancıların kendilerine mülke edinmelerinin kabul edilmesi (sadece kendi kullanımları için) ve aynı ülkenin topraklarında yaşayan vatandaşlarla eşit bir uygulamaya tabi tutulmaları oldukça cesaret isteyen bir şeydi. Fakat Ksenophon'un bundan daha ileriye gitmemesi de önemlidir. Vatandaş olmayıp da şehirde kısa süreli yaşamakta olan, belki de bir ay gibi kısa bir süre, erkekler için ayda bir drakhme, kadınlar için yarım drakhme olan *metoikion*a yani kelle vergisine de hiç değinmemektedir.[29] Sadece böyle bir uygulama, kamu gelirlerini artırmak için daha fazla yabancıyı ülkeye getirme düşüncesini engellemeyecek, aynı zamanda kabul edilmesi mümkün olmayan bir siyasi çıkışa da sebep olacaktı. Vatandaşlar üzerinde uygulanacak herhangi bir doğrudan vergilendirme, tiranik olarak değerlendirilecek (savaş durumları hariç) ve doğrudan vergilendirme olan *metoikion* yani kelle vergisi ise yabancılar için, *par excellence** aşağılayıcı bir işaret olacaktı.

Hellen şehirleri arasında, tiyatroda özel yerler ayırarak yabancı "*girişimcileri*" onurlandırmak (Ksenophon'un açıkça belirttiği gibi), vergilendirmede eşitlik, *metoikion*dan muaf olmak anlamına gelen *isotelia* ve bazen de liman vergisinden muaf olmak sıkça karşılaşılan uygulamalardı; sonra Hellenistik Dönem'de de bu tür uygulamalar gittikçe arttı. Ancak hizmetlerle ilgili örneklerin büyük çoğunluğunun ticaret, sanayi ve ihracat ile ilgili değil, siyaset veya

* Dikkat çekici. (r.n.)

hayırseverlikle ilgili olduğu kesindir. Gerçekten hemen çoğu zaman vergiden muafiyet, kişisel kullanım için ihtiyaç duyulan ve yurtdışına götürülen mallara uygulanmış ve bununla sınırlı kalmıştır.[30]

Her şekliyle, onurlandırmak için uygulanan kişisel vergi muafiyetinin varlığı, bize yeterince fikir vermektedir. Bu bize, vergi sisteminin ekonomi üzerindeki etkisinin, Hellen kavramsal dünyasındaki gibi olmadığını göstermektedir diyebiliriz. Liman vergisinden muafiyetin, bundan faydalananların ticaret veya sanayideki rekabet durumlarına bakılarak ve geçerli ya da geçersiz oldukları değerlendirilerek, bir teberru olarak kabul edildiğine dair bir belgeye rastlanmamıştır. Tiyatroda bu insanlar için yer ayrılması da aynı şekilde değerlendirilmelidir. Vergiler, ekonomik birer güç olarak kullanılmamıştır. Hatta bunlar, ekonomide açıkça birer engel haline geldiğinde bile tekrar incelenmemiş, yine her zaman olduğu gibi sağduyunun bastırılmasının fırsatları olarak uygulanmıştır. Burada, limanlardan ülkeye giren ve çıkan mallardan aynı oranda alınan evrensel bir liman vergisini düşünelim. Yerli ürünlerin korunması veya asıl ithalatın teşvik edilmesi ve ticaret dengesinin korunması gibi bir fikrin olmadığı anlaşılmaktadır. Hatta, normalde uygulanması gereken hububat vergisinden muafiyetin bile olmaması[31] ve bu vergi ödenmediği takdirde, yasal ve askeri yaptırımların uygulanması gibi durumlar da ortaya çıkmıştır.

Ekonomi için iyi ya da kötü olabileceğini bilemeyeceğimiz alternatif bir gelir kaynağı şansının olup olmadığını değerlendirebileceğimiz belgeler de yoktur. Ksenophon'un, gümüş konusunda sınırsız isteklerin bulunduğuna dair görüşleri, az ve yetersiz istisnalardır. Tercihler, gelenek görenek ve sosyal psikolojinin göz önünde bulundurulmasıyla ve en başta da litürjinin uygulanmasıyla, mülk vergisinden vazgeçilmesi şeklinde belirlenmiştir. Bazen sistem bozulsa da -bu durumda ya gelirler çok azalmıştır veya güçlü grup kendisini, haklı veya haksız olarak, fazlasıyla sıkıştırılmış hissetmiştir. Tabii yeni kanunların çıkmasına ve mal müsaderelerine sebep olan *statis* yani iç savaş da vardır- devran yine aynı şekilde devam eder: Siyasal bozulma, vergilerin ve kamu harcamalarının ne en dar anlamıyla ne de sosyal yapı açısından hiçbir şekilde yeniden gözden geçirilmesine yol açmamıştır.

En sonunda, tekrar daha önce sorduğumuz soruya dönüyoruz. Acaba Roma imparatorları var olanlara yeni şeyler kattılar mı? Buna verilecek cevap kesinlikle 'hayır'dır. İmparatorluk Dönemi'nin liman vergisi ve yerel belediyelerin geçiş bedelleri, her iki doğrultuda gelip geçen mallardan, esas olarak gelir elde etmek amacıyla geleneksel yollarla alınan vergilerdir. Ancak Roma şehri için taşınan buğday ve ordu için taşınan mallar bu vergiden muaftı. Vergilerin tamamı, toplumun tepkisine yol açan bir yapıya sahipti ve yıllar geçtikçe de bu tepki artıyordu.* Thomas Mun'dan çok daha önce yaşamış Roma imparatorları ona uzaktı ve kendi dönemindeki kralların düşüncesinde var olan Hellen şehir devletleri de bu düşünceden farklıydı. Yiyecek eksikliğinin giderilmesinin, ordu ihtiyaçlarının veya senatörlerin tüketim ihtiyaçlarının ithalatla karşılanması, Mun'ın "dış ticaretle bütçe oluşturmak" dediği husus değildir. Acaba I. Charles'a, daha önce bahsetmiş olduğum gibi herhangi birisi kırılmaz cam icat ettiği haberiyle gelmiş midir? Bu durumda mucit herhalde bunun için patent isterdi. Romalı mucit sadece ödül bekledi, çünkü imparatorluk hazinesi bir yandan gelir elde ederken diğer yandan da Antik Çağ'da girişimcileri teşvik edecek hiçbir standart ticari destek -patent, sözleşme, tekel hakkı, devlet yardımı- uygulamadı.

Bu imparatorların hiçbiri, maddi olarak varlıklı şahıslara veya tekelleştirilmiş ürünlere karşı değildi. Bütün Antik Çağ devletlerinde, en azından maden kaynakları üzerinde kralların veya imparatorların hakları vardı. Bunlardan farklı olarak, Hellen şehir devletlerinde tekelleştirme, nadiren başvurulan bir acil önlemdi. Ancak Hellenistik Dönem kralları, Yakındoğu'da pek çok ekonomik faaliyet alanında uygulanan tekelleşmeyi kendileri de hemen uygulamaya başladılar -yine genellikle doğrudan uygulamak yerine kurallar koyarak-; Roma imparatorları da bunları kendilerine uyarladılar.[32] Ancak motif tamamıyla maliydi. Kraliyet tekelleştirmesinin, ürüne veya üretime dönüşmesi gibi bir beklenti yoktu. Bu açıdan teknolojiye yaklaşım da, bu meselelere duyulan ilgiden daha fazla değildi.

İster şehir devleti ister imparatorluk olsun, bütün Antik Çağ devletlerinin devam ettirdikleri tek bir tekel vardı, ki o da sikkeydi. Bu-

* Leitourgialar, aristokratik kesimin vergilerden muaf olması için değil, toplumdaki dengenin yeniden sağlanması için yapılmış olmalıdır.

nunla birlikte devletler, genellikle mesela ordularına ücret ödenmesi gibi konularda ihtiyaç duymadıkları sürece, yeterli sikkenin basılıp basılmamasını kendilerine ait bir sorumluluk olarak görmemişlerdir.[33] Para, sikkeden başka bir şey değildi ve toplam sikke sayısının, hem de istenilen tipteki sikkenin azlığı sürekli yaşanmaktaydı. Ancak daha önce gördüğümüz gibi kredi bunalımı diye adlandırılan dönemde bile devlet, normalin dışında ciddi bir girişimde bulunarak para kıtlığını gidermek için çaba harcamamış ve sadece istifçilerden biriktirdikleri sikkeleri vermelerini istemiştir. Yine Hellen veya Roma imparatorları, şehir devleti düşüncesinin ilerisine de geçememişlerdir. Gerçekten, Erken Roma İmparatorluğu Dönemi'nde öyle bir zaman gelmiştir ki, imparatorlar güçlerinin kendilerine sağladığı üstünlük sayesinde sikke basımı tekelini ellerinde bulundurduklarından, sikkenin değerini düşürmek suretiyle kendilerini zenginleştirmişlerdir. Bu uygulama, sikkelerin sağlıklı şekilde dolaşımını engellemiştir.

İmparatorların artık üstesinden gelemeyecekleri bir mesele ise, sayısız çeşitte, farklı standartlarda, Hellen dünyasının ayrı ayrı bağımsız iktidar odaklarının değişik tarzlarda bastırdığı yerel tunç sikkelerdir. Hellenlerin sikkeye ve daha çok sikkenin güzelliğine olan ilgileri herkes tarafından bilinmektedir ve bazen bu yanlış anlaşılmaktadır. Bu ilgi uzun zaman, hemen yakınlarındaki gelişmiş komşuları; Fenikeliler, Mısırlılar, Etrüskler ve Romalılar tarafından paylaşılmamıştır. Çünkü aslında bu, "bir tür yerel gösteriş, vatanperverlik, çok uzak yerlere ulaşma imkânı olmasa da yine de propaganda anlamı taşıyan siyasi bir olgudur". Yakındoğu dünyası, o binyıldaki yaygın ticarette metali sikke haline getirmeden dahi, para yerine metalin ağırlıkla değiştirilen değerine sahip olmuş ve toplumda kullanmıştır.[34] Böylece, önemli bir istisna olan Atina'nın sanatsal değere sahip sikkeleri, ekonomik değeri olmayan sikkeler olarak ısrarla kullanılmıştır (para değişimi yapan hiçbir kimse, sikkeler Euainetos tarafından imzalandığı için Syrakousai'ın tetradrakhmesini o dönemdeki değerinin tam karşılığında değiştirmedi). Yine Hellenler arasında ortaya çıkan sahtecilik, sikkeleri kaplayarak değerini değiştirmek ve bunlara verilen ağır cezalar halk arasında endişeye sebep olmaktaydı. Halk gerçekte, paranın değerinin düşürülmesin-

den ya da bu durumun pazarı etkilemesinden ziyade cezalardan çekinmekteydi.*

Çok çeşitli paranın olması, her yerde rastlanan sarraflara gelir sağlamaktan başka kimseye fayda getirmiyor ancak sadece büyük bir külfet oluşturuyordu. Bunu abartmamalıyız, ancak Rönesans dönemi ticaretini yakından tanıyanlar bu durumu daha iyi anlayacaklardır. Kullanılan madenlerin çeşitli oluşu da sıkıntıları artırıyordu.** Tunç, yerel ihtiyaçlar için darpedilen sikkelerde kullanıldığından herhangi bir problem oluşturmamıştır. Gümüş ve altın kullanımı oldukça iyi yerleşmişti, geleneksel değerler yavaş yavaş değişiyordu. Sarraflar, bu sikkelerin ağırlığını ve saflığını ölçebiliyordu. Sadece altın-gümüş alaşımı olan beyaz altın ve elektron kontrol edilemiyordu. Doğal veya yapay alaşım halinde elektrondan kesilen sikkeler içinde en makbul olanını üreten Küçük Asya'daki (Anadolu) Kyzikos'tu; ancak Arkhimedes'in yeni bir işleme tekniğini bulmasından önce sikke basımında bu yöntem uygulanmamış olduğundan, bu sikkeler geleneksel değerden dolaşmış olmalıdır.[35]

Özerk Hellen devletlerinin sikkeye siyasi bir anlam vererek yükü azaltmak için büyük çaba harcamamış olması şaşırtıcı değildir. Mesela devletler arasında para değişim kuru ile ilgili yapılan anlaşmalar oldukça azdı ve etkili değildi.[36] Bu konuda şu anda bizim için önemli olan, büyük miktardaki ödemelerde gereken yeterli sikkenin temin edilmesinde oldukça başarısız kalınmış olmasıdır. Demosthenes mahkemede fakirleri savunan bir konuşmasında, bir yerde (27.58) jüriye, düşündürücü bir edayla "bazılarınız Theogenes'i *agora*da para sayarken" görmüştür demiştir. Bu mesele, 3.000 drakhmenin ödenmesi ile ilgili bir konuda ortaya çıkmış ve bu miktarın şahitler huzurunda, en yaygın ve en çok kullanılan Hellen gümüş parası tetradrakhme ile yapılması istenmiş olsaydı, bu büyük bir külfet olacak, hele bir de ödeme yapılan kişi, sikkelerin ağırlı-

* Romalılar sikke basmaya başladıkları andan itibaren, sahte sikke basanlara bu katı yaklaşımı uyguladılar.

** Büyük İskender'den önce altın öncelikle Persler tarafından basıldı fakat Hellenler arasında da kullanıldı. Daha sonraları Makedonyalılar ve Hellenistik krallar tarafından da basıldı.

ğı ve saflığının ölçülmesini istediğinde bu durum daha da zorlaşacaktı. Burada, M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda neden Pers altın dareikoslarının ve Kyzikos'un elektron staterlerinin her birinin 20 gümüş drakhmeden daha fazla değere sahip olduğunun ve oldukça yaygın kullanıldığının düşünülmesi gerekir.[37]

Böylece şahıslar kendi tecrübelerine dayanarak, devletin desteğini almadan yapabildiklerince iyi şeyler yapmaya çalıştılar. Sarraflar bir noktaya kadar belli sikkelere, mesela Atina'nın *glaukes*ine* ve Kyzikos'un staterine öncelik tanıdılar.[38] M.Ö. 4. yüzyılda, Karadeniz'in kuzey sahilinde bir Hellen şehri olan Olbia'da alınan bir karar, bu konudaki yapıyı iyi şekilde özetlemektedir.[39] Bu kararname dört temel kuralı ortaya koymaktadır: (1) Şehir içindeki işlemlerde sadece Olbia gümüşü kullanılacaktır; (2) Elektron ve yerel gümüş sikkeler arasındaki değişim oranı devlet tarafından belirlenecektir; (3) "Her iki tarafın anlaşması durumunda, taraflar ne karar almışlarsa" sikke değişiminde de bu esas olacaktır ve (4) Her türlü sikkenin ithali veya ihracında sınırsız hak tanınmıştır. Elektrona ilişkin güç durumlara müdahale edilmesinin dışında kanun, devleti para meselelerine hiçbir şekilde karıştırmıyor, siyasi durumun korunması için de yerel sikkelerin kullanılmasını öngörüyordu. Olbialılara, yabancılara karşı üstün olma hakkı verilmemişti. Dışarıya buğday satmak için giden ve ülkeye yabancı sikkeyle dönen bir Olbialı ile aynı tür parayla Olbia'ya gelen bir yabancının getirdiği sikkeyi sarraf aynı orandan işleme alıyordu.

M.Ö. 5. yüzyılda Atina'da alınmış bir kararın, Atina İmparatorluğu içinde sadece Atina sikkelerinin geçerli olduğunu belirtmesi, tamamıyla siyasi bir karardır.[40] Bu kararın kesin tarihinin ne olduğu üzerinde tartışmalar vardır. Bir gün mutlaka epigrafik açıdan bu hüküm üzerinde (belki de nümismatik değerlendirmelerin de yapılmasıyla) bir karara varılacaktır. Fakat, Perikles'ten ziyade Kleon'un parası ile ilgili yapılan tartışmalara benzer şekilde, belge üzerinde yapılan epigrafik tartışmalar kadar uygulanan karmaşık politika hakkında araştırma yapılmamıştır. Siyasi etken, dikkat edilmeyecek türden değildir. Atina'nın eşine az rastlanır bir oranda askeri ve idari ödemelerinin olduğu ve kamu gelirlerinin büyük oranda yaban-

* Atina'nın baykuş resimli sikkesi. (r.n.)

cılardan alınan vergilerden sağlandığı bir dönemde, durum tek bir sikke sistemi ile kolaylaştırılmıştı. Artık Atina, bağlı devletlerin özerklik sembollerini, kendilerine ait sikkelerini kabul etmemek suretiyle, imparatorluk içinde kimin efendi olduğunu göstermek istiyordu. Aynı zamanda Atinalılar, sikke basımından da fayda sağlamak istemiş olabilirler; ancak metinler üzerindeki kırık kısımlarda, sikke basım bedeli gibi herhangi bir ibare bulunmadığı sürece bunu kesin olarak bilemeyeceğiz.

Ayrıca Atinalı tüccarlara, diğer tüccarlardan daha farklı ayrıcalıklar verilmek istendiği gibi ticari bir motivasyon ortaya çıktığı da anlaşılmaktadır. Ancak mantığım beni böyle düşünmekten alıkoyuyor. Bir defa herkes eşit bir şekilde, sikke basımı fazlalığının kurbanıydı. Eğer Atinalılar, belli yıllarda aldıkları kararları uygulayabilselerdi, imparatorlukta herkes biraz değil, eşit olarak bunlardan istifade edebilecekti. Diğerlerinden farklı olmayarak Atinalılar da, övünme ve vatanperverlik dışında, bunun diğer yararlarından istifade edeceklerdi. Kaybedenler sadece sarraflar olacaktı; fakat hiç kimse böyle kuvvetli bir kararın kendilerine zarar vereceğini belirtmemişti. Peloponnesos Savaşları sırasında Atina'nın bozguna uğraması sonucu, imparatorluğun tahrip edilmesinden hemen önce çıkarılan bu kanun, her yönüyle başarısızdı. Hellen veya Roma imparatorlarının, şehirlerin özerkliğine son vermesine ve buna bağlı olarak çok çeşitli yerel sikkeyi ortadan kaldırmasına kadar bu kanun hedeflediği amacı gerçekleştiremedi, gerçekleştiremezdi de.

Yiyecek ve kereste ihtiyacının temini sona erdiğinde, Atinalılar imparatorluk güçlerini uygulamada son derece merhametsizdiler ve bunda o derece de başarılıydılar.[41] Antik Çağ dünyası, düşük teknolojisi, sınırlı dağıtım yöntemleri ve yine sınırlı yiyecek depolama imkânları sebebiyle, özellikle de şehirler, sürekli bir kıtlık tehlikesi endişesi yaşamıştır. İmparatorluğun ortadan kalkmasından çok sonraları (ve belki de daha önce de, ancak ne zaman olduğunu bilmediğimiz bir dönemde) Aristoteles'in zamanında, Atina *kyria ekklesia*sında* yani *prytaneion*daki** her kraliyet toplantısında il-

* Atina'da düzenli bir plana göre yapılan toplantılardan biri. (r.n.)

** Elli üyeden oluşan meclis heyetinin toplandığı salon, yapı. (r.n.)

ginç bir şekilde, "hububat ve ülkenin savunması" konularının görüşülmesine ihtiyaç duyulmuştur (*He Athenaion Politeia* 43. 4). O sıralarda otuz beş *sitophylakes*,* yani hububat denetleyicisi -önceleri on kişi iken daha sonra sayısı artırılmıştır- olarak adlandırılan görevliler vardı. Aristoteles'in (aynı eser, 51. 3) görevlerini, "öncelikle, pazardaki hububatın geçerli fiyattan satılması, değirmencilerin unu, arpa için belirlenen fiyatla bağlantılı bir şekilde doğru fiyattan satması, fırıncıların ekmeği, buğday fiyatına göre ve belirlenen ağırlığa uygun olarak satması ve bunların kontrolü" şeklinde belirlediği bu görevlilerin sayısı alışılmışın oldukça dışındaydı. Doğru veya geçerli fiyat, bir Antik Çağ kavramı değil, bir Orta Çağ kavramıdır. Devletin bu şekilde müdahalesi, Antik Çağ'da devletin sürekli olarak uygulayamayacağı, sadece acil durumlarda, yiyecek problemi ortaya çıktığı zamankiler gibi istisnai durumlarda olabilecek bir şeydi. Bu ve daha önce bahsettiğim yasal önlemler başarısız olursa, bu durumda devlet son bir kaynak olarak, bulabildikleri yerden hububat temin edip satın alan, gerekli fonlar için halkın onayını alan, fiyat indirimi ve karne usulünü getiren, *sitones* adı verilen görevlileri tayin etmişti.[42]

Sitonia kurumu geçici bir önlemdi. Fakat M.Ö. 4. yüzyılın sonlarından itibaren bunun sürekli bir kurum haline getirilmesi için bir eğilim vardı. Kıtlığın yaygın şekilde hissedildiği M.Ö. 330-326 yılları, böyle bir ihtiyaca sebep olmuş olmalıdır.[43] Muhtemelen Kyrene bu dönemde, Kıta Yunanistan ve adalardaki kırk bir toplulukta yaşamakta olan ortalama 150.000 kişinin bir yıl boyunca iaşesini karşılayacak bir miktar olan 1.200.000 Attik medimnosu** mısır göndermiştir. Kryene, benzeri şekilde Atina'ya 100.000; Korinthos, Argos ve Thessalia'daki Larisa'nın her birine 50.000, Rhodos'a 30.000, Büyük İskender'in annesi Olympias'a 72.600, kız kardeşi Kleopatra'ya 50.000 medimnos Kyrene hububatı göndermiştir. Yazıttaki metinde Kyrene şehrinin hububatı *edoke* olarak verdiği anlatılmaktadır.[44] Bazı araştırmacılar, bu konuda emin olmamakla birlikte, mesela M.Ö. 445'te Mısırlı bir firavunun Atina'ya hububat

---

* Hububat alımlarının kaydını tutan ve hububat ölçümlerinin doğru yapılıp yapılmadığını denetleyen Atinalı görevliler. (r.n.)

** Yaklaşık 2 kile= 52,5 litre (r.n.)

göndermesi gibi, hububatın Antik Çağ'da hediye olarak gönderildiğini belirtmektedirler. Böylece bu dönemde, düşük fiyattan satış yapılması gibi bir kavram aramak da mümkün değildir. Eski bir kural olan, malların kendi toplum üyelerine ait olduğu ve özel durumlarda da onlar arasında paylaşılması gerektiği düşüncesine dayanılarak, bu mallar bedelsiz olarak, sadece bunu alma hakkına sahip vatandaşlara dağıtılmıştır.[45]

Fetihler ve bir yerden bir anda elde edilen ganimet ve vergilerle gelirin arttığı dönemlerde "özel durumlar" oluşmaktadır. M.Ö. 58'de Roma, o uzun tarihi boyunca şehirde bedelsiz hububat (ve daha sonraları diğer yiyecek maddelerini de) dağıtmaya başladığı dönemlerde, şehrin yerleşik vatandaşları dışında hiç kimse bunu alma hakkına sahip değildi. Bu uygulama Severus zamanına kadar devam etti. Ele aldığımız dönemde, M.S. 3. yüzyılın başlarında devlet yiyecek dağıtımını, siyasi statülerine bakılmaksızın Romalı fakirler için bir yardım haline dönüştürdü. Böylece imparatorluk içinde vatandaşlığın resmi bir statü olarak hiçbir anlamı kalmamış oldu.[46] İstanbul (Konstantinopolis), M.S. 4. yüzyılda doğunun merkezi haline geldiğinde, şehrin fakirleri de bu yardımı almaya hak kazanan Romalı fakirler arasına katıldılar. Ancak bir noktadan sonra imparatorlar bu sorumluluğu bir kenara attılar.[47] Buna rağmen imparatorluğun bazı şehirlerinde yiyecek dağıtıldığına dair bilgimiz bulunmaktadır; İskenderiye (Aleksandreia) ve Antakya (Antiokheia) gibi şehirlerde bu, düzensiz aralıklarla ve belki de bir noktaya kadar imparatorun veya yerel idarecilerin bir sorumluluğu olarak değil de belirli kişilerin topluma hediyesi olarak dağıtılmıştır.[48]

Kaçınılmaz şekilde Roma literatürü, bir yandan bedelsiz hububat alan zenginlerden bahsederken diğer yandan da kölelerini besleyemeyen zenginlerin, bunları ellerinde tutabilmek için giderlerini devlete yıkmaya çalıştıklarından ya da kölelerini azat ettiklerinden bahseden kötü hikayelerle doludur. Bu hikayelerden bazıları belki de doğrudur. Fakat bedelsiz hububat dağıtımının her zaman için öncelikle fakirlere yardım için alınmış bir önlem olarak algılandığına şüphe yoktur. Daha başka neler yapılmıştı? Kamu işlerinden düzensiz olarak elde edilen gelirler, savaşlar yoluyla sağlanan kazançlar ve imparatorluğun doğrudan veya dolaylı vergilerle elde ettiği

gelirlerin bir kısmı, toprak vergisinin olmadığı yerlerde yardım olarak çiftçilere verilen destek (her nerede böyle bir durum oluşmuşsa), fiziki yetersizlikleri sebebiyle ihtiyacı olanların ihtiyaçlarının karşılanmasında zaman zaman yapılan yardımlar şeklinde kullanılıyordu. Bununla birlikte bir kimse, bir fakire öncelikle şartlar onunla ilgilenmesini gerektirdiği için yardımcı oluyor ve bu yardımı da bir başkasının cebinden yaparak onları çevresinden uzaklaştırmış oluyordu.

Bizim "kolonizasyon" dediğimiz şey, Antik Çağ'da uzun ve karmaşık bir süreci kapsayan belirsiz bir terimdi. Hellen toplumlarını, Karadeniz'in en uç noktalarından Fransa'daki Marsilya'ya (Massalia) kadar götüren, Hellen dünyasında M.Ö. 750'den önce başlayıp yüzyıllarca süren yayılma dönemi, sadece sayıları oldukça artan ve yoğunlaşan nüfus sonucu vatandaşların sürekli dışarıya gönderildikleri bir dönem değil, bazen fetihlerle yabancı topraklara yerleştirildiği bir dönemdir.[49] M.Ö. 5. yüzyılda bu imkânlar kalmadı. Fakat ihtiyaç halinde de bu imkânlar hemen tekrar zorlandı. Atina'nın, imparatorluğunun isyancı üyelerini, sahip olduğu topraklarda iskan ederek oluşturduğu askerî koloniler (*kleroukhia*) buna örnek olarak gösterilebilir. Belki de kendi anavatanlarıyla (şehirleriyle) anlaşarak, Sicilya'ya bu amaçla 60.000 göçmen getirilmiş ve M.Ö. 4. yüzyılda Timeleon tarafından adanın yarısı fethedilmişti; gerçek sayısı bilinmemekle birlikte çok sayıda Hellen de Büyük İskender'in halefleri zamanında Doğu'ya göç ettirilmişti. Roma'nın fethettiği topraklar üzerinde kurduğu "koloniler"in ayrıntılarını incelemeye gerek yoktur. Bu da, kazanılan topraklar üzerine fakirlerin yerleştirilmesi esasına dayanıyordu. Ancak kolonizasyon, fakirlerin ihtiyaçlarına cevap veren bir çözüm değil bir kaçış olmuştur. Çünkü öyle bir zaman gelmiştir ki, fakir insanları yerleştirecek yer artık kalmamıştır.

Roma kolonizasyonunun uzun tarihi boyunca emekli askerler hakim unsurdu. Bu, Roma ordusunun karmaşıklığının ve belirgin olarak da yavaş uzmanlaşmasının bir göstergesidir. Geleneksel olarak şehir devletlerinde askeri hizmet, ordu için ağır silahlar sağlayabilecek durumda olan zengin vatandaşların sorumluluğuydu. Her ne kadar devlet, bu şahıslar savaştayken onların ihtiyaçlarını karşıla-

mışsa da, bu her zaman mümkün olamayabiliyordu.[50] Bu kimseler bedel ödemeden bu sorumluluklarından kurtulamıyorlardı ve askerlik hizmetlerinin sonunda başarıdan başka maddi bir ödül de verilmiyordu. Atina ve diğer bazı şehirler, savaş sonrası ortada kalan öksüz çocukları büyüyünceye kadar az miktarda bir gelir sağlayarak onları koruyordu. Fakat bu, genellikle babaları belli bir kesimden çocuklara uygulanıyor ve fakir aile çocuklarının desteklenmesi nadiren görülüyordu.[51]

Atina donanmasında görev almak ise tamamıyla ücretli bir işti. Mali sıkıntıların bulunduğu dönemler haricinde, donanma düzenli bir iş imkânı sunuyordu. Hatta daha sonraları Atina'da kürekçilik, yüzlerce tersane işçisi ve ayakçı (ve pek çok Atinalı olmayan da dahil olmak üzere) için oldukça iyi gelir getiren bir meslek oldu. Bütün vatandaşlar arasından, özellikle de fakir kesimlerden veya da küçük iş sahipleri arasından kaç bin kürekçinin bulunduğunu bilemiyoruz.

Sürekli tekrar edilen bir paragrafta Aristoteles (***He Athenaion Politeia*** 24.3) imparatorluğa şükrederek şunları yazmaktadır: "Atina, vergiler ve gümrük gelirleri sayesinde çok sayıda insana, ki bu 20.000'de fazlaydı, gelir sağladı... 7.000 yargıç, 1.600 okçu, 1.200 atlı, 500 meclis üyesi, 500 tersane muhafızı, 50 akropol muhafızı, şehirdeki diğer işler için yaklaşık 700 görevli ve yurtdışında görevli diğer 700 memur hayatlarına devam ettiler. Ayrıca, savaş sırasında 12.500 *hoplit*, 20 sahil muhafızlığı yapan gemi, kurayla seçilerek göreve getirilen ve 2.000 kişiden oluşan mürettebatıyla vergi toplayan gemiler, *prytanes*,* savaşta öksüz kalan çocuklar ve mahkûmlar da bunlara eklenebilir." Sayı inanılmazdı. Bütün gruplar sadece vatandaş veya özgür insanlardan oluşmuyordu. Donanma ilginç bir şekilde ihmal edilmişti. *Hoplit*ler hiç olmadıkları kadar parasız kalmaya başladılar. Adı listede yazılı olan 6.000 yargıç her gün duruşmalarda bulunmuyordu. Ancak yine de Aristoteles, halk hizmetinde çalışan vatandaşlara ödeme yapılması ilkesini savunmuş ve bunların görevlerini sade vatandaş olarak yapmaları gerektiği şeklinde Atina'nın kendine özgü sisteminin anahtarı olabilecek açıklamalar yapmıştır. Donanma dışında düzenli bir gelirin olmadığı an-

* Başkanlar, yöneticiler. (r.n.)

laşılmaktadır. Çoğu kamu görevleri yıllıktı ve bu görevin yenilenmesi söz konusu değildi. Jüri hizmeti ise tam olarak değerlendirilemeyecek durumdaydı. Bütün siyasi belirtiler bir yana, zaman zaman kamu işlerine yapılan fazla ödemelerin sağladığı ek gelirler, bu işi teşvik edici bir etki yapmıştır. Örneğin zaman zaman yapılan ancak sürekli olmayan ödemeler, özellikle çok yaşlı şahıslar tarafından normal ev gelirine eklenmiştir. Aristophanes'in ***Sphekes*** (Eşekarıları)* adlı eserindeki gerçek burdur.

Burada önemli olan nokta, çok çeşitli kamu görevlisine Atina'dan başka hiçbir şehirde görevleri karşılığında ödeme yapılmamasıdır. Ayrıca diğer şehirlerde, uzun yıllar boyunca Atina donanması ile boy ölçüşecek bir donanma da ortaya çıkmamıştır. Atina'nın, Peloponnesos Savaşları sırasında karıştığı iki olay dışında, iç bunalımlardan iki yüzyıl boyunca uzak olması da dikkat çekicidir. Hatta şehir, geleneksel iç savaş haberlerinden, borçların iptal edilmesi ve toprakların geri verilmesi gibi olaylardan da uzak kalmıştır. Bu konuda ilk olarak yaygın bir şekilde dağıtılan kamu fonlarının ve ikinci olarak da mali sistemin gerisinde imparatorluğun bulunmasının etkili olduğuna şüphem yoktur. M.Ö. 5. yüzyıl sonlarında imparatorluğun yok olmasından sonra, büyük zorluklar ve mali sıkıntılara rağmen Atinalılar sistemi korumayı başardılar.[52] Burada gözden kaçırılmaması gereken, imparatorluk kaynaklarına sahip olmayan hiçbir şehrin Atina sistemini uygulamamasıdır. Daha sonra Roma, öncekilerle karşılaştırılması mümkün olmayan derecede vergi salmıştır. Fakat Roma hiçbir zaman bir demokrasi olmamıştır ve Roma'nın, imparatorluğun gelirlerini dağıtması daha farklı bir yol izlemiştir.

M.Ö. 4. yüzyılda Eubulos, Demosthenes ve Lykurgos gibi Atinalı devlet adamlarının siyasi sistem için gerekli olan maddi varlığı sağlamakta sıkıntı çektikleri yapılanma –ki bu konuya girmemize gerek yoktur[53]- Antik Çağ devletinin, dar sınırlar içinde de olsa maddi bir manevra yapmak zorunda olduğunu göstermektedir. Antik Çağ devletlerinde ortak bir nokta, bugünküne benzer bir bütçeye sahip olmamalarıdır. Ancak Hellen ve Roma devlet adamları kendi

* Türkçe çeviri: ***Eşekarıları (Yargıçlar)***, (Çev. Sabahattin Eyuboğlu), İstanbul 2000, T. İş Bankası Kültür Yayınları. (r.n.).

tecrübelerine dayanarak, devletin yıllık gelirleri ve harcamaları hakkında oldukça yeterli bilgiye sahiplerdi ve birini diğerinden çıkarıp hesaplayabiliyorlardı. Bu anlamda onlar kendilerine göre bir bütçe oluşturmuşlardı. Yine hatırlamalıyız ki, bunlar basit birer toplum değildi ve bu devletler tamamıyla hiçbir bütçe tahmini olmadan da yönetilmiyordu. Bu sınırların elbette araştırılması gerekmektedir.

Öncelikle devletin herhangi bir şahıs gibi, elinde nakit parası olmayacak kadar elinin sıkıntıda olabileceği (zaman zaman kısa süreli olarak, çoğu zaman zorunlu kredilerle) bir yapı olduğunu belirtmek gerekir. M.Ö. 2. yüzyılda, muhteşem zenginliğe sahip Delos'taki Apollon Tapınağı, Klasik Dönem Atina'sında Athena Tapınağı'nın yaptığı gibi, hem kendi tasarruflarını hem de Delos şehrinin birikimlerini, bir şekilde korunan kutsal odasında saklamıştır.* Bu iki hazine, her biri "içerisine konulan şeylerin türünü belirten işaretler taşıyan" çeşitli küplerden oluşan bir zenginliğe sahipti ve "kutsal hazine" ve "kamu hazinesi" olarak adlandırılmaktaydı.[54] Delos aslında çok fazla birikime sahipti –küplerden bir grubu 48.000 drakhmeden fazla sikke alabiliyordu ve M.Ö. 188'den 169'a kadar hiç açılmamıştı- ve adanın hem küçük hem de milletlerarası kutsal bir alan olması gibi kendine has karakteri nedeniyle genelde bütün Antik Çağ devletleri için bir model teşkil etmemiştir. Ancak hazinelerin imparatorluğun farklı merkezlerine yayılması ve hazinede nakit para bulundurma ilkesi, Roma imparatorlarını sınırlandırmıştır. Yeni bir imparator başa geldiğinde askerlere para dağıtmak adet olmaya başladığında, dağıtılan para, küplerde halihazırda mevcut olan para miktarıyla sınırlı olmuştur. Diğer yandan ise Hellen şehir devletlerinin çoğu, gelirleri ve harcamaları arasındaki dengeyi erken dönemlerden itibaren kurmuştu. Bunlardan çoğu az miktarda birikime sahipti ya da bir kısmının birikimi bile yoktu. Bu sebeple savaş, kıtlık dönemlerinin sıkıntılarını gidermek, hatta tapınak inşaası gibi çok büyük işleri, *ad hoc* geçici önlemlerle karşılamışlardır.

Gerçekten kendi kendilerini yöneten şehir devletleri, varlıklarını sür-

* Burada para olarak, diğer tapınaklarda olduğu gibi sikke halinde bulunmayan ve mücevherlerden oluşan hazineden değil, sadece sikkelerden bahsediyorum.

dürdükleri yüzyıllar boyunca ek önlemleri geçici olarak uygulamışlardır. Atina, sadece savaş zamanlarında toplanan savaş vergisi *eisphora*yı hiçbir zaman sürekli bir vergi haline dönüştürmeye girişmemiş, bu yönde yapılan teşvik ve önerilere de karşı çıkmıştır. Romalılar da aynısını yapmış ve sonunda bütün savaşları ek tedbirlerle oluşturulan fonlardan karşılamaya imkân bulmuşlardır. Ancak bu geçici vergileri sürekli kılmak için "girişimde bulunmama"nın ahlâki kaygı taşıyan hiçbir yanı yoktur. Bu şans gerçekte hiç oluşmamıştır. Gelirlerden veya topraktan elde edilen doğrudan vergileri daha da artırmak siyasi olarak imkânsızdı. Çabucak oluşmayan ve gelişmeyen pazarlar, geleneksel teknolojik yöntemler ve tarım örgütlenmesi, üretimde gerçek bir gelişmenin olmasını, bizim gayri safi milli hasıla dediğimiz ortalama gelir düzeyinin ve dolaylı vergiden elde edilebilecek gelirlerin hızla artmasını engellemiştir. Her ne sebeple olursa olsun, halihazırdaki mevcut besinlere yönelik talebin karşılanmasında, kamu hazinesinin ve zenginlerin *leitourgia* sistemi gibi kurumlarla yardımda bulunarak kamu kaynaklarının çok fazla harcamasına, Antik Çağ dünyası iki şekilde karşılık vermiştir: Birincisi, insanların dışarıya göç ettirilmesiyle nüfusun azaltılması; diğeri ise, ganimet veya dış ülkelerin vergiye bağlanmasıyla dışarıdan gelir elde edilmesi. Bunlardan her ikisi de söylediğim gibi, çözüm değil geçici önlemlerdi. Hellen koloniciliği, Ege'de oluşturulmuş olan Hellen yerleşim yapısına bir değişiklik getirmemiştir. Bu sebeple, kamu finansmanı da dahil olmak üzere meseleler geçerli ve sürekli bir çözüme kavuşmamıştır.

Değişiklik, Roma fetihleriyle ve Roma İmparatorluğu'nun yapılanmasıyla oluşmuştur ve öncelikle bu köklü siyasi bir değişikliktir. Mali alanda değişiklik iki temel şekilde ortaya konulabilir. İmparatorluğun her tarafından toplanan toprak vergisi en büyük gelir kaynağı olmuştur (bütün limanlardan toplanan liman vergisi de küçümsenmemelidir). İkincisi, fakirlerin statülerindeki değişiklikle birlikte, mali yükün büyük bir kısmı zengin nüfustan fakir halka geçmiştir.* Bunların hiçbiri bir gecede olmuş şeyler değildir ve yıllar süren bir süreçte ortaya çıkan bu oluşumu dönemlere ayırarak takip etmemiz de mümkün değildir. Fakat M.S. 3. yüzyılda bu ge-

* İtalya'nın muafiyeti bu görüşü etkilemez.

lişme gözle görülür şekilde ortaya çıkmıştır. Bu sırada soruna, halen devam eden fetihleri takip eden kolonizasyon gibi daha başka dış çözümle cevap verilmesi ihtimali de tedricen sona ermişti. Bir örnek vermek gerekirse, Traianus'un Parthlar üzerine yapmış olduğu talihsiz sefer gibi girişimlere, halihazırda elde bulunan kaynaklar da artık müsaade etmiyordu. Traianus'tan yarım yüzyıl sonra, Gibbon'un Altın Çağ adını verdiği istikrarlı bir ortam ve bir denge dönemi başlamıştı. Methiyeciler, Roma İmparatorluğu'nun günümüz uygar dünyasını kuşattığını varsaysa da, Amerika bugün hâlâ Kızılderililere ait olmasına rağmen Avrupa, Batı Asya ve Kuzey Afrika neden hâlâ Roma imparatorları tarafından yönetilmemektedir?

Ancak daha M.S. 2. yüzyıl bitmeden, sonsuza kadar dayanılamayacak ölçüde dış baskılar başlamıştı. Ordu, artık sınırların ötesine seferler düzenleyecek durumda değildi. Buna karşılık topraklar da artan nüfusa yetecek durumdan çıkmıştı. Vergilerin ve *leitourgia*nın çok ağır yükler getirmesi sebebiyle, toprak üzerindeki durum daha kötüleşmeye başladı. Askeri ihtiyaçlar arttığından dolayı insanlara yüklenen görevler çok ağırdı. Devlet bir ateş çemberi içinde sarsıntıdaydı. Derine batmaya başlayan sosyal ve siyasi yapı, kurumlaşmış değer sistemi ve bütün bunları gölgede bırakan üretici gücü sömüren organizasyonu ile Antik Çağ dünyası artık hızla sonuna doğru ilerliyordu. Arzu ederseniz, bu durumu Antik Çağ dünyasının ekonomik sonunun açıklaması olarak da kabul edebilirsiniz.

DİPNOTLAR

1. N. Lewis, "Leitourgia and Related Terms", *Greek, Roman and Byzantine Studies* 3, 1960, 175-84; 6, 1965, 226-30.
2. J. K. Davies, "Demosthenes on Liturgies: A Note", *Journal of Hellenic Studies* 87, 1967, 33-40.
3. Bkz. A. H. M. Jones, "The Caste System in the Later Roman Empire", *Eirene* 8, 1970, 79-96; S. Dill, *Roman Society in the Last Century of the Western Empire*, (2. baskı), Londra 1921, 248-70.
4. Mesela J. Vogt, *The Decline of Rome*, (çev. J. Sondheimer), Londra ve New York 1967, s. 27-28.
5. Bkz. Jones, *LRE*, s. 827-9.
6. Bu konuda (Afrika eyaletleri ve İtalya hakkında) en ayrıntılı bilgi Duncan-Jones, *Economy*, 3.-4. Bölümlerde bulunmaktadır.
7. Bkz. T. Pekáry, *Untersuchungen zu den römischen Reichsstrassen*, Bonn 1968, bölüm 3. Düzeltmeleriyle birlikte Cumhuriyet Dönemi'ni de içine alan açıklamalarıyla bkz. T. P. Wiseman, *PBSR* 38, 1970, 140-52; W. Eck, *Die staatliche Organisation Italiens in der hohen Kaiserzeit*, Münih 1979, s. 69-79.
8. Bkz. P. Garnsey, "Aspects of the Decline of the Urban Aristocracy in the Empire", *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, (ed. H. Temporoni), II I Berlin 1974, s. 229-52.
9. Bu, Lukacs'tan alınmıştır. 2. Bölüm, 34. nota bakınız.
10. S. Lauffer, "Das Wirtschaftsleben im römiscen Reich", *Jenseits von Resignation und Illussion*, (ed. H. J. Heydorn ve K. Ringshausen), Frankfurt 1971, s. 135-53'te 137.
11. Uzun yıllar önce bu J. J. Hatzfeld, *Les trafiquants italiens dans l'Orient hellénistique*, Paris 1919'da ortaya konulmuştu. A. J. N. Wilson, *Emigration from Italy in the Republican Age of Rome*, Manchester ve New York 1966'da iki bölümde (7-8) Hatzfeld'in sonucunu başarısız bir şekilde çürütmeye çalışmaktadır. Kendisi daha çok varsayımlar temelinde, Roma ekonomisi ve değer sistemi hakkında Rostovtzeff'ten alınmış yanlış görüşlere dayanmaktadır. "Devletin merkezi düşünüldüğünde, dış ticaret konusunda muhtemelen Roma vatandaşları daha iyi konumda bulunmuşlardır" (s. 88). Ayrıca kendisinin şahısları, isimlerine bakarak onların "milliyetlerini" yeniden belirlemesi, sadece kendisine has ve tabii ki temelde yanlış bir varsayıma dayanan özel bir açıklama olarak değerlendirebiliriz. "[Doğu'da ticaret yapan ve] bu işlerle olan ilgisi geçmişe dayanan, öncüler veya öncü grupları oluşturan her bir ailenin hür olmaması mümkün değildir" (s. 107). Ancak kendisi tekrardan (s. 102'de) Roma Devleti Delos'u bağımsız bir li-

man olarak ilan ettiğinde, İtalyanlara (Romalılara) özel bir ayrıcalık verilmediğini yazmaktadır.

12. Strabon 14. 5. 2'de bu durum için olabildiğince yakın bir anlatım kullanmıştır. Bunun için ayrıca bkz. Cicero, *De imperio Pompeii* 32-33, 54; Plutarkhos, *Pompeius* 25. 1.
13. Iustinus 9. 1-2. Ayrıca, muhtemelen çağdaşı olan tarihçi Theopompos'un eserini esas alarak yazdığı kitapta Orosius (3. 13. 1-4) da bu konuyu anlatmaktadır. Bkz. A. Momigliano, "Della spedizione scitica di Filippo ...", *Athenaeum*, no. 11, 1933, 336-59.
14. Tenney Frank, *An Economic History of Rome*, (2. baskı), Londra 1927, s. 114-18. Bunu açıkça gözlemektedir. Ancak Romalıları karakteristik olarak, "ekonomik açıdan kör" olarak eleştirme yoluna gitmiştir (s. 125).
15. E. J. Bickerman, ilk baskının düzeltilmiş şekli (ki bu noktada hiç düzeltilmemiştir), H. Bengston, *Griechische Geschichte; American Journal of Philology* 74, 1953, 96'da verilmiştir. Ayrıca bkz. Ed. Will, *Le monde grec et Lorient*, vol. I, Paris 1972, s. 201-11.
16. Rougé, *Commerce*, s. 465-6.
17. Aynı eser, s. 443-9. Bu konudaki tam değerlendirme için bkz. S. J. De Laet, *Portorium*, University of Ghent, Brugge 1949.
18. A. H. M. Jones, *Proceedings of the Third International Conference of Economic History*, Münih 1965, vol. 3, *The Ancient Empires and the Economy* Paris ve The Hague 1969, s. 97 (kendisinin *Roman Economy*, 6. Bölümde yeniden basılmıştır).
19. *Annona* konusunda en köklü çalışma yine de D. Van Berchem, "L'annone militaire dans l'empire romain au IIIe siècle", *Mémoires de la Société nationale des antiquaires de France*, 8. seri, 10, 1937, 117-202'dedir.
20. Ordunun kişisel başarıyla ekonomiden çekilmesi hakkında bkz. R. MacMullen, *Soldier and Civilian in the Later Roman Empire*, Cambridge, Mass, 1963, 2. Bölüm; Erik Gren, *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit*, Uppsala Universitets Årsskrift, 1941, no. 9, 4. Bölüm. Yollarda, köprüler üzerinde ve kanallar çevresinde askerlerin kullanılması göz ardı edilmemelidir.
21. Bkz. Salvioli, *Capitalisme*, s. 118-25.
22. Roma-Kartaca antlaşmaları konusunda bkz. F. W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybios*, vol. I, 1957, s. 337-56; ve benim *Aspects of Antiquity*, Penguin ed. 1972, 9. Bölüm.
23. Bu konudaki anlatımlar genellikle P. Gauthier, *Symbola. Les étrangers et la justice dans les cités grecques* [*Annales de l'Est*, no. 42, 1972]'ye dayanılarak yapılmıştır.
24. ***Ta Politika*** (1280a 38)'de Aristoteles bunları "ithalat anlaşmaları" olarak isimlendirmektedir. Bu bölümler için bkz. Gauthier, *Symbola*, s. 90-93.

25. Bu konudaki deliller Demosthenes'in 20. konuşması (*Pros Leptinen*) ve bir yazıttan (*Syll.*, 206, Tod, *GHI* II 167) elde edilmiştir.

26. Bkz. Gauthier, *Symbola*, s. 149-55, 198-201; L. Gernet, "Sur les actions commerciales en droit athénien", *Revue des études grecques* 51, 1938, kendisinin 1-44, *Droit et société dans la Grèce ancienne* (yeniden basım Paris 1964), s. 173-200'de yeniden basılmıştır.

27. Bu konu, Gauthier (*Symbola*, s. 204, not 20) tarafından, üstü kapalı olarak ifade edilmişse de, ortaya konulan delillerin meseleyi bu sonuca ulaştırdığı kanaatindeyim.

28. Burada aynca belirtmemiz gerekir ki, bu fikirler Y. Garlan, "Les esclaves grecs en temps de guerre", *Actes du Colloque d'historie sociale*, Univ. of Besançon 1970, Paris 1972, s. 29-62'de 49'a aittir. Hellen yazarları arasında kendine özgü bir şey gibi görünen, devlete ait kölelerin piyadeler arasına kaydedilmesi hakkında bkz. *Poroi* (6. 41-42)

29. D. Whitehead, *The Ideology of the Athenian Metic* (Cambridge Philological Soc. Supp., Vol. 4, 1977). Önceki görüşlerini değiştirmektedir.

30. Bu belgeler üzerinde sistemli bir çalışma yapıldığı konusunda bir bilgim yok.

31. Ps. Demosthenes 59. 27, en azından Atina için kesin bilgiler vermektedir.

32. Bu konudaki belgeler, F. M. Heichelheim,"Monopole", *Paulys Real-Enzyklopädie der klassichen Altertumswissenschaft* 16, 1933, 147-99.

33. Sikke temini konusunda bkz. C. G. Starr, *Athenian Coinage 480-449 B.C.*, Oxford 1970, özellikle 64-70; Bogaert, *Banques*, s. 328-9; Frederiksen, "Caesar", s. 132-3; M. Crawford, "Money and Exchange in the Roman World", *JRS* 60, 1970, 40-48'de, s. 46-7,"La problème des liquidités dans l'antiquitè classique", *Annales* 26, 1971, 1228-33'de, s. 1231-2 (ayrıca 7. Bölümde 5. Kısıma da bakınız).

34. J. M. Keynes, *A Treatise on Money*, 2 vols., Londra 1930, I 12.

35. R. Bogaert, "Le cours du statère de Cyzique au Ve et IVe siècles avant J.-C.", *L'Antiquité classique* 32, 1963, 85-119'da yazann ayrıntılı hesaplamaları bulunmaktaıdır. 34, 1965, 199-213'te de bu konu ile ilgili tartışma yer almaktadır. S. K. Eddy, *Museum Notes* 16, 1970, 13-22.

36. Sayısı çok az olan örnekleri burada not etmek yerinde olacaktır. Bunun için bkz. T. Reinach, "L'anarchie monétaire et ses remèdes chez les anciens Grecs", *Mémoires de l'acad. Des Inscriptions et Belles Lettres* 38, 1911, 351-64. Bölgesel birliklerin ortak paralan müstesna olmamakla birlikte, Reinach'ın belirttiğine göre (s. 353), bu çok önemli olmayan tamamıyla siyasi olgu, sadece "anarşinin" sınırlarını biraz değiştirmiştir.

37. Bogaert, "Cours du statère", s. 105-114'teki tabloya bakınız.

38. Ksenophon'un (*Poroi* 3.2), Atina sikkelerine öncelik verilmesi ile övünme-

si ile ilgili olarak, Mısır'dan ilginç bir destekleyici bilgi gelmektedir. M.Ö. 4. yüzyılın başlarında sikke basmayan Mısırlılar, Hellen askerlerine ödemek için derhal sikkeye ihtiyaç duydular ve bu ihtiyacı karşılamak amacıyla Atina sikkeleri basmaya başladılar. Bkz. C. W. Curtis, "Coinage of Pharaonic Egypt", 43, 1957, 71-76. Fakat bu konuda henüz anlamadığımız ve araştırılması gereken şeyler de vardır. Uzun uzadıya yazılmış olan bir Atina yazıtı, R. S. Stroud, *Hesperia* 43, 1974, 157-88'de basılmıştır. Bu yazıt, Atina Devleti tarafından M.Ö. 375/4'te Atina pazarında aldıkları malın karşılığı olarak kendilerine "*glaukes*" verilen tüccarların bunu kabul etmedikleri için cezalandırılmasını öngörmektedir. Metinde, akıllara durgunluk verecek böyle bir kanunun neden çıkarıldığı konusunda herhangi bir şey belirtilmemektedir ve ben de bu konuda bir tahmin bile yapamıyorum.

39. *Syll.*, 218; bkz. J. Hasebroek, *Philologische Wochenschrift* 46, 1926, 368-72.

40. Bkz. Starr, *Athenian Coinage*, 4. Bölüm; Finley, *Proceedings .. Aix*, s. 22-25. Oldukça uğraştırıcı görüş, belge ve günümüz değerlendirmeleri için bkz. E. Erxleben, "Das Münzgesetz des delisch-attischen Seebundes", *Archiv für Papyrusforschung* 19, 1969, 91-139; 20 1970, s. 66-132; 21, 1971, 14-62. Ancak kendisinin M.Ö. 420'nin ikinci yarısında olarak gösterdiği bu tarihi hiç de inandırıcı bulmuyorum. Bu kendisinin, yazıtın "Kleon'un tahrip edici politikasının ... geçerli olan bütün rakamları yok ettiği" parçası olduğunu ileri sürdüğü bir sonuç fikridir.

41. Bkz. L. Gernet, "L'approvisionnement d'Athènes en blé au Ve et au IVe siècles", *Mélanges d'histories ancienne* (*Bibliothèque de la Faculté des Lettres*, Univ. de Paris 25, 1909, 4. Bölüm).

42. Bkz. H. Bolkestein, *Wohltätigeit und Armenpflege im vorchristlichen Altertum*, Utrecht 1939, s. 251-57, 364-78.

43. Ps. Demosthenes 34. 37-39, Atina'da bundan sonraki durum hakkında bilgi vermektedir.

44. *Supplementum epigraphicum graecum* IX 2.

45. Bundan sonra, buna hak kazanmamış olan sakinlerin firavunun hediyelerinden pay almalarıyla, vatandaşların resmi listesi kaldırıldı; Plutarkhos, *Perikles* 37. Atina'ya gönderilen diğer hububat türü hediyeler için bkz. Bolkestein, *Wohltätigkeit*, s. 260-2; toplum mallarının paylaşılması konusunda bkz. aynı eser, s. 269-73 ve K. Latte, "Kollektivitbesitz und Staatsschatz im Griechenland", *Nachrichten d. Akad. D. Wissenschaften in Göttingen, Phil.-hist. Kl.*, 1946/47, 64-75; aynı zamanda *Kleine Schriften*, Münih 1968, s. 294-312'de basılmıştır.

46. Bkz. D. Van Berchem, *Les distributions de blé et d'argent à la plèbe romaine sous L'Empire*, Cenevre 1939.

47. M.S. 92'de Domitianus'un yayımladığı, İtalya'daki üzüm bağlarını yasaklayan ve eyaletlerdeki üzüm bağlarından yarısının bozulmasını istediği

emirnâme, Romalı tüketicilerin hububat üretimi ile ilgilendiğini göstermektedir. Bu durum, o çağda (veya ona yakın çağlarda) yazılmış olan kaynaklarda açıkça belirtilmiştir. Statius, *Silvae* 4. 3. 11-12 ve Suetonius, *Domitianus* 7. 2'de bir önceki yazarın yazdıklarına, masrafla ilgili notlar da eklemektedir. Bu emirnâmeden, eyaletlerin rekabeti karşısında İtalya üzüm üretimini korumak amacıyla alınmış bir önlem olarak alıntı yapan günümüz tarihçileri, mantiki değerlendirmeleri ve Antik Çağ uzmanlarının açık iddialarını göz ardı etmektedirler. Bunun farklı bir önlem olduğunu ileri sürerek yanılmaktadırlar. Daha kötüsü bu emirnâme, Domitianus'un kendisi tarafından iptal edilmiştir (Suetonius 7. 2; 14. 5). Rostovtzeff'in (*RE*, s. 202) bunun tersini iddia eden görüşleri ise daha kötüdür. Rostovtzeff, Suetonius'un, emirnâmenin iptal edildiğinden bahseden iki açıklamasından faydalanmadığından dolayı yanılgıya düşmüştür.

48. Bkz. Liebeschuetz, *Antioch*, s. 126-32.

49. Herodotos 4. 153, yazıtla bağlantılı bilgiler vermektedir. *Supplementum Epigraphicum Graecum* IX 3, Kyrene'deki erken dönem Hellen kolonizasyonu zorunlu görev etkeni hakkında veya Roma'nın ve en azından Cicero'nun (*Oratore Pro Aulus Caecina* 98) "Latin colonileri" adını verdiği teşekküller hakkında hiçbir endişe bırakmamaktadır.

50. Hellen belgeleri için bkz. Pritchett, *Military Practices*, 1 ve 2. Bölümler.

51. Atina belgeleri, R. S. Stroud, "Theozotides and the Athenian Orphans", *Hesperia* 40, 1971, 280-301'de s. 288-90'de özetlenmiştir. Stroud tarafından yayımlanan yeni yazıt, emirname metninin bütününü vermektedir. Muhtemelen bu, M.Ö. 402'de Otuzlar Yönetimi'ni (*Triakonta*-r.n.) yıkıp demokrasiyi yeniden sağlamak üzere ortaya çıkan mücadeleler sırasında ölen belirli sayıdaki insanın yetim oğullarının temel ihtiyaçlarının karşılanması ile ilgilidir. Emirname, bu yardımı açıkça vatandaşların hukuken bunu almaya hak kazanmış çocuklarına dağıtılmak üzere sınırlandırmıştır

52. A. H. M. Jones, *Athenian Democracy*, Oxford 1957, s. 5-10. Jones, M.Ö. 5. yüzyılda ortaya konan demokratik mekanizma ve 4. yüzyılda bunun devamlılığı konusundaki iki soruyu birleştirerek tek bir soru haline getirmektedir.

53. Kısaca bkz. Claude Mossé, *La fin de la démocratie athénienne*, Paris 1962, s. 303-13.

54. Larsen, Frank, *Survey* IV, 341'de.

VII
EK DÜŞÜNCELER
(1984)

1. Antik Çağ Ekonomisi

16. yüzyılın son çeyreğinde -bu yıllar için yeterli sayıda mevcut olay vardır-, Amsterdam hububat fiyatlarıyla Danzig hububat fiyatları arasında kuvvetli bir bağlantı bulunmaktadır.[1] Batı Avrupa, Polonya hububatı için sürekli bir pazardı ve Amsterdam ana takas merkezi konumundaydı. Ancak ekonomik dayanışma kavramının anlamı bundan daha fazla olmalıydı. 16. yüzyıl istatistikleri, burada üretim ve fiyatlar arasında doğrudan bir bağlantı göstermektedir. Bu hem üretim hem de tüketim merkezlerinde, anlayamadığımız ve açıklayamadığımız nedenlerden dolayı karşılıklı ilişki bozulana kadar, olumlu bir etken olmuştur. Uzun mesafeler arasında yapılan ticaretin varlığı, elbetteki bağımsızlık için gerekliydi fakat yeterli değildi. Bununla birlikte, uzun mesafeler arasında yapılan ticaret Taş Çağı'ndan beri varlığını sürdürmekteydi.[2] Bu ticaret, kendi başına bir meslekî dil gibi, kanıtlanmadıkça veya makul ölçülerde önerilmedikçe "büyük birleşik bir ekonomik alan"ı[3] ifade etmemektedir. Polonya hububat üretimi ve Alman hububat ithali arasında bulunan bu tür bir ilişkinin varlığı gibi Mısır'a Roma Dönemi Cologne'sından (Kolonya) ihraç edilen cam eşyaların varlığı da, karşılıklı ilişkileri ifade eden "büyük birleşik bir ekonomik alan"ı ortaya koymaktadır. Ve ben Çin, Seylan ve Malezya'nın da aynı ekonomik alan içine dahil edilmemesi için bir sebep göremiyorum. Çünkü Roma, Doğu Asya'dan da ipek ve baharat temin etmekteydi.

Maalesef karşılıklı etkileşim problemi asla istatistiksel olarak çözülemeyecek bir şeydir. Eldeki mevcut fiyatların daha eksiksiz bir araya getirilmesi ve bunların yeterli şeyler kanıtlayabilmesi veya göstermesi ise hayalci bir düşüncedir.[4] Özenle bir araya getirilmiş olan Ducan-Jones Koleksiyonu'ndaki imparatorluk İtalya'sı ve Kuzey Afrika'dan gelen heykel, tapınak, mezar, cenaze töreni fiyat listeleri

ve mallar dışındaki her şey incelenmesi gereken bir başka konudur ve "bunların açık fiyatları eksiktir".[5] Ticareti oluşturan etkenlerin analizinde tek alternatif, her ne sonuç çıkarsa çıksın kurallara uygun olarak çizilmelidir.

Hububat ticareti uygun bir analiz imkânı sunmaktadır.[6] Hububat fiyatları oldukça hızlı bir şekilde inip çıkmakta, değişen ihtiyaçlara hemen hemen hızlı bir şekilde tepki vermekte (mesela Pseudo Demosthenes 56.9), devletin araya girmesi dışında mal ve fiyatlar doğrudan doğruya düzenlenmekteydi. Hububat üreticileri ve sipariş alıp sevkiyat yapanlar, satış için daha ilgi çekecek piyasaları denediler. Gelişmemiş teknoloji, malların hareketi ve bilgilerin iletilmesi için bir engel teşkil ediyordu. Yiyecek ithal eden toplumlar için bunlar zaman zaman krize ve kıtlığa sebep oluyordu. Ege'de Kleomenes -ki bu Büyük İskender'in yönetimi döneminde bir validir- tarafından ajan ve muhbir ağı kurulmuştu. Bu, konuya verilebilecek derli toplu bir örnektir.[7] Üreticiler ve siparişleri karşılayanlar bunun yanı sıra yerel satış fiyatlarını da etkilemeyi denediler; bir süre için piyasadan malları sakladılar ve bunun gibi diğer yöntemlere başvurdular.[8] Bu manevralardan hiçbiri mal ve talep arasında geçici bir dengesizlik yaratmaktan öteye gidemedi ve bu uygulamalar kendilerine, hububat üretiminde, hatta üreticilerin kazançlarında yapısal değişime yol açan bir sonuç getirmedi. Atina örneği ile sözümüze devam ettiğimizde; Rusya steplerinde veya Mısır'da hububat üretiminin, Lysias'ın karşı çıktığı hububat tüccarlarının veya Kleomenes'in temsilcilerinin Ege'deki faaliyetlerinden etkilendiğine dair bence bilinen bir delil bulunmamaktadır veya bunun ihtimali de yoktur. Ekonomik etkileşim bu özel alanda fark edebileceğimizden çok daha fazla (niteliksel) şeye ihtiyaç duymaktadır.

Antik ekonomideki etkileşimi aydınlatmaya yönelik girişimler ilk başta zorluklarla karşılaşır. Üretim sürecinde var olan ilişkilerin sonucunda, tek değil çeşitli yollarla üretim organize edilmiştir. Benim bakış açıma göre bu temel bir noktadır. Bir zamanlar var olan üretimde, kölelik bir hayalet gibi yer almaktadır ve bu antik ekonomide ayırt edici bir özelliktir.[9] İlk olarak belirtilecek husus, büyük bir dönem olan (hem zaman hem de alan olarak) Hellen-Roma dünyasında köle işçinin, verimli bir şekilde önemli ölçüde asla kullanıl-

madığıdır. Bu şimdi, hem Hellen hem de Roma'nın Arkaik Dönem'ine bakınca daha kolaylıkla anlaşılmaktadır.[10] Bu uygulama, Hellen-Roma dünyasına kesin olarak Doğu'dan İmparator Büyük İskender tarafından getirilmiştir. Sayıları az da olsa bazı küçük Hellen kentleri, İskenderiye (Aleksandreia) ve Antakya (Antiokheia) gibi, sonradan gerçekten çok büyüdüler. Bunlar iç ve idari hizmetlerde çok sayıda köleye sahip görünüyordu. Fakat kırsal bölgede küçük bağımsız köyler binyıllar boyunca varlıklarını korudu. Ya da daha önemlisi bağımlı işçiler bir şekilde *de facto* olarak toprağa bağlandılar. Ama köle ya da serf sözcüklerinin oluşturduğu his bunlar için geçerli değildir. Hellenler, toprak mülkiyeti ve tarım işçileriyle ilgili işleyen bir rejim kurdular. Daha önce de belirttiğim gibi, onlar için sistemi değiştirmeyi gerektiren herhangi bir neden yoktu. Romalıların bundan sonra önemli değişiklikler yaptıklarına dair de bir kanıt yoktur.[11] Bunun yanı sıra Roma fetihleri tamamlanıncaya kadar Kuzey Afrika'da, kesin olarak İspanya ve Fransa'da, muhtemelen Doğu'da bağımlı yerel işçiler çeşitli şekillerde yaşamaya devam ettiler.[12] Roma'nın Merkezi Avrupa'yı ele geçirmesinden sonra küçük toprak sahipliği, kural olarak bağımsızdı.[13]

"Köleci üretim tarzı" kavramındaki ikinci zorluk, köleliğin taşınır bir mal gibi geçmişte diğer üretim şekilleriyle, büyük bir ihtimalle de kapitalizmle birleştirilmiş olmasıdır. Marx da konuyu basitçe şöyle ortaya koymuştur: "Günümüzde Amerika'daki çift çubuk sahiplerini sadece biz kapitalist olarak adlandırmayız, onlar zaten kapitalisttirler. Fakat onların var oldukları dünya piyasası içinde hür işçilerin bulunması gibi bir çelişki de söz konusudur".[14] "Sosyal biçimlendirme" kavramı içinde var olan ve hangi üretim şeklinin olacağını veya diğerleriyle hangisinin bir arada var olacağını ya da hangisinin hakim olacağını dile getiren bu tür bir çelişki çağdaş Marxsizmin oluşmasında başlıca etkenlerden biridir. Mesela, ikici tarz –Amerikan kapitalizmindeki kölelik- sadece asıl tarz tarafından "bastırılmamış", aynı zamanda onun içine yerleştirilmiş, bütünleştirilmiştir. Böylece belli bir işgücünün eşanlamlısı olarak kullanılan "üretim şekli", ilk anlamını yitirmiştir.[15] İşçiler kendilerine iş imkânı bulduklarında, Amerikan köleleri gibi kapitalist dünya piyasaları için üretmektedirler, ki bu noktada köleci üretim tarzından bahsetmek yanıltıcı ve anlamsız olacaktır.

Tıpkı diğer uzun tarihî devirlerde olduğu gibi, önerilenlerden hiçbiri Antik Çağ'da üretimdeki sosyal ilişkilerin bir çeşidi değildir. Benim itirazım, bu durumu bir sisteme bağlamak için bütün çabanın "üretim tarzı"nın sınıflandırılması için yapılan markalaştırma üzerine yoğunlaşılmasınadır.[16] Belki de bu ikisine eklemeye değer üçüncü bir itirazım daha var ki, bunu zaten daha önce ortaya belirtmiştim: Eğer kabaca, bu olaylardan biri gerçekleri çarpıtmıyorsa, üretim şekli bir düzene dayanmıyorsa, uzun geçiş dönemlerinin yaşanmasından sakınılabilir. Wallerstein, "bulanık bir kavram ya da işlemsel olmayan bulanık bir kavramsızlık" olarak bu kavramı haklı bir şekilde reddetmiştir.[17] Bu, Antik Çağ'dan feodalizme "geçiş" için doğrudan doğruya dikkat çekmeye yeterlidir. Her haliyle, M.S. 4. veya 5. yüzyıllarda taşınır bir mal gibi görülen kölelik, İtalya'da bile baskın bir şekilde uygulanırken, üç-dört yüz yıl süren "geçiş" sürecini bir kenara atarak, Charlemagne zamanından önce feodalizmden bahsetmek mümkün değildir.[18] Bunlar arasında Carandini ekolündeki gibi, "köleci üretim tarzı"nın 2. yüzyılın ortalarında bittiğini kabul edip, bunu umutsuz bir çabayla "*latifundia* tarzı" varsayımı ile doldurarak, geçiş döneminin en azından 6 yüzyıl kadar sürüdüğünü kabul edenler de vardır.[19]

Kısa süre önce, Kula'nın eseri ***Economic Theory of the Feudal System***'den (Feodal Sistemde Ekonomik Teori) "ikiye bölünmüş ekonomi" kavramını ödünç alan Carandini'nin liderliğindeki akım, ondan daha az endişe verici ve daha az umutsuz değildir.[20] "Sanayi öncesi toplumun ekonomik analizi ve değişim noktasını açıklamak için" Kula modelinde bu noktayı yazmıştır (s. 24). Kula'nın, ilki geçinmek için üretmek, diğeri de pazar için üretmek olan ekonominin iki alanını da içine alan açıklamalarının sadece feodal toplulukları ifade ettiği kesindir. Her iki alan da, sadece *pazar-üretim sektörü içinde işçi maliyeti olmayan ve efendilere ait tek bir mülkün parçasıydı*.[21] Carandini, Columella'nın hatalı ve kötü ünüyle tanınan üzüm bağı hesaplarını kurtarmak için, feodal mal sahibinin hesaplarını I. yüzyıl İtalya'sına aktarma girişiminde bulundu. Esas olarak, Columella'nın bağcılarının, kendilerini geçindirmek zorunda olan serfler değil köleler olduğunu ileri sürdü. Carandini, "bir defa... bağcıların orijinal çekirdeği yaratılmıştı, onlar hem bağ ekecek hem de yetiştireceklerdi ve gelecekteki bağcı ihtiyacına gö-

re iç sektöre gireceklerdi. Bu hesaplar ana sektörün dışındaydı (*vitis ratio**)". "Hemen tamamıyla var olmayan" bu unsurlar "...doğal sektörün başka bir kitabına aittir" diye yazmaktadır.

Tüm bunlar ne ihtimallerin ne de delillerin bir parçasıdır. Yararlılığı konusunda karar vermenin ve çoklu kültürde tek bir faaliyeti diğerlerinden ayırmanın imkânsız olduğu, temel olarak giderlerin ve gelirlerin listeleri şeklinde tutulan Hellen-Roma muhasebesi, son derece ilkeldi. Cato tarafından bu durum, "sat fakat satın alma"[22] şeklinde alışılagelmiş bir özdeyiş gibi ifade edilmiştir. Carandini, Romalıların kazanca duydukları şiddetli arzuyu ve bu konudaki tecrübelerini saçmalık varsayarak uçuk bilgilerle hareket etmiştir. "Young'dan başlayarak Mickwitz'e ve ondan Finley'e kadar uzanan, Roma ekonomisi hakkındaki bu olumsuz yargı, bir gelenek halinde sonraki nesillere aktarılmıştır. Çünkü Romalılar İngiliz değildi ve 18. yüzyılda da yaşamamışlardı (s. 179). Fakat Kula aynı derecede doymak bilmez Polonyalı feodal toprak sahiplerini de onlardan daha iyi değerlendirememiştir: "Tarafsız olarak *dezolacja*'nın (tam anlamıyla literatürde tahribat) gerçekleşip gerçekleşmediği ve gerçekleşmişse ne derece gerçekleştiğine karar vermek imkânsızdı.[23]

Bütün bunlar beni, bu kitabın ilk baskının birinci bölümünü bitirirken yazdığım, "Antik Çağ ekonomisi ifadesini" sadece konuyu açıklamak için kullandığım, Antik Çağ Hellen-Roma siyasi ve kültürel tarihinin gerçekte, uzaktan yakından ekonomiyle ilgisinin olmadığını söylediğim kısma götürdü. Antik Çağ ekonomisi konusunda hâlâ doğru ve geçerli olduğuna inandığım meselelere karşı itirazlar bulunmasına rağmen, ben Antik Çağ ekonomisini kavramlaştırmayı ve bu alanı kendi özel yapısı içinde ele almayı daha doğru buluyorum.[24] Geçmişteki bir istisna veya durum akıllıca tartışılıp tanımlandıktan sonra, antik yazarların bazı pasajlarına ya da özel bir ekonomik davranışa karşı çıkmakta hiçbir sakınca yoktur.[25] Antik ekonominin her analizinde, bu döneme ait üstü kapalı bilgilerin listelenmesi ve zorunlu iş tiplerinden daha fazla bir şeyin ileri sürülmesi beklenemez (Weber'in ideal tipleri). "Gerçekliğin basitleştirilmiş yapısı olarak tanımlanmış olan bu modelde genel anlamda önemli ilişkilerin yer aldığı varsayılmaktadır. Modeller oldukça

* Bağcılıkla ilgili konuşma. (r.n.)

yüksek öznel tahminlerdir, tüm gözlem ve ölçümlerin birleşimini içermezler. Fakat bunlar, anlaşılmaz ve olması muhtemel değerli detaylara sahip oldukları gibi, gerçeklerin ortaya çıkmasına da esas itibarıyla izin verirler"[26] Ya da Weber'in yazmış olduğu gibi "bu mantikî yapı, gerçeklik içinde tecrübeye bağlı olarak, kavramsal saflık halinde bulunamaz. Bu bir *ütopya*dır. Tarihi araştırmalar, tek tek her bir olay hakkında karar verirken, ideal yapıyı gerçeğe yaklaştırmak ya da uzaklaştırmak meselesiyle karşı karşıya gelir. Mesela bu anlamda, acaba belli bir şehrin ekonomik yapılanması ne dereceye kadar bir 'şehir ekonomisi' olarak tanımlanabilir?"[27]

Antik Çağ ekonomisinde istihdam modellerine güzel bir örnek olarak son zamanlarda Roma İmparatorluğu'nda ticari alanda alternatif iki modelin oluşturulduğu görülmektedir. Keith Hopkins, ticaret hacminde üç ya da dört yüzyıl boyunca önemli bir artış getiren ve bundan dolayı da bu dönemde önemli bir ekonomik gelişme sağlayan oluşumları, özenle hazırladığı bir modelle ortaya koymuştur.[28] Thomas Pekardy tarafından hazırlanan alternatif modelde ise, ticaret hacminde önemli değişiklikler ve ekonomik gelişmelerin varlığı yadsınmıştır. Özellikle kara taşımacılığında onun modelindeki unsurlar şunlardır: 1) "Tüketici sınıfının" küçük boyutta olması, 2) Sikke basımının miktarının az olması (ki bu noktada Hopkins'e doğrudan doğruya ters düşmektedir) ve 3) Taşımacılıktaki yüksek fiyatlar.[29]

Bu iki model arasında tercih yapmak (veya birini önermek) için, burada mümkün olandan daha ayrıntılı bir analiz yapmak gerekecektir. Bu bizim antik ekonomiyi daha iyi anlamamız için kolaylık sağlayan bir yoldur. Yoksa amaç münferit "etkenlerin" sürekli hatırlatılması değildir. Belki şimdi Pekardy modelini Hopkins modeline tercih ettiğimi söyleyebilirim. Çünkü Romalıların, "eyaletleri kendi çıkarlarına uygun olarak sistemli bir şekilde sömürebilmeleri ve eyalet halkının vergilerini ödeyebilmeleri için bir ticari dengenin var olması gerektiğini düşünmeleri gibi" kazançta herhangi bir artış olmadan sömürünün olması ihtimali de bana gözden kaçırılmış gibi görünüyor.[30]

Bütün içinde yapılan bu eleştirilerden bahsederken Hellenistik dünyayı görmezlikten geldiğimi söylemeliyim. Bunu yaptım, "çünkü kavramlar tam olarak birbirini tutmuyordu".[31] Hellenistik terimi,

1830'da büyük Alman tarihçisi J. G. Droysen tarafından, Hellen tarihinde Büyük İskender'in M.Ö. 323'te ölümü ile Kleopatra'nın M.Ö. 30'daki ölümü arasında kalan dönemi tanımlamak için kullanılmıştır. Bu tanım dünyaca kabul edilmiş, ancak antik ekonomi çalışmalarında cidden yanıltıcı olmuştur. Çünkü bu üç yüz yılda, "Hellen" toplumunda temelde iki farklı oluşum vardı.[32] Bir yanda, "batılı" Hellenlerin içinde yer aldığı Eski Hellen dünyası, ki şüphesiz bunlar tüm politik ve kültürel değişimleri oluşturmalarına rağmen, özel sebeplerle ekonomide bir değişime uğramamışlardır.[33] Öte yandan kısa bir zamanda birleşen Doğu bölgelerinde -Küçük Asya'nın (Anadolu) çoğu, Mısır, Suriye, Mezopotamya- bulunan temel sosyal ve ekonomik sistem, ki Makedonyalı fatih tarafından ya da Hellen göçmenleri ve onların takipçileri tarafından veya daha sonraları Romalılar tarafından değiştirilmeden korunmuştur; ben zaten bu konuyu daha önceden dile getirmiştim. Bu sebeple burada "Hellenistik ekonomi" yer almamaktadır. Başlangıçtan itibaren bu, Antik Çağ alanı ve Şark (oriental) alanı (Doğu etkili-Doğulu) olarak ikiye ayrılmıştır.

2) Sınıflar ve Statüler, Hür Olan ve Hür Olmayan İşçiler[34]

"Sınıf", hepimizin gelişigüzel ve teknik olmayan şekliyle, düşüncemizde hiçbir güçlüğe meydan vermeden kullandığımız kavramlardan biridir.[35] "Sınıf" her ne kadar Karl Marx'ın kendi Marxist yazılarında gerçek teknik bir anlam gerektirse ve aynı zamanda kendi tarih teorisinin esasını oluştursa da, kendi yazı ve düşüncelerinde de sınıf aynı şekilde kullanılmıştır. Fakat Marx ve Engels sınıf tanımı için uygun bir fikri çözüm getiremediler. Bunlar, kapitalist olmayan toplum kavramıyla da yeterince ilgilenmediler. Mesela 1848'de yayımladıkları ***Komünist Manifesto***'nun* giriş kısmında şunları okuyoruz: "Şimdiye kadar var olan tüm toplumların tarihi, bir sınıf mücadelesi tarihidir. Hür insanlar ve köleler, *patrici*ler ve *pleb*ler, efendiler ve serfler, esnaf birliği yöneticileri ve ustabaşılar, bir kelimeyle, ezen ile ezilenlerden biri diğerine karşı sürekli ve de-

* Türkçe çeviri: ***Komünist Parti Manifestosu***, (Çev. M. Erdost), Ankara 1997. (r.n.)

ğişmez bir zıtlık içindedir". Fakat ***18. Brumaire***'in* ikinci baskısının (1869) önsözünde şu yazılmıştır: "Antik Çağ'da, Roma'da sınıf mücadelesi yalnızca hür zenginler ve hür yoksullar olan imtiyazlı azınlık içinde meydana gelmekteydi. Nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan üretici kitle, köleler, yalnızca mücadele edenler için tamamıyla pasif bir temel oluşturuyordu".

Bu iki durum, Marx gibi dikkatli bir yazar için bile kategorilerinde ve terminolojilerinde dayanılmaz bir çelişki anlamına gelmekteydi. En azından prekapitalist toplumlardaki sınıf ilişkileri problemi, en az benim için olduğu kadar onun için de açık bir durum gibi görünüyordu. Bottomore'un son zamanlarda yazdığı gibi, sınıf yapılanması "Marx ve Engels'in yazdıklarından daha fazla karmaşık ve anlamı belirsiz bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. Şüphesiz onların (Marx ve Engels) bakış açıları büyük ölçüde erken kapitalizmin göze çarpan sınıf ilişkilerinden, bunların da ötesinde siyasi hayatta işleyen sınıf hareketlerinden etkilenmiştir."[36]

Özellikle, ne köleler ne de köle sahipleri tek bir sınıfın üyesi değillerdi. Onların üretim sistemi içindeki yerleri çok çeşitliydi.[37] Sadece üretimde doğrudan doğruya görev alan köleler ve kölelerini üretimde kullanan köle sahipleri aynı sınıf(lar)ın üyesi olabilirlerdi. Bu yalnızca anlama ilişkin bir mesele ya da Marxist metinlerde bulunan değerlendirmeler değildir. Antik Çağ toplumunun ve Antik Çağ ekonomisinin söz konusu kavramını analiz etmek için, Antik Çağ ekonomisinde köleliğin merkezi rolünü, hem zaman hem de yer olarak sınırlı bir şekilde ifade ettim. "Serflik" kelimesini (ve kavramını), *heilot*lardaki gibi bir nitelendirme ya da *penestai*** veya Hellenistik Küçük Asya'nın (Anadolu) (Hellen metinlerinde *laoi**** olarak adlandırılır) tarım işçilerinin bağımlılığı için kullanıldığı gibi yalnızca anlama dair bir ikilik olarak antik dünyaya uyarlamak uygun değildir. Serflik, feodal Avrupa ile yakından ilgilidir. Bu sebeple, Antik Çağ'da basmakalıp üçlü bir terminolojiyi (köle, köylü, özgür işçi) devam ettirebilmek sadece toprağa bağlılığı değil fakat

* Türkçe çeviri: ***Louis Bonaparte'ın 18. Brumaire'i***, (Çev. Sevim Belli), Ankara, 1976. (r.n.)

** İşçiler, serfler. (r.n.)

*** Adamlar, askerler. (r.n.)

ekonomik yapıda yer almasa da bireysel toprak sahiplerinin hukukî yargılama yetkisi ve feodal ilişkilerdeki vasallık gibi sosyal altyapı açısından serbest bir yapıyı da dikkate almayı gerektirmektedir.[38] Mesela *heilot*lar, tamamıyla Sparta Devleti'nin kontrolü altındaydı. Devlet, onları öldürebilir ya da zorla askere alabilirdi (bu yüzden coğrafyacı Strabon'un söylediği gibi onlar halkın kölesiydiler. 8.5.4). Serflerin (veya kiracıların) evleri ile lordların malikânelerinin birbirinden ayrılması, tımarlarının olmayışı, iyileştirme için bir sistemlerinin ve özel yargı haklarının olmayışına bakılırsa, hiçbir şeyin derebeylik sistemine bu kadar yakın olamadığı anlaşılır.

Her şeyi hesaba katarak, şimdi Antik Çağ'da üretim sisteminin nasıl karmaşık ve değişik uygulamalarla dolu olduğunu görüyorum ve köle gücünün yapısını ayrıntılı bir şekilde daha iyi anlıyorum. İki temel nokta -1) Mevsimlik ve gelişigüzel çalıştırılan hür işçilerin olması (s. 73, 107), 2) Köle ve hür işçi arasında samimi olmayan bir rekabet ya da rekabet hissi- benim kanaatime göre hâlâ geçerliydi (s. 80-81). Fakat bunlar üzerinde daha fazla inceleme yapılmalı ve meselenin ince ayrıntıları ele alınmalıdır.

Bununla ilgili olarak tahmin edemeyeceğimiz kadar fazla sorun vardır ve bu sorunlar daha başta bir engel oluşturmaktadır. Bununla beraber, toprak üzerindeki nüfusun büyük çoğunluğu köle gibi çalıştı. Bu nüfusu banndıran ve temelde köle işgücü kullanan büyük araziler, daima sadece artan ekonomik gereksinimler sebebiyle değil fakat kesinlikle hasat döneminde, hür insanların ilave işgücüne ihtiyaç duyuyordu. Bu sebeple Cato el kitabının başında, bir arazi seçilirken diğer sebeplerin yanı sıra "işçi temininin bolluğunun" düşünülmesini tavsiye eder. Bu istihdam, mevsimlik ya da rastgele olabilir ancak bu kaçınılmaz bir durumdu; bu yüzden daha önce hür ve köle işçiler arasındaki ortak yaşam üzerinde durmuştum.[39] Kırsal kesimdeki mevsimlik işçilerin çoğunun geçimlerini uç düzeyde bir hayat tarzıyla, kıt kanaat elde etmeye çalışan küçük toprak sahipleri oldukları konusundaki daha ileri tartışmalara da katılıyorum.[40]

Şehirde durum biraz daha farklıydı. En azından birçok gerçek büyük şehir yıllarca çok sayıda göçmen çekti. Bu göçmenlerin bazıları vasıfsız ya da yarı vasıflıydı. Şüphesiz bu vasıflı zanaatçılar da fırsat çıktıkça devlet projelerinde çalışmanın önemini kavradılar

(ki buna her zaman ihtiyaç duyuluyordu). Bu konudaki en iyi örnek, büyük bir şehir olmayan fakat büyük bir tapınak kompleksine sahip olan Delos'tan gelmektedir. Burada, ayrıntılı bilgiler veren çok sayıda mali kayıt ortaya çıkmıştır. Bu kayıtlarda, yakındaki bir adadan birkaç günlüğüne, özel bir parça üzerinde çalışmak için gelen bir zanaatkârın varlığı tespit edilmiştir. Bu kişi aylarca, yıllarca ya da bir daha hiçbir zaman tekrar Delos'ta görülmemiştir. Bu tür insanlar da küçük toprak sahipleri ve kırsal bölgedeki hasatçılar gibi geçici olarak çalıştırılmıştır. Fakat Roma, İskenderiye (Aleksandreia) ve Klasik Dönem Atina'sında onlarca, binlerce vasıfsız ya da yarı vasıflı insan çoğunlukla daha kısa süreli çalıştırılmış olsa gerekir. Açıkça belirtmek gerekirse iş vermek, tüm sanayi öncesi toplumlarda aslında şehre ait büyük bir faaliyetti. Ticarî yapı; kapıcılık, seyyar satıcılık, dilencilik ve hırsızlığı artırmaktaydı.[41] Bu işçilerin çok az bir kısmı taşradakilerden daha az üretkendi ve köle işçilerle ortak yaşam meselesi pek geçerli değildi.

Bu işgücünün dışında, zannedildiği gibi herhangi bir olumlu çalışma fikrinin ortaya çıkması da beklenemez. Bağımsız çiftçiler ve zanaatkârlar gibi kendisi için çalışan insanlarla, başkaları için çalışanlar (mesela s. 79–82) arasındaki fark Antik Çağ boyunca değişmeyerek istikrarlı bir şekilde devam etmiştir. Bu ikisi arasındaki fark çok da belirgin değildi. Mesela çalışma düzenlemeleri esasen paranın el değiştirme şekline göre bölünmüştü.[42] Bu durum Antik Çağ'da ücretli işçilerin konumunda bir çarpıklığa yol açtı. Sınıf bilinci meselesi, daha önce de belirttiğimiz gibi, çalışan sınıfın değil çiftçi sınıfının devrimci sloganıdır. Bunların hepsi olmamakla birlikte, düzinelerce hatta daha fazla sayıda çalışanın grev örnekleri Geç Antik Çağ'dan birer delil olarak günümüze kadar gelebilmiştir. (s. 226 n57).[43] Bundan dolayı ne çalışmaya ait olumlu ideoloji ne de köle "rekabeti"ne bir içerleme yoktur.[44] Daha büyük şehirlerde, en azından özellikle imparatorluğa ait Roma'da, temel psikolojileri hayat şartları tarafından belirlenen çok sayıda özgür ve fakir ile birçok köle daha yoksul bölgelerde yaşamış ve çalışmışlardır. Nero'nun kent valisi Pedanius Secundus, bu şartlar da kendi kölelerinden biri tarafından M.S. 61'de öldürüldü. Antik kurallar uygulanarak, onun tüm köleleri aynı çatı altında toplandı. Bunlardan dört yüzü öldürülmeliydi. İmparator askerlerini gönderene değin, *pleb* göste-

rileriyle uygulama geçici olarak engellendi (Tacitus, ***Annales*** 14.42, bu durum *seditio** olarak bilinir). Halkın tepkisinin arkasındaki sebepleri inceleyecek kaynak yoktu. Fakat basit gerçekler ortaya çıkarıldı. *Pleb* ayaklanması, birey yaşamını korumayı amaçlamaktaydı, ki böylece *pleb*ler (bunların bir çoğu azatlı köleler ya da onların torunlarıydı) gün be gün birleşmekteydiler.[45]

Pedanius Secundus hikayesinde kayıtlarda olmayan şey, köleliğin eleştirilmesiydi. Fakat ne köleler tarafından yapılan esaslı bir saldırı ne de nadiren de olsa bir köle ayaklanması görülmemekteydi. Üç ciddi ayaklanma -Antik Çağ'da hepsi bu kadardı- özel durumlarda meydana gelmişti. Diğer yandan hırsızlık, sabotaj, kişisel şiddet, firar şeklinde düşmanca davranışlar, kölelerin kişisel tepkisiydi. Yeterince ortak noktaları bulunmasına rağmen kölelerin büyük çoğunluğunun, sistem içinde kendilerinin olabildiğince iyi bir yere yerleştirilmiş oldukları sonucuna varmaları ve bunu kabullenmeleri şaşırtıcı değildir.[46] Köleler, hür nüfus içerisinde yaygın bir korku meydan getirmişlerdi. Roma hukukunda, mesela hür yoksullar ve köleler arasındaki sosyal ilişki ve yaşam alanını birbirinden ayırmak mümkün değildi. Fakat kölelerin, kâr amacı gütmeyen derneklere (*collegia*) efendilerinin özel izni olmadan üye olmaları yasaklanmıştı (***Digest*** 47. 22. 3. 2). Batı imparatorluğundan tatmin edici kanıtlar, efendilerin kült dernekleri dışında, gerekli onayı vermek istemediklerini göstermektedir.[47] Bu açıklamayla bağlantılı olarak efendiler, *collegia*'daki yakın sosyal ve kişisel ilişkilere köle üyelerin "bulaşması"ndan korkuyorlardı. Bununla beraber, bu korkunun varlığı iyi belgelenmiş olsa bile takip edilememekteydi ve daha önce de uzun uzadıya değerlendirmiş olduğum gibi (açıkça bu ciltte bu duruma karşıt görüş ele alınmıştır), kölelerin düşmanca tavırları Antik Çağ köleliğinin çöküşüne sebep olmuştur.[48]

Roma İmparatorluğu'nda gerçekte uygulamalar ile yasalar arasında zaten geniş bir boşluk yer almaktadır. Bir yüzyıl önce Mommsen, küçük bir istisna dışında imparatorluktaki kölelerin -ki bunların kökenleri yazılı ve epigrafik kaynaklarla belirlenmiştir-, İtalya'dan ya da imparatorluk eyaletlerinden geldiklerini gözlemlemiştir.[49] Bu çalışma, kendi zamanından günümüze kadar gelen buluntularla doğ-

* İsyan. (r.n.)

rulanmıştır.[50] İmparatorların, çeşitli şekillerde ortaya çıkan "iç köleliği" yasakladığına dair çok sayıda emirnâme bulunduğu kesindir. Bu kanunların sadece bir kısmını biliyoruz.[51] Fakat uzmanların bu kanunları uygulamada ne derece kararlı oldukları, bunları ne derece uygulayabildikleri konusunda herhangi bir belge yoktur. Kanunlar ne derse desin, kendini satma, özgür çocuklarını satma ve kesin olarak adam kaçırma, profesyonel köle tüccarları aracılığıyla çok büyük ölçüde devam etmiştir. Burada güçlü patronların mevcudiyeti, gerekli bir önşart gibi görünmektedir.

Son zamanlarda bu konuda etkileyici yeni kanıtlar (başka kanıtların yanı sıra) Aziz Augustinus'un mektuplarında keşfedilmiştir.[52] Bunlardan birisi (n. 10) yaklaşık M.S. 422-423 yıllarına tarihlenmektedir. Bu mektup, Kuzey Afrika'daki gençlerin ve hür doğan çocukların geniş ölçüde kaçırılmasından şikayet etmektedir. Bu çocuklar köle olarak Hippo Limanı'ndan* denizaşırı yerlere gönderilmekteydiler. Aynı zamanda Augustinus, ailelerin çocukları satmalarına yirmi beş yıldan beri yasal olarak izin verilmemesine rağmen, bunun daima var olduğunu söylemektedir. Burada konunun hukuki yönüne girmiyoruz. Fakat diğer başka metinlerde bunu ima eden akıl almaz ifadeler bulunuluyor. Böyle bir kanunla ilgili olarak elimizde herhangi bir referans bulunmamakla birlikte, diğer metinlerde, bu gibi satışlara karşı esasta yasaklamalar bulunmasına rağmen Geç İmparatorluk Dönemi'nde izin verildiğini gösteren akıl almaz ifadeler yer almaktadır.[53] 24. mektupta Augustinus hukukçu bir arkadaşına, benzer olaylarla ve hukukla ilgili sorular sormaktadır. Fakat bunun cevabının yer aldığı bölüm korunamamıştır. Bu alanda birçok iş yapılması gerektiği kesindir. Bunun başlangıç noktası, Augustinus mektuplarında, aslında yeni olmayan "barbarlık öncesi" Roma imparatorluk toplumuna özgü sorunları yansıtan olaylar olmalıdır.[54]

3) Toprağın İşletilmesi, Zenginlik ve Kazanç

Genel olarak kabul edilen, zenginliğin temel şeklinin toprak olduğu fikri Antik Çağ boyunca hep vardı. Toprağın işletilmesi normal şartlarda otomatikman zenginleşmek, mevcut kaynakları kullanmak ya da kendini sosyal statüde ilerletmek ve çeşitli yollarla güç elde et-

* Tunus'ta, Sicilya'nın karşısında Akdeniz kıyısında antik liman. (r.n.)

mektir; bu da belli bir plâna göre hareket etmeyi gerektirir. Sınırlı anlamıyla bu, sadece gelir elde etmeyi hedefler. Fakat bunun yanı sıra mesela toprak sahiplerinin yönetimi altında insan gücünü artırmak, kişisel etkinin güçlendirilmesini ya da doğrudan doğruya denetimin artırılmasını gerektirir. Bana göre bu çok açıktır. Fakat bu konuda tarihçiler tarafından son derece basit bir mantıkla gösterilen ısrarlı isteksizliğe karşı çıkmayı gerekli buluyorum. Çünkü bunların görüşleri, kapitalist toprak işletmesindeki tam gelişmiş bir kazanç hareketi ile "geçim ekonomisi"ne ilişkin anlamsız fikirler arasında tutarsız bir temele oturmaktadır. On yıl sonra Whittaker aynı şikayeti tekrar gündeme getirmiştir: "Zengin toprak sahipleri kavramı, topraklardaki üretimden doğan kazançlarla ilgilenmemekte ya da bunu içermemektedir.... Bu tamamen ve açıkça saçmadır. Bu tür bir 'iş', bir çeşit doğrudan üretim fazlasının yok edilmesidir. Mevcut olan gerekli eşyalar ya da lüks şeyler (bununla birlikte zenginlik için gerekli şeyler), piyasa sayesinde ya da değil ve ajanlara rağmen ya da değil, *tanımlamaya çalıştıkları şekliyle satma ve satın almanın kazancı üzerinden yaşama, Roma meclis üyelerinde olduğu gibi keskin bir şekilde birbirinden ayrılmalıdır*" (italik vurgu bana ait).[55]

Büyük toprak sahiplerinin, kötü üne sahip olarak kendi işletmelerini sömürmeleri ve ürettiklerini tasarruflarında tutmak konusunda benimsedikleri yöntemlerle ilgili olarak yazılı belgelere dayalı kaynakların hemen hemen tümünün sessiz kalması, bu karmaşık ve çeşitlilik gösteren yöntemler üzerine somut bir tablo çizilebilmesinde merkezi konumda yer alan en önemli zorluktur. Bu konuyla ilgili olarak kaynak malzemenin içerisinden süzülerek ve yetersiz ihtimallere dayanarak yapılan çıkarımlarla yavaş yavaş bilgi üretilmekte veya en azından hipotezler oluşturulmaktadır. Mesela ekonomik yelpazenin en altında, kesin şartlar altında (özellikle Roma İmparatorluğu yönetiminde) devlete ve büyük toprak sahiplerine güç ve kazanç sağlayarak kaynak oluşturan köylü piyasası artık ortaya çıkmıştır.[56] Bu yelpazenin en üstünde ise, sadece malın pazarda satılması değil bunun yanı sıra tarım zenginliğinin bir himaye aracı olarak kullanılması ve diğer yollarla ticarî olmayan ziraî ürünlerin kayda değer hareketi yer almaktadır.[57]

Buraya kadar hem Roma hem de Hellen tarihinde, Klasik ve Klasik sonrası dönemlerde merkezî bir yer tutan, büyük miktarda toprak kiralayanlar cephesindeki mal üretimi üzerinde bu derece durmamız yeterlidir. Özellikle şimdiye kadar ele alınanların marjinal olması, yani kil yataklarının seramik, tuğla ve kiremit imali için kendi çıkarlarına kullanması gibi örnekler, bizim meseleyi anlamamızı sağlayan en büyük etkendir. "Doğal olarak" kil, bir tür toprak sayıldığından, bunlar arasında kile ayrı bir yer vermek aklımıza gelmez ve bu sebeple tarihçilerin bunu büyük ölçüde önemsememiş olmaları da hiç şaşırtıcı değildir. Hatta Roma bürokrat ve hukukçularının kilin konumu hakkındaki görüşleri de belirsizdir. Hukukçular arasında bu konudaki farklı görüşlerin delili olarak, kil yataklarından yararlanma, köle işgücü kullanma veya başka birtakım amaçlarla mülkten yararlanma hakkı olup olmadığı; veya M.S. 4. yüzyılda Constantinus'tan sonra imparatorluğun *collatio lustralis** yani arabulucu (*negotiatores*) üzerine konan bir vergi ile tanışması,[58] imparatorların tekrar tekrar verdikleri çabalarla bu verginin etki alanlarının sınırlanması, mülk yönetimindeki normal işlerin bundan muaf tutulması (***Codex Teodosianus*** 13.1) bunlar arasında sayılabilir.

Bununla beraber bunlar hukukçuların çok hafifletilmiş anlamlı tartışmalarıdır ve özellikle metinlerde bulunabilir. Bu toprak sahiplerinin onların kil kaynaklarındaki gelişmeleri kanıtlaması karşısında, doğrudan bir işletme olsa da olmasa da bu, latifundia sahipleri için bir rantiye gibi olmuştur. Şimdiye kadarki en etkileyici sonuç, imparatorluğun M.S. 2. yüzyılın başlarına ait mühürlü tuğlalarının sıkı analizleri sonucu ortaya çıkmış bulunuyor. Tuğlalar yapıların en önemli malzemesi olduğundan, bunlara çok fazla miktarlarda ihtiyaç duyulduğu ortadadır.[59] Böylelikle kil yatağı sahipleri, birbirinden farklı ücretlerin ve bireysel katılımın bulunduğu tuğla üretiminde, esas olarak üst sınıfın bir üyesi olarak yer alıyorlardı. Bunlar zaman içinde imparatorlarla birlikte güçleri zaman geçtikçe artan etkili bir kesim haline gelmişlerdir. İtalya ve Sicilya'da tapınak ve şehir oluşumuna dahi katılmışlardır. Burada seramik üretimi de vardır. Ancak bunlar, Atina'da veya başka bir yerdeki iyi boyanmış

* Kefalet kabilinden toplanan para. (r.n.)

ince seramikler gibi değildir. Küçük kentsel sanayi ürünlerinden başka, seri üretim amphoralar ve sofra çanak çömleği antik dünyanın her yerinde üretilmiştir. Bunlar M.S. 4. ve 3. yüzyıllarda bir Kuzey Ege adası olan Taşoz'da (Thasos) ve "Erken İmparatorluk - Geç Cumhuriyet Dönemi'ne ait" Orta İtalya'nın Cosa Bölgesi'nde yapılan parlak arkeolojik çalışmalarda açığa çıkarılmıştır.[60] Aynı değerlendirme, Gal (Kelt) merkezlerinin *terra sigillata*sı için özellikle La Graufesenque tarafından ikna edici şekilde yapılmıştır.[61]

Arkeoloji tabii ki bize kiremit, tuğla ve seramik imalatçıları ile toprak sahipleri arasındaki hukukî ve ekonomik ilişkiyi gösteremez. Az sayıda kireç ocağının tesbit edilmesi -bu gerçekten arkeolojik bir faaliyettir- ve bunlardan çok azının da sistematik araştırılmış olması şaşırtıcıdır.[62] Bunun yanı sıra M.S. 3. yüzyıl ortalarına ait Oxyrhynchus'tan gelen 3 adet papirüsle ilgili son yayın, toprak sahipleri ile çömlekçiler arasındaki ilişkileri gün ışığına çıkarmaktadır. Bu konuda şimdiye kadar yapılan bilebildiğim spekülasyonlar bu çalışmada dikkate alınmamıştır.[63] Papirüsler, çömlekçiler adına iki yıllığına kiralanan geniş mülklere değinmektedir. Kiracılar, kendilerini "şarap kapları yapan çömlekçiler" olarak tanımlamışlardır; her yıl 15.000, 24.000 ve 16.000 iyi kalite kap üretmeyi taahhüt etmişler ve sırasıyla, ilk ikisinde her yüz parça için 32 drakhme, sonuncusuna ise her yüz parçada 36 drakhme ödeyeceklerini belirtmişlerdir. Bunun yanı sıra ayrıca belirlenmiş iki veya sekiz tür kap da az miktarda üretiliyordu. Bunların bedeli, kaplarla şarap ya da mercimek olarak ödeniyordu. Mal sahipleri çömlekçilere hammadde ve ekipman sağlarken, çömlekçiler sadece işgücü temin ettiler (ancak bu kesin değildir) ve her iki çalışma da (biri yayımlanmamıştır) bakış açımızı destekleyen çeşitli kanıtlarla birlikte, mal sahiplerinin hatırı sayılır öneme sahip insanlar olduklarını ortaya koymaktadır.[64]

Oxrhynchus'taki kiralamaların, Roma dünyasının çömlekçilik üretiminde ortak bir metot uygulandığının göstergesi olduğunu ileri sürmüyorum (bunun yaygın olmadığını ispatlamanın imkânsız olduğunu da sanmıyorum). Fakat öncelikle, sadece büyük merkezler olan Arezzo, Pisa, Puteoli, Lezoux, La Graufesenque, Kuzey Afrika gibi büyük yerlerde değil, bunun dışında sayısız küçük üretim mer-

kezinde de tamamen yerel bir dağıtım için, çok çeşitli metotlar uygulandığına kesin olarak inanıyorum. İkincisi, tüm bu mal sahipleri, küçük ya da büyük, doğrudan ya da dolaylı yollardan hammadde elde ederek, işletmelerinden yeterince kazanç sağlama şansına sahiplerdi. Burada esas olan onların toprak sahibi olmalarıydı.

4) Tüketici Şehir ve Şehir Üretimi[65]

Antik literatür, şehir ve kırsal kesim arasındaki karşıtlıkların anlatımlarıyla doludur. Bu, "köylü" sözcüğünün içinde saklı anlamla, sert ve aşağılayıcı bir şekilde başlamaktadır. Bu literatürde bulunmayan nedir? İnsan topluluklarında bu iki alan arasında bölünen temel ***ekonomik*** kavramlar, uyumlu bir formülasyonla açıklanmıştır, ki Adam Smith üçüncü kitabı ***The Wealth of Nations***'ta buna açıklık getirir. "Her uygar toplumda büyük alış veriş, şehir sakinleri ile kırsal kesim arasında devam etmektedir... Şehirlerin kazancı, kırsal kesmin kaybı... zannedilmemelidir. Her ikisinin de karşılıklı kazancı vardır, bu iki taraflıdır"; bu fikre karşı temel muhalefet Marx ve Engels'ın ***Alman İdeolojisi**** (1846'da tamamlanmıştır) adlı eserlerinde dile getirilmiştir ve Marx tarafından ***Kapital***'in** ilk cildinde tekrar edilmiştir. İşgücünün paylaşımında belirleyici olan, malların değiş-tokuşu kavramını ortaya çıkartan ve bunu belirli bir gelişme derecesine ulaştıran şehirle taşra arasındaki farktır. Toplumun ekonomik tarihi üzerine söyleyeceklerimizin tümünün bu antitez içinde toplandığı söylenebilir".[66]

Elbette Hellenler ve Romalılar, şehir ile kırsal kesim arasındaki mal değiş tokuşunun farkındaydılar. Hatta bunlar arasındaki anlaşmazlıklarla da ilgileniyorlardı. Gerçi köylülerin yaşamları boyunca karşı karşıya kaldığı değiş tokuş ya da anlaşmazlıklarla ilgili şeyler yazılmamıştır, ancak bunun bir önemi de yoktur. Çünkü o dönem aydınları, ekonomi ya da toplum üzerine herhangi bir fikir ya da teori kurmayı başaramadılar. Bu 18. yüzyıldan önce ortaya çıkmadı. Ancak 20. yüzyılın başlangıcında çağdaş Avrupa şehirlerinde, Geç

---

* Türkçe çeviri: ***Alman İdeolojisi (Feuerbach)***, (Çev. Sevim Belli), Ankara 1992. (r.n.)

** Türkçe çeviri: ***Kapital***, (Çev. Alaattin Bilgi), Ankara 1990. (r.n.)

Orta Çağ kentleri ve Antik Çağ kentleri arasında büyük bir bölünmenin olduğu açıkça fark edildi. Bu, Max Weber ve Weiner Sombart'ın çalışmasıydı. Bunlar Karl Bücher'e göre biraz daha öndelerdi ve yıllarca yakın iş arkadaşıydılar. Orta Çağ kentleri, daha sonra yazıldığı gibi "Hellen ve Roma şehirlerindeki gibi önemsiz tüketim merkezleri" değildi.[67] Sombart bu kavramın ayrıntılarına girdi ve konuyu netleştirdi. "Bir tüketim şehri bana göre, geçinebilmek (*Lebensunterhalt*) için gerekeni ödeyendir... bunun için kendi üretimleri gerekli değildir, çünkü buna ihtiyaçları yoktur. Bunlar yasal uygulamaların oluşturduğu kaynaklardan geçimlerini sağlarlar. Mesela, vergiler ya da kiralar şeklinde geri dönen değerleri, dağıtma yükümlülükleri olmadan bunu yaparlar."[68]

Antik Çağ üzerine çalışmalar yapan klasik tarihçiler normal olarak bu bakış açısını reddettiler ya da Eduard Meyer'in yolundan giderek, bu konuda Bücher, Weber ve Sombart'ın cahil ve akılcılıktan uzak bir şekilde bu alanı istismar ettiklerini kabul ettiler ve bunların yolunu takip etmemeyi önerdiler. Weber'in ideal tipleri (veya modelleri) hakkında zaten birtakım şeyler yazmış bulunuyorum ve bu konuda tekrar gerek olduğunu sanmıyorum. Uzun uzadıya bu noktayı ele almanın gereği de yoktur. Weber ve diğerleri, şehir nüfusunun çoğunluğunu oluşturan köleler, yabancılar, yurttaşlar ve zanaatçıların, geçimlerini sağlamak için çalışan vasıfsız işçiler, çarşı esnafı ve profesyonel adamlara benzer şekilde hayatlarını kazandıklarının farkındaydılar. Birçokları -köle ya da özgür olmaları fark etmeksizin- ihraç etmek veya satmak için evde bir şeyler üretmekle meşguldüler. Bu konuda hiçbir ciddi tartışma bulunmamaktadır. Bu gibi pek çok faaliyet bulunmasına rağmen Arezzo seramiği, Tarsus'un keten giyisileri veya Patavium'un yünlüleri konusuna daha önce dikkat çekmiştim. Mesela Marsilya'da (Massalia), daha sonraları değil ancak erken koloni günlerinde, içinde barbarlara ihraç edilen ya da onlardan ithal edilen ürünlerin yer aldığı antrepolar bulunduğu artık ispatlanmıştır.[69] Bununla beraber Taras'ta (Tarentum) var olduğu düşünülen (Rostovtzeff burayı "antik dünyanın önemli sanayi merkezleri" içine dahil etmiştir) yün sanayii antik kaynaklarda en ufak bir bilgiyle bile desteklenememiştir.[70]

Değerlendirmelerimin çoğu, son zamanlarda söylenmiş olduğu gibi, "sessizlikten gelen bir tartışmaya ve bilgilerin yetersizliğinden dolayı bir genellemeye dayanmaktadır."[71] Belgelerin sessizliğinden dolayı konunun, büyük oranda ve bıkkınlık verici tartışmalarla, başka bir yerde de "yetersiz kişisel tartışma" olarak tanımladığım şekilde, metinlerde yer almayan kuramsal ve iddialar halinde değerlendirilmesi anlamına gelmektedir. Bu tür değerlendirmeler üzerinde belirgin uzun tartışmalar yapmak saçma olabilir. Fakat burada, iki örnekte yer alan ve yaygın olmayan teknik bir bakış açısı üzerinde durabiliriz. D'Arms, Roma dünyasındaki tüccarların statüsü üzerine yazmış olduğu makalesine, kısa süre önce La Rochelle'den elde edilen ve 18. yüzyıl başlarına tarihlenen soylular sınıfına ait bir ailenin karşılıklı şahsi yazışmalarını içeren mektuplarla başladı. Bu mektuplarda, ailenin servetini oluşturan şeyin tamamıyla toprak olduğu ve ailenin temel geçim kaynağını köle ticaretinin oluşturduğu ve bunun onlar için büyük bir mutsuzluk kaynağı olduğu açıktı. Fakat D'Arms, Roma'ya ait kanıtlar, "bizi bir şekilde yanıltmaktadır, ki... bu konuda şimdiye kadar bir Roma senatörünün kendi temellerine dayanarak ticaret yapmakla birlikte Depont gibi tüccarları aşağıladığına dair herhangi bir örneğe sahip değiliz" şeklinde devam eder ve "eğer Roma'dan da kişisel olsa bile karşılıklı yazışmalardan bir kısmı günümüze gelebilseydi... bizim Jean Samuel Depont'un benzerlerini Antik Çağ Roma'sında bulabileceğimizden kesinlikle eminim" diye sözünü tamamlar.[72]

Herhangi bir delil bulunmamasına rağmen Moeller'in, Pompeii'de yerel koyun yetiştiriciliğinden kaynaklanması gereken büyük bir yün sanayiinin varlığını ortaya koymak için harcadığı büyük ve hatta olağanüstü çaba daha da abartılıdır ve bu bölge antik kaynaklarda sığır yetiştiren bir yer olmasına karşın, eğer kabul edilebilirse, kendisi koyun üretilen bölgede Lactarius Mons teriminin süt üretimini ifade ettiğini iddia ederek bu konuyu açıklamaktadır. Moeller'in tartışmasının tamamında, girişimci bir ihracat sanayiinin varlığı ve bunların yün çırpıcılar tarafından kontrol ve koordine edildiği konusundaki görüşleri birbirini izleyen hatalarla dolu olup tahminlere dayalı olarak ortaya konmuştur. Mesela o, bir evi yirmi çalışanıyla birlikte küçük bir fabrikaya dönüştürmüş ve bu iddiasına, dokumacı bir adam olarak tanımladığı birinin yazmış olduğunu

varsaydığı duvar yazılarını kaynak olarak göstermiştir. Ve Moeller, tamamıyla arkeolojik değerlendirmelere aykırı olmasına rağmen, Eumakhia'nın heykelinin yün çırpıcılarının girişimleriyle dikildiği büyük bir binada, Yün Çırpıcıları Birliği'nin ve "giyisi ve eşya değiştokuşunun yapıldığı veya satıldığı bir müzayede alanın" bulunduğunu belirtmektedir.[73]

Fakat bu temel metodolojik tartışmayla gereğinden fazla meşgul olundu. Bu "tüketici şehir" modeli ve benim kurmaya çalıştığım antik ekonomi hakkındaki tüm analizler, Pompeii'de birkaç tekstil atölyesinin keşfi ya da senatörler aristokrasisinin birkaç üyesinin ticaret ve üretimle meşgul olması, benim bu analizlerimi doğrusu hiç etkilemedi ve bozmadı. Bu olağanüstü adamların olağanüstü şehirleri üzerine burada bir tartışma yapamayız. Bütün bilinen ya da mümkün olan tekil örnekler, ne tarihi ne de sosyolojik olarak belirleyiciymiş gibi görülemezler. Anlamlı sayısal verilerin yokluğunda, yargıda bulunurken yapılabilecek en iyi şey, saptanan fikirlerin bir model olmadığını ve mevcut bilgilerin tartışmalı bir modelden daha tatmin edici olduğunu açıklamaktır (Antik Çağ uzmanları hâlâ, yaygın olarak tüm bilinenlerden farklı "gerçekleri" listeleme yöntemine giderler, ki bu hiçbir zaman bir metot değildir). Tüketici şehir modeli, gelirlerin sadece kiralar ve vergiler gibi istikrarlı sektörlerden değil, daha çok ticarî kayıtlarda "yabancı" tarım sektörü olarak belirtilen alanlardan temin edildiği bir modeldir. Bununla birlikte tüketici şehir, gelirlerini, çoğu kentsel ürün için getirilen kötü ürün imal etme sınırlamalarına rağmen, bağımsız zanaatkârların yerel halka satmak amacıyla basit olarak ürettikleri mallardan sağlar. Özbeöz tüketici bir kent olan Roma, benzer şekilde çok sayıda insana ihtiyaç duymaktaydı. Fakat normalde sadece önemsiz malların üretiminde bunlara ihtiyaç vardı. Eleştirici bir öneri Sombart tarafından ileri sürülmüştür. Doğrudan doğruya aşağıdaki alıntının anlaşılmasına yardımcı olacak şekilde, bir başka alıntıyı ben zaten tüketici kenti tanımlarken yapmıştım. Sombart ise, "şehrin asıl temel yaratıcıları tüketicilerdi. Bunu ikinci derecede (üçüncü derecede, vs) sağlayan ise üreticilerdi" demekte ve üreticileri bağımlı bir unsur "olarak, hayatları tüketici sınıf tarafından tüketim fonunun paylaşılmasına izin verilmesine bağlı" bir grup şeklinde tanımlamaktadır.

İşte üzerinde doğrudan doğruya tarışma ve değerlendirmeler yapılması gereken konu budur. Başka bir ifadeyle belirtmek gerekirse, soru sadece antik dünyada ne şehre ait önemli boyutta imalat ve ticaretin zenginliğe yol açmasıdır, ne de tarım ve madencilik sektörü tarafından yaratılan tüketim fonunun bir parçasının alınmasıdır. Er ya da geç sonuçta Roma İmparatorluğu'nun, Antik Çağ boyunca tamamıyla eşit olmasa da, bütün topraklarını bir bütün haline getirmiş olması, şehirlerin oldukça geliştiğinin önemli bir kanıtıdır. Sombart'ın ikincil - üçüncül şehir yaratıcılarının sayısı muazzam şekilde artmıştı. Fakat ben şehre ait üretim mallarının, bir zaman sonra mesela M.S. 3. yüzyılda ve sadece batı imparatorluğunda büyük toprak sahiplerinin şehirlerden kaçışı ve piyasalardan malların gittikçe artarak geri çekilmesi sonucunda bazı çöküşlerle azalmaya başladığına inanıyorum (kısaca yukarıda, s. 160). Bu öneri, bu konuda sıraladığımız sorulardan daha fazla araştırmayı gerektirir ve zaten şu anda üzerinde durduğumuz mesele, ekonomik büyümenin ne zaman gerçekten sona erdiğini tayin etmektir.[74]

Nihayetinde, gerçek ya da hayal ürünü tüm istisnalar bir yana, şehre ait üretimin genel hatlarına günümüz benzeri bir itibar kazandırmak için göstermiş olduğumuz son çabalar, bu konuda bazı noktalara değinilmesini engellemiş görünmektedir. Öncelikle, Antik Çağ'da bir esnaf birliğinin (*collegia*) (s. 138) olmadığını, Roma *collegia*sı hakkındaki son çalışmalar bir kez daha ortaya koymuştur.[75] Bu ilk düşüncemizi takip eden ikinci nokta ise, *a fortiori,* eğer orada esnaf birlikleri yoksa, esnaf birliği salonları, kumaş salonları, borsalar, değiş tokuş alanları da yoktur. Bu konuyu açıklığa kavuşturmak için yapılan girişimler de Pompeii'deki "Eumakhia binasında" olduğu gibi tamamıyla patetiktir*. Veya Ostia'daki, diğer adıyla "Piazzale della Corporazioni" olarak tanınan ve işlevi kesin belli olmayan bir binayı, heyecanlı bir arkeoloğun aşırıya kaçarak, küçük ticarî ofis odacıklarından oluşan bir yapı olarak tanımlaması, bunları keşfetmek için yapılan müstesna girişimlerdendir.[76] Bu gibi genel noktalar (ve diğer birçoğu doğrudan doğruya gelecek bölümde incelenecek) bana göre antik ekonominin karakteristiğinin belirlenmesinde temel oluşturacaktır.

---

* Acıklı, dokunaklı (r.n.)

5) Para ve Kredi

Bugün Batılı kapitalist ülkelerde yaşayanların hiçbiri için, paranın gerçekte madenî paradan daha başka bir şey olmadığı, özellikle kağıt para (geleneksel değerlerde metal dolaşımı, para yerine geçen nesnelerdeki gibi temelde farklıydı) ve bunun yanı sıra ciro edilebilir (aktarılabilir, devredilebilir) kağıtların da bulunmadığı Antik Çağ toplumlarındaki para kullanımını kavramak kolay olmayacaktır. Daha açık bir ifadeyle, antik enflasyon hakkındaki her tartışma, özellikle M.S. 3. ve 4. yüzyıllarda var olduğu düşünülen enflasyon ve bunun temel nedenleri üzerinde yoğunlaşarak sonuçsuz kalsa da, esasen bu tartışma temelde eksik yürütülmektedir.[77] Büyük oranda eldeki para miktarının, altın ve gümüş olarak yetkililer tarafından bastırılmasına bağlı olduğu ve toplumun devam eden ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kaldığına hiç şüphe olmadığı bir ortamın, ekonomik gelişmeyi kendi haline bıraktığı oldukça kesindir. Cumhuriyetin son yüzyılında Romalı yetkililerin "bazı ekonomik kavramların ... deneysel anlayışını" bir "parasal politika tasarımı" şeklinde geliştirmek ve diğer şeylerin yanı sıra "değiş tokuşu amaçlayan piyasa ihtiyacını yeterince karşılamak"[78] için gerekli yeterliğe sahip olduklarına dair Lo Cascio'nun görüşlerine ve onun tartışmalardaki ısrarlı çabalarına katılanlar olsa bile –ki ben hiç ikna olmuş değilim- her ne kadar bu, değerlendirmenin dışındaysa da, Roma'da da zaman zaman para azlığından kaynaklanan "krizler"in etkili olduğu anlaşılmaktadır.[79] Ayrıca yine bu tartışmanın ötesinde, Roma Devleti ve imparatorluk haline gelmiş diğer devletler bir yana bırakılacak olursa, Antik Çağ devletleri fetihler yoluyla elde ettikleri gelirler veya madencilikten sağladıkları büyük miktardaki kaynaklar dışında kronik kıtlıklarla karşılaşmışlardır.

Bunun yanı sıra, bu noktada benim kaygım kredilerden çok para basımıyla ve özellikle de borç para verilmesinin ötesinde kredi mekanizmasıyla ilgilidir. İlk baskıda, kredinin *yaratılmasına* imkân tanıyan ve Erken Yakın Çağ'dan veya Geç Orta Çağ'dan iyi bilinen yöntemlerin Antik Çağ'da bulunmadığını vurgulamıştım. Bu, borç verenlerin veya borç veren kurumların, bir çeşit para yerine geçen çeşitli nesnelerin nakit parayla alışveriş yapar gibi kullanılması için toplum kaynaklarını yaygınlaştırmaları anlamına geliyordu. Ben

özellikle ciro edilebilir veya devredilebilir kağıtların azlığı, borsaların veya değiş tokuş yerlerinin bulunmaması ve resmi banknotlar şeklindeki devlet tahvili veya benzeri kağıt para karşılığının olmayışına da dikkat çektim (s.141-3). Çağdaş ekonominin geliştirilmesinde bu kurumların asıl rolü ve teknikleri, ki ekonomi tarihçilerince çok iyi bilinir, bu belgelemeyi gerektirmektedir. Antik Çağ'da bunların bulunmayışı, eğer durum gerçekten böyleyse, esnaf birliklerinin ve esnaf birliği salonlarının da olmayışı gibi temel bir konudur. Antik Çağ iş hayatının uygulama ve finansmanının temel şartları, istisnalarla açıklanamaz.

Benim görüşüme karşı iki büyük "anti-ilkelci" (anti-primitivist) karşıt yaklaşım Andreau ve Thompson tarafından ortaya atılmıştır; bunların kredi yaratma sorununu nasıl ele aldıklarını sorgulamak gerekir.[80] Thompson'un, kaynakların sessizliğine kişisel bir açıklama getirdiği noktada, artık uzmanlaştığı "kayıp insanlar tartışması" olarak bildiğimiz görüşlerine daha fazla yer vermeye gerek yoktur. Thompson, Atina "jurilerinin, mülk yönetiminin detaylarını duymak bile istemediğini" belirtmektedir.[81] Fakat her iki bilim adamı da Antik Çağ tefeciliğinin önemli ölçüde üretim için kullanıldığını ifade ederken bu görüşü ön planda tutmuşlardır, ki bu noktada durup deliller üzerinde ısrar etmek gerekir. Kısa süre önce, "tüm Klasik Hellas'tan elde edilen çok farklı türden hemen hemen dokuz yüz ticarî borç verme örneklerinden oluşan katalogda", belki beş ödünç para verme işlemi -denizcilikle ilgili krediler hariç olmak üzere- üreticilerce değerlendirilmiştir.[82] Katalogda, yer alan tek bir ticarî işlemin sınıflandırılması için dahi hiçbir iddia veya hiçbir tartışma bunların aritmetik etkilerini değiştiremez. Hellenistik dünya ve Roma için bir özet tablo mevcut değildir ve biz burada tahminlerimize ve önsezilerimize dayanarak değerlendirme yapmış bulunuyoruz. Bununla beraber, üretim dışı tefecilikte çizdiğimiz bu tablo kayda değer bir değişme göstermemiştir. Bilebildiğim kaynaklar da bu yönde değerlendirmeler yapmaktadır.

Thompson kredi oluşturulması konusunda hiçbir noktayı ele almadan ortaya çıkmaktadır. Ancak Andreau devlet borcunun bulunmadığını belirtir fakat bir görüngü (fenomen) olarak "ve doğrudan doğruya ondan önceye gelen bu dönemi" yanlış bir şekilde Sanayi

Devrimi dönemine konumlandırır ve bir cümleden bile kısa bir ifadeyle bunu reddeder (s. 1132). Andreau daha sonra Antik Çağ'daki bankacılık, "paranın belirli ekonomik miktar oluşturduğu yapı içerisinde var olan global satın alma gücünü artıracak şekilde etkilemiştir" der. Çünkü, bir yanda yatırımcıların malı hâlâ para olarak kalırken, aynı zamanda bankalara para olarak borç verilmiş ve bu, miktarı ikiye katlamıştır (s. 1143). Bu beni şaşırtıyor ve başka bir alternatif göremiyorum, fakat bu durumun tuhaflığı beni yanlış değerlendirmeler sürüklemesine de müsaade edemem.[83] Kredi oluşturma araçlarının ve kurumlarının bulunmayışı, halen Antik Çağ ekonomisinin sarsılmaz temellerini oluşturmaktadır.

Belki de konuyu kapatmadan önce bir kez daha, Antik Çağ'da çok geniş bir borçlanma ve tefecilik bulunduğu konusunu bir an için bile tartışmayacağımı söylemeliyim. Bu bilinmeyen ve keşfedilemeyen yüzdelik içerisinde, kentin ve kırsal kesimin yoksulları için küçük tefecilik yoluyla verilen krediler şeklini almaktaydı ve bu tefecilikten elde edilen kazançlar ise üst sınıflar için düzenli bir gelir oluşturmaktaydı. Burada mesele bu değildir, ancak mesele üretimde ve ekonomik büyümede tefeciliğin rolüdür, ki bu konuda benim görüşüm tamamıyla olumsuzdur.

6) Kentlerin Beslenmesi

Çok açık bir şekilde Atina ve Roma'da gördüğümüz gibi bazı antik kentler, dışarıdan düzenli olarak büyük miktarlarda hububat ithal etmek zorunda kalmıştır. Daha sonraları bu iş kendi kendine bir sınıf oluşturmuştur. İthalat ihtiyacı (ihtiyatlı çağdaş tahminlere göre) M.Ö. 1. yüzyıldan M.S. 3. yüzyıla kadar her yıl en azından 150.000 ton hububat olarak belirmektedir (buna ek olarak Roma ordusunun uzaklara savrulmuş birlikleri için gerekli malzemeler de bulunmaktadır).[84] Bu gibi miktarlar (ve M.S. 332'den sonra Bizans için gerekli malzemeler), "Antik Çağ'da önemli miktarlardaki ucuz mallar için uzak mesafeler arasında sürekli bir taşımacılık örneği olarak" dikkat çekmektedir. Bu, "bozulması kolay karmaşık bir sistemdir". Henüz "sistemin yetersizliklerini çok ciddi şekilde vurgulayamıyoruz. Fakat bunlara rağmen sistem, normalde doğru olarak çalışmaktadır."[85] Hububat temini, kısmen aynî kiralar ve çeşitli vergilerden kısmen de (özel ve devlet olmak üzere) merkezi İtalya, Sicilya,

Sardinya, Kuzey Afrika ve nihai olarak Mısır'dan satın alınarak sağlanmaktadır. Daha az miktarlar da Gallia ve İspanya'dan temin edilmektedir. Büyük miktardaki emtianın çoğu, tahminen %85'i denizyoluyla (denizcilik mevsiminin devam ettiği yedi ay süresince) Claudius'un Ostia Limanı'nı kurmasından önceki Roma'ya değil, Napoli Körfezi'ndeki Puteoli'ye, buradan da nehir taşımacılığıyla Tiber Nehri'ne geliyordu. En büyük gemiler, 400 ile 600 ton arasında değişiyordu; ancak Tiber Nehri'nde hareket edecek olanların tonajı ise 150 tona kadar düşüyordu. Fakat bu küçük gemilerin, kıyıdaki Puteoli'den Tiber Nehri'ne kaç kez sefer yaptıklarını bilmemiz mümkün değildir. İmparator Claudius kıtlık döneminde, gemi inşa edenleri teşvik etmek için, en az 70 ton hububat taşıyabilecek kapasitede gemi yapabilecek kabiliyette olanlara çeşitli vaatlerde bulunmuştu.[86]

Bu rakamları vermemin sebebi, Roma şehir nüfusunun yiyecek ihtiyacı için gerekli olan çalışmaların içeriği hakkında bir fikir vermektir. Emtianın miktarını bilmemiz mümkün değildir. Aynı zamanda hububatı, yetiştiği bölgeden limana taşıyacak, limanlarda gemilere yükleyip boşaltacak, Puteoli, Ostia ve Roma'daki depolara yerleştirecek ve limanlardaki depolardan değirmene, fırıncıya ve sonunda satıcıya taşıyacak insan sayısının ne kadar olduğu konusunda da bilgimiz yoktur.[87] Yalnız, geniş idari mekanizmanın yanı sıra İtalya, Sicilya, Mısır, Kuzey Afrika ve diğer bazı yerlerdeki toplumlarda, temelde bürokratik olmayan bu işlerde görev alan kişilerin sayısının oldukça fazla olduğu söylenebilir. Ancak Claudius'un gemi inşa edenleri teşvik etme önlemleri, devletin bu konuları geliştirme çabalarının çok yavaş olduğunu ve uzun zaman aldığını göstermektedir. Cumhuriyet Dönemi'nde devletin müdahalesi, adeta bir kriz meydana getirecekti. İmparatorluk Dönemi'nin başlarında Augustus, devlette yeni bir idari mekanizma geliştirdi.[88] Fakat M.S. 3. ve 4. yüzyılın sonlarına kadar devlet yine de "zorunlu hizmet"ten ziyade "imtiyaz ve sempati yaklaşımı"nı tercih etti. Bu, "bir bakıma *libero commercio** veya *laisser faire, laisser passer*'den** daha az" olmakla birlikte "*dirigisme*"den*** uzaktı.[89] Bu bakımdan, Antik Çağ

* Serbest ticaret ile. (r.n.)

** Bırakınızı yapsınlar, bırakınız geçsinler (r.n.)

*** Devlet müdaheleciliği (r.n.)

şehirleri içinde durumunu çok iyi bildiğimiz bir şehir olan ve çok sayıda görevlinin bulunduğu, hububat taşıma kurallarının Atina kökenli tüccarlar ve gemiciler üzerine kurulduğu Klasik Dönem Atina'sında bu işle görevlendirilenlerin çoğu, vatandaş değil kente yerleşmiş yabancılardı; ancak bu elemanlar ile çalışmanın, beraberinde hayal kırıklığı getirmesi oldukça dikkat çekicidir.[90] Atina, vergi sistemini, yiyecek ihtiyacını karşılamak için bile kullanmadı. Fakat diğer maddelerde olduğu gibi, ithal edilen hububattan da liman vergisi aldı (s. 164). Diğer şehirler için belirli bir yapı oluşturmamız mümkün değildir. Büyüklükleri, Roma ile rahatlıkla karşılaştırılabilecek durumda olan İskenderiye (Aleksandreia) ve Kartaca hakkında da bu konuda anlamlı bilgilere sahip değiliz.

Sanıyorum ki hububat dağıtımı ve kriz önlemlerinin, büyük şehirlerin sürekli bir problemi olan beslenme meselesinden çok daha fazla tarihçilerin dikkatini çekmesi kaçınılmazdı. Oldukça marjinal ve tesadüfi bilgiler veren yazıt ve papirüs şeklindeki yeni belgelerin çok az bilgi vermesine karşın, yakın zamanlarda yazmış olduğum gibi, bu meselelerin yeniden gözden geçirilmesini sağlayacak belgeler ele geçirilmiştir (s. 40, 169-71). Devlet (Roma) tarafından, Roma kentinde ve sonunda İstanbul'da (Konstantinopolis) düzenli ve geniş çaplı hububat veya daha sonra da ekmek (ve bazen yiyecek) dağıtıldığı doğrudur. Daha ne beklenebilirdi ki? Roma imparatorlarının şahsi zenginliklerinin, büyük bir planla bütünleştirilmesi mümkün değildi. Hatta Roma imparatorlarının zenginlikleri, sadece Roma şehrinde yapacakları geniş çaplı yardımları dahi karşılayabilecek durumda değildi. Bilinen diğer yardım planlarının hepsi de -ki bunların sayıları oldukça azdır- az sayıda insanı kapsamıştır ve yardımın uzun süre devam ettiğini gösterecek bir belgeye de rastlanmamıştır. Bu girişimler ya özel olarak ya da belediyeler tarafından desteklenmiştir.[91] Bu yardım planları içinde hububat ve sadaka dağıtımı yer almıştır; ancak bunu alacak olanları sayısından ziyade genellikle oyunlar, eğlenceler, anma törenleri ve bunun gibi şeylerin giderlerini karşılamak için gönderilen yardımların toplam miktarını kestirmek mümkün değildir. İmparatorluk İtalya'sında, birkaç yerel yöneticinin ve imparatorluk oligarşisinin yaptığı yardımlar dışında kalanların miktarlarının az olduğunu ortaya koyan ele geçen deliller yeterince açık görünmektedir.[92] Bunların ne ka-

dar küçük miktarlar olduğuna örnek, kısa süre önce Lykia'nın Tlos kentinde ele geçen ve M.S. 2. yüzyıla ait olduğu düşünülen bir yazıtta görülebilir. Yazıt, Lalla adındaki bir kadının 12.500 denarius bağışladığını belirtmektedir ve para faize konulmuştur. Şehir yerel hububat dağıtım listesinde adı geçen 1.100 vatandaşının her birine, her yıl haziran ayının 15'inde, gelirlerinden bir denarius vermeyi garanti etmektedir.[93]

Aslında Roma hububat yardımını ayrıca ele aldığım kısımda (s. 40 ve 170-71), Hıristiyanlıktan önce devletin bile fakirleri önemsemediğini ve bunun istisnai bir durum olmadığını vurgulamıştım.[94] Yukarıdaki örnek gerçek bir istisnadır ve bu bence hâlâ kesin gibi görünmektedir. Günümüz değer yargıları içinde bunun tekrar tekrar vurgulanmasının sebebi, yardımın, ihtiyaç sahibi olup olmadıkları kontrol edilmeden bütün vatandaşlara açık olmasının zihinlerde yanlış yorumlara neden olmasındandır. Burada hassas mesele, bu yardımı almaya hak kazanmış olmakta ya da olmamakta değil, uygulamadadır. Acaba yüzyıllar boyunca bedelsiz hububat dağıtımını (kimin bu yardımı almak için karneye sahip olduğu değil) mümkün kılan neydi? Antik Çağ kaynakları, yardımların, *pleb*lerin büyük mücadeleleri sonucunda elde edildiği ve fakirleri rahatlatmak amacına yönelik olduğu konusunda hemfikirdir.[95] Hatta belgeler, vatandaşların köleleri adına uydurma belgeler düzenleyerek bazı giderlerini devlete yüklemeye çalıştıkları ve "hile"ye başvurdukları hakkında birtakım olaylardan bahsetmektedir. Bu fikre ve yerleşmiş ortak yargılara karşı çıkmak kolay olmasa da, her bir senatörün sıraya girerek kendi payına düşeni alması veya bu payı alması için hizmetlilerinden birini göndermesini çok ukalaca ve ilginç bir davranış olarak görüyorum. Clodius Pulcher adlı tribun, M.Ö. 58'de sürekli mısır yardımı yapılacağını açıkladığında, bunun fakirlere yapılan bir yardım değil, vatandaşların hakkı olduğunu belirtmişti. Bu yaklaşım, hem sembolik hem de ideolojik bakımdan oldukça ilginçtir. Ancak onu destekleyenlere ve daha sonraki Roma yazarlarına bakılacak olursa bu, gerçeği değiştirmemektedir.[96] Augustus'tan başlayarak imparatorlar, bedelsiz hububat dağıtımının patronu konumuna yükselmeyi siyasi bir avantaj olarak görmüşlerdir. Fakat bu da, yardımların hiçbir zaman fakirlerin durumunu iyileştirmek için yapılır hale gelmesini sağlayamamıştır.

Bir diğer istisnai durum da Traianus tarafından, *Alimenta Programı* olarak İtalya'da ilân edilmiş (veya Nerva tarafından olması daha mümkündür) yardım programıdır. İmparator, büyük miktardaki bir parayı, yaşları aşağı yukarı on dört ile on sekiz arasında değişen çok fakir erkek çocuklar (ve bir kısmı da kızlar) için harcanmak üzere bir kenara ayırmıştı; fakat ne kadar olduğu bilinmemektedir. Ancak para doğrudan doğruya yerel yöneticilerin ellerine verilmiyor, faiz geliri şeklinde kendilerine ödeniyordu. Büyük toprak sahipleri, toprakları için almış oldukları %8 faizli kredilerin %5'ini bu çocuklar için ödemiş oluyorlardı. Hiçbir kural, olası bir ekonomik başarısızlığı ve insanların hata yapmalarını engelleyemez; ancak bu proje, hem süreklilik arzediyordu hem de pek çok şeyin hesaplanmasını gerektiriyordu ve bu sebeple de oldukça karmaşıktı. Toplam kırk dokuz şehrin bu projede yer aldığı ve bunların dörtte üçünün de İtalya'nın dört merkezi bölgesinde bulunduğu bilinmektedir.[97] Belgelerin çoğunun epigrafik olması nedeniyle, bu konudaki bilgilerimiz böylesine şanslı olduklarından, bu projenin İtalya'nın bütün şehirlerine ulaşamadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Ancak seçimin nasıl yapıldığı, yardım yapılacak çocukların nasıl seçildiği veya her toplumdaki tüm hür çocuklar içinde bunların sayısının ne olduğu konusunda ise hiçbir fikir edinemiyoruz.

Bu projenin amacı ne olursa olsun, sadece İtalya'ya ait bir programdı. Bunun siyasi amaçlı bir program olduğu kesin olmakla birlikte, belki de şaşırtıcıdır ama eğer varsa başka amaçları, sonu gelmez tartışmalara hâlâ açıktır. Programın görünürdeki amacının, bazı fakir ailelerin çocuklarını besleyerek onlara maddi destek sağlamak olduğu kesindir. Fakat özellikle Veyne, birtakım gizli maksatlar olmadan fakirlerin çok fazla düşünülmesinin mümkün olmayacağını belirterek, bunun amacının doğum oranını artırmak olduğunu ileri sürmektedir.[98] Bunu temel bir fikir olarak kabul etmiştim (s. 40), ancak şimdi endişeliyim. Veyne, oldukça ayrıntılı bilgilere sahip olduğumuz Veleia'da her on çocuktan birisinin bu yardımı aldığını tahmin etmektedir. Bu sadece bir tahmindir, ancak yine de yeterlidir. Bu nasıl bir yardım projesiydi ki, yardımdan faydalanacak olan şehirler belirlenecek ve bu şehirlerin sadece küçük bir yüzdesine yardım verilerek İtalya'daki doğum oranı artırılacaktı? İmparatorlar, diğer toplumlarda ve Augustus'un ilk yıllarında olduğu gibi bekarlara

belirli bir ceza koyup ailelere doğrudan yardım yapmak yerine, böyle dolaylı siyasetler yapma gereği duymuşlardı? Veyne, hükümetin demografik politikasının her zaman kör olduğunu belirterek bu sorulara cevap vermektedir, ancak ona göre Traianus'un yardım programının etkisiz olması, onun hedefleri hakkında fikir de vermez. Belki de, ancak emin olmamakla birlikte, imparatorların patronluğunun genişlemesinin tabiatında var olan basit siyasî açıklama da bu konuda yeterli değildir. Kısa süre önce yeniden gündeme gelen ve projenin temelde toprak kredisi oluşturarak, İtalyan tarımını geliştirmeyi amaçladığını ileri süren eski bir görüşün ortaya koyduğu fikirleri de hiç gerçekçi bulmuyorum.[99] Toprak üzerinden elde edilen gelirlerin toplamının vergi oluşturması (kredi faizleri), toprak sahiplerinin parayı temin edebilmek için işlerini geliştirmelerini sağlayacaktı. Bunu yaparken bir yandan da yıllık faiz ödemeleri durmadan devam edecekti, ki bu hiçbir şekilde işleyemeyecek bir şeydi. Ve yine belki de, Domitianus'un kısa süreli olarak bağcılığı sınırlandırmaya çalışmasında olduğu gibi, çok gerektiği anda doğrudan doğruya daha sert bir yöntem de uygulanabilirdi (s.244n47).

Bir çapraşıklık da *alimenta* ile ilgilidir ve bu sorun halen devam etmektedir. Bu yardım projesiyle ilgili son belge, M.S. 3. yüzyılın ortalarından hemen sonrasına tarihlenmektedir. Demek ki, proje en azından yüz elli yıl kadar devam etmiştir. İmparatorluğun sonraki merkezlerinin de bundan faydalandığını düşünmemiz için sebepler vardır ve projenin devam ettiği uzun zaman zarfında, iflas ve çöküşlerin olduğuna da şüphe yoktur. Ancak acaba bu projede yer almak gönüllük esasına mı yoksa zorunluluğa mı dayanıyordu? Eğer birincisi yani gönüllülük ise, yardımı yapanlar istedikleri zaman geri çekilebiliyorlar mıydı? İçerideki belgeler ve az miktarda dışarıdan elde edilen delillerin (Plinius, ***Epistulae*** 10.55) şiddetle ve ısrarla gösterdiğine göre, zorunluluk mümkün değildi.[100] Bu fikirleri kabul ediyorum ancak diğer durumun da doğru bir şekilde uygulanıp uygulanmadığı konusunda endişeliyim. Binlerce zengin İtalyan toprak sahibinin, imparatorun büyük şanı adına (İtalya'da doğum oranının artmasına yardımcı olmak için) maddi bir külfetin altına girmesi, imparatorluğun iyi niyetle yoksullara yaptığı yardım olmaktan daha çok, o zamanın mantığına ters düşmektedir. Böyle bir

durumda yasal durum oluşturmaktansa "ahlâki" baskı oluşturmak için pek çok yol vardı. İçtenlik gibi isteklilik de kaypak bir şeydi.

M.S. 268 ile 272 yılları arasını kapsayan ve Oxyrhynchus'ta bulunarak 1972'de basılan bir grup papirüs, Roma yiyecek dağıtımı konusuna yeni bir bakış açısı getirmiştir. Bu belgeler, muhtemelen 4.000 yerel ev için dağıtılacak hububat miktarını göstermektedir. Editör, papirüsün, "yardımların çok fakir kimselerin ihtiyaçlarını karşılamak için değil, *ancak Roma'da olduğu gibi*, şehirlerin imtiyazlı orta sınıfına ödenen bir ek maaş olduğunu" belirtmektedir (italik yazılan kısım bana aittir).[101] Claudius'tan itibaren (ve hatta daha önce) Roma'nın şehir tarihini anlamsız hale getiren bu dikkat çekici sonuç kabul gördü, çünkü boş yerleri doldurmak ve yardım alacakları belirlemek için hazırlanan Oxyrhynchus listesi, Roma İmparatorluğu'nun uygulamalarından aynen alınmış gibidir.[102] Artık kesin kes inanıyorum ki yorumlar birbiriyle çatışmaktadır.[103] Her halü kârda, imparatorluğun sonuna doğru hububat dağıtımı ile ilgili olarak ele geçen belgeler, Roma ve İstanbul'da bunların devam ettiğini göstermekten başka, bilinenlere çok şey katmamaktadır. Acaba bunlardan başka süreklilik gösteren yerler olup da bizim bilgimiz dışında kalanlar var mıdır? Böyle sürekli hububat dağıtımını öngören projeler varsa bunlar neden başlamış ve neden sona ermiştir? Haklı olarak "eyalet ekonomisi"nin, Oxyrhynchus'taki hububat dağıtımında olduğu gibi, "çok sayıda kurumun süreklilik kazanmasından sıkıntıya düşeceği" söylenmektedir.[104] Ben yine de Mısır'ın önemsiz bir köyü durumunda olan Oxyrhynchus'tan elimize geçen ve birkaç yıllık bir devreyi ele alan belgelere göre değil, Geç Roma imparatorlarının İstanbul'daki (Konstantinopolis) uygulamalarındaki anlayışa göre değerlendirme yapmayı uygun buluyorum.

7- Savaş ve İmparatorluk

Bu iki konu, doğal olarak Geç Roma İmparatorluğu'nun diğer özel meselelerinden ayrı bir şekilde (s. 90-93) bu kitapta tekrar ele alınmaktadır (özellikle s. 156-61 ve 169-76). Burada da meselenin bazı yönleri veya en azından bazı ayrıntılarının yeniden ele alınması gerekmektedir.

Temel bir noktayı belirtmek gerekir ki, imparatorluğun gelirleri ne kadar fazla olursa olsun Antik Çağ'da ne bir ticarî savaş ne de ti-

carî emperyalizm bulunduğu konusundaki fikrimi değiştirmem için bir sebep yoktur.[105] Yanlış anlaşılmalara mahal vermemek için belki de bazı şeylerin tekrar edilmesinde fayda vardır. Ben insanları, kamu ya da özel, bağlı veya bağımlı olarak ayırarak veya ticaretin savaş ve yayılmacılıktan faydalandığını inkâr ederek sömürüyü küçümsemek düşüncesinde değilim. Ancak son bahsettiğim şey yani sömürü, zaten savaş ve fetih anlayışlarında yer almak zorunda olmayan, amaçlanmadan ve kendiliğinden oluşan şartların ürünüdür ve bu noktada tabii ki tüccarların, politikaları yapanların planları üzerindeki emellerini de tespit etmek mümkün değildir. Kısaca bir iki defa belirttiğim gibi, vergilendirmeyi de ticarî bir araç olarak kullanmadaki başarısızlık üzerinde daha da fazla durulması gerekir, ki belki de bu olumsuz noktanın en karakteristik belirtisi budur.

Her zaman olduğu gibi, istisnaî durumlar vardır. Ancak bu konuda istisnaların sayısı azdır. Bunlardan birisi, Cicero'nun ***De Re Republica***'sında (Devlet Hakkında 3.16) geçen yarım cümlelik sitayişli bir ifadedir. "Biz, Alpler'in gerisinde, zeytin ve üzüm yetiştirenleri kabul etmeyen insanların en adaletlisiyiz. Zeytinin iyisi bizim topraklarımızda yetişir ve bağlarımız daha da değerlidir". Cicero, bunun için ne bir tarih ve ne de yazılı bir belge halinde metnin tamamını vermektedir ve *Roma tarihinde bununla karşılaştırabileceğimiz başka bilinen bir tedbir de yoktur.* Bu sebeple güvenilirlik konusundaki endişelerimizi zaten belirtmiştik. Ancak bütün tarihî güvensizliğine rağmen Cicero'nun neden böyle bir kuralı (zorlama veya zorlanabilirlik problemini bir kenara atarak) ortaya koymuş olabileceğini düşünmek mümkün değildir. Ve gerçekten, bu tedbirin M.Ö. 2. yüzyılda var olduğunu gösteren arkeolojik sebepler de vardır.[106] 2. yüzyılın son çeyreğinden 1. yüzyılın son çeyreğine kadar Roma askerlerine gönderilen şaraba ek olarak yılda 100.000 hektolitre şarap İtalya'dan başta Tyrrhen kıyılarına ve oradan da Fransa'ya kadar gemilerle gönderiliyordu.

Buradan fayda sağlayan esas kişiler tabii ki İtalya'daki bağımsız tüccarlar veya gemiciler değil büyük toprak sahipleriydi. Sonraları görüldü ki, İmparatorluk Dönemi'nde 100.000 hektolitre şarap belki de sadece Roma şehrinin ürettiği şarabın onda birinden daha azdır; bu durum anlaşılınca, bu adaletsiz kuralın kimler için garanti olabileceği gibi bir soru haklı olarak ortaya çıktı (Cicero'nun kendi

ifadesi). Sadece bu yüzyıla has olmakla birlikte, Galli (Kelt) üst tabakanın üretimin erken dönemlerinde bulunduğu ve şarap içmenin zevkine vararak çok miktarda şarap tüketmeye başladıkları aşamada (Diodorus 5.26.3) şarap, Romalılar için köle elde etmek amacıyla hediye değişim sisteminde geçerlilik kazanmaya başlamıştı. Bu kendine özgü ticaret, daha sonra Fransa'nın imparatorluğa katılmasıyla sona erdi ve Fransa'dan hukukî köle elde etme durumu da son buldu. Hemen hemen aynı dönemde de Fransa'nın sosyo-ekonomik yapısı bir iç değişim geçirdi.[107]

Birtakım endişeler bir yana, Antik Çağ'da yayılmacılığın sağladığı kazançlar şimdi daha iyi anlaşılmaktadır. Ancak yine de savaşın getirdiği kazanç hâlâ yeterince araştırılmamıştır (ve bu kitapta da aslında yeterince ele alınmamıştır).[108] Burada iki ayrım oldukça temel gibi görünüyor. Birincisi, sayısal bakımdan değerlendirilemeyen fakat askeri gücü etkili bir şekilde kullanıp kullanamamalarına göre birbirinden ayırt edilebilen küçük ve büyük devletlerdir.[109] Antik Çağ dünyası, komşu toplumlar arasında sık sık ortaya çıkan çapulculuk ve yağma ortamından çıkmaya başladığında, ki küçük devletler de kendilerine düşen görevi yerine getirmişlerdir, savaşın nimetleri büyük devletlere düşmüştür. İşte bu, benim bahsettiğim az sayıdaki "fetihçi devletler" ve diğerleri arasındaki ikinci farklılığı oluşturmaktadır. Birinci gruptakiler savaştan kazanç elde eden saldırgan devletler iken diğerleri Antik Çağ'ın kendi halinde olan imparatorluklarıydı.[110]

Antik Çağ savaşlarını yapanları tespit etmek kadar, savaşların getirdiği ortalama kazancı veya kaybı net olarak hesaplamak mümkün değildir. Thukydides, Potidaia'nın iki yıl süren kuşatması sırasında Atina'nın 2.000 talent harcadığını belirtirken (2.70.2), devletin, kendisine bağlı devletlerden haraç yoluyla elde ettiği –Antik Çağ'da oldukça nadir görülen bir şeydir- büyük miktardaki nakit para rezervini göz önünde bulundurarak bu rakamı vermektedir. Ancak Thukydides, kişilere yapılan harcamalar veya hazineye giren ganimetlerin miktarını ve diğer masrafları tahmin edememektedir. Ben daha önce (s. 157), Roma imparatorlarının bütün fetihlerde "ekonomik unsurları ... normalde borç hanesine koyduklarını" yazmıştım. Buradaki ifadeler bizleri yanlış bir izlenime sürükleyebilir. İmparatorluğun kurulduğu dönemlerde, merkezden oldukça uzaktaki

yerlere fetih seferi yapmak, normalde tahmin edilen harcama miktarını geçebilirdi. Roma İmparatorluğu idaresinde böylece savaş ve fetihlerin ekonomik analizini yapmak, Antik Çağ emperyalizminin sınırları içinde çözümlenmesi oldukça zor, karmaşık bir problem haline gelmektedir. Roma, sahip olduğu teknoloji, insan gücü, ekonomik ve sosyal örgütlenmesi ile Augustus'un ölümünden sonra belki de en geniş sınırlarına ulaşmıştır. M.S. 3. ve 4. yüzyılda, imparatorluğun artık vergilendirme kapasitesini genişletemediği ve buna bağlı olarak askeri gücünü geliştiremediği dönemlerde, artık yeni şartlara ihtiyaç duyulmuştur. Mesele esas olarak, zamanla aşırı hale gelen vergilendirmenin mi (daha önce 89-90. sayfalarda yazdığım gibi) yoksa şimdilerde kuvvetle ileri sürüldüğü gibi bir yandan seçkin kesim gelişirken[111] imparatorluk merkezinin zayıflamasıyla ortaya çıkan dikkat çekici dengesizliğin mi daha fazla araştırılması gerektiğidir. Augustus'un ölümünden itibaren dört yüzyıl boyunca Roma savaşlarının, şahıslara ve devlete yüksek miktarda kazanç getirdiği konusuna bir itiraz söz konusu değildir. Bunun karşılaştırılamayacak kadar küçük çaplı şeklinin Klasik Dönem Atina fetihlerinde görüldüğü de ifade edilebilir.[112]

Buradaki asıl nokta, Cumhuriyet'in sonuna kadar ve hatta daha sonra da Romalıların, savaşın kazançlı bir şey olduğunu düşünmeleri ve buna göre savaşa karar vermeleridir. Cicero, Caesar'ın Britanya'yı işgalini yanlış bulmaktadır (s. 157'de geçmektedir). Çünkü bu sırada savaş, hiç de getirisi olmayan bir şeydi ve savaşta elde edilen esirler bile yeterince iyi değildi (en azından M.S. 4. yüzyılın sonuna kadar, imparatorlar savaşlara devam ettikleri sürece, imparatorluğa köle olarak çok sayıda savaş esiri getirildiği unutulmamalıdır). Son sözümü Romalılarla ilgili anlatımlarla değil, görüşlerinden kendimize pay çıkarabileceğimiz Thukydides'in sözleriyle bitirmek istiyorum. Atina Meclisi'nin M.Ö. 415'te yaptığı toplantıda Thukydides, neden herkesin sonunda Sicilya Savaşı'na olumlu oy kullandığını açıklarken şunları söylemektedir (6. 24): "Büyük bir kalabalık oluşturan bu insanlar, savaşa katılanlar dahil, o anda para kazanacaklarını ve güçlerine (yani imparatorluğa) güç katacaklarını ve bunun da gelecekte sürekli bir ödeme olarak kendilerine geri döneceğini düşünmüşlerdi".

DİPNOTLAR

1. Kula, *Theory*, s. 95-100.
2. Bkz. mesela J. G. D. Clark, "Traffic in Stone Axes and Adze Blades", *EcHR*, 2. ser. 18, 1965, 1-28.
3. Kohns, *GGA*, 125'teki ("eine einheitliche grosse Wirtschaftsraum")'a bakınız.
4. Kohns, *GGA* 126, bunun gerçek olduğunu düşünmektedir.
5. Duncan-Jones, *Economy* 63, 120; Ekte (8 ve 10) Roma ve İtalya'daki buğday ve köle fiyatlarını (bazı uydurma rakamları da içeren) gösteren bir liste sunmaktadır.
6. VI. Bölüme bakınız.
7. Karl Polanyi, *The Livelihood of Man*, (ed. H. W. Pearson), New York 1977, s. 240-51.
8. M.Ö. 4. yüzyılın başlarında Atina'daki durum için bkz. Lysias 22. M.S. 362-363'te Iulianus'un Antakya'da (Antiokheia) meseleye müdahale ettiği dönemde de durum, kuraklık sebebiyle benzer şekilde kötüleşmişti (yukarıda s. 33-34). Kohns (GGA, 126-7) ve diğerlerinin, 363 yılında, imparatorun kendi "yanlış hesaplamaları"ndan dolayı ortaya çıkan kıtlık sırasındaki iyileştirici tedbirleri, "ekonomik liberalizm" için ders olarak görüren Iulianus'un görüşlerini neden kabul etmediklerini anlayamıyorum.
9. Antik Çağ'ın Klasik Dönem'inde, bazı bölgeleri "köle toplumu" olarak adlandırmamın sebebini III. Bölümde geniş bir şekilde ele aldım. Fakat, bu tabii ki "köleci üretim tarzı"ndan farklıdır. Bkz. Finley, *Slavery* ve *Opus* I.
10. Bkz. Y. Garlan , "Le travail libre en Grèce ancienne"; şurada: Garnsey, *Labour*, 2. Bölümde.
11. Bkz. Kreissig, *Seleukidenreich*. Aynca bkz. K. W. Welwei, "Abhängige Landbevölkerungen auf 'Tempelterritorien' im hellenistischen Kleinasien und Syrien", *Ancient Society* 10, 1979, s. 97-118; P. Debord, "Populations rurales de l'Anatolie Greco-Romaine", *Atti del Centro ricerche e documentazione sull' antichità classica* 8, 1976-77, 43-68. Fikirleri farklı yönlerde değerlendiren ve geliştiren Ste. Croix, *Struggle* (151-7)'a ve T. V. Blavatskaya (ed.), *Die Sklaverei im hellenistischen Staaten im 3. -1. Jh. V. Chr.*, Wiesbaden 1972'de, (aslı 1969'da Rusça olarak basılmıştır) Küçük Asya (Anadolu) ve Mısır ile ilgili bölümlere bakınız. Bu, yakın zamanlarda Marxist literatürün akınına uğrayan, Asya Tipi Üretim'in kabul edilmesini gerektirmez. Bu sebeple kaynakça eklenmiştir. 214n39: P. Anderson, *Line-*

ages of the Absolutist State, Londra 1974, s. 462-549; S. P. Dunn, *The Fall and Rise of the Asiatic Mode of Production*, Londra ve Boston 1982. Bu konuda Marx ve Engels'e ait fikirlerinin gelişmesi ile ilgili olarak bkz. L. Krader, *The Asiatic Mode of Production*, Assen 1975.

12. Bu sebeple s. 112 ve 233n18'de yazmış olduğum fikirlerimden vazgeçiyorum. Özellikle bkz. C. R. Whittaker, "Rural Labour in Three Roman Province"; şurada: Garnsey, *Labour*, 9. Bölüm ve "Land and Labour in North Africa", *Klio* 60, 1978, 331-62, kaynakçası dahil; A. Daubigney, "Reconnaissance des formes de la dépendance gauloise", *Dialogues d'historie ancienne* 5, 1979, 145-90'a bakınız.
13. Mesela bkz. I. Glodariu, "Die Landwirtschaft im römischen Dakien", *ANRW* II 6, 1975, s. 950-89.
14. Marx, *Grundrisse*, s. 513.
15. R. Banaji tarafından karşı çıkılan Amerikan köleliği, sosyal değişimin bütününü içine alıyordu. "Modes of Production in a Materialist Concetion of History", *Capital & Class*, 1977, no. 190-93'teki fikirler ikna edici değildir.
16. Marx'ın kendisinin kullandığı açık, özlü bir deyim haline gelen "üretim tarzı" ifadesi için bkz. G. A. Cohen, *Karl Marx's Theory of History*, Oxford 1978, s. 79-84.
17. I. Walerstein, *The Capitalist World-economy*, Oxford 1979, s. 15; aynca s. 138'de bunu "süngerimsi ifade" olarak adlandırmaktadır.
18. Giardina'nın (s. 142-5) ve kısmen de Whittaker'in (s. 175-6) *Opus* I 1982'deki makelesinin sonuna bakınız.
19. Kısa bilgi için bkz. Finley, *Opus* I, 1982, 208-10. C. Wickham, "The Other Transition: From the Ancient World to Feudalism", *Past and Present* 103, 1984, 3-36'da üretim tarzı kavramını ilginç bir şekilde meselenin etrafında dolaşıp durarak anlatmaktadır. Ben bu anlatımı pek de anlaşılır bulmuyorum.
20. A. Carandini, "Columela's Vineyards and the Rationality of the Roman Economy", *Opus* 2, 1983, 177-204. Ayrıca bkz. E. Fentress, aynı eser, 161-75; M. Corbier, Giardina/Schiavone I, 1981, 427-44'de.
21. Kula'nın çalışmasını, sadece aslı Polonya dilinden İtalyancaya oradan da İngilizceye yapılmış olan çevirisinden biliyorum. Bu sebeple benim kendisinden alıntı yaptığım şeylerin tamamıyla doğru olduğuna emin değilim. Her ne şekilde olursa olsun zaten Momigliano'nun da ifadesine göre (*Rivista storica italiana* 87, 1975, 168) Kula, Antik Çağ dünyasıyla ilgilenmemiştir. Onun modeli tamamıyla W. A. Lewis, "Economic Development with Unlimited Supplies of Labour", *Manchester School...* 22, 1954, 139-

91 'den alınmıştır. Bu sonuncuyu okuma zahmetine katlanan herkes Carandini'nin yaptığı çalışmanın anlamsızlığını kavrayacaktır.

22. Antik Çağ hesaplama sistemi hakkında temel bir kitap olup Carandini tarafından ele alınmayan G. E. M. de Ste. Croix, "Greek and Roman Accounting", *Studies in the History of Accounting*, (ed. A. C. Littleton ve B. S. Yamey), Londra 1956, s. 14-74'e bakınız.
23. Kula, *Theory* 36-37; 174-5 (dn. 10 ile birlikte).
24. Özellikle bkz. Andreau, "Banque". Ayrıca bkz. A. Carandini, *L'anatomie della scimmia*, Turin 1979, s. 209-15.
25. Burada belirlenmesi gereken nokta tabii ki metnin, yazan tarafından mı yanlış ifade edildiği yoksa tarihçinin mi bunu yanlış değerlendirdiğidir. Mesela Plinius, *Naturalis Historia*'da (6. 26. 101; 12. 41. 84) iki kısa bölümdeki ifadeler, çok miktardaki altının Roma İmparatorluğu'ndan Doğu'ya "aktığını" göstermektedir. Bu konuda ayrıca bkz. P. Veyne, "Rome devant la prétendue fuite de l'or ...", *Annales* 34, 1979, 211-44.
26. *Socio-Economic Models in Geography*, (ed. R. J. Chorley ve P. Haggett), (özetlenmiş ciltli baskı), Londra 1968, s. 22; ayrıca Kula, *Theory*, 2. Bölüm.
27. M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, (ed. J. Winckelmann), (5. baskı), Tubingen 1982, s. 191.
28. Hopkins kendi modelini üç farklı ortamda değişik şekillerde ifade etmiştir. Bunun tamamı, "Taxes in the Roman Empire (200 BC. -AD 400)", *JRS* 70, 1980, 101-25'te yer almaktadır. Fakat aynı zamanda, yine kendisinin "Economic Growth and Towns in Classical Antiquity", *Towns in Societies*, (ed. P. Abrahams ve E. A. Wrigley), Cambridge 1978, s. 35-77 ve Garnsey'in *Trade*'indeki giriş bölümüne de bakınız.
29. T. Pekáry, "Zur Bedeutung des Handels in der Antike", *Aspekte der historischen Forschung in Frankreich und Deutschland*, (ed. G. A. Ritter ve R. Vierhaus), Göttingen 1981, s. 30-39. Yazar aynı zamanda sikke azlığını, *Les "dévaluations" à Rome*, no. 2, École française de Rome, s. 103-20 sayfaları arasında yapılan bir toplantı sonucunda (Gdansk 1978'de) basılmıştır. Toplantıda yapmış olduğu değerlendirmelerin bazı katılımcılar tarafından yanlış anlaşılması sebebiyle, bir kısım katılımcının tepkisini almıştır. (Lévêque'nin s. 119'da bahsettiği gibi).
30. C. R. Whittaker; bu kitabın "birçok kere gözden geçirilmiş" hali *Europe* 5, 1982, 75-90'da s. 87'de yer almaktadır.
31. J. F. Oates, aynı eserde, s. 77.
32. Aynı çizgide H. Kreissig, "Versuch einer Konzeption der hellenistischen Epoche", *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1982, no. 1, 153-60'a bakınız.
33. Oates, (dn. 31'de bahsedildiği gibi) benim 2. Bölümüm hakkında "Menan-

dros'un Dyskolos'unun sosyal ve siyasi düşünceleri, Finley'in evrensel kavramsallaştırma çabalarını ciddi bir şekilde kıracaktır" demektedir. Burada bazı noktaları belirlemekte pek de başarılı değildir. Ancak belki de o bunları söylerken son iki sahneyi düşünmüştür. Bunlardan birincisinde, insanlardan nefret eden bir çiftçi olan Knemon, tam öleceğini düşündüğü bir sırada, değişik bir karakter sergileyerek, kendi öz kızının farklı bir babadan olan erkek kardeşi olan Gorgias'ı evlatlık edinmiş ve bütün mülkünü buna bırakarak, bunun yarısını, kız kardeşinin çeyizi olarak ayırmasını istemiştir. Takip eden bölümde, zengin bir şehirli kızın durumuna acıyarak oğlunun bu kızla evlenmesi konusunda hemfikir kalarak, onlara pahalı bir hediye verir. Bu kısımda metin pek çok fikir ve duygularla yüklüdür. "Baba, kendine ait paran olduğu sürece, bunu kendin için harcamalısın ve bunu herkese vermelisin. Yapabildiğince herkesi zengin etmelisin" (Philip Vellacott'un Penguin serisindeki sıradan çevirisinde 805-8'inci satırlar). Zenginlik ve onun kullanılması ile ilgili ahlâki konularda azınlıkta kalan bu fikirler, daha önce, *Pindar, Old Comedy ve Euripides'de* (E. W. Handley, Londra 1965. Bir tiyatro oyunu olarak kaleme alınan kitapta bu fikirlerden ayrıntılı bir şekilde bahsedilmiştir) ele alınmıştı. Bunların Menandros'ta yeni bir ekonomik düşünce şeklinde ortaya çıkmasına herhalde gerek yoktu. Bu konuda siyasi fikirler için ipucu bulamadım.

34. Özellikle kölelikle ilgili olarak, geçen on iki veya on beş yıl içindeki kaynakça bir araya getirilecek gibi değildir. Bu konuda yeterli bilgi ve kaynakça, benim *Opus* 1, no. l'de (1982) yayımlanan *Slavery*'nin 1. Bölümünde, "ideolojik tarih" konusu altında geniş bir araştırma sonucu olarak verilmiştir. Roma'da 1981'de basılan kitabın tartışmalarını da içermektedir. Bunun için ayrıca bkz. Y. Garlan, *Les esclaves en Grèce ancienne*, Paris 1982. Henüz yarısı bilgisayarda yazılmış olan M. Morabita, *Les réalités d'esclavage d'après le Digeste*, Annales Besançon 254, 1981'e bakınız.

35. Ben de *Politics in the Ancient World*, Cambridge 1983'te böyle yaptım ve Antik Çağ ekonomisini incelerken de (s. 10-12) bu kategoride yer alan kitabın, benim bu fikre karşı çıkmamla neden uyuşmadığını açıklıyorum.

36. T. E. Bottomore, "Class", *A Dictionary of Marxist Thought*, (ed. Bottomore vd.), Oxford 1983, s. 74-7. De Ste. Croix, *Struggle* 61 farklı bir şekilde ele almaktadır. O bunları, "küçük öneme sahip ayıncı belirtiler" olarak görmekte ve önemsememektedir. Marx'ın söylediklerinin hiçbiri De Ste. Croix'in doğru yorumlamaları ile tutarlı değildir. Kendisinin, *18. Brumaire* adındaki kitabının ikinci baskısının önsözünden, yukarıda alıntı yaptığım Marx'ın, "formülleştirdiği antitezini, kitabın sonuna doğru unutabilmiştir" şeklindeki ifadesi, onu fevkalâde bir duruma sokmuştur.

37. Bu, kısa fakat etkili bir şekilde Kreissig tarafından, *Seleukidenreich* 8-9'da ele alınmıştır. De Ste. Croix, bunu kaçınılmış bir nokta olarak kabul etmektedir. Bunu aslında çok önemli bir nokta olarak görmediğini vurgulamak-

tadır (s. 44-5); ancak Kreissig'in durumunu göz önünde bulundurmadan ve daha sonra da Vidal-Naquet'in, kölelerin Marxist anlamda Hellen-Roma'da sınıf oluşturmadıklan konusunda şüphe götürmeyen açıklamalarına da (218n32'de referans mevcuttur) çatmaktadır (s.63-5).

38. Marxistlerin öfkelerini dindirmek için, benim "geçersiz" olduğunu ileri sürerek kabul etmediğim "uluslararası ortak bir isimlendirme" [bununla, 1926'da (Slavery Convention of the League of Nations) Milletler Birliği Kölelik Sözleşmesi'ni kasdetmektedir] olarak ortaya çıkanlan serflik oldukça komik bir girişimdir: De Ste. Croix, *Struggle*, 137-8.
39. Finley, *Slavery*, 77-8.
40. Bkz. Gamsey, *Labour*, 6. Bölüm (Gamsey) ve 8. Bölüm (Skydsgaard).
41. Görüşlerinden bir kısmını zorlamış olsa da bunlardan başka bkz. P. A. Brunt, "Free Labour and Public Works at Rome", *JRS* 70, 1980, 81-100. Aynca gerekli olan hububatın Ostia ve Roma'ya taşınması konusunda bkz. G. Rickman, *Roman Granaries and Store Buildings*, Cambridge 1971, s. 8-10.
42. Mesela M. Corbier, "Salaires et salariat sous le Haut-Empire", *Les "dévaluations" à Rome*, no. 2 (dn. 29'da geçmiştir), s. 61-101.
43. A. Giardina, "Lavoro e storia sociale: antagonismi e alleanze dell'ellenismo al tardoantico", *Opus* I, 1982, 115-46.
44. Bunun tersi bir görüş, G. Nenci, "Il Porbleme della concorenzo fra mandopera libera e servile nelle Grecia classica", *Index* 8, 1978/9, 121-31'de ele alınmıştır. Ancak eserin, Antik Çağ tarihi kaynaklarının sessizliğini kapatmaya çalışmak amacıyla, temel bilgiler ve varsayımlan içerdiği unutulmamalıdır. Halbuki belgelerin bu konudaki sessizliğini, ben gerçeğin günümüze yansıması olarak kabul ediyorum.
45. Kaynakçası ile birlikte Finley, *Slavery*, 102-3'e bakınız.
46. Bütün bunlar için bkz. Finley, *Slavery*, 103-17.
47. Bkz. Ausbüttel, *Vereine*, 40-42. İmparatorluğun doğu kısmında durum farklı görünmemektedir. Hellen dönemi için bkz. F. Poland, *Geschichte der griechischen Vereinswesen*, Leipzig 1909, s. 328-9.
48. P. Dockès, *Mediavel Slavery and Liberation*, (çev. A. Goldhammer), Londra 1982, 4. Bölüm. Dockès, "sınıf mücadelesinin iç münakaşası" olarak isimlendirdiği kölelerin köle sahiplerine karşı olan girişimlerini ele alırken, kaçaklar ve diğerlerine karşı alınan ağır önlemler ve korkular dışında belge göstermemektedir.
49. T. Mommsen, "Bürgerliches und peregrinisches Freiheitsschutz im römischen Staat", *Juristische Schriften* 3, Berlin 1907, s. 1-20 (ilk kez 1885'te basılmıştır).

50. Kısa bilgi için bkz. Finley, *Slavery*, 128-9. Ayrıntılı bilgi için de W. V. Harris, "Towards a Study of the Roman Slave Trade", *The Seaborne Commerce of Ancient Rome'da*, (ed. J. H. D'Arms) ve E. C. Kopff, *Memoirs of the American Academy in Rome* 36, 1980, s. 117-40.

51. Bkz. W. W. Buckland, *The Roman Law of Slavery*, Cambridge 1908, Bölüm 18.

52. *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* 88, Viyana 1981. Augustinus'la ilgili materyaller, bunlarla bağlantılı değerlendirmeler ve mektupların özeti için bkz. H. Chadwick, *Journal of Theological Studies* 34, 1983, 425-52.

53. Bkz. M. Humbert, "Enfants à louer ou à vendre: Augustine at l'autorité parentale", *Etudes Augustiniennes*, Paris 1983, s. 189-204'de yayımlanan mektuplar.

54. Bu doğrultuda önemli karşı çıkışlar için (4. yüzyılda, "köleliğin yeniden ortaya çıkması"nın konuşulmasının artması hakkında) bkz. P. A. Février, aynı eser, s. 101-15.

55. Whittaker, şurada: Garnsey, *Trade*, 173. Roma kanun yapıcılığı hakkında referans için *Codex Theodosianus*, 13. 1. 13'e bakınız.

56. Bkz. B. D. Shaw, "Rural Markets in North Africa and the Political Economy of the Roman Empire", *Antiquités africaines* 17, 1981, 37-83. Bir önceki makalenin benzer bir başlıkla yazılmış bir diğer şekli için ayrıca, *Research in Economic Anthropology* 2, 1979, 91-117.

57. Özellikle Geç Roma İmparatorluğu Dönemi için Whittaker, şurada: Garnsey, *Trade*, Bölüm 13'e bakınız.

58. A. H. M. Jones, *The Roman Economy*, (ed. P. A. Brunt), Oxford 1974, 2. Bölüm (ilk kez 1955'te basıldı) oldukça temel bilgiler içermektedir.

59. Özellikle bkz. T. Helen, *Organisation of Roman Brick Production in the First and Second Centuries AD*, Helsinki 1975; P. Setälä, *Private Domini in Roman Brick Stamps of the Empire*, Helsinki 1977. J. Andreau, *Annales* 37, 1982, 293-5'te Helen'in kitabının eleştirisini yaparken, onun endüstrinin ekonomi yönünden bahseden ifadelerini kabul etmektedir; ancak bunların önceden bilinen şeyler olduğunu ileri sürerek neden meseleyi sulandırdığını anlayamıyorum. Bunu, meseleye olumlu yönden bakan bir çalışma olan D. P. S. Peacock, *Pottery in the Roman World*, Londra ve New York 1982, s. 133-5 ile karşılaştırınız.

60. Y. Garlan, "Greek Amphorae and Trade", Garnsey, *Trade* 34-5'te; D. Manacorda, "Produzione agricola, produzione ceramica e proprietari nell'ager Cosanus nel I a. C.", Giardiani/Schiavone II 3-54, özellikle s. 47-9.

61. C. Delplace, "Les potiers dans la société at l'économie de l'Italie et de la Gaule au ıre siécle av. Et au ıre siècle ap. J. -C.", *Ktema* 3 , 1978, 55-76, s. 73-6. Wiseman'ın görüşlerini açıkça reddeden kısımlar yukanda s. 52 ve dn. 42'de.

62. D. P. S. Peacock, "Recent Discoveries of Roman Amphora Kilns in Italy", *Antiquaries Journal* 57, 1977, 262-9, kaynakçasıyla birlikte. A. Hesnard ve C. Lemoine, "Les amphores du Cécube et du Falcone", *MEFRA* 93, 1981, 243-95.

63. H. Cockle, "Pottery Manufacture in Roman Egypt: a New Papyrus", *JRS* 71, 1981, 87-95. Açıkça konuşmak gerekirse, sadece bir tek papirüs yayımlanmıştır. Diğerleri ise sadece makalenin belli yerlerinde çeşitli vesilelerle zikredilmiştir. Çömlek imalathanesinin 1/3'ü ve 1/4'ünün kiraya verildiğini gösteren iki yazıt editör tarafından yayımlanmamıştır. Belgeden geriye kalanlar da günümüze kadar gelmemiştir. Ben de rakamlan buna göre uyarladım.

64. Bazı ayrıntılardan, karışıklıklara sebebiyet vermemek için burada bahsetmedim. Bu konuda, çok ayrıntılı olmasa da diğer Mısır çanak çömleklerinde yeterli bilgi olduğu halde, uygulamanın hesaba alınmaması rahatsız edicidir. Bunlardan M.S. 6. yüzyıla ait olanlardan ikisinde, çömlekçi imalâthanesinin oranı verilmektedir. Bunlardan sırasıyla, on yıl ve kiralayanın hayatı boyunca devam etmek üzere birinde oran 1/14 diğerinde 1/3 olarak gösteriliyor. P. Lond. III 994 (s. 259) ve P. Cairo Masp. I 67110.

65. Çoğu benim, "The Ancient City: From Fustel de Coulanges Max Weber and Beyond", *Comparative Studies in Society and History* 19, 1977, 305-27'de yer alan bu bölüm aynı zamanda, Finley, *E & S.*, 1. Bölümde yeniden basılmıştır. P. Leveau, "La ville antique at l'organization de l'espace rurale", *Annales* 38, 1938, 920-42'de tüketici şehri "muğlak" bulmaktadır ancak kendisinin yaklaşımı benimkine uymamaktadır.

66. Penguin serisinde, Ben Fowkes tarafından yapılan çevirinin 472. sayfasından alınmıştır. *The German Ideology*'de şehir ve taşra arasındaki durumu, "zıtlık" olarak değil, "çıkarların çatışması" olarak okuyoruz.

67. K. Büher, *Die Entstehung des Volkswirtschafts*, (5. baskı), Tübingen 1906, s. 371.

68. W. Sombart, *Der Moderne Kapitalismus*, (2. baskı), Münih ve Leipzig 1916, I, 142.

69. Bkz. C. Goudineau, "Marseilles, Rome and Gaul from the third to the First Century BC.", Garnsey, *Trade*, 76-86'da.

70. J. - P. Morel, "La laine de Tarente", *Ktema* 3, 1978, 93-110.

71. W. E. Thompson, "Entrepreneur", 54.

72. J. H. D'Armas, "M. I. Rostovtzeff and M. I. Finley: The Status of Traders in the Roman World", *Ancient and Modern: Essays in Honour of G. E. Else*, Ann Arbor 1977, s. 159-79'de yer almaktadır. Benim metinde yer alan iki alıntı da s. 163 ve 179'dan yapılmıştır. Bu makalenin büyük bir kısmı, I. Bölüm olarak D'Arms, *Commerce and Social Standing in Ancient Rome*, Cambridge, Mass., 1981'de yer almaktadır. Ayrıca gözden geçirilmiş değerlendirmesi için bkz. P. Garnsey, *Classical Philology* 79, 1984, 85-8.

73. W. O. Moeller, *The Wool Trade of Ancient Pompeii*, Leiden 1976. Eumakhia binası hakkındaki alıntı s. 162'de. Benim değerlendirmelerim ise, etkileyici değerlendirmeleri içeren ve W. S. Jongman tarafından yazılmış ve yakın zamanda yayımlanacak olan *The Economy and Society of Pompeii*'den alınmıştır

74. Ben bu gelişmeyi Geç Antik Dönem'de, Antik Çağ köleliğinin çöküşü meselesinde ele aldım. *Slavery*, 139-41. C. R. Whittaker, bunun mümkün olabileceğini iki yerde ifade etmiştir. Kendisinin endişelerinden anladığım kadanyla bu, onun var olmamasından değil, çöküşün önemi ve büyüklüğü ile ilgilidir. Bkz. Whittaker, şurada: Garnsey, *Trade*, 174-7'de yer alan esaslı bir çalışma olan 9-12'deki "Inflation" makalesine bakınız.

75. Ausbüttel, *Vereine*, özellikle 3. Bölüm. Ausbüttel, günümüz tarihçilerinden ne kadar az etkilenmiş olursa olsun, onlann yapmış olduklan tahminler ve ileri sürdükleri fikirler üzerinde değerlendirme yapmadan bunlan aynen vermektedir. Mesela (97 n72'de) kısa notunda, Moeller'in Pompeii'deki idarecinin, hiçbir garantisi olmayan Demirciler Birliği'nin su haklannı savunan meselesinde onun "fikirleri"nden faydalanmaktadır.

76. "Eumakhianın binası", M.S. 62'de meydana gelen depremden sonra yeniden inşa edilmemiştir. Bkz. H. Eschebach, *Pompeji*, Leipzig 1978, s. 293. Eschebach, hiçbir sorgulamaya girmeden Moeller'in fikrini kabul etmektedir ve Esnaf Birliği odası ile on yedi yıl boyunca giyim eşyası değişiminin yapıldığı yer olduğu tahmin edilen bu yapının, tekrar inşa edilmesi konusundaki başansızlığı soğukkanlı bir şekilde karşıladığı görülmektedir. Ostia'ya ait *piazzale*yi, M. Frederiksen tarafından (kitabının değerlendirmesine ait makale *JRS* 65, 1975, 170) buna aday gösterilmektedir. Ayrıca kalıntılann değerlendirilmesinin zorluğu konusunda bkz. R. Meiggs, *Ostia*, (2. baskı), Oxford 1973, s. 283-8.

77. Özellikle bkz. Whittaker, "Inflation".

78. Lo Cascio, "Coinage", 76 (para temini s. 82-6 arasında geçmektedir); aynı konu aynntılı bir şekilde *Annali of the Ist. Italiano di Numizmatica*

25, 1978, 241-61'de geçmektedir. Ayrıca bkz. C. Rodewald, *Money in the Age of Tiberius*, Manchester 1976.

79. Bir önceki notta bahsedilen Rodewald ve Lo Cascio'ya bakınız.

80. Andreau, "Banque"; Thompson, "Entrepreneur" ve ayrıca kendisinin önceki çalışması olan "A View of Athenian Banking", *Museum Helveticum* 36, 1979, 224-41. Thompson, Andreau'nun makalesinden habersiz gibi görünmektedir.

81. "Entrepreneur", 58. Burada, ekonomi konusundaki değerlendirmelerine değer verdiğim bir kişinin görüşlerine yer vermeden geçemeyeceğim. "...Ancak, bunların (Atinalı bankerler) muhafazakâr bir şekilde hareket ettikleri düşünülmektedir. Fakat biz bunların bir kısmının iflâs ettiklerini biliyoruz" ("Banking", s. 235 n69).

82. P. Millett, "Maritime Loans and the Structure of Credit in Fourth Century Athens", Garnsey, *Trade*, 36-52, s. 43'te. Bu hesaplama için bulunan belgeler halen hazırlanmaktadır ve Millett'in yazısının bulunduğu bölümde verilecektir. Bu anlamda, deniz kredilerinin farklı bir yapıya sahip olduklarını ve bu kredilerin oldukça yüksek faizli olmalarının bir tür sigorta özelliğine dayalı bir borç verme yapısı gösterdiğini daha önce açıklamıştım. Millett (s. 44) bu konuda endişeli olduğunu belirtmektedir. Ancak ben onun sebeplerini pek de geçerli bulamıyorum.

83. Lo Cascio, "Coinage", 77n3'te haklı olarak reddedilmiştir.

84. Garnsey, *Trade*, 118.

85. E. Tengström, *Bread for People* (*Skrifter* of the Swedish Institute of Rome 12, 1974), s. 7, 93. Kitabın başlığının böyle olmasına rağmen eser M.S. 4. yüzyıldaki Roma'dan bahsetmekte ve *Codex Theodosianus*'la ilgili bölümleri de filolojik analizleri içermektedir. Carandini, başka bir örnek olarak Kuzey Afrika'da M.S. 2. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar gelen bir keramiği vermektedir. "Pottery ve the African Economy", Garnsey, *Trade*, 145-62. Bu ticaretin vazgeçilmez olduğu açık ve kesin olmakla birlikte, eğer Roma her yıl fevkalâde büyük miktarda hububat ithal etmese, aç kalabilirdi.

86. Bütün bu rakamlar P. Pomey ve A. Tchernia, "La tonnage maximum des narives de commerce Romains", *Archaeonautica* 2, 1978, 233-51, özellikle 237-43'tendir.

87. Bu konudaki belgelerin tamamı için bkz. G. Rickman, *The Corn Supply of Ancient Rome*, Oxford 1980.

88. Bkz. H. Pavis d'Escurac, *La préecture de l'annone* (*Bibl. des Écoles fr. d'Athèè et de Rome* 226, 1976).

89. Garnsey, *Trade* 128.

90. Kısa süre önce basılan P. Gauthier, "De Lysias à Aristotle (Ath. Pol., 51, 4)...", *Revue historque de droit françois* 59, 1981, 5-28'e bakınız.

91. Carrié, "Distributions", 1070-1100.

92. Bkz. J. Andreau, "Fondations privées et rapports sociaux en Italie romaine (Ire-IIIe siècles)", *Ktema* 2, 1977, 157-209. Yapmış olduğu çeşitli yardımlarıyla M.Ö. 2. yüzyılın ortalarından bize örnekler sunan Lykialı zengin Opramoas'ı sadece epigrafik eserlerden tanıyoruz. Bkz. Balland, *Xanthos*, 7. Bölüm. Peter Garnsey'e, bu yayına dikkatimi çektiği için teşekkür ederim. Yazıt aşağıdaki notta belirtilmiştir.

93. C. Nour, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphic* 24, 1977, s. 265-90'da, no. 1.

94. E. Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance 4e-7e siècles*, Paris ve The Hague, 1977, s. 181-96'da, "De la générisité antique à la charité chrétienne" başlıklı bölümde ana hatlarını vermektedir.

95. H. Schneider, *Wirtschaft und Politik*, Erlangen 1974, s. 361-91'deki araştırmaya bakınız.

96. Cloudius hakkında önemli değerlendirmeler için bkz. W. Nippel, "Die plebs urbana und die Rolle der Gewlt in der späten römischen Republik", *Vom Elend der Handarbeit*, (ed. H. Mommsen ve E. Schulze), Stuttgart 1981, s. 70-92, özellikle 81-90. Paul Veyne'in "Alimenta" (s. 166)'da ifade ettiği gibi "Pratiquement ce sont les pauvres qui sont visés ...; eux seuls bénéficient des lois araire, et touchent le blé fourni commetribut par les privinces.... Cependant, jusqu'à l'époque chrétienne le langage continuera à dissoudre la catégorie sociale des pauvres dans l'universalité civique de la loi." (Gerçekte hedef alınan fakirler...; tanmsal yasalardan asıl yararlanan onlar ve kırsal kesim için bir haraç olarak kullanılan buğdayı onlar kontrol ediyorlar. Ama yine de Hıristiyanlığın başladığı döneme kadarki hukuk dilinin ağırlığı, fakirlerin sosyal kategori olarak erimesinin devam etmesine sebep olacak.) (r.n.)

97. Bkz. Duncan-Jones, *Economy*, Ek Bölüm 5. İdari meselelerin farklı yönleri için bkz. W. Eck, *Die staatliche Organisation Italiens in der hohen Kaiserzit*, Münih 1979, 5. Bölüm.

98. Bkz. P. Veyne, *Le pain et le cirque*, Paris 1976, s. 647-58 ve Veyne, "Alimenta".

99. E. Lo Cascio, "Gli alimenta, l'agricoltura italica a l'approvigionamento di Roma", *Rendiconti ... Lincei, 8. ser.*, 33, 1978, 311-54.

100. Özellikle Garnsey, 216n10'da bahsedilen kısma ve Veyne, "Alimenta"ya bakınız.

101. J. R. Rea (ed), *The Oxyrhnchus Papyri* XL, s. 8.

102. Bu konuda en içten destek E. G. Turner, "Oxyrhnchus and Rome", *Harvard Studies in Classical Philology* 79, 1979, 1-24, s. 16-24'te yer almaktadır. Ayrıca bkz. Balland, *Xanthos*, 215-21 ve ele aldığı konuların tamamında, Rea'nın kurmuş olduğu sallantılı temeli benimsemeyen Carrié, "Distributions". Mekanizma için C. Nicolet, "Tessères frumentaires et tessères de vote", *Mélanges ... Heugron*, (École françoise de Rome 1976), II 694-716'ya bakınız.

103. R. J. Rowland, Jr., "The 'Very Poor' and the Grain Dole at Rome and Oxyrhnchus", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphic* 21, 1976, 60-72.

104. Carrié, "Distributions", 1096.

105. "Colonies-an Attempt at a Typology", *Transactions of the Royal Historical Society*, 5. ser. 26, 1976, 167-88; "Empire in the Greco-Roman World", *Greece and Rome*, 2. ser., 25, 1978 , 1-15. Ayrıca, *Review* 2, 1978, 55-68'de yeniden basılmıştır.

106. A. Tchernia, "Italian Wine in Gaul at the End of the Republic", Garnsey, *Trade*, 87-104'nın görüşlerine katılıyorum.

107. Tchernia, aynı eser; A. Daubigney, "Relations marchandes méditerranéennes et procès des rapports de dépendance (*magu-* et ambactes) en Gaule protohistorique", Colloque de Cortone École française de Rome'da *Modes de contact et processus de transformation dans les sociétés anciennes*'de basılmıştır.

108. Burada, "Soziale Modelle zur antiken Geschichte. II. Krieg und Herrschaft", *Historische Zeitschrift* 259, 1984, 286-308'deki görüşlerimi takip ediyorum.

109. Yunanistan için M. Amit, *Great and Small Poleis*, Brüksel 1973.

110. Benim, *Politics in the Ancient World*, Cambridge 1983'teki ana temam budur.

111. Whittaker, "Inflation", 7-15.

112. Benim, "The Fifth-Century Athenian Empire: A Balance Sheet", *Imperialism in the Ancient World*, (ed. P. D. A. Garnsey ve C. R. Whittaker), Cambridge 1978, 5. Bölümdeki yayın. Finley, *E. & S.*, 3. Bölümde yeniden basılmıştır.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

Andreau, "Banque" - J. Andreau, "La banque antique et l'économie moderne", *Annali ... Pisa*, 3. ser., 7, 1977, 1125-52.

Annales - *Annales: Economies, Sociétés, Civilisations* (daha önce *Annales d'histories éconique et sociale*).

ANRW - *Aufstieg und Niedergang der römisches Welt*, (ed. H. Temporini).

Ausbüttel, *Vereine* - F. M. Ausbüttel, *Untersuchungen zu den Vereinen im Westen des römischen Reiches* (*Frankfurter Althistorische Studien* II, 1982).

Balland, *Xanthos* - *Fouilles de Xanthos*, c. 7, (ed. A. Balland), 1981.

Bogaert, *Baques* - R. Bogaert, *Banques et banquiers dans les cités grecques*, Leiden 1968.

Brunt, *Manpower* - P. A. Brunt, *Italian Manpower 225 BC. - AD. 14*, Oxford 1971.

Carrié, "Distributions" - J. M. Carrié, "Les distributions alimentaires dans les cités de l'Empire romain tardif", *MEFRA* 87, 1975, 995-1101.

Crook, *Law* - J. A. Crook, *Law and Life at Rome*, Londra 1967.

De Ste. Croix, *Struggle* - G. E. M. Ste. Croix, *The Economy of the Roman Empire: Quantitative Studies*, (2. baskı), Cambridge 1982.

EcHR - *Economic History Review*.

Finley, *E.&S.* - M. I. Finley, *Economic and Society in Ancient Greece*, (ed. B. D. Shaw ve R. C. Saller), Londra ve New York 1981.

Finley, *Land and Credit* - M. I. Finley, *Studies in Land and Credit in Ancient Athens*, New Brunswick 1952.

Finley, *Roman Property* - *Studies in Roman Property*, (ed. M. I. Finley), Cambridge 1976.

Finley, *Slavery* - M. I. Finley, *Ancient Slavery and Modern Ideology* Londra ve New York 1980.

Finley, "Slavery and Freedom" - M. I. Finley, "Between Slavery and Freedom", *Comparative Studies in Society and History* 6, 1964, 233-49.

Finley, *Studies* - M. I. Finley (ed.), *Studies in Ancient Society*, Londra 1974.

Finley, "Technical Innovation" - M. I. Finley, "Technical Innovation and Economic Progress in the Ancient World", *EcHR*, 2. ser., 18, 1965, 29-45

Frank, *Survey* - T. Frank, ed., *An Economic Survey of Ancient Rome*, 6 cilt, Baltimore 1933-40.

Frederiksen, "Caesar" - M. W. Frederiksen "Caesar, Cicero and the Problem of Debt", *JRS* 56, 1966, 128-41.

Garnsey, *Labour - Non-slave Labour in the Greco-Roman World*, (ed. P. Garnsey), Cambridge Philological Society, Supp. c. 6, 1980.

Garnsey, *Trade - Trade in the Ancient Economy*, (ed. P. Garnsey vd.), Londra ve Berkeley 1983.

Giardina/Schiavone - *Società romana e produzione schiavistica*, (ed. A. Giardina ve A. Schiavone), 3 cilt, Bari 1981.

Heitland, *Agricola* - W. E. Heitland, *Agricola*, Cambridge 1921.

Jones, *LRE* - A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602*, 3 cilt, Oxford 1964.

JRS - Journal of Roman Studies.

Kohns, *GGA* - H. G. Kohns, bu kitabın eleştirisi *Göttingische gelehrte Anzeiger*, 230, 1978, 120-32'de yer almaktadır.

Kreissig, *Selekidenreich* - H. Kreissig, *Wirtschaft und Gesellschaft im Selekidenreich*, Berlin 1978.

Kula, *Theory* - W. Kula, *An Economic Theory of the Feudal Sysytem*, Londra 1976.

Liebeschuetz, *Antioch* - J. H. W. G. Liebeschuetz, *Antioch ... in the Later Roman Empire*, Oxford 1972.

Lo Cascio, "Coinage" - E. Lo Cascio, "State and Coinage in the Late Republic and Early Empire", *JRS* 71, 1981, 76-86.

MEFRA - Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité.

Ossowski, *Class Structure* - S. Ossowski, *Class Structure in the Social Consciousness*, (çev. S. Patterson), Londra 1963.

PBSR - Papers of the British School at Rome

Pritchett, *Military Practices* - W. K. Pritchett, *Ancient Greek Military Practices*, Bölüm I, (*Univ. Of California Publications: Classical Studies*, c. 7, 1971).

Proceedings ... Aix - *Proceedings* of the 2nd International Conference of Economic History, Aix-en-Provence 1962, c. I, *Trade and Politics in the Ancient World*, Paris ve The Hauge 1965.

Rostovtzeff, *RE* - M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, (2. baskı, P. M. Fraser), 2 cilt, Oxford 1957.

Rougé, *Commerce* - J. Rougé, *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'empire romain*, Paris 1966

Salvioli, *Capitalisme* - G. Salvioli, *Le capitalisme dans le monde antique*, MS A. Bonnet tarafından İtalyancadan çeviri, Paris 1906. Italyanca aslı 1929'da basılmış olup elimizde bulunmamaktadır.

Sherwin-White, *Plinius* - A. N. Sherwin-White, *The Letters of Plinius. A Historical and Social Commentary*, Oxford 1966.

Syll. - W. Ditteberger (ed.), *Sylloge inscriptionoum graecarum*, (3. Baskı), F. Hiller von Gaertringen, 4 cilt, Leipzig 1915-24.

Thompson, "Entrepreneur" - W. E. Thompson, "The Athenian Entrepreneur", *L'Antiquité classique*, 51, 1982, 53-85.

Tod, *GHI* II - M. N. Tod (ed.), *A Selection of Greek Historical Inscriptions*, c. 2, 403-323 B.C., Oxford 1948.

VDI - *Vestik drevnei istorii.*

Veyne, "Alimenta" - P. Veyne, "Les 'alimenta' de Trajan", *Les empereurs romains de l'Espagne*, Paris, CNRS 1965.

Veyne, "Trimalcion" - P. Veyne, "Vie Trimalcion", *Annales* 16, 1961, 213-47

Whittaker, "Inflation" - C. R. Whittaker, "Inflation and the Economy in the Fourth Century AD.", (ed. C. E. King), *Imperial Revenue, Expenditure and Monetary Policy in the Fourth Century*, (*British Archaeological Reports*, Intl. Series 76, 1980), s. 1-22.

ZSS - *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung.*

DİZİN

A fortiori (daha kesin olarak) 5, 235
Actium Savaşı XLVI, 152
Actor (kahya) 128
Ad hoc (bunun yanı sıra) 187, 208
Ad valorem (değeri itibarıyla) 192
Adak 137, 181
Afrika XXXIV, 12, 17, 27, 90, 91, 115, 129, 154, 211
Agellae (küçük toprak parçası), 27
Ager publicus (kamu arazisi) 114, 115, 116, 134, 137, 154
Agon (yarışma) 182
Agora 100, 147, 162, 200
Agrigentum, bkz. Akragas
Ahçı 34, 75
Ahenobarbus, L. Domitius 71, 115, 126, 137
Aigina 155, 160, 177
Aile XXVI, 1, 2, 3, 12, 20, 29, 32, 36, 38, 40, 46, 64, 65, 67, 70, 80, 81, 83, 98, 112, 113, 114, 115, 116, 119, 120, 121, 123, 127, 129, 130, 132, 133, 162, 182, 194, 206, 211, 227, 233, 242, 243; aile çiftlikleri 119, 121; aile reisi 2, 3, 65
Akragas (Agrigentum) 155
Akropol muhafızı 206
Alaric 87
Aleksandreia, bkz. İskenderiye
Aletler 123, 124, 127, 132, 171
Alıcı 124, 125, 135
Alimenta (yaşamı sürdürmek için gereken şeyler) 32, 57, 117, 137, 242, 243, 258; Alimenta Projesi 137
Alkinoos 26
Almanlar 88
Altın Çağ 185, 210
Altın Ev 174
Ambar 131
Ameria, Sextus Roscius 127
Amerika Birleşik Devletleri 14
Amphora 230
Ankara 31, 34, 48, 68, 136, 151, 222, 223, 231
Anlambilim (semantik) 1
Anma törenleri 240
Annona (hububat temini) 180, 191, 192, 212
Antakya (Antiokheia) XXVI, 15, 19, 32, 82, 96, 110, 151, 156, 204, 218, 248
Antik Çağ emperyalizmi 247
Antonius, Marcus 152
Antrepo 155, 232
Aphanes (görünmeyen) XXXIV
Apion 112, 115, 139
Apollonios, Pergeli, 10
Apuleius 28, 33
Arabulucu 229
Arazi XXI, 1, 4, 43, 44, 60, 103, 112, 114, 118, 122, 127, 128, 129, 134, 136, 143, 188, 224
Arezzo (Arretium) 19, 54, 76, 85, 101, 162, 230, 232; Arezzo seramiği 232
Aristophanes X, XVII, 33, 121, 133, 163, 207
Aristoteles 2, 5, 6, 20, 33, 48, 66, 68, 79, 84, 126, 138, 150, 160, 161, 172, 176, 177, 183, 188, 194, 202, 203, 206, 212
Arkaik Dönem XXIII, XXVIII, 32, 71, 89, 109, 122, 189, 218

Arkhon (önder, yönetici), XLVI, 181
Arles 54, 152
Arpa 125, 203
Arretium, bkz. Arezzo
Arsa 195
Arz ve talep XVI, 168
Asker 26, 49, 65, 75, 76, 77, 83, 89, 90, 110, 115, 119, 136, 141, 165, 184, 190, 195, 205, 208, 212, 214, 223, 225, 245; askeri hizmet 86, 122, 205; askeri savunma 153; askeri teknoloji 174; askerlere para dağıtmak 208; emekli asker 26, 83, 115, 119, 136, 141, 144, 184, 190, 205
Asma 125
Assurlular 12
At 147, 150; atlı 46
Atina Akropolü 82; Atina Areopagos Meclisi 80; Atina Beş Yüzler Meclisi 80; Atina Devleti 75, 82, 181, 214; Atina İmparatorluğu 201
Atölye 76, 162
Attaloslar 186
Attika 8, 114
Attikos, Herodes, 46, 52, 61, 113, 114, 127, 137, 189
Augustinus XLVI, 227
Augustus 26, 38, 40, 49, 76, 83, 89, 116, 136, 164, 168, 171, 174, 179, 190, 239, 241, 242, 247
Aurelius, Marcus 80, 93, 102, 145
Ausoius 118
Avrupa V, XIII, XVI, XVIII, XX, XXI, XXIX, XXX, XXXII, 3, 12, 17, 23, 72, 81, 91, 93, 147, 152, 166, 173, 210, 216, 218, 223, 232
Avukat 46, 51
Ayak 173, 206
Ayak pedalları 173
Ayakçı 82, 206
Ayakkabı 18, 160, 161, 162
Ayaklanma 45, 68, 85, 87, 92, 103, 104, 107, 122, 169, 193, 226
Azatlı 2, 44, 45, 46, 52, 54, 55, 71, 78, 79, 80, 81, 118, 140, 170, 226
Baba V, XVII, 2, 3, 28, 37, 39, 65, 76, 79, 93, 99, 113, 114, 120, 124, 131, 132, 184, 189, 206, 251
Babilliler 12, 14
Bacaudae 92, 94, 106
Bacchus, bkz. Dionysos
Bağ 112, 118, 219; bağ aletleri 123; bağ çubukları 132; bağcılar 219
Bağış 30, 31, 93, 137, 241
Baharat 150, 216
Bakır 157, 160; bakır işlemeciliği 160; bakır işleyicileri 160
Bal 157
Balık 34, 157, 160; balık satıcıları 34; balıkçılar 34, 36
Balkanlar 14, 88
Banka 46, 63, 132, 166, 167, 207, 238; bankacılık XXXIV, XXXVIII, 46, 238
Banknot 237
Barbarlar 87, 88, 94, 232
Batı Afrika 154
Belçika 17, 142
Besin 138, 151, 170, 171, 175, 209; beslenme 16, 32, 58, 152, 154, 191, 194, 238, 240; işlenmiş besin 170

Beton hazırlama 172
Beyaz altın 200
Beyefendi 53, 80, 144, 146
Bithynia 133, 164
Bizans 238; Bizans İmparatorluğu 112
Bloch, Marc 97
Bocurgat 172
Boiotia 8
Borç V, XI, XII, XIX, XXIII, XXVII, 6, 32, 34, 38, 41, 42, 43, 47, 48, 49, 68, 71, 83, 99, 114, 122, 128, 131, 132, 133, 134, 137, 144, 166, 167, 168, 169, 170, 189, 193, 207, 236, 237, 238, 246, 256; borç alma 49, 167; borç verme 137, 167, 237, 256; borç yoluyla kölelik XIX, 68; borçlanma 47, 67, 68, 70, 71, 99, 122, 167, 238
Bordeux 118
Borsa 162, 235, 237
Bosporos Krallığı 194
Brezilya 86
Britanya XXIII, 78, 94, 107, 115, 142, 152, 177, 189, 247
Brundisium (Brindisi) 153
Brutus 46, 48, 49, 62
Buckland 63, 64, 253
Bulgaristan 26
Burjuva 80, 140
Bursa (Prousa) 134
Buselos 113, 140
Bücher, Karl 20, 232
Bütçe 182, 198, 207, 208
Caecina, Aulus, 127, 215
California XIII, 15
Caligula 63
Callistratus 90
Cam eşya üretimi 172
Campania 156, 178
Canius, Gaius 134
Canlı hayvan 130
Capitol 77
Caracalla XLVI, 30, 45
Carthago, bkz. Kartaca
Cascio, Lo 236, 255, 256, 257
Catilina 45
Cato, Yaşlı XLVI, 53, 60, 78, 121, 124, 125, 126, 138, 178, 220, 224
Cebelitarık Boğazı 15
Cenaze törenleri 154
Cenova 148, 149
Cicero XXV, XXVII, XXXIII, 2, 34, 35, 37, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 60, 61, 62, 66, 70, 74, 75, 79, 109, 127, 134, 138, 140, 143, 161, 167, 168, 169, 179, 189, 212, 215, 245, 247
Ciro edilebilir kağıtlar 236, 237
Cisalpine 79, 178
Civis 40
Civitas (şehir, devlet, yurttaşlık) 148
Claudius XLVI, 80, 239, 244
Clientulus (yanaşma, hizmetli) 67
Cohen XXXIV, XLIII, 23, 249
Colbert 164
Collatio lustralis (kefalet kabilinden toplanan para) 229
Collegia (cemiyet, birlik) 104, 163, 184, 226, 235
Colonate 86
Coloni (bağımlı çiftçiler, köylüler) 66, 86, 87, 88, 95, 96, 97, 98, 105, 112, 119, 136, 184, 215
Colonus (yarı köle) 67, 106, 122
Columella XLVI, 71, 89, 98, 130, 132, 139, 219

Commodus XLVI, 90, 92, 93
Conductores (toprak sahibi soylular) 90, 91
Constantinus 91, 229
Consul (Roma'da en yüksek makam) 27, 38, 40, 50, 78, 118
Conuhium (evlenme), X, VIII
Corpus naviculariorum (gemi sahipleri birliği) 185
Cömertlik 31, 185
Crassus 47, 48, 49, 146
Curator aquarum (su kaynaklarının yöneticisi) 78
Curial 118; curialis (yerel senato üyeleri) 96
Curzola 112
Cüzi gayret kanunu 152
Çanakkale (Dardanos) 71
Çeyiz 168, 251
Çiftçi XXVI, XXXIV, 4, 5, 11, 37, 53, 66, 72, 76, 82, 83, 87, 88, 90, 91, 92, 94, 95, 99, 106, 109, 110, 112, 113, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 130, 135, 141, 144, 149, 152, 154, 155, 205, 225, 251; çiftçi ayaklanması 92; bağımlı çiftçiler (coloni) 119, 263; bağımsız çiftçiler 76, 99, 113, 225; bağlı çiftçiler 72, 88, 117; küçük çiftçiler 118; kiracı çiftçiler 37, 91, 92, 94, 110, 149, çiftçi kiralaması 11, çiftçi pazarı 121; çiftçi sınıfı 225; hür mal sahibi çiftçi 95; çiftçilik 4, 5, 37, 124; çiftlik gelirleri 132; çiftlik kâhyası 53, 65, çiftlik sahibi 33
Çin VI, XVIII, 12, 13, 19, 22, 216
Çoban 26, 38, 63, 68, 115
Çöküş 96, 116, 117, 155, 226, 235, 243, 255
Çömlek 42, 46, 53, 76, 85, 151, 159, 162, 230, 254; sofra çanak çömleği 230; çömlekçi atölyesi 162; çömlekçiler 76, 85, 162, 230; Arezzo seramiği 232
D'Arms, J. H. 141, 233, 253, 255
Dansçılar 34, 181
Danube (Tuna) Nehri Havzası 71
Dardanos, bkz. Çanakkale
Darphane 76
Davenant, Sir Charles 10
de facto (fiilen) 64, 108, 193, 218
de jure (hukuken) 64, 193
Defter tutmak 167
Değirmen 123, 152, 172, 173, 203, 239
Déléage, A. 17, 24
Delos 101, 130, 144, 187, 208, 211, 225
Delphoi 121
Demetrios, Phaleronlu 164
Demir 97, 157, 160; demir ticareti 160
Demokrasi 41, 183, 207, 215,
Demos (idari bölge) XXXVI, 160
Demosthenes (hatip) XXVII, 4, 73, 76, 101, 131, 132, 144, 145, 159, 179, 180, 182, 200, 207, 211, 213, 214, 217
Deneyimci XXXI, XXXII, XXXVII
Deniz feneri 191; deniz kredisi 8, 167, 179; deniz savaşı 154; deniz taşımacılığı 152, 157; deniz ticareti 170, 191; donanma 75, 83, 122, 153, 161, 206, 207
Derebeylik sistemi 224
Dericilik 150
Ders ücreti 265
Devlet 5, 10, 11, 14, 28, 29, 32, 38, 39, 40, 41, 43, 45, 50, 51, 52, 64,

68, 73, 75, 82, 84, 89, 92, 148, 170, 217, 224, 228, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 245, 246, 247; devlet borcu 237; devlet yardımı 198
Dezolacja (tahribat) 220
Dicle 16
Dignitas (yüksek makam) 169
Dik¯e mporik¯e (ticaret hukuku) 195
Dikimevi 162
Dilenci 33, 76, 96, 225
Din adamı 95
Diocletianus XLVI, 17, 95, 150, 174, 175, 193
Diogenes (Kynik) 28
Dionysios, Halikarnassoslu 38
Dionysos (Bacchus) 84
Dirigisme (devlet müdahaleciliği) 240
Dış Ticaret 7, 13, 34, 158, 195, 198, 211
Doğum oranı 32, 242, 243
Dokumacı 75, 161, 233
Dominium (babanın mal ve mülk üzerindeki hakimiyeti) 3
Domitianus XLVI, 113, 114, 214, 215, 243
Domuz 16, 26; domuz çobanı 63, 68; domuz eti 32, 165
Donanma, bkz. Deniz
Dumont 58
Eczacılık 44
Edebiyat 23, 78, 161, 171, 189
Edictio (emirname) 150, 215
Edoke 203
Efendi 1, 2, 26, 52, 63, 64, 65, 78, 84, 85, 90, 91, 97, 113, 122, 135, 149, 155, 159, 189, 202, 219, 222, 226; efendilik 135.
Efes (Ephesos) 62, 103, 168, 171, 172
Ege 161, 209, 217, 230
Eğlence 135, 138, 240
Eisphora (düzenli alınmayan servet vergisi) 108, 209
Ekmek 240
Ekonomi XIII, XVI, XVII, XXIII, XXIV, XXVI, XXVII, XXVIII, XXX, XXXI, XXXII, XXXV, XXXVII, XXXVIII, XLII, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 13, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 29, 38, 41, 42, 43, 55, 60, 79, 81, 88, 105, 126, 127, 129, 131, 148, 152, 153, 155, 156, 157, 158, 166, 169, 172, 173, 174, 183, 185, 186, 187, 188, 191, 192, 193, 197, 211, 212, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 228, 231, 234, 235, 237, 238, 244, 251, 253, 256; ekonomi politika 5, 7, 187, 191, 193; ekonomik büyüme 86, 169, 173, 235, 238; ekonomik sistem 119; pazar merkezli ekonomi 43; serbest pazar ekonomisi 153; eyalet ekonomisi 244; Hellenistik ekonomi 222; karma ekonomi 156
El ürünleri 161
Elektron 200, 201
Eleusis 113
Eleutheria (özgürlük) 13
Elit 59, 136, 193
Emerson 35
Emirname, bkz. edictio
Emperyalizm 189, 245, 247
En az gayret ilkesi 152
Endonezya 19, 179
Energa (bilfiil) 131, 267
Engerman, S. L. XXXI, XLII, 105, 144
Ephesos, bkz. Efes
Epiktetos 63
Equites (şövalye sınıfı) 39, 43, 49, 53, 55, 58, 59; eques 46, 50

Eranos (bir tür kredi) XXII, 100
Erekhtheion 82, 85
Ergasterion (atölye) 76
Esir 8, 9, 73, 77, 87, 189, 247
Esnaf 83, 103, 104, 162, 163, 222, 232, 235, 237, 255; esnaf birliği 103, 163, 235, 237; çarşı esnafı 232; dükkân sahibi 66; küçük dükkân sahibi 161.
Eşek 94, 150
Eşitsizlik 183
Et 157
Etnik grup 66, 170
Etruria 115; Etrüskler 199
Euangelos 37, 53
Euboia Adası 114
Eumaios 26, 63, 68
Eumakhia binası 235
Ev, 1, 3, 19, 20, 37, 38, 39, 41, 48, 49, 51, 54, 55, 58, 63, 65, 67, 68, 70, 74, 75, 78, 96, 100, 110, 114, 119, 124, 126, 127, 128, 131, 132, 133, 148, 152, 159, 164, 167, 168, 171, 174, 195, 207, 224, 232, 233, 244; ev hizmetleri 75; ev kredisi 167, 168; ev sahibi 68, 127
Ex parte (tek taraflı) 35
Eyalet 15, 17, 43, 47, 48, 49, 50, 53, 54, 55, 78, 89, 91, 92, 93, 108, 109, 110, 133, 134, 136, 140, 142, 153, 154, 173, 174, 175, 180, 184, 186, 187, 189, 190, 193, 214, 215, 221, 226
Fabrika 6, 7, 76, 96, 101, 233
Faeneratores (tefeciler) 48, 49, 167
Faiz 8, 10, 47, 48, 52, 61, 131, 132, 133, 134, 137, 166, 167, 168, 169, 174, 186, 241, 242, 243, 256; faiz oranları 8, 47, 132, 168; faizli borç 131, 137; faizsiz kredi 48, 169; yıllık faiz 243
Fakirlik 28, 29, 30, 33
Fama (ün) 169
Familia 2, 3, 61; familia caesaris (imparator ailesi) 2
Fayum 112
Febre, Lucien, 271
Fenike 12, 14, 23, 199; Fenikeliler 12, 23, 199
Feodal 166, 219, 220, 223, 224; feodal toprak sahipleri 220; feodalizm 219
Ferdiyetçilik 36
Fetih 8, 13, 88, 95, 135, 187, 188, 189, 195, 204, 205, 209, 210, 218, 236, 245, 246, 247
Filo 71
Firar 8, 152, 226
Fırat 16
Firavun 14, 204, 214
Fırıncı 103, 203, 239
Firma 77, 158
Fiyat 4, 6, 19, 24, 25, 88, 114, 125, 127, 129, 132, 134, 135, 145, 150, 151, 166, 168, 180, 193, 203, 204, 216, 217, 221, 248; fiyat indirimi 203; azami fiyat 150; satış fiyatı 217
Flandres terzileri 162, 163
Fogel, R. W. XXVI, XLI, 9, 21, 105, 144
Frank, T. 62, 212
Frankfurt Okulu,
Fransa (Gallia) XXIX, XLVI,15, 17, 18, 37, 53, 54, 73, 76, 79, 86, 88, 92, 94, 95, 99, 107, 118, 129, 142, 150, 151, 162, 164, 174, 189, 205, 218, 245, 246
Frederiksen XLII, 57, 61, 98, 178, 180, 213, 255
Frigyalılar 14

Frontinus, Sextus Iulius 78, 102, 126
Fundi (çiftlikler, mülkler) 127
Fustel de Coulanges, N. D. XL, 71, 98, 107, 254
Gal (Kelt) 230; Gallia XLVI, 17, 88, 239
Ganimet 15, 49, 50, 154, 189, 204, 209, 246
Gayri safi milli hasıla 209
Geçim 33, 53, 60, 77, 83, 119, 120, 122, 150, 159, 160, 224, 228, 232, 233
Geçiş bedeli 198
Gela Nehri 127
Gelir XX, XXVI, XXVIII, 5, 10, 11, 17, 33, 34, 36, 49, 51, 53, 54, 62, 65, 72, 75, 76, 77, 79, 82, 83, 86, 89, 93, 103, 108, 111, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 123, 124, 125, 130, 131, 132, 133, 136, 137, 144, 145, 146, 150, 155, 157, 158, 160, 162, 164, 165, 166, 174, 175, 182, 183, 188, 190, 193, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 220, 221, 228, 234, 236, 238, 241, 242, 243, 244; yıllık gelir 62, 113, 117, 131
Gemi 60, 107, 131, 152, 154, 155, 157, 173, 182, 194, 196, 206, 239, 245; gemi rehin edilmesi 167; gemi sahipleri (naviculari) 169, 185, 194; gemi taşımacılığı 155; gemi üretimi 161; gemicilik 154
Georgescu-Roegen 21, 22, 141
Germen 88, 175
Getiri 138, 167, 189
Gibbon, E. 14, 15, 90, 174, 210
Girişimci 76, 119, 128, 162, 169, 170, 192, 196, 198, 233
Giyim 255
Gladyatör 102, 154; gladyatör gösterisi 102, 154
Glaukes (Atina'nın başkuş resimli sikkesi) 201, 214
Gomme, A. W. 156, 157, 159, 161, 162, 177
Gotland Adası 18
Gotlar (Almanlar-Germenler), 87, 88
Gracchus, T. XLVI, 82, 114, 115
Graccus, G. 32, 137
Granovetter, Mark 271
Graufesenque, La 101, 162, 230
Grev 104, 225
Gül 4, 153, 173
Gümrük gelirleri 206
Gümüş 158, 160, 164, 166, 172, 189, 195, 197, 200, 201, 236; gümüş ihracatı 157; gümüş işlemecisi 172; gümüş madenciliği 160, 164, 195
Günah 31, 57, 84
Güney Amerika 81, 86, 87, 89
Güney Rusya 18, 153, 194
Gymnasiarkhos (gymnasion yöneticisi) 181
Hadrianus Kanunları 158
Halı 162
Hamam 172, 185; halk hamamı 174
Hammadde 131, 149, 170
Hannibal XLVI, 116, 154
Hanno 154
Hapishane 148
Hasat 16, 103, 121 224, 225; hasat dönemi 122, 224; hasatçılar 225
Hasebroek XXI, XXIV, XXXIII, XL, 11, 156, 214
Hausgewalt (hane hakimi) 3
Hausvaterliteratur 3, 4
Hayat standartı 152, 157

Haydut 149
Hayır kurumu 163
Hayırseverlik 197
Hayvan gücü 173; hayvan sürüsü 136; hayvan yemi 123; küçükbaş hayvancılığı 16
Hazine 7, 26, 34, 49, 93, 137, 165, 168, 189, 192, 198, 208, 209, 246
Head 213
Hediye 26, 51, 116, 135, 137, 149, 164, 214
Hegel XV
Heilot (Sparta'da yarı köle çiftçiler) 64, 65, 66, 67, 69, 71, 72, 97, 223, 224
Heitland, W. E. 109, 139, 144, 145
Helmhard, Wolf 3
Hephaistos 84, 104
Herakles Sütunları 15
Hesiodos 31, 84, 120
Hicks, Sir John 11
Hill, H. 43
Hindi 124
Hindistan XVIII, 12, 18, 19, 36, 157
Hipparkhos 113, 114
Hippo Limanı 227
Hıristiyanlık XVI, 15, 91, 241
Hırsız 149, 225, 226
Hititler 12
Hiyerarşi 19, 36, 38, 40, 42, 51, 58, 83, 85
Hizmet kuruluşu 157
Hizmetkâr 2; hizmetli 37, 65, 67, 96, 116, 241; sivil hizmetli 96; kadın hizmetçi 75
Homeros XXII, XXIII, 14, 46, 67, 148, 150
Homo economicus XVIII, XXVI
Homo politicus XIX
Honestiores (saygın kişiler) 89, 90, 166, 186
Honorius 116
Hopkins, Keith XXIX, XXXIV, XXXV, XXXVI, XLII, 58, 59, 103, 141, 221, 250
Hoplit (ağır silahlı piyade) 10, 182, 206
Horatius 64, 129, 144
Horoi (arazi sınır kayıtları) XXI
Hortulus (küçük bahçe) 134
Hububat XXXI, XXXV, 19, 32, 53, 86, 107, 112, 119, 120, 121, 125, 132, 142, 149, 150, 151, 153, 169, 174, 177, 185, 188, 192, 193, 194, 197, 203, 204, 214, 215, 216, 217, 238, 239, 240, 241, 244, 256; hububat temini (annona) 151, 192, 238; bedelsiz hububat dağıtımı 204, 241; hububat dağıtımı 204, 240, 241, 244; hububat vergisi 150, 197
Hukukçu 37, 51, 52, 62, 66, 77, 81, 90, 156, 227, 229
Hume, David 6, 7, 162
Humiles personae (alçak kişiler) 90
Humiliores (aşağılık, düşük kalite kişiler) 90, 91, 94, 166, 186
Hunt, Lynn XXXII, XLIV
Hutchenson, Francis 1, 2, 4
Hükümet 10, 11, 38, 89, 147, 165, 174, 180, 185, 192, 193, 243
Hür 2, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 106, 109, 112, 114, 119, 120, 122, 154, 163, 166, 211, 218, 222, 223, 224, 226, 227, 242; hür doğanlar 74, 79, 98
Illyricum 87

Iosephos 110
Ismaros 150
Isokrates 159
Instrumenta domestica (ev eşyaları) 54
Ithaka 106, 148
Iugum (bir toprak büyüklüğü) 119, iugera 83, 114, 119, 126
Iulianus XLII, 19, 24, 94, 177
Iustinianus XLVI, 91, 93
Iuvenalis 55
İbraniler 12
İç çamaşırı 157
İç Savaş Dönemi 49, 103, 116
İdareci 30
İdeoloji 29, 109, 231
İflas 47, 243
İhracat 150, 156, 157, 158, 159, 161, 163, 164, 165, 173, 192, 194, 197, 233; ihracat için üretilmiş 159, 161, 163, 165; ihracat pazarları 164
İklim 6, 16, 17
İlkel toplum 38, 149
İlkelci (primitivist) 237, ilkelcilik (primitivizm)
İmalathane 132, 162, 254
İmparatorluk XXVI, 19, 24, 36, 52, 54, 66, 76, 79, 81, 89, 91, 92, 95, 96, 104, 109, 110, 117, 118, 122, 141, 156, 162, 184, 185, 190, 192, 198, 227, 230, 239, 240, 244, 245; imparatorluk hazinesi 165, 198
in potestate (iktidarda) 69
İncir ağacı 130
İndus 16
İngiltere 14, 15, 17, 54, 83, 86, 111, 162, 174
İnsan gücü 11, 66, 175, 182, 228, 247; nitelikli insan 147
İnşaat malzemeleri 171
İpotek XXII, 133
İran Körfezi 14
İskenderiye (Aleksandreia) XXVI, 15, 110, 204, 218, 225, 240
İskitya (Skythia) 189
İspanya 19, 39, 63, 86, 99, 100, 105, 115, 129, 178, 218, 239
İstanbul (Konstantinopolis) 4, 15, 16, 26, 29, 32, 33, 37, 68, 84, 112, 129, 136, 159, 184, 204, 207, 240, 244
İstatistik 10, 26
İstihdam 34, 48, 76, 77, 81, 96, 142, 160, 221, 224
İsveç 18
İsyan XLVI, 226
İş hayatı 132, 133, 145, 167, 169, 170, 237; iş programı 83; iş süresi 67
İşçi 128, 218, 222, 223; bağımlı işçilik 71, 72; hür işçi 72, 77, 82, 102, 218, 224; mevsimlik işçi 121, 224; niteliksiz işçi 273; tarım işçisi 117, 218, 223; ücretli işçi 33, 225
İşgücü 16, 19, 32, 35, 58, 66, 67, 68, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 85, 87, 88, 89, 93, 98, 99, 101, 117, 119, 120, 122, 123, 126, 128, 130, 151, 154, 160, 188, 218, 224, 225, 229, 230, bağımlı (veya gönülsüz) işgücü 70; işgücünün verimliliği 128; hür ücretli işgücü 87
İşletme 227; kapitalist işletmecilik 190; gelişkin işletmecilik 153
İtalya 15, 16, 17, 19, 21, 31, 32, 39, 41, 50, 53, 57, 65, 70, 71, 72, 73, 76, 79, 81, 83, 86, 94, 95, 100, 105, 106, 108, 112, 114, 115, 116, 117, 122, 125, 129, 132, 135, 136, 142, 143, 144, 145, 147, 150, 153,

162, 180, 186, 187, 188, 193, 194, 209, 211, 212, 214, 215, 216, 219, 226, 229, 230, 238, 239, 240, 242, 243, 245, 248, 249
İthalat 34, 55, 64, 156, 157, 192, 197, 198, 212; ithalatçılar 158, 161
İzmit (Nikomedia) 151, 152; İzmit Körfezi 151
Jeu d'esprit (akıl oyunları) 79
Jones A. H. M. 54, 61, 99, 101, 141, 211, 212, 215, 253, 260
Jones, Richard 11
Jourdain, M. 5
Jüri XXXVI, XXXVII, 200, 207
Kadastrocu 126
Kadırga 154
Kafkaslar 14
Kahya 127
Kalay 157
Kalite XXXV, 18, 52, 85, 128, 158, 161, 164, 169, 178, 230
Kalkan imalathanesi 162
Kamu finansmanı 209; kamu fonları 93, 207; kamu gelirleri 5, 10, 150, 155, 158, 196, 201; kamu hazinesi 49, 192, 208, 209; kamu hizmetleri 74, 75, 79, 80; kamu işleri 76, 79, 101, 204, 207; kamu toprakları 122; kamu yönetimi 78
Kanal 6, 123, 212
Kanun IX, XVI, 1, 3, 7, 32, 38, 39, 42, 47, 50, 51, 55, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 71, 72, 79, 90, 91, 93, 94, 95, 97, 101, 107, 108, 114, 120, 122, 135, 137, 145, 152, 156, 158, 161, 164, 166, 168, 171, 172, 182, 186, 188, 191, 193, 195, 197, 201, 202, 214, 227, 253
Kap 230
Kapitalizm XVI, XVII, 43, 218, 223
Kâr XV, XVI, XVII, 6, 55, 193, 226
Karadeniz 15, 71, 151, 201, 205
Karanlık Çağlar 12
Karayolu taşımacılığı 151
Kargo 152, 194
Karne 32, 203, 241
Kartaca (Carthago) 110
Kasa 33, 132, 166
Kast 43, 48, 58, 104, 164, 191
Katır 94, 150
Kazanç XIX, XXVI, 34, 50, 66, 79, 83, 86, 119, 137, 138, 158, 161, 170, 173, 190, 194, 204, 217, 221, 227, 228, 231, 238, 246, 247
Keçi 16
Kelt 76, 230, 246
Kenanlılar 12
Kendine yetebilmek 123, 150, 157, 164, 173, kendine yetebilen toplumlar 153
Kephalos 41, 74, 100, 162
Kephisia 114
Kephisodoros 181
Kereste XXXIV, 54, 150, 151, 152, 157, 202
Kerkeosiris 112, 139, 141, 186
Keten 157, 232
Keynes 213
Khios (Sakız Adası) 155, 161, 177
Khora (bölge) 147
Khoregos (koro sponsoru, koro başı) 181
Khrysostomos, Aziz Ioannes 94, 157, 161
Khrysostomos, Dion 157, 161
Kil 22; kil yatağı 229
Kılıç 131,
Kilikia 48, 50, 62, 188

Kimon 126
Kira XXVI, XXVII, XXXVI, 11, 37, 53, 63, 67, 69, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 86, 90, 91, 92, 94, 95, 99, 101, 108, 110, 112, 114, 117, 119, 120, 123, 127, 128, 129, 130, 133, 136, 144, 149, 150, 164, 224, 229, 230, 232, 234, 238, 254; bağımsız kiracılar 119; hür kiracılar 86, 95; kiracılık 71, 95, 123, 129, 133; kiracılık sözleşmeleri 95
Kireç ocağı 230
Kırım 159, 194
Kırsal kesim XXVIII, 11, 85, 224, 231, 238, 257
Kitap bakıcısı 75
Kıtlık IX, X, 19, 32, 151, 152, 202, 208, 236, 239, 248
Kıymetli taş 150, 157
Klasik Dönem XVII, XVIII, XXIII, XXVI, XXXII, XXXVI, 8, 29, 41, 54, 70, 71, 73, 78, 81, 83, 84, 88, 89, 103, 109, 111, 117, 147, 153, 165, 170, 182, 186, 208, 225, 240, 247, 248
Kleomenes 180, 217
Kleon 201, 214
Kleroukhia (askeri kolonileri) 205
Koinonia (topluluk) 183
Kolonicilik 190; Hellen kolonileri XLVI, 71, 187
Komai (köyler) 147
Komedyen 152
Komisyoncu 133, 145
Konstantinopolis, bkz. İstanbul
Korinthos 114, 159, 161, 162, 192, 203
Korsanlık 73, 188
Koyun 16, 26, 123, 142, 162, 178, 233
Köle XIX, XXIII, XXV, XXVI, XXVII, XXVIII, XXXIV, XXXV, XXXVI, XLII, 1, 2, 3, 9, 15, 18, 19, 21, 31, 32, 33, 34, 38, 42, 44, 45, 46, 52, 54, 55, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 115, 117, 118, 120, 121, 123, 125, 126, 129, 130, 131, 132, 139, 140, 144, 146, 150, 152, 154, 155, 157, 162, 163, 164, 170, 177, 188, 195, 204, 213, 217, 218, 219, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 232, 233, 241, 246, 247, 248, 249, 251, 252, 253, 255; alınıp satılabilir köleler 69, 70, 72; ayakçı köleler 82; borç yoluyla kölelik XIX, 68; köle ayaklanması 68, 226; köle işçi 82, 83, 85, 132, 217, 224, 225; iç kölelik 88; köle latifundiası 129; köle nüfusu 9, 73, 89, 100; köle pazarı 88; köle sahipleri 64, 82, 86, 223, 252; köle sahipliği 81, 270; köle tüccarları 227; köle zanaatkârlar 131; köle idareciler 79; köleci üretim tarzı 218, 219, 248
Körük 172
Köy 38, 66, 108, 116, 121, 122, 163, 164, 166, 186, 231; köylü sınıfı 3; hür köylü 122, 163
Kral 44, 50, 147, 166, 198, 200
Krates, Thebaili 28
Kredi 8, 47, 48, 62, 133, 134, 135, 145, 161, 166, 167, 168, 169, 179, 199, 208, 236, 237, 238, 242, 243, 254, 256, kredi bunalımı 168, 199, kredi faizleri 243, kredi mekanizması 236
Kriz 6, 39, 116, 117, 122, 135, 168, 169, 179, 217, 236, 239, 240; kriz dönemi 116, 122
Ksenophon 1, 2, 3, 4, 37, 74, 75, 78,

139, 146, 158, 159, 160, 172, 184, 195, 196, 197, 213
Kula 219, 220, 248, 249, 250
Kumaş 161, 162, 235; kumaş dokuma atölyeleri 162
Kutsal günler 164
Kutsal hazine 208
Kuzey Afrika 19, 28, 39, 72, 93, 99, 107, 115, 129, 210, 216, 218, 227, 230, 238, 239, 256
Küçük Asya (Anadolu) 17, 72, 88, 99, 104, 113, 133, 188, 200, 222, 223, 248
Kült merkezi 137
Kürekçilik 206
Kynikler 35
Kyrene 15, 18, 155, 161, 203, 215; Kyreneli 18
Kyria ekklesia (halk meclisi toplantısı) 202
L'économie politique 5
Laisser faire, laisser passer (bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler) 187, 191, 240
Lakonia 64
Lalentine Ovası 190
Laoi (adamlar, askerler) 223
Latifundia 86, 116, 129, 143, 219, 229
Latin yelkeni 172
Lauffer, S. 100, 211;
Leitourgia (devlete yapılan hizmet) 181, 182, 183, 184, 185, 198, 209, 210, 211; leitourgos 182, 184, 185
Lejyon askeri 117
Lezoux 101, 162, 230; Lezoux çömlekçileri 85
Libanios 82, 94, 96, 106, 107
Liber homo bona fide serviens (iyi niyetle hizmet eden özgür insan) 66
Libero commercio (serbest ticaret ile) 240
Libertas (özgürlük)
Liman 34, 75, 80, 153, 154, 155, 159, 169, 187, 191, 192, 209, 211, 227, 239
Litürji 182
Livius 38, 103
Locatio conductio operis (işi kiralama sözleşmesi) 77
Locatio conductio operrarum (hizmetleri kiralama sözleşmesi) 77
Locatio conductio rei (kiracılık sözleşmesi) 95
Lordlar 166, 224
Louis, XVI, 15, 175
Lukács, Georg 43
Lukianos 78, 102
Lüks tüketim 55, 93, 133, 154, 155, 157
Lykia 241, 257
Lykurgos 207
Lyons 53, 54
Maaş 244
Madas 119, 120, 123
Maddi isteklerin karşılanması 7, 193
Madencilik, 6, 74, 138, 173, 235, 236; maden yatakları 17, 198
Mahkûmlar 206
Makedonya 39, 98, 200, 222
Makineler 128, 136, 171, 172
Mal 1, 3, 6, 17, 18, 19, 26, 27, 28, 34, 35, 49, 50, 54, 55, 63, 65, 66, 68, 76, 95, 96, 113, 114, 133, 135, 145, 150, 163, 164, 181, 190, 195, 197, 217, 218, 219, 229, 230, 231
Mali sistem 207

Malikâneler 166, 224
Mancınık 172
Mangal kömürü 121
Manus (babanın eşi ve gelinleri üzerindeki gücü) 3
Marathon 113, 114
Marius 116, 140
Marmara Denizi 151
Marshall, A., 5, 8
Marsilya (Massalia) 155, 205, 232
Marx, K. 22, 23, 42, 43, 44, 218, 222, 223, 231, 249, 251; Marxizm 23, Neo-Marxist 273
Masa 159
Massae (toprak parçaları) 127
Meclis 80, 81, 82, 121, 134, 163, 183, 202, 206, 228, 247; meclis üyesi 206
Medeniyet 12, 13, 40, 147
Medler 14
Mehirler 17, 53, 151, 152, 153
Mekanik oyuncaklar 174
Melania 87, 115, 140
Memuriyet 79
Menekşe 4, 153
Mera 125
Mercimek 230
Merdiven 172
Mermer 76, 151, 152, 157, 172, 174; mermer ocağı 172
Mesenia 64
Meslek 4, 34, 35, 37, 55, 66, 75, 77, 206, 216; meslek sahibi 4, 37, 66, 77
Meşe palamudu 125
Metal 150, 151, 155, 166, 199, 236
Metoikion (yabancılardan alınan kelle vergisi) 196
Metres 85
Metropol 165
Meyer, Eduard XIII, XIV, 232
Meyve 16, 125, 126
Mezopotamya 14, 222
Mısır (hububat) 11, 54, 55, 203, mısır yardımı 241
Mısır 11, 12, 14, 16, 17, 18, 19, 22, 72, 105, 110, 111, 112, 114, 115, 121, 139, 168, 174, 180, 186, 199, 204, 214, 216, 217, 222, 238, 239, 244, 248, 254
Mickwitz 20, 142, 144, 179, 220
Mill, John Stuart, 35
Milli gelir 5
Mimar 34, 44, 78, 82, 148, 162, 171; mimarlık 171
Missisippi 86
Mitrova, bkz. Sirmium
Mobilya 131, 132
Modernist, modernizm (bkz. yenilikçi)
Moeller 233, 234, 255
Mommsen, T. 252
Monarkhos (en yüksek yönetici) 186
Monarşi 40, 89, 184, 185
Montmaurin 106, 126, 140, 142
Mos maiorum (ulusal gelenek) 53
Mossé, Cl. 22, 146, 215
Muhasebecilik 272
Mun, Thomas 7, 34, 198
Munera (letourgia) 184
Mücevherat 132
Mühendislik 171
Mülk 1, 3, 13, 21, 28, 33, 35, 39, 41, 61, 63, 64, 65, 78, 80, 81, 82, 90, 108, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 144, 146, 147, 168, 169, 182, 184, 185, 186, 196, 197, 218, 219, 229,

230, 237, 251; mülk edinme 65, 168; mülk piyasası 135; mülk yönetimi 229, 237, mülkiyet sistemi 117, 137.
Müsadere 49, 116, 197
Müşteri 31, 51, 67, 93, 127, 194
Müzayede 234
Müzik 189; müzik salonu 34
Naples (Napoli) 116; Napoli Körfezi 154, 239
Naviculari (gemi sahipleri) 169
Neaira 159
Negotiatores (arabulucular) 229
Neo-klasik ekonomi teorisi 272
Neolitik Çağ 12
Nero 27, 141, 50, 51, 63, 74, 80, 113, 174, 191, 225
Nerva (imparator), 78, 114
Nexum (borçtan dolayı kölelik) 38; nexus 71
Nicolet, Cl. 58, 59, 179, 258
Nietzsche 35
Nikias 74
Nikomedia, bkz. İzmit
Nil 16, 17, 191
Nobilitas (soyluluk) 58, 154
Nüfus 9, 15, 16, 21, 24, 38, 41, 73, 81, 88, 89, 100, 110, 112, 119, 140, 141, 148, 149, 152, 154, 157, 165, 205, 209, 210, 223, 224, 226, 232, 239; nüfus sayımı 10, 41, 73, 110
Nümismatik 201
Obaeratis (borç yüzünden kölelik, serflik) 71
Oblomov 81, 124
Odysseus 26, 63, 67, 150
Oeconomia 3; oikonomia 4, 5, 20; oikonomikos 1, 3, 5, 37, 78, 138, 146; oikos 2, 3, 11, 68
Okçu 206
Olbia 201; Olbia gümüşü 201
Oligarşi 41, 108, 113, 154, 163
Olympia 49, 121, 203
Ordo libertinorum (azatlılar sınıfı) 44
Ordo plebiorum 96
Ordu 50, 121, 189, 198, 205; ordu merkezleri 165
Orman 118, 125
Orta Çağ 12, 66, 83, 86, 105, 111, 148, 162, 163, 166, 173, 203, 232, 236; Orta Çağ kentleri 232; Orta Çağ serfliği 86
Ortaklıklar 169
Ostia 54, 79, 153, 154, 177, 235, 239, 252, 255
Otel 196
Otlak 16, 103, 118, 119, 125
Otorite 3, 69, 89, 97, 186
Oxyrhynchus 230, 244
Oyun 47, 79, 185, 190, 240
Öğretmen 152
Ördek 26
Özerk toplum 153, 185
Özgür insan 13, 33, 45, 66, 206
Özgürlük 13, 65, 69, 75, 77, 83, 100, 104
Padua, bkz. Patavium
Palanga 172
Palladius 87, 140
Palmyra 54
Panathenaia Festivali 182
Pandomimci 52
Panem et circenses (ekmek ve sirk oyunlarıyla halkı oyalamak) 102, 190
Papirüs 157, 179, 230, 240, 244, 254
Par excellence (dikkat çekici) 196

Para 1, 5, 6, 8, 10, 27, 31, 34, 41, 42, 43, 47, 49, 51, 52, 62, 81, 124, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 137, 138, 144, 166, 167, 168, 169, 170, 181, 182, 184, 199, 200, 201, 208, 236, 237, 238, 241, 242, 246, 247, 255; para azlığı 47, 236; para basımı 6, 236; para değişim kuru 200; para kasası 132; para kutusu 81, 131; para yerine geçen nesne 236; nakit para 130, 134, 135, 137, 208, 236, 246; kâğıt para 236, 237

Parfümeri 34, 49, 76; parfümerici 34, 49

Patavium (Padua) 162; Patavium yünü 232

Patent 198

Pater (aile reisi) 65; paterfamilias (aile reisi) 2, 3. 124, 125; patria potestas (baba hakimiyeti) 3, 65

Patres (kiracı) 129

Patrici (soylular) 38, 39, 42, 222

Patron 80, 94, 227, 241, 243

Paulos, Aziz 161

Pausanias 147, 163

Pax Romana 190

Paylaşım 13, 231

Pazar 6, 7, 11, 18, 19, 21, 25, 36, 37, 88, 117, 120, 125, 130, 133, 134, 145, 152, 153, 157, 158, 160, 162, 163, 164, 166, 168, 179, 191, 192, 193, 195, 196, 200, 203, 209, 214, 216, 219, 228; pazaryeri 163; pazar için rekabet 190, 191; pazar için üretmek 219; pazar merkezli ekonomi 43; serbest pazar ekonomisi 153; yerel pazar 130, 152, 160

Peculium (kölelerin kendi özgürlüklerini satın almada kullandıklan para) 65, 66, 70, 79, 97

Pedagog 75

Pedanius Secundus, L. 74, 225, 226

Peisistratos 11

Pekáry, T. 211, 250

Peloponnesos Savaşları 8, 11, 74, 121, 190, 202, 207

Pelusion 191

Penestai (işçiler, serfler) 223

Penia (fakirlik) 33; penes (fakir) 33

Per se (kendiliğinden) XX

Perakende 34; perakende satış grupları 157

Perikles 28, 37, 45, 49, 53, 125, 126, 201, 214

Persler 12, 14, 93, 200

Pervaneler 172, 173

Petrol 11

Phaiak 26

Phaleron 153, 164

Phaneros (görünen) XXXIV, 274

Philantropia (insan sevgisi) 30

Philoi (dostlar) XXII

Piacenza 117

Piazzale della Corporazioni 235

Pire (Piraieus) 52, 153, 159, 192, 195, 196

Pisa 99, 230

Platon 2, 15, 28, 29, 35, 41, 55, 85, 123, 150, 176

Pleb (halk, alt sınıf) 26, 38, 39, 49, 90, 102, 164, 190, 222, 225, 226, 241; pleb urbana 96

Plinius, Genç XLVI, 31, 62, 71, 114, 164

Plinius, Yaşlı 120, 143, 157

Ploutos (zenginlik) 33; plousios (zengin kişi) 33

Pnyks (halk toplantılarında kullanılan bir mekan) 121

Po 17; Po Ovası 39
Polanyi, Karl XIV, XVI, XXXIX, 11, 22, 248
Poleis (şehir devleti) 148, 259; polis (şehir) XXIII, 92, 112, 128, 147, 148, 183, 191; polites 40
Pompeii 45, 80, 102, 155, 165, 212, 233, 234, 235, 255
Pompeius 47, 48, 62, 115, 118, 126, 188, 212
Pont du Gard 174
Posta hizmetleri 93
Potestas (babanın çocukları, torunları ve köleleri üzerindeki gücü) 3, 65
Potidaia 246
Praefectus (yüksek yönetici) 74, 112
Pragmateutai (devlet yöneticileri) 52
Prekapitalist 223
Primitivist, primitivizm (bkz. ilkelci)
Pritchett, W. K. 62, 100, 215
Procurator (yönetici) 50, 90, 91, 127, 128
Profesyoneller 232
Prousa, bkz. Bursa
Prytaneion (kent meclis heyetinin toplandığı yer) 202; prytanes (başkanlar, yöneticiler) 206
Ptokhos (yoksul) 33
Ptolemaioslar 14, 22, 105, 112, 129, 174, 185
Publican (vergi tahsildarı) 43
Pulcher, Clodius 241
Pulluk 159
Pusula 155
Puteoli 154, 174, 230, 239; Puteoli Limanı 154
Quesnay, F. 5
Rantiye 229
Ravenna 153
Reductio ad absurdum (anlamsız olana yönelik düzeltme) 27, 45
Rehinci 66; rehincilik 167
Rekabet 11, 55, 82, 83, 182, 197, 215, 224, 225
Ren (Rhone) Nehri 14, 53, 107
Rhetorik (hitabet) 78, 183
Rhodos 155, 180, 187, 203
Ricardo 11
Robinson, James Harvey XXIX, 269
Rochelle, La 233
Roll, Erich 6, 19
Roma anayolu 151; Roma ekonomisi 211, 220; Roma hukuku 226, Roma İmparatorluğu 14, 15, 16, 28, 50, 54, 59, 76, 83, 86, 87, 92, 113, 161, 165, 169, 170, 179, 184, 185, 189, 191, 194, 199, 209, 210, 221, 226, 228, 235, 244, 247, 250, 253; Roma kolonizasyonu 205; Roma ordusu 15, 122, 205, 238; Roma senatörü 124, 188, 233; Roma şehri 17, 49, 107, 110, 111, 153, 188, 191, 193, 198, 240, 245; Roma tarım talimatnamesi 4; Roma yolları 151, 152; Roma poundu 115
Rostovtzeff, Mikhail 18, 24, 53, 62, 80, 90, 103, 107, 140, 144, 211, 215, 232, 255 274
Rougé, J. 24, 62, 179, 180, 191, 212
Rusya 18, 124, 153, 194, 217
Rüşvet 47, 135, 165
Rüzgar gülü 173
Saban demiri 121
Sadaka dağıtımı 240
Sahra Çölü 14
Sakız Adası, bkz. Khios
Salgın hastalık 152

Salin 6, 7
Salvianus 94, 95, 107
Samuelson, Paul 8
Sanatçı 152
Sanayi Devrimi 12, 81, 83, 162, 237; sanayi öncesi toplum 219
Saone 17, 53
Sapanca (Sophon) Gölü 151
Sardinya 39, 238
Sarı Nehir 16
Sarraflar 200, 201, 202
Satıcı 34, 124, 125, 133, 134, 135, 136, 170, 225, 239; satın alma 18, 48, 49, 65, 67, 121, 127, 129, 132, 133, 134, 135, 137, 161, 163, 167, 195, 220, 228, 238; satın alma gücü 238
Sava (Savun) 156
Savaş 1, 8, 10, 11, 19, 21, 40, 49, 50, 51, 65, 67, 70, 73, 74, 77, 83, 85, 86, 87, 88, 90, 94, 103, 108, 114, 116, 120, 121, 122, 126, 134, 135, 138, 152, 153, 154, 168, 181, 182, 188, 189, 190, 191, 196, 197, 202, 204, 206, 207, 208, 209, 244, 245, 246, 247; savaş esiri 8, 247; savaş gemisi 154, 181
Schumpeter, J. 4, 20, 156, 169
Scrialılar 275
Sebze 16, 125
Seditio (isyan) 226
Seleukoslar 185
Senato 39, 99, 135, 136; senatör 13, 39, 40, 42, 43, 44, 46, 50, 51, 53, 55, 60, 62, 78, 80, 95, 100, 113, 114, 124, 128, 145, 184, 187, 188, 190, 198, 233, 234, 241
Seneca 50, 60, 143
Seramik toprağı 157; seramik üretimi 229, 275
Serbest liman 155
Serbest meslek sahibi 66
Serf 66, 67, 68, 71, 86, 97, 103, 218, 219, 222, 223, 224, 252
Sermaye 43, 65, 76, 133, 162
Servet 26, 28, 49, 80, 86, 108, 116, 233
Servus quasi colonus (sözde çiftçi olan köle) 66
Sestertius 26, 28, 48, 50, 51, 52, 61, 62, 113, 114, 116, 117, 131, 136, 139, 140, 169
Seylan 216
Shanin, T. 139, 141, 143
Sicilya 17, 19, 27, 39, 70, 71, 104, 115, 116, 127, 129, 150, 155, 188, 193, 205, 227, 229, 238, 239, 247
Sierra Leone 154
Sigorta 8, 167, 256; sigortalama politikası 167
Sığır 26, 123, 233
Sikke 51, 104, 121, 158, 161, 166, 168, 179, 198, 199, 200, 201, 202, 208, 213, 214, 221, 250; altın ve gümüş sikke 51; altın dareikoslar 201; elektron stater 201; sikke azlığı 168, 250; sikke basım tekeli 199; sikke değişimi 201; drakhme 33, 81, 113, 114, 130, 131, 132, 155, 161, 181, 196, 200, 201, 208, 230; gümüş drakhme 200, 201; yerel sikke 201; yerel tunç sikke 199; glaukes 201, 154
Simias 82, 85
Sınıf 29, 31, 36, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 81, 83, 88, 89, 96, 113, 117, 163, 165, 183, 222, 238; sınıf bilinci 43, 225; alt sınıf 38, 90, 96, 117, 163; çalışan sınıf 225; sınıf ilişkileri 223; sınıf mücadelesi 43, 222, 2233, 252; üst sınıf 29, 31,

32, 80, 84, 88, 89, 108, 113, 136, 138, 165, 229, 238; soylular sınıfı 233; orta sınıf 42, 43, 44, 109, 244
Sipariş 217
Sirke 121
Sirmium (Mitrova) 156
Sitonai 275; sitones 203
Sitophylakes 203
Skythia, bkz. İskitya
Smith, Adam VII, 1, 4, 5, 231
Sofist 29, 69, 159
Sofracı 75
Sokrates 1, 27, 31, 35, 159
Solon 29, 41, 42, 59, 67, 72, 156, 164; Solon reformları 72
Sombart, Weiner 176, 232, 234, 235, 254
Sophan Gölü, bkz. Sapanca
Sosyal kurumlar 29
Sosyal mücadele XXXII,
Söğüt 125
Sömürge 109, 189
Sömürü XIX, XXIII, XXVIII, 72, 117, 188, 189, 190, 221, 245
Sözleşme 43, 70, 71, 77, 82, 95, 119, 130, 198, 252
Sparta 14, 15, 37, 44, 64, 65, 71, 72, 108, 110, 121, 139, 148, 177, 224
Spartacus XLVI, 9, 21; Spantacus İsyanı
Sportulae (müşterilere verilen armağanlar) 93
Stalin 276
Statis (iç savaş) 197
Statü XVIII, XIX, XX, XXI, XXII, XXIII, XXIV, XXV, XXVII, XVIII, XXXIII, XXXIV, XXXV, XXXVI, XXXVII, 26, 34, 38, 40, 41, 43, 44, 45, 47, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 59, 60, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 97, 108, 113, 122, 131, 136, 137, 141, 164, 166, 186, 190, 194, 204, 209, 222, 227, 233; statü bilinci 43; sosyal tabaka 37, 66, 80, 138; sosyal statü 63, 227, 276
Stoacılar 91, 106
Strabon 100, 104, 147, 148, 161, 162, 212, 224
Su çarkı 173; su değirmeni 172; su kanalı 123; su kemeri 77, 102; suyolu 9, 151, 152, suyolu taşımacılığı 152
Suetonius 93, 114, 179, 215
Sulla XLVIII, 49, 83, 116, 140, 164
Sulu tarım 16, 112, 123
Sumerler 12
Summae honorariae 185
Suriye 14, 54, 92
Süt üretimi 233
Süvari sınıfı 195
Symbola (katkı) 194, 195, 212, 213
Synesios 18, 161
Syrakousai 15, 41, 134, 199
Şarap 158
Şehir (komai) 41, 147, 148, 149, 160, 185, 201, 224, 231, 241; şehir ekonomisi 79; şehir üretimi 72, 231; şehirleşme 147, 154, 165; şehir planlaması 171; Orta Çağ kentlerir 232; tüketici şehir 231, 234, 254; katedral şehirleri 148; liman şehri 54, 151, 154, 195
Tabaka XXI, XXXVI, 34, 37, 38, 42, 43, 45, 51, 60, 66, 69, 74, 80, 81, 91, 109, 111, 131, 138, 167, 171, 184, 186, 246
Tacitus 50, 62, 74, 80, 92, 169, 226
Tahliye 155, 192

Takas 54, 124, 216; takas odası 54
Tapınak 76; tapınak inşaası 76, 208; tapınak toprakları 99, 122, 77, 121, 137, 140, 151, 171, 182, 208
Taras (Tarentum) 27, 160, 232
Tarihöncesi 12, 67
Tarım XVII, XXVI, XXVIII, XXXV, 2, 3, 4, 16, 17, 35, 37, 46, 53, 67, 73, 75, 82, 85, 92, 99, 100, 105, 110, 112, 115, 117, 122, 123, 125, 128, 132, 136, 138, 142, 147, 152, 155, 156, 157, 160, 161, 164, 166, 167, 168, 174, 176, 209, 228, 234, 235, 243, 257; tarım krizi 116; tarımsal üretim 46, 164
Tarsus 161, 162, 232; Tarsus keten giyisileri 232
Taş Çağı 216
Taş değirmenler 123
Taşıma aracı 150; taşımacılık 123, 151, 155, 163, 175, 185, 221, 238
Taşoz (Thasos) 161, 230
Taşra XXVII, XXVIII, XXXIV, 28, 76, 78, 79, 82, 87, 96, 109, 121, 122, 128, 147, 148, 149, 150, 153, 164, 165, 166, 183, 190, 225, 231, 254
Tavukçular 34
Tavuskuşu 153
Tefeciler, bkz. faeneratores
Tekelcilik 19, 74, 198
Teknik X, 2, 3, 23, 44, 60, 78, 81, 86, 105, 120, 128, 143, 165, 171, 172, 173, 181, 222, 233; teknoloji 86, 120, 123, 163, 172, 173, 174, 198, 202, 209, 217, 247
Tekstil 234; tekstil atölyesi 234
Temel gıda maddesi 121
Terra sigillata (kabartma bezekli baskı mühürlü seramik), 18, 19, 54, 85, 162, 230
Terracina 27
Tersane işçisi 206
Tersane muhafızı 206
Tesalya 71
Thasos, bkz. Taşoz
Themistokles 153
Theoria (araştırma, teori, festival, gösteri) 159
Thes (işçi, serf) 67, 68, 203; thetes 68
Thompson, W. E. 255
Thria 113
Thukydides 8, 9, 10, 11, 28, 74, 177, 246, 247
Tiber 38, 127, 140, 153, 154, 239; Tiber Vadisi 127, 140,
Tiberius 92, 137, 168, 169, 173, 256
Tiberius Gracchus XLVI, 82, 114
Ticaret XVI, XXVI, XXVII, XXXIII, XXXIV, 5, 6, 7, 11, 13, 14, 18, 19, 25, 34, 41, 43, 52, 53, 54, 55, 76, 80, 83, 89, 102, 106, 138, 147, 155, 156, 158, 159, 160, 164, 165, 167, 170, 177, 187, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 198, 199, 200, 211, 216, 217, 221, 233, 234, 235, 239, 245, 246, 256; ticaret dengesi 197; ticaret hukuku 195
Tımar 224
Timeleon 205
Tıp 34, 52
Tiran (tyran), 50, 86, 158,
Tlos 241
Tohum XXVII, 12, 119, 123
Topos 183
Toprak VI, XXI, XXIII, XXVII, XXVIII, XXXIV, XXXV, 4, 6, 13, 14, 16, 17, 18, 24, 26, 27, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 53, 61, 62, 64, 67, 68, 72, 75, 76, 78, 80, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 92, 93, 96,

97, 98, 99, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 143, 144, 145, 147, 149, 150, 154, 155, 157, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 174, 178, 185, 189, 190, 192, 196, 205, 207, 209, 210, 218, 220, 224, 227, 228, 229, 230, 231, 233, 235, 242, 243, 245; büyük toprak sahipleri 78, 119, 122. 128, 132, 169, 228, 235, 242, 245; toprağa yatırım 133, 137; toprak mülkiyeti 108, 129, 138, 218; toprak rejimi 111, 130, 139; toprak ürünleri 93; hür ve küçük toprak sahipleri 119; zengin toprak sahibi 112

Toulouse 126

Traianus 14, 32, 117, 133, 134, 135, 137, 164, 190, 191, 210, 242, 243,

Trakya 87, 161

Treggiari, S., 60, 102

Tribun (yüksek memur) XLVI, 39, 168, 241

Trieres (üç sıra kürekli savaş gemisi) 181; trierarkhos (savaş gemisi kumandanı) 181; trierarkhia (savaş gemisi komuta görevi) 182

Trimalchio 27, 29, 44, 45, 56, 80, 81, 85, 123, 127, 131, 137

Triumvirler 83

Trophe (yiyecek, beslenme) 194

Tuğla XXXIV, 53, 229, 230; tuğla yapımı 53

Tuna (Danube) Havzası 17

Turist 152; turizm geliri 157

Tuz 150

Tüccar XXVI, 13, 34, 53, 54, 75, 155, 156, 161, 169, 170, 180, 187, 192, 194, 195, 196, 202, 214, 217, 227, 233, 240, 245; tüccar sınıfı 192

Tüketici XXVIII, 34, 157, 158, 165, 170, 215, 234; tüketici kenti 234; tüketici kredisi 145; tüketici sınıfı 221, 234; tüketici şehir 231, 234, 254; tüketim 47, 55, 93, 96, 117, 133, 149, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 163, 164, 198, 216, 232, 234, 235

Türkiye 14

Tyrrhen 245

Ulaşım ağı 185

Umbria 127, 130, 132, 134, 167

Un değirmeni 152

Urbanitas (kent yaşamı) 149

Usta 3, 48, 78, 82, 83, 85, 94, 171, 172, 194, 222

Uzmanlaşmış eleman 77

Ücret 8, 21, 33, 34, 37, 42, 50, 51, 52, 66, 67, 68, 70, 75, 76, 77, 78, 81, 82, 83, 87, 96, 97, 101, 102, 138, 149, 165, 184, 185, 199, 206, 225, 229; ücretli işçi 33, 225

Üretim V, XVI, XXI, XXX, XXXIV, XXXV, 53, 54, 86, 92, 100,149, 193, 210, 217, 223, 234, 237; üretim fazlası 228; üretim merkezleri 149; üretim sistemi 223, 224; üretim süreci 217; üretim şekli 218, 219; üretkenlik 85, 86, 164; geçinmek için üretmek 219; ihtiyaçtan fazla üretim 67, 160

Ürün X, XXVIII, 125, 164, 167, 170, 174, 180, 193, 197, 198, 228, 230, 232, 234, 235, 245; ürün toplayıcılığı 75; ürünlerin depolanması 126; işlenmiş ürün 170

Üzüm 16, 41, 80, 110, 124, 125, 132, 136, 140, 214, 215, 219, 245; üzüm bağı 80, 214

Vardiya 122
Varlık XXVIII, XXXIV, XXXVI, 28, 37, 39, 54, 106, 108, 132, 198, 209, 218
Varro XLVI, 4, 71, 98, 111, 121, 142, 143, 153
Vatandaş XIX, XXII, XXIII, XXVI, XXVII, XXVIII, XXXV, XXXVII, XX, XVIII, 32, 40, 41, 42, 44, 45, 54, 59, 63, 64, 68, 70, 75, 77, 80, 81, 82, 83, 89, 90, 100, 103, 108, 109, 110, 112, 113, 117, 154, 155, 157, 160, 161, 163, 167, 170, 186, 187, 190, 194, 195, 196, 204, 205, 206, 211, 214, 215, 240, 241; vatandaşlık 40, 45, 73, 108; vatandaşlık hakkı 45, 73, 163, 194
Veblen 33, 57, 102
Velleia 117, 118
Veraset 1, 38, 58, 64, 76, 79, 116, 119, 184
Vergi 6, 10, 17, 24, 30, 34, 43, 49, 55, 62, 69, 83, 92, 93, 94, 95, 97, 108, 109, 112, 117, 119, 138, 139, 149, 150, 155, 164, 166, 169, 175, 182, 183, 190, 192, 193, 194, 196, 197, 198, 202, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 221, 229, 232, 234, 238, 240, 243, 245, 247; aşar vergisi 108; doğrudan vergilendirme 139, 196; dolaylı vergi 205; vergi indirimi 92; vergi muafiyeti 109, 197; mülk vergisi 197; vergi tahsildarı 43, 183; vergi toplayan gemiler 206; vergi toplayan şirketler 169; vergi toplayıcılar 34, 62, 190; hububat vergisi 150, 197; kelle vergisi 196; liman vergisi 34, 155, 194, 196, 197, 198, 209, 240; toprak vergisi 17, 94, 109, 205, 209; geçici vergi 209
Vergilius 109
Vernant, J. P. 23, 59, 104
Verri, Kont Pietro 7
Vespasianus XLVI, 77, 93, 114
Veyne 57, 58, 60, 102, 104, 177, 242, 243, 250, 257
Via Appia 114
Vilicus 126
Villa 106, 107, 111, 114, 116, 121, 126, 127, 142, 153, 167
Virgil 278
Walbank, F. W. 18, 24, 212
Wallerstein, I. 219
Weber, Max XV, XVII, XVIII, XIX, XX, XXI, XXII, XXIII, XXIV, XXV, XXVI, XXVII, XXIX, XXX, XXXII, XXXIII, XXXV, XXXVII, XL, XLI, XLII, XLV, 11, 104, 107, 133, 138, 149, 156, 164, 176, 178, 220, 221, 232, 250, 254
Wheeler 18, 24
White, K. D. 142, 143, 144, 145, 176
White, Lynn 24
Whittaker 107, 228, 249, 250, 253, 255, 258
Wirtschaft 3, 20, 142, 257
Wiseman, T. P. 58, 59, 60, 211, 254
Yabancı XIX, XXIII, XXVIII, XXXIV, 196; yabancı tüccarlar 196
Yağ XXXVI, 16, 18, 121, 164
Yakın Çağ 12, 163, 215, 236
Yakındoğu XVIII, XXV, 12, 13, 14, 16, 18, 23, 72, 198, 199
Yanaşma 67, 77, 122; yanaşmalık 71
Yapı taşı 157
Yargıç 206, 207
Yaşam seviyesi 149
Yatak 17, 159, 229
Yatırım 5, 8, 11, 55, 111, 131, 133, 135, 136, 137, 138, 144, 145, 238

Yaya askerler 195
Yaz sandaleti 161, 162
Yeldeğirmeni 173
Yeni Çağ XXX, XXXI, XXXII, 12, 83
Yeni dünya 30, 86, 91
Yeni ekonomi tarihi 9
Yeni Kültürel Tarih XXX, XXXV; Yeni Kültürel Tarihçi XXX, XXXV, XXXVI.
Yenilikçi (modernist) XIV, XVII, 279; yenilikçilik (modernizm) XIV
Yeraltı zenginliği 158
Yerel aristokrasi 54, 134, 164; yerel senato 79, 80, 96, 184
Yerleşim alanları 16, 110, 155
Yiyecek XXII, XXVII, XXXIV, XXXVII, 15, 19, 32, 55, 96, 118, 121, 123, 149, 152, 153, 155, 159, 164, 191, 194, 198, 202, 203, 204, 217, 239, 240, 244; yiyecek dağıtımı 204, 244
Yoksul 33, 83, 89, 96, 223, 225, 226, 238, 243
Yollar VI, XIV, XVIII, XXVIII, XXIX, 30, 55, 70, 77, 80, 88, 120, 151, 152, 166, 185, 186, 190, 193, 198, 212, 217, 227, 228, 231
Young 83, 220
Yugoslavya 87
Yurttaş 232
Yük arabası 123, 172
Yüksek memurluk 112
Yüksek zümre 36, 83, 144
Yün 75, 121, 157, 162, 232, 233, 234; yün eğirici 75
Zanaatkâr 13, 34, 36, 49, 66, 70, 75, 76, 77, 84, 85, 96, 131, 152, 163, 166, 170, 225, 234; bağımsız zanaatkâr 84, 234; serbest zanaatkâr 75
Zarafet (pulchritudo) 128
Zeytin 16, 54, 125, 136, 141, 157, 158, 245; zeytin ağacı 16, 130, 158; zeytin ticareti 279
Zincir pompası 173
Ziraat XXXIV, 86, 96, 109, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 138, 142; ziraat aletleri 126; ziraatçiler 86; zirai üretim 94
Zoon koinonikon (iletişim kuran hayvan) 183
Zoon oikonomikon (ekonomi yapan hayvan) 183
Zoon politikon (politika yapan hayvan) 183
Zorunlu bağış 93; zorunlu hizmet XXVIII, 149, 150, 154, 156, 175, 239; zorunlu işgücü 93

Moses Israel FINLEY 20 Mayıs 1912'de New York City'de doğdu. 15 yaşında Syracuse Üniversitesi'nden mezun oldu. Eski Çağ tarihi üzerine çalışmadan önce Columbia Üniversitesi'nde kamu hukuku üzerine yüksek lisans yaptı. 1930'larda Columbia ve City College'da dersler verdi ve bu sırada Amerika'da sürgünde bulunan Frankfurt Okulu'nun üyeleri ile temasa geçerek Eski Çağ dünyası sosyolojisi konusundaki bilgilerini geliştirdi. Finley 1952'de Rutgers'de dersler verirken Amerikan Senatosu'nda iç güvenlikten sorumlu bir komite tarafından, Komünist Parti'nin üyesi olup olmadığı konusunda sorgulandı. Sorgulandığı meseleye cevap vermediğinden dolayı üniversiteden atıldı ve Finley ABD'de iş bulamayınca İngiltere'ye giderek uzun yıllar Cambridge Üniversitesi'nde filolojiden kültüre, toplum yaşantısından ekonomiye kadar Eski Çağ ve Klasik Tarih dersleri verdi. 1962 yılında İngiliz vatandaşı oldu. Finley, 23 Haziran 1986'da hayata veda etti.

Finley'in diğer kitapları:
Studies in Land and Credit in Ancient Athens, 500-200 B.C.: The Horos Inscriptions (1951); Economy and Society in Ancient Greece (1953); The World of Odysseus (1954); The Ancient Greeks: An Introduction to Their Life and Thought (1963); A History of Sicily: Ancient Sicily To The Arab Conquest (1968); Aspects of Antiquity: Discoveries and Controversies (1968); Early Greece: The Bronze and Archaic Ages (1970); Democracy Ancient and Modern (1973); Studies in Ancient Society, editor (1974); The Use and Abuse of History (1975); Schliemann's Troy: One Hundred Years After (1975); Studies in Roman property, editor (1976); The Olympic Games: The First Thousand Years, with H.W. Pleket (1976); Ancient Slavery and Modern Ideology (1980); The Legacy of Greece: A New Appraisal (1981); Authority and Legitimacy in The Classical City-State (1982); Politics in the Ancient World (1983); Ancient History: Evidence and Models (1985).

Hatice PALAZ ERDEMİR 1967 yılında Osmaniye'de doğdu. 1990 yılında Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 1994'te Selçuk Üniversitesi'nde yüksek lisansını tamamladı. 1993 yılında Celal Bayar Üniversitesi Tarih Bölümü'ne araştırma görevlisi olarak atandı. 1994-1999 yılları arasında İskoçya'da University of St. Andrews'te, Galler'de ise University of Wales Swansea'de Klasik ve Eski Çağ Tarihi alanında yüksek lisans ve doktora yapmak üzere görevlendirildi. *Sardes* (A Forgotten Metropolis at the Beginning of the Royal Road) ve Arkeoloji ve Sanat Yayınları'ndan çıkan *VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri* adlı kitapları bulunmaktadır. Halen Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanı ve öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

Roma ve Hellen ekonomi tarihi ile ilgili hiçbir kitap Finley'in **Antik Çağ Ekonomisi**'si kadar büyük etki ve öneme haiz olmamıştır. M. I. Finley, 1970'lerde Antik Çağ sosyal ve ekonomi tarihini yeniden gözden geçiren ve ekonomi yapısının yeni yorumunu ortaya koyan ve esas olarak bu tartışmanın terminolojisini de yeniden belirleyen tek kişidir.

Finley'in kitabının ana temasını, M.Ö. 1000 ile M.S. 500 arasındaki dönemde, Hellen-Roma Akdeniz dünyasının önemli konularını özetleyen tek bir Antik Çağ ekonomisi modeli üzerine oturttuğunu söyleyebiliriz.

Eserin, meseleleri bir konudan diğerine geçen bir tarzda ele alması ve akıcı bir dille yazılmış olması okuyucuyu sürüklemektedir. Finley, almış olduğu eğitimden bağımsız veya bilgileriyle karşılaştırmalı olarak değerlendirmeler yapmakta ve Antik Çağ'daki örnekleri dikkatlice seçmektedir; ancak teorik çıkarımlara varan ifadelerden kaçınmaktadır.

Antik Çağ Ekonomisi hâlâ tartışmaların merkezinde yer almaya devam ediyor. Finley açık bir şekilde filolojik/deneyimci tarihçiliğin, Antik Çağ'ın ekonomik etkinliğini açıklamakta bir anlam ifade etmediğini gösterdi. **Antik Çağ Ekonomisi**, determinist ekonomist yaklaşım ile postmodern edebi araştırmalar arasında kalmıştır. Eğer bu çalışmaları aşırı toplumcu gören veya toplumcu görmeyen eleştirilerin her ikisi de derinleştirilmek isteniyorsa, bunlar Finley'in çalışmalarını ciddi olarak incelemelidirler. 1970'ler ve 80'lerde Antik Çağ tarihi alanına yönelenler için **Antik Çağ Ekonomisi**'ni okumak bir gereklilikti. Bu yeni baskı, yeni nesil öğrencilerin benzer ihtiyacını gidermeyi amaçlamaktadır.

Ian Morris, Stanford Üniversitesi

ISBN 978-9944-75-011-5

9 789944 750110